

การศึกษาเชิงวิเคราะห์แนวคิดพุทธภาวะในพุทธปรัชญา
AN ANALYTICAL STUDY OF THE CONCEPT OF BUDDHA-NATURE
IN BUDDHIST PHILOSOPHY

พระมหาสมเจต สมจारी (หลวงกัน)

ดุขฎฐินิพนธ์นี้เป็นส่วนหนึ่งของการศึกษา
ตามหลักสูตรปริญญาพุทธศาสตรดุขฎฐินิพนธ์ิต
สาขาวิชาปรัชญา

บัณฑิตวิทยาลัย
มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย
พุทธศักราช ๒๕๖๑

การศึกษาเชิงวิเคราะห์แนวคิดพุทธภาวะในพุทธปรัชญา

พระมหาสมเจต สมจारी (หลวงกัน)

ดุชฎินิพนธ์นี้เป็นส่วนหนึ่งของการศึกษา
ตามหลักสูตรปริญญาพุทธศาสตรดุษฎีบัณฑิต
สาขาวิชาปรัชญา

บัณฑิตวิทยาลัย
มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย
พุทธศักราช ๒๕๖๑

(ลิขสิทธิ์เป็นของมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย)

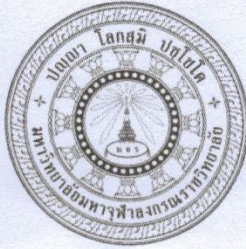
An Analytical Study of the Concept of Buddha-nature
in Buddhist Philosophy

Phramaha Somjet Samacāri (Luangkan)

A Dissertation Submitted in Partial Fulfillment of
the Requirements for the Degree of
Doctor of Philosophy
(Philosophy)

Graduate School
Mahachulalongkornrajavidyalaya University
C.E. 2018

(Copyright by Mahachulalongkornrajavidyalaya University)

บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย อนุมัติให้บัณฑิตวิทยาลัยเรื่อง
“การศึกษาเชิงวิเคราะห์แนวคิดพุทธภาวะในพุทธปรัชญา” เป็นส่วนหนึ่งของการศึกษาตามหลักสูตร
ปริญญาพุทธศาสตรดุษฎีบัณฑิต สาขาวิชาปรัชญา

(พระมหาสมบุรณ์ วุฑฒิกโร, ดร.)

คณบดีบัณฑิตวิทยาลัย

คณะกรรมการตรวจสอบบัณฑิตวิทยาลัย

.....ประธานกรรมการ
(รศ.ดร. ประเวศ อินทองปาน)

.....กรรมการ
(พระมหาหมวินทร์ ปุริสตุตโม, ผศ.ดร.)

.....กรรมการ
(พระมหาพรชัย สิริวิโร, ผศ.ดร.)

.....กรรมการ
(ศ.ดร. สมภาร พรมทา)

.....กรรมการ
(รศ.ดร. สมัทธิพล เนตรนิมิตร)

คณะกรรมการควบคุมบัณฑิตวิทยาลัย

ศ.ดร. สมภาร พรมทา ประธานกรรมการ
พระมหาพรชัย สิริวิโร, ผศ.ดร. กรรมการ

ชื่อผู้วิจัย

(พระมหาสมเจต สมจारी)

ชื่อคุณูปนิพนธ์	: การศึกษาเชิงวิเคราะห์แนวคิดพุทธภาวะในพุทธปรัชญา
ผู้วิจัย	: พระมหาสมเจต สมจारी (หลวงกัน)
ปริญญา	: พุทธศาสตรดุษฎีบัณฑิต (ปรัชญา)
คณะกรรมการควบคุมคุณูปนิพนธ์	: ศ.ดร. สมภาร พรหมทา, ป.ธ. ๘, พธ.บ. (ครุศาสตร์), อ.ม. (ปรัชญา), อ.ด. (ปรัชญา) : พระมหาพรชัย สิริวิโร, ผศ.ดร., ป.ธ. ๗, พธ.บ. (ภาษาอังกฤษ), อ.ม. (จริยศาสตร์ศึกษา), M.Phil. (Philosophy), Ph.D. (Philosophy)
วันสำเร็จการศึกษา	: ๒๗ มีนาคม ๒๕๖๒

บทคัดย่อ

คุณูปนิพนธ์เรื่อง “การศึกษาเชิงวิเคราะห์แนวคิดพุทธภาวะในพุทธปรัชญา” นี้มีวัตถุประสงค์ ๓ ประการ ดังนี้ ๑) เพื่อศึกษาแนวคิดพุทธภาวะในพุทธปรัชญาเถรวาท ๒) เพื่อศึกษาแนวคิดพุทธภาวะในพุทธปรัชญามหายาน และ ๓) เพื่อวิเคราะห์แนวคิดพุทธภาวะในพุทธปรัชญาเถรวาทและพุทธปรัชญามหายาน การวิจัยนี้เป็นการวิจัยเชิงเอกสาร

ผลจากการศึกษาพบว่า ในพุทธปรัชญาเถรวาทแนวคิดพุทธภาวะ คือ แนวคิดที่ถือว่าพุทธภาวะปรากฏอยู่ในคุณลักษณะทางกายของมหาบุรุษเท่านั้นเป็นลักษณะพิเศษที่แตกต่างจากบุคคลทั่วไป เป็นผลมาจากการบำเพ็ญบารมีและกุศลกรรมที่พระองค์ได้กระทำไว้ขณะเป็นพระโพธิสัตว์ในอดีตชาติ และคุณลักษณะทางจิตที่เกิดขึ้นหลังจากได้ทรงตรัสรู้แล้ว ส่วนในพุทธปรัชญามหายานแนวคิด พุทธภาวะ คือ แนวคิดที่ถือว่าพระพุทธเจ้าทั้งหลาย เมื่อดับขันธปรินิพพานแล้วไม่ได้หายไปไหน แต่ยังคงอยู่ในรูปของกายทิพย์ดำรงอยู่ในดินแดนพุทธเกษตรเพื่อคอยช่วยเหลือสรรพสัตว์ให้พ้นทุกข์

ส่วนการวิเคราะห์เพื่อตอบปัญหาว่า แนวคิดพุทธภาวะเป็นอัตตาหรืออนัตตานั้น งานวิจัยนี้ให้เหตุผลว่า แนวคิดเรื่องพุทธภาวะของพุทธปรัชญาเถรวาทมีสภาวะเป็นอนัตตา เพราะอธิบายว่าพุทธภาวะหลังปรินิพพานมีสภาวะว่างเปล่าไม่มีสภาวะบัญญัติอันใดปรากฏเหลืออยู่ ส่วนในพุทธปรัชญามหายานนั้นมีสภาวะเป็นอัตตา เพราะอธิบายสนับสนุนความมีอยู่ของพระพุทธเจ้าทั้งหลายหลังจากปรินิพพานแล้วที่จะต้องดำรงอยู่เป็นนิรันดร์บนดินแดนพุทธเกษตร แต่ก็มีบางทัศนะไม่ได้มองว่าเป็นอัตตาทั้งหมด เพราะมีการอธิบายในลักษณะที่เปิดพื้นที่ไว้สำหรับความเป็นอนัตตาด้วยเช่นกัน ในส่วนของการวิเคราะห์เกี่ยวกับความมีอยู่ของเป้าหมายสูงสุด พบว่า ไม่ได้ต่างกันอย่างสิ้นเชิง เพราะพุทธปรัชญาเถรวาทไม่ยอมรับแนวคิดความมีอยู่ของพุทธภาวะหลังปรินิพพาน แต่พุทธปรัชญามหายานส่วนใหญ่ยอมรับพุทธภาวะที่ดำรงอยู่นิรันดร์บนดินแดนพุทธเกษตร มีบางทัศนะที่มองว่าพุทธเกษตรเป็นที่พักหรือเป็นทางผ่านของพระพุทธเจ้าทั้งหลายเท่านั้น ส่วนเป้าหมายสูงสุดไม่ต่างกัน เพราะต่างก็มุ่งความสำเร็จเป็นพระพุทธเจ้าเช่นเดียวกัน

Dissertation Title : An Analytical Study of the Concept of Buddha-nature
in Buddhist Philosophy

Researcher : Phramaha Somjet Samacāri (Luangkan)

Degree : Doctor of Philosophy (Philosophy)

Dissertation Supervisory Committee

: Prof.Dr. Somparn Promta, Pali VIII, B.A. (Education),
M.A. (Philosophy), Ph.D. (Philosophy)

: Phramaha Pornchai Sirivaro, Asst.Prof.Dr., Pali VII,
B.A. (English), M.A. (Ethical Studies), M. Phil. (Philosophy),
Ph.D. (Philosophy)

Date of Graduation : March 27, 2019

Abstract

This dissertation entitled ‘An Analytical Study of the Concept of Buddha-nature in Buddhist Philosophy’ has three objectives: 1) to study the concept of Buddha-nature in Theravada Buddhist philosophy, 2) to study the concept of Buddha-nature in Mahayana Buddhist philosophy, and 3) to analyze the concept of Buddha-nature in Theravada Buddhist philosophy and Mahayana Buddhist philosophy. This is a documentary research.

The results of this research were found as follows: in Theravada Buddhist philosophy, the concept of Buddha-nature basically means the idea holding that the Buddha-nature by nature exists only in the great man’s physical aspect possessing extraordinary identity which is special and different from general people’s. This is derived from the cultivation of perfections and wholesome action that he had been fulfilled while becoming Bodhisattva in the past life and in the mental aspect arising after enlightenment. As regards Mahayana Buddhist philosophy, such a concept is referred to the idea holding that all the Buddhas do not disappear despite their passing away; they forever exist through the supernatural form in the pure land in order to liberate living beings from bondage of suffering.

In the analysis to provide the answer for the question: is the concept of Buddha-nature self or selfless. This research was argued that on the one hand the concept of Buddha-nature in Theravada Buddhist philosophy holds the state of selflessness because of its explanation on the Buddha-nature after the Buddha’s passing away is done through the emptiness without any state of convention, on the other hand, such a concept holds the state of self in Mahayana Buddhist philosophy because of its supportive explanation on the Buddhas’ existence after passing away where they

must remain forever in the pure land. However, there exists a concept Buddha-nature is not wholly self as it also explains His selflessness. With respect to the analysis on the ontology of the ultimate goal, both differ in nature; while such the existence of Buddha-nature is objected by Theravada Buddhist philosophy but it is advocated by Mahayana Buddhist philosophy. Buddha exists in the pure land. Some concept argued that pure land is only for a temporary period as the ultimate goal does not differ because both are aimed at the attainment of Buddhahood.

กิตติกรรมประกาศ

คุษฎีนิพนธ์ฉบับนี้ สำเร็จได้เนื่องจากบุคคลหลายฝ่ายที่ได้ช่วยเหลือในครั้งนี้ ขอขอบคุณ มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย สถาบันที่ประสิทธิ์ประสาทความรู้การศึกษาระดับปริญญาเอก สาขาวิชาปรัชญา

ขอขอบคุณคณะกรรมการสอบคุษฎีนิพนธ์ทุกท่าน ซึ่งเป็นผู้ทรงคุณวุฒิในการสอบคุณภาพ การวิจัยที่ได้ให้คำแนะนำและชี้แจงปรับปรุงการเขียนคุษฎีนิพนธ์ฉบับนี้ให้กระชับขึ้นในครั้งนี้

ขออนุโมทนาขอบคุณ ศ.ดร.สมภาร พรหมทา ประธานกรรมการ และกราบขอบพระคุณ พระมหาพรชัย สิริวิโร, ผศ.ดร. กรรมการ ที่ได้ให้คำปรึกษาตลอดจนตรวจสอบข้อบกพร่องต่างๆ พร้อม ทั้งให้ข้อเสนอแนะในการปรับปรุงแก้ไขคุษฎีนิพนธ์ ฉบับนี้จนสำเร็จได้ด้วยดี

ขออนุโมทนาขอบคุณ ผู้อุปถัมภ์ทุนการศึกษาแก่ผู้วิจัยมีดังนี้ รศ.ชัยวัฒน์ อัตพัฒน, ดร.ศัลยา รตโนภาส, ดร.บัวบุษรา อัครศรุตพิงศ์, ดร.สุภา ศรีสวัสดิ์, ดร.ศุภิสรา บัวงาม, ดร.อรพรรณ สุขชาติกุลวิทย์, นาวาเอกนพดล บงกชกาญจน์, คุณมนสิชา กิ่งตระการ และคุณแม่วรรณมา พ่วงพร้อม พร้อมกันนี้ขอขอบคุณเจ้าหน้าที่ประจำบัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย ทุกท่านที่ได้ให้ความสะดวกด้วยดีเสมอมา ตลอดถึงเพื่อนนิสิตระดับปริญญาเอก สาขาวิชาปรัชญา รุ่นที่ ๕ ทุกท่านที่คอยเป็นกำลังใจตลอดระยะเวลาที่ศึกษาร่วมกัน

สุดท้ายนี้ผู้วิจัยขอขอบคุณ บิดามารดา และญาติมิตรทุกท่านที่คอยห่วงใยให้การสนับสนุน และเป็นกำลังใจเสมอมา ตลอดถึงอุปัชฌาย์อาจารย์ผู้ที่ได้ประสิทธิ์ประสาทวิชาความรู้ทั้งหลายแก่ ผู้วิจัยและทุกท่านที่มีส่วนเกี่ยวข้องกับการศึกษาในครั้งนี้

พระมหาสมเจต สมจारी (หลวงกัน)

๒๑ กุมภาพันธ์ ๒๕๖๒

สารบัญ

	หน้า
บทคัดย่อภาษาไทย	ก
บทคัดย่อภาษาอังกฤษ	ข
กิตติกรรมประกาศ	ง
สารบัญ	จ
คำอธิบายสัญลักษณ์และคำย่อ	ช
บทที่ ๑ บทนำ	๑
๑.๑ ความเป็นมาและความสำคัญของปัญหา	๑
๑.๒ วัตถุประสงค์ของการวิจัย	๔
๑.๓ ขอบเขตการวิจัย	๔
๑.๔ นิยามศัพท์เฉพาะที่ใช้ในการวิจัย	๔
๑.๕ ทบทวนเอกสารและงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง	๕
๑.๖ วิธีดำเนินการวิจัย	๑๒
๑.๗ ประโยชน์ที่คาดว่าจะได้รับ	๑๓
บทที่ ๒ แนวคิดพุทธภาวะในพุทธปรัชญาเถรวาท	๑๔
๒.๑ ความเป็นมาของแนวคิดพุทธภาวะ	๑๔
๒.๑.๑ แนวคิดพุทธภาวะตามทัศนะของพุทธปรัชญาดั้งเดิม	๑๔
๒.๑.๒ แนวคิดเรื่องพระพุทธเจ้าตามทัศนะของพุทธปรัชญาเถรวาท	๒๒
๒.๑.๓ แนวคิดเรื่องการทำเพ็ญเพื่อเป็นพุทธเจ้าหรือพุทธการกรรม	๒๕
๒.๒ คุณลักษณะทางกายของพระพุทธเจ้า	๓๔
๒.๒.๑ กำลึงพระวรกายของพระพุทธเจ้า	๓๔
๒.๒.๒ มหาปุริสลักษณะ ๓๒ ประการของพระพุทธเจ้า	๓๖
๒.๒.๓ อนุพยัญชนะ ๘๐ ประการของพระพุทธเจ้า	๔๓
๒.๓ คุณลักษณะทางจิตของพระพุทธเจ้า	๕๓
๒.๓.๑ พุทธญาณ	๕๓
๒.๓.๒ ปัญญาญาณของพระพุทธเจ้า	๕๙
๒.๔ แนวคิดพุทธภาวะหลังปรินิพพาน	๖๕
๒.๕ สรุป	๗๒
บทที่ ๓ แนวคิดพุทธภาวะในพุทธปรัชญามหายาน	๗๕
๓.๑ แนวคิดเรื่องพระโพธิสัตว์ในพุทธปรัชญามหายาน	๗๕
๓.๑.๑ ความหมายพระโพธิสัตว์ในพุทธปรัชญามหายาน	๗๕

๓.๑.๒	ประเภทและลักษณะของพระโพธิสัตว์	๗๙
๓.๑.๓	แนวคิดเรื่องมหาปณิธาน ๔	๘๔
๓.๑.๔	การบำเพ็ญบารมีของพระโพธิสัตว์	๘๖
๓.๑.๕	ผลของการบำเพ็ญบารมีของพระโพธิสัตว์	๙๓
๓.๒	แนวคิดเรื่องพุทธภาวะตามทัศนะของพุทธปรัชญามหายาน	๙๘
๓.๒.๑	คุณลักษณะของพระพุทธเจ้า	๙๘
๓.๒.๒	ภาวะการเป็นพระพุทธเจ้า	๑๑๓
๓.๓	แนวคิดเรื่องตรีกายในพุทธปรัชญามหายาน	๑๒๙
๓.๓.๑	นิรมานกาย	๑๓๐
๓.๓.๒	ธรรมกาย	๑๓๑
๓.๓.๓	สัมโภคกาย	๑๓๔
๓.๔	แนวคิดพุทธภาวะหลังปรินิพพาน	๑๓๗
๓.๕	สรุป	๑๔๘
บทที่ ๔	วิเคราะห์แนวคิดพุทธภาวะในพุทธปรัชญาเถรวาทและพุทธปรัชญามหายาน	๑๕๒
๔.๑	แนวคิดเรื่องพระโพธิสัตว์ของพุทธปรัชญาเถรวาทในมุมมองของพุทธปรัชญามหายาน	๑๕๒
๔.๒	แนวคิดเรื่องพุทธภาวะของพุทธปรัชญาเถรวาทในมุมมองของพุทธปรัชญามหายาน	๑๖๔
๔.๓	แนวคิดพุทธภาวะหลังปรินิพพานของพุทธปรัชญาเถรวาทในมุมมองของพุทธปรัชญามหายาน	๑๗๕
๔.๔	สรุปและวิเคราะห์	๑๘๔
บทที่ ๕	สรุปผลการวิจัย ข้อวิจารณ์ และข้อเสนอแนะ	๑๘๘
๕.๑	สรุปผลการวิจัย	๑๘๘
๕.๒	ข้อวิจารณ์	๑๙๑
๕.๓	ข้อเสนอแนะ	๑๙๔
บรรณานุกรม		๑๙๖
ประวัติผู้วิจัย		๒๐๓

คำอธิบายสัญลักษณ์และคำย่อ

อักษรย่อในดัชนีฉบับนี้ใช้อ้างอิงจากพระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย พุทธศักราช ๒๕๓๙ และพระไตรปิฎกและอรรถกถาแปล ฉบับครบรอบ ๒๐๐ ปี แห่งราชวงศ์จักรี กรุงรัตนโกสินทร์ พุทธศักราช ๒๕๒๕ โดยได้กล่าวถึงแหล่งที่มา เล่ม/ข้อ/หน้า ตามลำดับ เช่น อง.เอกก. (ไทย) ๒๐/๔๙/๑๐. หมายถึง สุตตันตปิฎก อังคุตตรนิกาย เอกกนิบาต เล่มที่ ๒๐ ข้อที่ ๔๙ หน้าที่ ๑๐. และเล่ม/หน้า ใช้อ้างอิงพระอรรถกถาและคัมภีร์อื่นๆ เช่น ที.สี.อ. (ไทย) ๑๑/๑๗๒. หมายถึง สุตตันตปิฎก ทีฆนิกาย สีลขันธวรรค เล่มที่ ๑๑/หน้าที่ ๑๗๒. เป็นต้น

พระวินัยปิฎก

วิ.มหา. (ไทย)	วินัยปิฎก	มหาวิภังค์	(ภาษาไทย)
วิ.ม. (ไทย)	วินัยปิฎก	มหาวรรค	(ภาษาไทย)

พระสุตตันตปิฎก

ที.สี. (ไทย)	สุตตันตปิฎก	ทีฆนิกาย	สีลขันธวรรค	(ภาษาไทย)
ที.ม. (ไทย)	สุตตันตปิฎก	ทีฆนิกาย	มหาวรรค	(ภาษาไทย)
ที.ปา. (ไทย)	สุตตันตปิฎก	ทีฆนิกาย	ปาฎีกวรรค	(ภาษาไทย)
ม.มู. (ไทย)	สุตตันตปิฎก	มัชฌิมนิกาย	มูลปณณาสก์	(ภาษาไทย)
ม.ม. (ไทย)	สุตตันตปิฎก	ทีฆนิกาย	มัชฌิมปณณาสก์	(ภาษาไทย)
สั.ส. (ไทย)	สุตตันตปิฎก	สังยุตตนิกาย	สคาถวรรค	(ภาษาไทย)
สั.นิ. (ไทย)	สุตตันตปิฎก	สังยุตตนิกาย	นิทานวรรค	(ภาษาไทย)
สั.ข. (ไทย)	สุตตันตปิฎก	สังยุตตนิกาย	ขันธวรรค	(ภาษาไทย)
สั.สพ. (ไทย)	สุตตันตปิฎก	สังยุตตนิกาย	สพายนวรรค	(ภาษาไทย)
อง.เอกก. (ไทย)	สุตตันตปิฎก	อังคุตตรนิกาย	เอกกนิบาต	(ภาษาไทย)
อง.จตุกก. (ไทย)	สุตตันตปิฎก	อังคุตตรนิกาย	จตุกกนิบาต	(ภาษาไทย)
อง.ปญจก. (ไทย)	สุตตันตปิฎก	อังคุตตรนิกาย	ปัญจกนิบาต	(ภาษาไทย)
ขุ.ธ. (ไทย)	สุตตันตปิฎก	ขุททกนิกาย	ธรรมบท	(ภาษาไทย)
ขุ.อุ. (ไทย)	สุตตันตปิฎก	ขุททกนิกาย	อุทาน	(ภาษาไทย)
ขุ.อิตติ. (ไทย)	สุตตันตปิฎก	ขุททกนิกาย	อิตติวุตตะกะ	(ภาษาไทย)
ขุ.สุ. (ไทย)	สุตตันตปิฎก	ขุททกนิกาย	สุตตนิบาต	(ภาษาไทย)
ขุ.วิ. (ไทย)	สุตตันตปิฎก	ขุททกนิกาย	วิมานวัตถุ	(ภาษาไทย)
ขุ.ชา. (ไทย)	สุตตันตปิฎก	ขุททกนิกาย	ชาดก	(ภาษาไทย)
ขุ.ม. (ไทย)	สุตตันตปิฎก	ขุททกนิกาย	มหานิทเทส	(ภาษาไทย)
ขุ.ป. (ไทย)	สุตตันตปิฎก	ขุททกนิกาย	ปฐีสัมภิตามวรรค	(ภาษาไทย)
ขุ.พุทธ. (ไทย)	สุตตันตปิฎก	ขุททกนิกาย	พุทธวงศ์	(ภาษาไทย)

พระอภิธรรมปิฎก

อภิ.วิ. (ไทย)	อภิธรรมปิฎก	วิภังคปกรณ์	(ภาษาไทย)
อภิ.ก. (ไทย)	อภิธรรมปิฎก	กถาวัตถุปกรณ์	(ภาษาไทย)

อรรถกถาพระสุตตันตปิฎก

ที.สี.อ. (ไทย)	สุมังคลวิลาสินี	สีลขันธวรรคอรรถกถา	(ภาษาไทย)
ม.ม.อ. (ไทย)	ปปัญจสูทนี	มูลปณณาสกอรรถกถา	(ภาษาไทย)
ส.ข.อ. (ไทย)	สารัตถปกาสินี	ขันธวารวรรคอรรถกถา	(ภาษาไทย)
ส.นิ.อ. (ไทย)	สารัตถปกาสินี	นิทานวรรคอรรถกถา	(ภาษาไทย)
อง.เอกก.อ. (ไทย)	มนโรธปุรณี	เอกนิบาตอรรถกถา	(ภาษาไทย)
อง.ทสก.อ. (ไทย)	มนโรธปุรณี	ทสกนิบาตอรรถกถา	(ภาษาไทย)
ขุ.ธ.อ. (ไทย)	ขุททกนิกาย	ธรรมบทอรรถกถา	(ภาษาไทย)
ขุ.อิติ.อ. (ไทย)	ขุททกนิกาย	ปรมัตถโชติกา อิติวุตตกอรรถกถา	(ภาษาไทย)
ขุ.ชา.อ. (ไทย)	ขุททกนิกาย	นิบาตชาตคอรรถกถา	(ภาษาไทย)
ขุ.จ.อ. (ไทย)	ขุททกนิกาย	สัทธัมมปัชโชติกา จุฬนิทเทสอรรถกถา	(ภาษาไทย)
ขุ.จ.อ. (บาลี)	ขุททกนิกาย	สัทธัมมปัชโชติกา จุฬนิทเทสอรรถกถา	(ภาษาบาลี)
ขุ.พุทธ.อ. (ไทย)	ขุททกนิกาย	มจรูตถวิลาสินี พุทธวงศ์อรรถกถา	(ภาษาไทย)

ฎีกาพระสุตตันตปิฎก

ที.ม.ฎีกา. (บาลี)	ทีฆนิกาย	ลีนตลปปกาสินี	มหาวคคฎีกา	(ภาษาบาลี)
-------------------	----------	---------------	------------	------------

บทที่ ๑ บทนำ

๑.๑ ความเป็นมาและความสำคัญของปัญหา

พุทธภวะนั้นนับเป็นภาวะที่มีความน่าสนใจต่อการศึกษาในเชิงพุทธปรัชญาเป็นอย่างมาก เพราะมีมุมมองให้เกิดการวิเคราะห์ที่ความได้อย่างกว้างขวางในเชิงของความหลุดพ้นยกตัวอย่างในแนวคำสอนของพุทธปรัชญาดั้งเดิมกับศาสนาพราหมณ์ ซึ่งทั้งสองระบบคิดต่างสอนเรื่องความหลุดพ้นเหมือนกัน ต่างยอมรับว่าภาวะที่เป็นความรู้แจ้งในระดับปรมาตมธรรมสามารถนำไปสู่ความหลุดพ้นจากทุกข์ทั้งปวงได้เหมือนกัน ศาสนาพราหมณ์เชื่อว่าความหลุดพ้น คือ การที่อัตตาอันบริสุทธิ์สามารถทลายกิเลสออกไปได้กลับไปสู่ความเป็นหนึ่งเดียวกับจุดกำเนิดเดิม คือ พรหมัน คำถามมีว่าพุทธปรัชญาดั้งเดิมเชื่อว่ามีตัวตนที่บริสุทธิ์อยู่ก่อนแล้วหรือไม่ เรื่องนี้เป็นเรื่องสำคัญเพราะเป็นพื้นฐานของแนวคิดเรื่องนิพพานในพุทธปรัชญา

ในส่วนของการศึกษาพุทธภวะนั้นของพุทธปรัชญาเถรวาทนั้น จะมีประเด็นปัญหาที่น่าสนใจที่สามารถนำมาพิสูจน์เพื่อหาคำตอบ โดยเฉพาะการศึกษาเกี่ยวกับเรื่องจิตประภัสสรซึ่งพุทธภวะนั้นในบริบทของพุทธปรัชญาเถรวาทช่วงหลังจากที่แยกออกเป็นนิกายเถรวาทและนิกายมหายานแล้ว ประเด็นที่น่าสนใจศึกษา คือ แนวคำสอนเรื่องจิตประภัสสร ซึ่งเป็นจิตที่ผุดผ่องหรือมีรัศมีอันสว่างออกมา เป็นสิ่งที่คิดถึงเรื่องราวต่างๆ คือ รูป เสียง กลิ่น รส สัมผัสและ ธรรมารมณ์ที่ผ่านมาจากตา หู จมูก ลิ้น กาย และใจที่ยังผุดผ่องตามปกติอยู่ เปรียบเหมือนน้ำใสสะอาดบริสุทธิ์หรือมีแสงสว่างอยู่ เป็นนามธรรมที่สามารถรูอารมณ์หรือสิ่งที่มากระทบ แต่ในขณะนั้นเป็น เพียงสภาพการเห็น ไดยิน รูกลิ่น ลิ้มรส สัมผัส และนึกคิดเท่านั้น แต่สามารถส่องสว่างสิ่งนั้นให้ปรากฏในโลกสิ่งต่างๆ ในโลกนี้มีอยู่เพราะถูกจิตประกาศเปิดเผยออกมา เปรียบเหมือนแสงไฟส่องสว่างโลกนี้มีพุทธวจนะว่า “จิตนี้ประภัสสร แต่จิตนั้นแลเศร้าหมอง เพราะอุปกิเลสที่เกิดขึ้นภายหลัง”^๑ ความตรงนี้อาจทำให้เข้าใจได้ว่าจิตผุดผ่องหรือจิตประภัสสรนั้นมีมาตั้งแต่ดั้งเดิมหรือจิตจะประภัสสรได้ก็ต่อเมื่อเขาถึงอัปนาสมาธิ จึงจะรู้อรรถาธิบายเศร้าหมอง เพราะมีอุปกิเลสมาพองพาน ทานพุทธทาสภิกขุได้กล่าวไว้ว่า “จิตนี้ตามธรรมชาติแท้ๆ มันก็มีได้มีกิเลสติดมา นับเป็นจิตที่เกลี้ยงที่ว่างจากกิเลส กอนแต่ที่จะเกิดกิเลสมีลักษณะประภัสสร”^๒ และ “ทวารกนั้นไม่มีความรู้เรื่องเจโตวิมุตติ ไม่มีความรู้เรื่องปัญญาวิมุตติ สำหรับจะควบคุมไม่ให้เกิดกิเลส”^๓ ตรงนี้ทำให้ตีความได้ว่า ทุกคนเมื่อเกิดมานั้นย่อมมีจิตประภัสสรอยู่เดิมแล้ว และถ้าเป็นเช่นนั้นจริงกิเลสหรืออนุสัยกิเลสทั้งหลายนั้นเกิดขึ้นมาจากตรงไหน

^๑ อจ.เอกก. (ไทย) ๒๐/๔๔/๔.

^๒ พุทธทาสภิกขุ, **จิตนี้ประภัสสร**, (กรุงเทพฯ: สุขภาพใจ, ๒๕๕๐), หน้า ๔๓.

^๓ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๔๓.

และเกิดขึ้นได้อย่างไร ในขณะที่เดียวกันผู้ที่ตีความวาจิตไมปริสุทธิ์มาแต่เดิม ก็ตั้งคำถามว่าแสดงวาจิตเศราหมองโดยธรรมชาติแล้วความเศราเกิดเมื่อไร เป็นเนื้อเดียวกับจิตใจหรือไม่ ถ้าเป็นเนื้อเดียวกับจิตแล้วเราจะกำจัดกิเลสได้อย่างไร เหมือนน้ำกับความสกปรกปนเนื้อเดียวกัน ผู้วิจัยตั้งข้อสังเกตว่าเรื่องจิตประภัสสรนี้เป็นเรื่องที่สอนก่อนจะเกิดนิยามหายานและเถรวาท แต่มหายานอาจได้แนวคิดเรื่องพุทธภาวะไปจากเรื่องจิตประภัสสรในส่วนเถรวาทที่น่าสนใจอยู่ที่พระอภิธรรมปิฎก

ตามหลักคำสอนของพุทธปรัชญามหายาน พระพุทธเจ้ามีสถานภาพที่พิเศษแตกต่างไปจากสถานภาพของพระพุทธเจ้าตามแบบพุทธปรัชญาเถรวาท กล่าวคือในทัศนะพุทธปรัชญาเถรวาทก่อนที่พระพุทธเจ้าจะตรัสรู้ นั้น พระองค์ทรงเป็นมนุษย์ธรรมดาที่ชื่อว่า เจ้าชายสิทธัตถะมีเลือดเนื้อร่างกายเหมือนกับปุถุชนทั่วไป เพียงแต่อาจจะมีดวงมณีและพลังต่างกั้นเท่านั้นแต่โดยองค์ประกอบแล้วก็ทรงมีสิ่งที่เรียกว่า อากาโร ๓๒ เช่นเดียวกับบุคคลทั่วไปสามารถที่จะแก่และตายได้เหมือนคนทั่วไป ส่วนด้านจิตใจนั้นพระองค์ทรงมีพระทัยที่บริสุทธิ์จากกิเลสเครื่องเศร้าหมองทั้งปวง และทรงเป็นพระสัพพัญญูถึงพร้อมด้วยพุทธคุณทั้งปวง ซึ่งร่างกายของพระองค์นั้นเรียกว่ากายเนื้อหรือนิรมานกาย (ตามแบบของมหายาน) ส่วนคุณธรรมของพระองค์นั้นเรียกว่ากายธรรมหรือธรรมกาย^๔ ส่วนในพุทธปรัชญามหายานมีทัศนะต่อพระพุทธเจ้าแตกต่างออกไปจากเดิมกล่าวคือ พุทธศาสนิกชนมหายานมองว่า พระพุทธเจ้าทรงบำเพ็ญบารมีมามากมายหลายอสงไขยหลายมหากัป คงไม่ใช่เพื่อที่จะมาโปรดสัตว์เพียง ๔๕ ปี และก็ได้เสด็จดับขันธปรินิพพานไปไม่เหลืออะไรไว้เลยนอกจากคุณธรรมทั้งหลายสำหรับเอาไว้ให้ชาวพุทธระลึกถึงพระองค์ แต่พระองค์ทรงมีพุทธานุภาพสูงส่งมีพระวรกายพิเศษที่เกิดขึ้นจากอำนาจสมาบัติของพระองค์เรียกว่า กายทิพย์หรือสัมภเวสกาย ซึ่งปัจจุบันพระองค์ก็ทรงดำรงอยู่ในรูปกายทิพย์นี้และหลักการเรื่องนิรมานกายและธรรมกายก็ได้รับการอธิบายที่แตกต่างออกไปจากเดิมด้วย

ด้วยเหตุนี้ พุทธภาวะในมุมมองของพุทธปรัชญามหายานนั้นจะเน้นย้ำในปัญญาของสรรพสัตว์ที่จะสามารถพัฒนาตนให้เจริญขึ้นเป็นพุทธะได้ว่า สรรพชีวิตล้วนมุ่งสู่ภาวะนิพพานจะช้าบ้าง เร็วบ้าง เดินหน้าบ้าง ถอยหลังบ้าง ก็เป็นเรื่องธรรมดา ไม่ใช่สิ่งที่แปลกประหลาดแต่ประการใด แต่ทุกชีวิตจะมีวาระสุดท้ายที่ต้องดำเนินไปสู่ภาวะอันเป็นเป้าหมายสูงสุดแห่งชีวิตเช่นเดียวกัน ตามทัศนะของพุทธปรัชญามหายานมีท่าทีให้ความสำคัญต่อแนวคิดเรื่องจริยธรรมโดยมุ่งเน้นความสำคัญไปที่ความเมตตากรุณาต่อสรรพสัตว์มากที่สุด อาจจะเป็นเพราะว่าแนวคิดของพุทธปรัชญามหายานที่ยกย่องการบำเพ็ญตนเพื่อช่วยผู้อื่นเป็นสำคัญอันเป็นวิถีของพระโพธิสัตว์ และมีความเชื่อว่าสรรพสัตว์นั้นต่างก็มีปัญญาเพื่อเข้าถึงการบรรลุธรรมเสมอกัน แต่การที่จะดำเนินไปสู่การบรรลุธรรมได้นั้นต้องอาศัยความเมตตากรุณาต่อสรรพสัตว์เป็นอุปกรณ์ช่วย ด้วยการโอบอุ้มสรรพชีวิตด้วยจิตประกอบด้วยความกรุณาอันเป็นจุดเด่นของแนวคิดของพุทธปรัชญามหายานที่มีทัศนะว่า ปัญญาและกรุณานั้นต่างก็มีความสำคัญเช่นกัน ซึ่งไม่อาจกล่าวได้ว่าอย่างใดอย่างหนึ่งเป็นสิ่งที่มีความสำคัญกว่ากัน ต่างฝ่ายก็อาศัยซึ่งกันและกัน ไม่อาจละเลยอย่างใดอย่างหนึ่งได้ ด้วยเหตุนี้บุคคล

^๔ ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๑๑๘/๙๙.

ผู้ที่ต้องการจะพัฒนาความเจริญก้าวหน้าแห่งตนด้วยการตระหนักถึงปัญญาและกรุณาอย่างเสมอกัน เช่นนี้พุทธปรัชญามหายานเรียกว่า พระโพธิสัตว์

เมื่อพุทธปรัชญามหายานมีแนวคิดที่ว่า สรรพสัตว์ทั้งหลายต่างล้วนมีพุทธภาวะเป็นพื้นฐานแห่งชีวิต พุทธภาวะจึงเป็นศักยภาพหรือความสามารถของสรรพสัตว์ที่จะพัฒนาตนเองให้เจริญขึ้นจนสูงสุดถือเป็นความสามารถของสรรพสัตว์ในการเดินทางเข้าถึงภาวะแห่งพุทธะ ซึ่งประกอบด้วยคุณธรรมอันประเสริฐที่หลากหลาย ศักยภาพหรือความสามารถนี้ถือเป็นมิติหนึ่งของชีวิตมนุษย์ที่พร้อมจะก่อให้เกิดความเข้าใจต่อความจริงอันเป็นอมตะ (แห่งพุทธธรรม) พุทธภาวะจึงเป็นเงื่อนไขที่ทำให้การตระหนักรู้ในสัจธรรมทางศาสนาหรือในทางปรัชญาไม่สูญหายไปจากโลก^๕ อุดมการณ์พระโพธิสัตว์โดยนัยนี้ จึงถือได้ว่าเป็นแนวคิดที่แสดงออกอย่างเป็นรูปธรรมของหลักความเมตตากรุณาของพุทธปรัชญามหายาน พระโพธิสัตว์จึงมีลักษณะเป็นผู้ที่ใช้ความเมตตากรุณาเป็นพื้นฐานนับเป็นหลักการเชิงทฤษฎีในการใช้เป็นแนวทางในการดำเนินชีวิตตามความเป็นจริง ด้วยเหตุนี้ ธรรมทั้งปวงที่เป็นแกนหลักสำหรับการดำเนินชีวิตของพระโพธิสัตว์จึงสามารถนำมาสังเคราะห์ได้กับหลักธรรมแห่งพุทธปรัชญามหายาน

เมื่อนำองค์ประกอบทั้งสองส่วนที่สำคัญของพุทธปรัชญามหายานตามที่ได้กล่าวมานั้นคือแนวคิดเรื่องพุทธภาวะ และแนวคิดเรื่องความเมตตากรุณาอันเป็นหลักการเชิงปฏิบัติที่สำคัญของพระโพธิสัตว์และถือเป็นอุดมการณ์ของพระโพธิสัตว์เข้ามาพิจารณาร่วมกัน ทำให้สามารถพิจารณาได้ว่าแนวคิดทั้งสองของพุทธปรัชญามหายานดังกล่าวนี้มีความเป็นไปได้ว่า ต่างมีความสัมพันธ์ต่อเนื่องกันอันหมายถึงความเป็นไปได้ที่จะอธิบายหลักการของพุทธปรัชญามหายานที่มุ่งเน้นให้ความสำคัญต่อหลักการเรื่องความเมตตากรุณาผ่านทางแนวคิดเรื่องการบำเพ็ญบารมีของพระโพธิสัตว์ โดยนัยยะนี้จึงรวมไปถึงการยอมรับการเชื่อมโยงถึงแนวคิดเรื่องพุทธภาวะอันเป็นศักยภาพแห่งการบรรลุธรรมของสรรพสัตว์ด้วย

เมื่อพิจารณาจากการอธิบายพุทธภาวะของทั้งสองระบบคิดทำให้เกิดคำถามว่าการอธิบายแนวคิดพุทธภาวะหลังปรินิพพานเช่นนั้นเป็นอัตตาหรืออนัตตา ผู้วิจัยจึงต้องการพิสูจน์ว่า แนวคิดพุทธภาวะในพุทธปรัชญาเถรวาทและพุทธปรัชญานั้นจะมีลักษณะที่เป็นอัตตาหรืออนัตตา

ดังนั้น งานวิจัยนี้จะวิเคราะห์เพื่อหาคำตอบว่า พุทธภาวะหลังปรินิพพานตามทัศนะของพุทธปรัชญาเถรวาทในมุมมองของพุทธปรัชญามหายานนั้นมีลักษณะเป็นอัตตาหรืออนัตตาเมื่อได้วิเคราะห์ในประเด็นที่ต้องการแล้ว ก็จะสรุปและอภิปรายผลระบบคิดทั้งสองเพื่อสร้างความเข้าใจในเรื่องพุทธภาวะในพุทธปรัชญาต่อไป

^๕ สมภาร พรหมทา, พุทธปรัชญา มนุษย์ สังคมและปัญหาจริยธรรม, พิมพ์ครั้งที่ ๒, (กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์ศยาม, ๒๕๔๘), หน้า ๑๑.

๑.๒ วัตถุประสงค์ของการวิจัย

- ๑.๒.๑ เพื่อศึกษาแนวคิดพุทธภาวะในพุทธปรัชญาเถรวาท
- ๑.๒.๒ เพื่อศึกษาแนวคิดพุทธภาวะในพุทธปรัชญามหายาน
- ๑.๒.๓ เพื่อวิเคราะห์แนวคิดพุทธภาวะในพุทธปรัชญาเถรวาทและพุทธปรัชญามหายาน

๑.๓ ขอบเขตการวิจัย

๑.๓.๑ ขอบเขตด้านเนื้อหา

การวิจัยครั้งนี้เป็นการวิจัยเชิงเอกสาร (Documentary Research) ซึ่งมีขอบเขตในการศึกษา ดังนี้

๑. งานวิจัยนี้เน้นการศึกษาแนวคิดที่เกี่ยวกับพระโพธิสัตว์และพุทธภาวะตามทัศนะของพุทธปรัชญาเถรวาท
๒. ศึกษาแนวคิดที่เกี่ยวกับพระโพธิสัตว์และพุทธภาวะตามทัศนะของพุทธปรัชญามหายาน
๓. วิเคราะห์แนวคิดพุทธภาวะของพุทธปรัชญาเถรวาทในมุมมองของพุทธปรัชญามหายาน ในประเด็นแนวคิดเรื่องพระโพธิสัตว์ พุทธภาวะ และพุทธภาวะหลังปรินิพพาน

๑.๓.๒ ขอบเขตด้านเอกสาร

๑. แนวคิดพุทธภาวะในพุทธปรัชญาเถรวาท ศึกษาจากพระไตรปิฎก ฉบับภาษาไทยของมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย พ.ศ. ๒๕๓๙ และพระไตรปิฎกและอรรถกถาแปล ฉบับครบรอบ ๒๐๐ ปี แห่งราชวงศ์จักรี กรุงรัตนโกสินทร์ พุทธศักราช ๒๕๒๕ และตำรา เอกสารงานวิจัยที่เกี่ยวข้องกับพุทธภาวะของนักวิชาการที่มีความเชี่ยวชาญทางด้านพุทธปรัชญาเถรวาท

๒. แนวคิดพุทธภาวะในพุทธปรัชญามหายาน ศึกษาจากคัมภีร์ที่เป็นพระสูตรที่สำคัญ ๕ พระสูตร คือ ๑) สัทธัมมปุณฺฑริกสูตร ๒) สุรังกมาสูตร ๓) ตถาคตคฺคฺรภสูตร ๔) สุขาวญฺหสูตรและ ๕) มหาปริณิรวณสูตร พร้อมทั้งนี้ยังศึกษาจากตำราและเอกสารงานวิจัยที่เกี่ยวข้องกับพุทธภาวะของนักวิชาการที่มีความเชี่ยวชาญทางด้านพุทธปรัชญามหายาน

๑.๔ นิยามศัพท์เฉพาะที่ใช้ในการวิจัย

แนวคิดพุทธภาวะในพุทธปรัชญาเถรวาท หมายถึง แนวคิดที่เชื่อว่าความเป็นพระพุทธเจ้าเป็นภาวะที่มีอยู่ในตัวของมนุษย์ผู้ปรารถนาบำเพ็ญบารมีเพื่อเป็นพระโพธิสัตว์ด้วยการพัฒนาศักยภาพให้สูงขึ้นด้วยการอาศัยกระบวนการบำเพ็ญบารมีโดยมีเป้าหมายสูงสุด คือ สำเร็จเป็นพระพุทเจ้า

แนวคิดพุทธภาวะในพุทธปรัชญามหายาน หมายถึง แนวคิดที่เชื่อว่าความเป็นพุทธะมีในตัวของมนุษย์และสรรพสัตว์ ซึ่งสามารถปรารถนาเป็นพระโพธิสัตว์ได้ด้วยการบำเพ็ญบารมีเป็นพระโพธิสัตว์มุ่งเน้นช่วยเหลือผู้อื่นด้วยกรุณาเพื่อให้พ้นทุกข์พร้อมกับการบำเพ็ญตนมุ่งสู่เป้าหมายสูงสุด คือ บรรลุเป็นพระพุทเจ้าแล้วดำรงอยู่ชั่วนิรันดร์บนดินแดนพุทธเกษตร

พระโพธิสัตว์ หมายถึง ผู้ที่ตั้งความปรารถนาเพื่อเป็นพระพุทธเจ้าแล้วบำเพ็ญบารมี เพื่อจะได้ตรัสรู้เป็นพระสัมมาสัมพุทธเจ้าในอนาคต ซึ่งจะต้องบำเพ็ญบารมี ๑๐ ประการ ตามแนวคำสอนของพุทธปรัชญาเถรวาท หรือบำเพ็ญบารมี ๖ หรือ ๑๐ ประการ ตามแนวคำสอนของพุทธปรัชญามหายาน

พุทธปรัชญา หมายถึง ปรัชญาในพุทธศาสนานิกายเถรวาทและมหายาน

๑.๕ ทบทวนเอกสารและงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง

๑.๕.๑ พุทธทาสภิกขุ ได้กล่าวไว้ในหนังสือเรื่อง “คำสอนของฮวงโป” เนื้อหาได้กล่าวถึงคำสอนของฮวงโปที่มีหลักสำคัญ ดังนี้ “จิตหนึ่งนี้เท่านั้นเป็นพุทธะ ไม่มีพุทธะอื่นใดที่ไหนอีก ไม่มีจิตอื่นใดที่ไหนอีก มันแจ่มจ้าและไร้ตำหนิเช่นเดียวกับความว่าง คือ มันไม่มีรูปร่างหรือปรากฏการณ์ใดเลย การใช้จิตของเธอให้ปรุงความคิดฝันไปต่างๆ นั้น เท่ากับเธอละทิ้งเนื้อหาอันเป็นสาระเสียแล้วไปผูกพันตัวเองกับรูปธรรมซึ่งเป็นเหมือนกับเปลือก พุทธะซึ่งมีอยู่ตลอดกาลนั้นไม่ใช่พุทธะทางรูปธรรมหรือพุทธะของความไม่ยึดมั่นถือมั่น การปฏิบัติปารมิตาทั้งหกและการบำเพ็ญข้อวัตรปฏิบัติต่างๆ ที่คล้ายคลึงกันอีกเป็นจำนวนนับไม่ถ้วนด้วยเจตนาที่จะได้เป็นพุทธะสักองค์หนึ่งนั้นเป็นการปฏิบัติคืบหน้าไปที่ละขั้นๆ แต่พุทธะซึ่งมีอยู่ตลอดกาลดังที่กล่าวแล้วนั้นหาใช่พุทธะที่บรรลุถึงได้ด้วยการปฏิบัติเป็นขั้นๆ เช่นนั้นไม่ เรื่องมันเป็นเพียงแค่ตื่นและล้มตายต่อจิตหนึ่งนั้นเพียงแค่นั้นและไม่มีอะไรที่จะบรรลุถึงอะไร นี่แหละคือพุทธะที่แท้จริง พุทธะและสัตว์โลกทั้งหลาย คือ จิตหนึ่งนี้เท่านั้นไม่มีอะไรอื่นนอกจากนี้อีกเลย”^๖ และเนื้อหาในสูตรเวทย์กลางความว่า “...จิตเดิมแท้ (Essence of Mind) ซึ่งเป็นเมล็ดพืชหรือแก่นของการตรัสรู้นี้เป็นของบริสุทธิ์ตามธรรมชาติ (Pure by nature) และต้องอาศัยจิตเดิมแท้นี้เท่านั้นมนุษย์เราจึงจะเข้าถึงความเป็นพุทธะได้โดยตรงๆ...”^๗

๑.๕.๓ โคสุโอะ ยามาโมโต (Kosho Yamamoto) ได้แปลคัมภีร์มหาปริณิรวานสูตร (Mahayana Mahaparinirvana Sutra) แปลมาจากภาษาจีน ฉบับของท่านกุมารชีพเป็นภาษาอังกฤษ มีสาระสำคัญที่แสดงให้เห็นถึงลักษณะของพุทธปรัชญามหายานหลายอย่าง เช่น สภาวะของพระพุทธเจ้าที่แท้จริงเป็นอมตะ พุทธภาวะเป็นสิ่งที่อยู่ในสรรพสัตว์ทั้งหลายเป็นสิ่งที่อยู่จริงไม่เปลี่ยนแปลง นิพพานเป็นสภาวะอันสูงสุด รากเหง้าของคุณสมบัติที่ดีของทุกสิ่ง คือ มิตรภาพหรือไมตรี ชาวพุทธมหายานควรเป็นมังสวิรัต เป็นต้น^๘ ธาตุแห่งความเป็นพระพุทธเจ้าที่มีอยู่ภายในสรรพสัตว์ทั้งหลายมีลักษณะเป็นอัตตา (self) คือ ตัวตนที่แท้จริงของสรรพสัตว์ทั้งหลายเป็นอมตะ (eternal) ไม่มีความเปลี่ยนแปลงไม่สามารถทำลายได้ บริสุทธิ์ตามธรรมชาติดั้งเดิมและพร้อมที่จะได้รับการพัฒนาให้กลายเป็นพระพุทธเจ้าได้ แต่ที่สรรพสัตว์ไม่สามารถพบเห็นได้เพราะถูกปกปิดไว้ด้วยกิเลสทั้งหลาย ดังที่พระพุทธองค์ตรัสตอบ

^๖ พุทธทาสภิกขุ, **คำสอนของฮวงโป**, (กรุงเทพฯ: บริษัทอมรินทร์พริ้นติ้งแอนด์พับลิชชิ่ง จำกัด (มหาชน), ๒๕๕๖), หน้า ๓-๔.

^๗ พุทธทาสภิกขุ, **สูตรเวทย์กลาง**, (กรุงเทพฯ: บริษัท เอส.เค.เอส. อินเตอร์พริ้น จำกัด, ๒๕๕๙), หน้า ๑๗-๑๘.

^๘ Kosho Yamamoto, **The Mahayana Mahaparinirvana Sutra**, (London: Nirvana Publications, 1999-2000), pp. 181-190.

พระโพธิสัตว์ก็สยปะที่ได้ทูลถามว่า “ข้าแต่พระโลกนาถ ในธาตุ ๒๕ อย่าง มีตัวตนอะไรอยู่” พระองค์ตรัสตอบว่า “สัตบุรุษ อัตตา (Sefe) หมายถึง พุทธภาวะ สรรพสัตว์ทั้งหลายมีธาตุแห่งความเป็นพระพุทธเจ้าอยู่นี้คืออัตตา แต่ละอัตตาเป็นจุดเริ่มต้นของสรรพสิ่ง ที่ถูกครอบงำด้วยมายาหรือสิ่งล่อลวงทั้งหลาย ทำให้สิ่งนี้มีมนุษย์ทั้งหลายจึงไม่สามารถเห็นได้”^๙

๑.๕.๔ สมเด็จพระมหาสมณเจ้ากรมพระปรมานุชิตชิโนรส ได้กล่าวไว้ในหนังสือ “พระปฐมโพธิกถา” มีเนื้อความดังนี้ “พระโพธิสัตว์ที่จะบรรลุเป็นพระสัมมาสัมพุทธเจ้านั้นจะต้องบำเพ็ญบารมี ๓๐ ทศ มีทานบารมี เป็นต้น อุเบกขาบารมีเป็นที่สุด กิริยาที่ทรงสะสมบารมีเพื่อประโยชน์แก่พระโพธิญาณจัดเป็นสังคหะ ๓ ประการ คือ บารมี ๑๐ และอุปบารมี ๑๐ และปรมัตถบารมี ๑๐”^{๑๐}

๑.๕.๕ สมเด็จพระสังฆราชเจ้า กรมหลวงวชิรญาณวงศ์ ได้กล่าวเกี่ยวกับพระโพธิสัตว์ไว้ในหนังสือ “ธรรมานุกร” ไว้ว่า “พระเตมีย์ พระชนก พระสุวรรณสาม เป็นต้น จนถึงพระเวสสันดร เมื่อต้องเกิดในเบื้องต้น ก็ต้องชำระธุรดุกรรมในท่ามกลาง ในที่สุดก็สลาย นี่เป็นส่วนรูปกายท่านจึงบำเพ็ญบารมีสืบเนื่องต่อกันมาโดยลำดับ จนถึงในที่สุดที่เป็นพระสิทธัตถะ นี่เป็นตัวอย่างที่ผู้นับถือพระพุทธศาสนาจะถึงระลึกแล้วและพยายามทำตนให้ดีขึ้นโดยลำดับตามความสามารถที่จะพึงกระทำได้พระโพธิสัตว์ที่เรียกกันและรู้จักกันเข้าใจกันนั้น ท่านมุ่งพยายามถึงพระโพธิสัตว์ที่จะตรัสรู้เป็นพระสัมมาสัมพุทธเจ้าอย่างเดี่ยวแล”^{๑๑}

๑.๕.๖ สมเด็จพระญาณสังวร สมเด็จพระสังฆราช สกลมหาสังฆปริณายก ได้กล่าวไว้ในหนังสือชื่อ “ทศบารมีทศพิชราชธรรม” มีเนื้อความดังนี้ “คำว่า บารมี มีความหมายที่แปลอีกอย่างหนึ่งว่า เลิศอย่างยิ่ง ก็คือเลิศหรือประเสริฐอีกอย่างหนึ่ง บารมีแปลว่าถึงฝั่ง อันหมายความว่านำให้ถึงฝั่ง คือ จากฝั่งนี้ไปสู่ฝั่งโน้น อันหมายความว่านำจากฝั่งนี้คือโลกนี้ ไปสู่ฝั่งโน้น คือ โลกุตระเหนือโลก พ้นโลกอันหมายถึงนิพพานและคำว่าบารมีนี้ท่านแสดงว่า พระโพธิสัตว์ได้บำเพ็ญบารมีมาโดยลำดับตลอดเวลาช้านานและบารมีที่พระโพธิสัตว์ทรงบำเพ็ญนั้น เมื่อบำเพ็ญมากๆ เข้าก็เป็นบารมีที่สูงขึ้นๆ หรือบริบูรณ์ขึ้น ดังนั้น จึงจัดเป็น ๓ ชั้นเรียกว่า บารมี อุปบารมี ปรมัตถบารมีที่เรียกว่าบารมี ในเมื่อแบ่งเป็น ๓ ชั้นดังนี้ก็หมายถึงบารมีสามัญ อุปบารมีก็หมายถึงมีบารมีที่มากยิ่งขึ้นจนถึงใกล้ที่จะตรัสรู้เป็นพระพุทธเจ้า ปรมัตถบารมีที่เป็นปรมัตถ์ คือ ให้เป็นประโยชน์อย่างยิ่งก็หมายถึงบารมีที่สมบูรณ์นำไปตรัสรู้เป็นพระพุทธเจ้า”^{๑๒}

๑.๕.๗ สมเด็จพระเทพรัตนราชสุดาฯ สยามบรมราชกุมารี ได้นิพนธ์ไว้ในหนังสือเรื่อง “ทศบารมีในพุทธศาสนาเถรวาท” สรุปความได้ว่า “ทศบารมี” เป็นบารมีที่พระโพธิสัตว์ได้ทรงบำเพ็ญมาในชาติต่างๆ และมักกล่าวกันว่า ทศบารมี เป็น “พุทธการกธรรม” แปลว่า “ธรรมที่กระทำ

^๙ Ibid., p. 3.

^{๑๐} สมเด็จพระกรมพระปรมานุชิตชิโนรส, **พระปฐมสมโพธิกถา**, (กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์การศาสนา, ๒๕๐๕), หน้า ๓๘.

^{๑๑} สมเด็จพระสังฆราชเจ้า กรมหลวงวชิรญาณวงศ์, **ธรรมานุกรม**, (กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์มหาจุฬาราชวิทยาลัย, ๒๕๒๕), หน้า ๓๒๐- ๓๒๑.

^{๑๒} สมเด็จพระญาณสังวร สมเด็จพระสังฆราช สกลมหาสังฆปริณายก, **ทศบารมีทศพิชราชธรรม**, (กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์ชวนพิมพ์, ๒๕๓๒), หน้า ๒๘.

ให้บุคคลเป็นพระพุทธรูปเจ้า” หรือ “โพธิปาจนธรรม” แปลว่า “ธรรมอันปมพระโพธิญาณ” กล่าวคือผู้ใด บำเพ็ญทศบารมีธรรมเต็มบริบูรณ์แล้ว จักได้ตรัสรู้พระอนุตตรสัมมาสัมโพธิญาณเป็นพระสัมมา สัมพุทธรูปเจ้า^{๑๓}

๑.๕.๘ เสฐียร พันธงชัย ได้กล่าวไว้ในหนังสือชื่อว่า “พุทธศาสนมหายาน” สรุปได้ว่า “พระโพธิสัตว์แบ่งออกเป็น ๒ ประเภท คือ พระโพธิสัตว์มีปฏิญาณเพื่อตนเองและพระโพธิสัตว์ ผู้บำเพ็ญบารมีตามปณิธานเพื่อสรรพสัตว์เหล่าอื่น เถรวาทสอนให้บุคคลบำเพ็ญบารมีธรรมเพื่อความเป็น พระอรหันต์ไม่ใช่เพื่อความเป็นพระโพธิสัตว์ ฝ่ายมหายานให้บุคคลบำเพ็ญบารมีธรรมเพื่อความเป็น พระโพธิสัตว์และพระอรหันต์มุ่งผลเพื่อความตรัสรู้หรือผลแห่งการพ้นจากกิเลสของตนเอง”^{๑๔}

๑.๕.๙ วศิน อินทสระ ได้แสดงทัศนะเกี่ยวกับพระโพธิสัตว์สรุปได้ว่า คำว่า มหายานนั้น เป็นชื่อยานของพระโพธิสัตว์เป็นผู้ที่มุ่งสู่พุทธภูมิ เพื่อตรัสรู้เป็นพระพุทธรูปเจ้าในอนาคตกาลหรือท่านผู้ที่ ได้ฟังธรรมของพระพุทธเจ้าแล้วก็เกิดความศรัทธาอย่างแรงกล้าทำให้มีความเพียรเพื่อบำเพ็ญบารมีมุ่ง สู่การบรรลุสัมมาสัมโพธิญาณ ด้วยการบำเพ็ญบารมีเพื่อให้มีความเมตตากรุณาต่อสรรพสัตว์ บำเพ็ญประโยชน์ต่อมนุษย์และทวยเทพให้พ้นทุกข์นี้เป็นมรรคาแห่งพระโพธิสัตว์^{๑๕}

๑.๕.๑๐ ฉัตรสุมาลย์ กบิลสิงห์ ได้แปลไว้ในหนังสือเรื่อง “สัทธรรมปุณฑริกสูตร” ความว่า “ในสหโลกธาตุนี้ ตถาคตมีพระโพธิสัตว์หลายพันองค์ จำนวนเท่ากับเม็ดทรายใน ๖๐ คงคาที่เรียงกัน อยู่เป็นขบวนและในจำนวนพระโพธิสัตว์มากมายดุจเม็ดทรายใน ๖๐ คงคาที่นี้ พระโพธิสัตว์แต่ละองค์ ก็ยังมีขบวนของตนอีกเป็นจำนวนเท่ากัน”^{๑๖}

๑.๕.๑๑ เอดเวิร์ด คอนซ์ (Edward Conze) กล่าวถึงจำนวนพุทธเกษตรและสาเหตุ แห่งการเกิดขึ้นของพุทธเกษตรสรุปได้ว่า ในฐานะที่เป็นศาสนาของคนธรรมดา พุทธศาสนาแห่ง ศรัทธาสอนถึงจำนวนอันไพศาลของพุทธเกษตรในฐานะที่เป็นผลผลิตของพุทธศาสนาแบบปัญญาที่รู้ ว่าจำนวนอันมากมายนี้เป็นความจริงแต่เพียงชั่วคราวเท่านั้น ในขั้นปรมาตม์แล้วหลายเกษตรนี้ก็คือ เกษตรเดียวและเกษตรเดียวนี้คือหลายเกษตร พุทธเกษตรตามธรรมชาติและพุทธเกษตรในอุดมคติ เป็นเพียงหนึ่งและสิ่งเดียวกัน พุทธะย่อมมีอยู่ทั่วไปและโลกนี้โดยสาระแล้วย่อมเป็นโลกในความคิด เพียงแต่ถ้าเราถือว่าเป็นเช่นนั้นและพุทธเกษตรเป็นผลผลิตของความไม่เห็นแก่ตัวของพระโพธิสัตว์ ซึ่งไม่ทรงมุ่งหมายจะแยกพระองค์ให้ห่างจากผู้ทำบาป แต่มุ่งหมายจะกลับใจคนเหล่านั้น แต่ถ้าพระโพธิสัตว์ ผินพระพักตร์ไม่สนพระทัยในความสุขของสัตว์ทั้งหลายแล้ว พุทธเกษตรของพระองค์ย่อมไม่บริสุทธิ์ และงานของพระองค์ก็ยังไม่สำเร็จมีพวกเราเพียงไม่กี่คนที่เชื่อว่าใครจะสามารถสร้างโลกได้ด้วย เพียงแต่อาศัยความปรารถนาเท่านั้น พลังแห่งการสร้างสรรคอันเกิดจากการกระทำที่เนื่องด้วย จริยธรรมเป็นความจริงที่ไม่ต้องพิสูจน์สำหรับชาวพุทธเท่ากับเป็นสิ่งประหลาด สำหรับเราสภาพ

^{๑๓} สมเด็จพระเทพรัตนราชสุดาฯ สยามบรมราชกุมารี, **ทศบารมีในพุทธศาสนาเถรวาท**, พิมพ์ครั้งที่ ๔, (กรุงเทพฯ: มหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๔๓), หน้า ๑๓-๑๔.

^{๑๔} เสฐียร พันธงชัย, **พุทธศาสนมหายาน**, (กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์สุภาพใจ, ๒๕๔๓), หน้า ๓๒.

^{๑๕} วศิน อินทสระ, **พุทธปรัชญามหายาน**, พิมพ์ครั้งที่ ๔. (กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์มหาวิทยาลัยรามคำแหง, ๒๕๔๕), หน้า ๑.

^{๑๖} กุมารชีวะ, **สัทธรรมปุณฑริกสูตร**, แปลโดย ฉัตรสุมาลย์ กบิลสิงห์, (กรุงเทพฯ: เรือนแก้วการพิมพ์, ๒๕๓๗), หน้า ๒๒๗.

แวดล้อมซึ่งสัตว์ทั้งหลายจะต้องอาศัยอยู่นั้นโดยส่วนใหญ่และโดยเฉพาะที่เกี่ยวกับความสุขความทุกข์ของตนนั้นถูกกำหนดโดยการกระทำของตนเอง สิ่งแวดล้อมหนึ่งๆ จะตั้งอยู่ได้ก็แต่เพียงตราบเท่าที่ยังมีบุคคลซึ่งกรรมบังคับให้ได้สัมผัสสิ่งแวดล้อมนั้นๆ ด้วยเนื้อหาแห่งเหตุผลทำนองเดียวกัน เราก็อ้างได้ว่าบุญแห่งพระโพธิสัตว์อาจยิ่งใหญ่พอที่จะสร้างแดนบริสุทธิ์ ไม่เพียงแต่สำหรับพระองค์เอง แต่สำหรับคนอื่นซึ่งพระองค์ได้อุทิศส่วนบุญนั้นให้ด้วย^{๑๗}

๑.๕.๑๒ เสถียร โภธินันทะ กล่าวถึงพุทธเกษตรสุชาวดีว่า “พระพุทธองค์ได้เทศนาเรื่องราวของสุชาวดีในพระสูตรที่มีชื่อเสียง ๓ สูตรด้วยกัน คือ มหาสุชาวดีวายุหสูตร อมิตายุทธยานสูตร และพุทธจุลสุชาวดีวายุหรืออมิตายุสูตร ทั้ง ๓ พระสูตรนี้พระพุทธองค์ได้ตรัสบรรยายถึงโลกธาตุอันบริสุทธิ์ที่มีนามว่าสุชาวดีอันนำเรื่อนรมย์สำราญมีพระพุทธเจ้าอมิตาภะเสด็จประทับอยู่แสดงธรรมบรรยายพร้อมด้วยหมู่พระโพธิสัตว์ อรหันต์ และพระสาวกอีกคนนับมิได้ นอกจากนี้พระสูตรมหายานอื่นๆ มักกล่าวสรรเสริญสุชาวดีและสนับสนุนให้สาธุชนทั้งหลายตั้งปณิธาน อธิษฐานไปเกิดในพุทธเกษตรแห่งนั้น เช่น ในรัตนกถุสูตร อวตังสกสูตร สัทธรรมปุณฑริกสูตร มหาเมฆสูตร ทุนทิวริราชสูตร พุทธยานสมาธิสาครสูตร ศูรางคมสมาธิสูตร กรุณาปุณฑริกสูตร มหาสันนิปาตสูตร เป็นต้น บรรดา คณาจารย์มหาญาณทั้งฝ่ายมหายมิกมีอาจารย์นาคารชุนและฝ่ายจิตตอมตวาทีนมีอศิวโฆษกับฝ่ายโยคจารย์มีพระวสุพันธูเป็นต้น ล้วนเขียนบทความสนับสนุนการไปเกิดในสุชาวดี โดยเฉพาะพระวสุพันธูได้รจนาคัมภีร์อมิตายุสูตรอุเทศ อรรถาธิบายการไปปฏิสนธิในพุทธเกษตรนั้น ในประเทศจีนคัมภีร์สุชาวดีวายุหสูตรได้ถูกแปลออกสู่พากย์จีนราวพุทธศตวรรษที่ ๗ และมีผู้แปลอีกหลายฉบับสืบเนื่องกันมา ครั้นถึงพุทธศตวรรษที่ ๙ สมัยราชวงศ์ถังจิน คณาจารย์จีนชื่อ ฮุยเอี้ยง สำนักวัดตั้งนัมยี่กุเขาลู้ซัว มณฑลกังไส ได้ตั้งเป็นนิกายขึ้น ได้บำเพ็ญเจริญพุทธธานุสดีรำลึกถึงพระอมิตาภะมุ่งไปปฏิสนธิ ณ สุชาวดี ท่านฮุยเอี้ยงเองกล่าวกันว่าท่านได้เห็นพระอมิตาภะถึง ๓ ครั้งและในเวลาภรรณาก็ปรากฏว่าพระอมิตาภะและปวงโพธิสัตว์ได้มารับท่านไปสุชาวดี ซึ่งนิกายสุชาวดีเป็นมหายานนิกายเดียวที่เจริญแพร่หลายทุกยุคทุกสมัย”^{๑๘}

๑.๕.๑๓ พุทธทาสภิกขุ กล่าวถึงพุทธภาวะสรุปใจความสำคัญได้ว่า “จิตหนึ่งนี่เท่านั้นเป็นพุทธะไม่มีความแตกต่างระหว่างพุทธะกับสัตว์โลกทั้งหลาย เพียงแต่ว่าสัตว์โลกทั้งหลายไปยึดมั่นต่อรูปธรรมต่างๆ เสียและเพราะเหตุนี้ จึงได้แสวงหาพุทธภาวะจากภายนอก การแสวงหาของสัตว์เหล่านั้นนั่นเองทำให้เขาพลาดจากพุทธภาวะ”^{๑๙}

๑.๕.๑๔ พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตโต) ได้กล่าวถึงศักยภาพแห่งการบรรลุธรรมของมนุษย์ไว้ว่า “...ความหมายที่ต้องการในที่นี้ ก็คือการมองว่ามนุษย์เป็นสัตว์ที่ฝึกได้และมีความสามารถในการฝึกตนเองจนถึงที่สุดแต่ต้องฝึกจึงจะเป็นอย่างนั้นได้และกระตุ้นเตือนให้เกิดจิตสำนึกตระหนักในการที่

^{๑๗} เอ็ดเวิร์ด คอนซ์, **พุทธศาสนา : สารและพัฒนการ**, แปลโดย นิธิ เอียวศรีวงศ์, พิมพ์ครั้งที่ ๓, (กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์มติชน, ๒๕๕๒), ๒๓๕ หน้า.

^{๑๘} เสถียร โภธินันทะ, **ปรัชญามหายาน**, พิมพ์ครั้งที่ ๔, (กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์มหาจุฬาราชวิทยาลัย, ๒๕๔๑), ๒๑๖ หน้า.

^{๑๙} พุทธทาสภิกขุ, **คำสอนฮวงโป**, (กรุงเทพฯ: ธรรมสภา, ๒๕๔๒), หน้า ๓.

จะต้องปฏิบัติตามหลักแห่งการศึกษาพัฒนาตนนั้น” ศักยภาพนี้เรียกว่า โปธิ ซึ่งแสดงว่าจุดเน้นอยู่ที่ปัญหา เพราะโพนินั้นแปลว่า ตรัสรู้ คือ ปัญญาที่ทำให้มนุษย์กลายเป็นพุทธะ”^{๒๐}

๑.๕.๑๕ สมภาร พรหมทา ได้กล่าวถึงความหมายของ “พุทธภาวะ” ในพุทธปรัชญามหายาน ไว้ว่า “...หากมองจากแง่มุมที่ว่าคนทุกคนต่างก็มีพุทธภาวะเท่าเทียมกัน ย่อมไม่มีความแตกต่างระหว่างพุทธบุคคล (ผู้รู้แจ้งแล้ว) กับปุถุชนที่ยังเต็มไปด้วยกิเลส ผู้รู้แจ้งแล้ว คือ บุคคลที่สามารถขัดเกลาอัสวกิเลสที่หุ้มห่อพุทธภาวะธรรมได้หมดสิ้น ส่วนปุถุชน คือ คนที่ยังไม่อาจขจัดอัสวกิเลสที่หุ้มห่อพุทธภาวะออกไปได้ ความแตกต่างอยู่ที่จุดนี้ แต่ที่ทั้งคู่อุ่เหมือนกัน คือ พุทธภาวะ...”^{๒๑} และได้ให้ทัศนะเกี่ยวกับโพธิสัตว์มรรคไว้ว่า “คำสอนของมหายานที่เกี่ยวกับโพธิสัตว์มีความขัดแย้งในตัว เช่นสอนว่ามนุษย์ทุกคนมีความสามารถเท่าเทียมกันที่จะเข้าถึงพุทธภูมิ เพราะมีความเชื่อพื้นฐานอันนี้ฝ่ายมหายานจึงสอนให้คนทุกคนบำเพ็ญตนเป็นโพธิสัตว์ โดยการปฏิบัติตามโพธิสัตว์ธรรมเพื่อเข้าถึงพุทธภูมิ แต่การปฏิบัติเพื่อจะเข้าถึงพุทธภูมินั้นต้องช่วยเหลือสรรพสัตว์ แสดงว่าการบำเพ็ญโพธิธรรมนั้นยอมแผ่ความหมายในตัวมันเองแล้วว่าไม่มีคนอยู่ ๒ ประเภท คือ คนที่มีความสามารถที่จะช่วยเหลือผู้อื่นและคนที่ไร้ความสามารถคอยอาศัยบารมีของคนอื่นเพื่อที่จะเข้าถึงพุทธภูมิและในการปฏิบัติตัวจริงก็เป็นเช่นนั้นเอง”^{๒๒}

๑.๕.๑๖ สุมาลี มหณรงค์ชัย กล่าวถึงพุทธเกษตรไว้ในหนังสือเรื่อง “มหายาน : ภาษาคน - ภาษาธรรม” สรุปความได้ว่า ชาวพุทธมหายานให้ความสำคัญแก่พระสัมมาสัมพุทธเจ้าตั้งแต่ในอดีต ปัจจุบัน และอนาคต ทั้งยังยอมรับแนวคิดเรื่องตรีกายของพระพุทธเจ้ากับพระโพธิสัตว์ชั้นสูงทำให้ความเชื่อที่ว่าพระพุทธเจ้ากับโพธิสัตว์มีจำนวนมากมายดุจเม็ดทรายในท้องน้ำไม่ใช่เรื่องแปลกและเชื่อว่าในจักรวาลอันกว้างใหญ่ ประกอบไปด้วยโลกธาตุต่างๆ ทั้งหยابและละเอียดยับไม่ถ้วน ในบรรดาโลกธาตุเหล่านั้นที่หยาบก็เช่นชมพูทวีปหรือโลกนี้ ที่ละเอียดยก็เช่นโลกธาตุทิพย์ชื่อสุขาวดีของพระอมิตาภพุทธเจ้า โลกธาตุนี้เกิดขึ้นจากผลแห่งกรรม เรียกว่าสำเร็จด้วยกรรมนิยามของสัตว์บางโลกธาตุก็เกิดขึ้นจากอำนาจจิตของพระพุทธเจ้าพระองค์นั้นๆ เป็นผลลัพธ์แห่งปณิธานและคุณธรรมอันแผ่ไพศาลที่บุคคลสั่งสมไว้ตั้งแต่เริ่มเข้าสู่เส้นทางแห่งโพธิสัตว์ โลกธาตุเหล่านี้มักอยู่ในภาวะทิพย์ บางทีก็เรียกว่า พุทธเกษตร วิสุทธิภูมิ หรือบริสุทธิ์ภูมิ (The pure Land) ซึ่งลักษณะของพุทธเกษตรเป็นขอบเขต มิติ หรืออาณาเขตแห่งธรรมของพระพุทธเจ้าแต่ละพระองค์พุทธเกษตรที่รองรับการอุบัติของพระพุทธเจ้าก็ย่อมมีจำนวนมากมายเท่ากับเม็ดทรายในท้องน้ำคงคาดด้วยตามคติมหายานพุทธเกษตรโดยมากอยู่ในรูปทิพย์ภาวนารื่นรมย์สมบูรณ์พร้อม สำเร็จจากปณิธานของเหล่าโพธิสัตว์ที่ดำรงสภาพเป็นพระพุทธเจ้ากายทิพย์ ในปัจจุบันมิติเหล่านี้เป็นที่ซึ่งสัตว์ทั้งหลายควรตั้งจิตมุ่งไปเกิด เพราะเป็นเหมือนแดนพำนักอยู่ระหว่างสังสารวัฏกับความหลุดพ้นและความ

^{๒๐} พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตโต), **พุทธธรรม (ฉบับเต็ม)**, พิมพ์ครั้งที่ ๑๑, (กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์ดวงแก้ว, ๒๕๔๔), หน้า ๓๕๔.

^{๒๑} สมภาร พรหมทา, **พุทธศาสนิกายเซน: การศึกษาเชิงวิเคราะห์**, พิมพ์ครั้งที่ ๓, (กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์แห่งจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๔๖), หน้า ๒๗.

^{๒๒} สมภาร พรหมทา, **พุทธศาสนมหายาน**, (กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์แห่งจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๔๐), หน้า ๑๓.

กรุณาของบุคคลผู้มุ่งสู่ทางแห่งพระสัมมาสัมพุทธเจ้าไม่มีขีดจำกัด ความปรารถนาจะเห็นสัตว์หลุดพ้นในภาวะพร้อมพริ่งสะดวงสบาย จึงเป็นปณิธานข้อหนึ่งของโพธิสัตว์บางองค์ เมื่อบารมีธรรมเต็มเปี่ยมแล้ว พุทธเกษตรก็ปรากฏขึ้นและดำเนินไปตามกำลังจิตอันเข้มแข็งของพระพุทธรูปองค์นั้น พุทธเกษตรที่มีชื่อเสียงโด่งดังที่สุด คือ พุทธเกษตรนามสุขชาวดีของพระอมิตาพุทธเจ้า รองลงมา คือ พุทธเกษตรอภิรติ (หรืออภิรติ) ของพระอักษุพุทธเจ้ากับพุทธเกษตรของพระโกลิยคุรุพุทธเจ้า นอกจากนี้ยังมีพุทธเกษตรของพระโพธิสัตว์เมตไตรยะในสวรรค์ชั้นดุสิต ทั้งสี่แห่งนี้เป็นที่นิยมของชาวพุทธมหายาน^{๒๓}

๑.๕.๑๗ สุวรรณ สถาอาณันท์ ได้กล่าวถึงศักยภาพที่จะบรรลุธรรมหรือพุทธภาวะไว้ในหนังสือ “ปรัชญาพุทธทาสกับมหายานธรรม” มีใจความสำคัญสรุปได้ดังนี้ ธรรมชาติแห่งพุทธภาวะเป็นธรรมชาติอันหนึ่งที่สามารถทำสรรพสัตว์เข้าถึงพุทธภาวะได้และจะมีอยู่ในทุกหนทุกแห่ง ทุกกาลเวลา การกล่าวเช่นนี้ไม่ค่อยจะได้กล่าวกันคือ พืชพันธุ์หรือเชื้อแห่งพุทธภาวะนั้นมีอยู่แล้วในความรู้สึกรู้จักคิดสัญชาตญาณและสันดานของสัตว์ บางครั้งจะเรียกว่าจิตก็ได้ เพราะในจิตตามธรรมชาติธรรมดานี้ก็จะมีเชื้อแห่งพุทธภาวะหรือเชื้อแห่งโพธิ ซึ่งล้วนได้รับการวิวัฒนาการของสิ่งที่มีชีวิตทำให้ไปถึงวาระสุดท้ายอันเป็นภาวะแห่งความรู้ตื่นและเบิกบานหรือพุทธภาวะนั่นเองและความรู้ในที่นี้ ได้แก่ การรู้แจ้งด้วยปัญญาอันชอบว่า ความทุกข์ได้หมดสิ้นไปแล้ว ชาตินี้สิ้นแล้ว ชาตินี้เป็นชาติสุดท้าย ความเกียติยอมไม่มีอีกต่อไป อย่างนี้เรียกเบิกบานถึงที่สุดซึ่งจัดเป็นจุดหมายปลายทางที่แท้จริงของทุกชีวิต^{๒๔}

๑.๕.๑๘ อภิชัย โพธิ์ประสิทธิศาสตร์ ได้กล่าวไว้ในหนังสือ “พระพุทธศาสนา มหายาน” สรุปในใจความสำคัญได้ว่า พระพุทธศาสนาฝ่ายมหายานนั้นถือหลักพระโพธิสัตว์ภูมิเป็นสำคัญถึงแม้จะมีหลายนิกายแยกออกไปมากมายก็ตาม ทุกๆ นิกายย่อมมุ่งหมายโพธิสัตว์ภูมิ บุคคลใดหนึ่งจะบรรลุพุทธภูมิได้ก็ต้องผ่านการบำเพ็ญจริยธรรมแห่งพระโพธิสัตว์ก่อน เพราะฉะนั้นจึงถือว่าโพธิสัตว์ภูมิเป็นเหตุพุทธภูมิเป็นผล อีกอย่างหลักโพธิสัตว์ยานนั้นสามารถสงเคราะห์ลงในหลักอริยสัจ ๔ ซึ่งเป็นมูลอนุศาสน์ของพระพุทธศาสนาและที่สุดแห่งพุทธธรรมนั้นมีเพียงรสเดียว คือ รสแห่งวิมุตติ ความหลุดพ้นจากทุกข์นั้นมีอยู่สองชนิด คือ เพื่อตนเองและเพื่อสรรพสัตว์อันได้แก่พระพุทธศาสนานิกายเถรวาทและนิกายมหายาน^{๒๕}

๑.๕.๑๙ แซลลี บี.คิง (Sallie B.King) มีทัศนะเกี่ยวกับเรื่องพุทธภาวะว่าเป็นศักยภาพของสรรพสัตว์ที่สามารถจะเข้าถึงการบรรลุธรรมได้นับเป็นภาวะสากลแห่งการบรรลุธรรม ซึ่งมีใจความสำคัญสรุปได้ว่าคำกล่าวที่ว่าสรรพสัตว์นั้นครอบคลุมถึงพุทธภาวะและตถาคตธรรมนั้นมี ความหมายที่อาจแทนกันได้กับประโยคที่ว่าสรรพสัตว์ทั้งหลายมีความสามารถที่จะเข้าถึงพุทธภาวะ ซึ่งพุทธภาวะนั้นหมายถึง ศักยภาพแห่งความเป็นพุทธะ^{๒๖}

^{๒๓} สุมาลี มหณรงค์ชัย, มหายาน : ภาษาคน-ภาษาธรรม, (กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์อมรินทร์, ๒๕๕๐), ๑๗๙ หน้า.

^{๒๔} สุวรรณ สถาอาณันท์, ปรัชญาพุทธทาสกับมหายานธรรม, (กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์แห่งจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๓๖), หน้า ๖๒.

^{๒๕} อภิชัย โพธิ์ประสิทธิศาสตร์, พระพุทธศาสนา มหายาน, พิมพ์ครั้งที่ ๔, (กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์มหา มกุฏวิทยาลัย, ๒๕๓๙), หน้า ๑๓๕.

^{๒๖} Sallie B. King, *Buddha Nature*, (Delhi: Sri Satguru, 1992), p. 104.

๑.๕.๒๐ ปีเตอร์ ฮาร์วีย์ (Peter Harvy) ได้กล่าวถึงแนวคิดพุทธภาวะไว้ในหนังสือ “An introduction to Buddhism: Teaching, history and practice” มีใจความสำคัญว่า “...จุดเชื่อมต่อกับอีกจุดหนึ่งซึ่งแสดงถึงความสัมพันธ์ระหว่างแนวคิดพุทธภาวะกับแนวคิดในนิกายที่สำคัญของมหายาน คือ นิกายโยคจารและมาธยมิกะ ได้แก่ เรื่องโพธิจิต (Bodhi-citta) หรือจิตแห่งการตรัสรู้เพราะทั้งสองนิกายมีแนวคิดเรื่องนี้อยู่และเรื่องโพธิจิตนี้ก็เป็นหลักการสำคัญของแนวคิดพุทธภาวะ แต่มีความแตกต่างกันโดยนิกายมาธยมิกะมองว่าจิตไม่ใช่จิตเป็นเพียงธรรมชาติของมันที่ส่องสว่างอย่างโชติช่วงภายในจิตเอง ส่วนนิกายโยคจารและแนวคิดพุทธภาวะเห็นว่าโพธิจิตเป็นพื้นฐานของโลกที่มีเงื่อนไขหรือสิ่งที่เป็นโลกิยะ (the conditioned world) และการเข้าถึงความเป็นสิ่งที่ไม่มีเงื่อนไขหรือโลกุตระ (attainment of the unconditioned) ด้วย”^{๒๗}

๑.๕.๒๑ ไดเซตสึ ไททาโร ซูซูกิ (Daisetz Teitaro Suzuki) ได้อธิบายไว้ในหนังสือ “The Lankavatara Sutra: A Mahayana Text” ว่า “ลักษณะที่แท้จริงของพุทธภาวะเป็นสิ่งที่ปราศจากอัตตา (Egolessness) ซึ่งในปัจจุบันและอนาคต พระพุทธเจ้าทั้งหลายพระอรหันต์และพระโพธิสัตว์ทั้งหลายจะสอนให้พุทธศาสนิกชนทั้งหลายละความยึดมั่นถือมั่นในอัตตาหรือความยึดถือว่ามีตัวตนของสรรพสิ่งทั้งหลายเสียเพื่อให้เข้าถึงสภาวะที่เรียกว่าพุทธภาวะนั้น”^{๒๘}

๑.๕.๒๒ จีน รีเวส (Gene Reeves) กล่าวว่า สารสำคัญของสัทธัมปุณฺฑริกสูตร (The Lotus Sutra) เป็นพระสูตรแรกในพุทธศาสนาที่ยืนยันความมีอยู่ของพุทธภาวะในสรรพสัตว์ทั้งหลาย แม้แต่ในคนชั่วช้า สัตว์เดรัจฉานก็มีพุทธภาวะและสามารถบรรลุถึงความเป็นพระพุทธเจ้าได้ โดยเฉพาะเนื้อหาในบทที่ ๑๐ ของพระสูตรนี้ได้กล่าวไว้อย่างชัดเจนว่า “สรรพสัตว์ทั้งหลายมีความสามารถที่จะกลายเป็นพระพุทธเจ้าได้ ความสามารถนี้ไม่ได้จำกัดเฉพาะในพระภิกษุ ภิกษุณี คฤหัสถ์ พระสาวกหรือพระโพธิสัตว์เท่านั้น แม้แต่สัตว์เดรัจฉาน เช่น พญามังกร สัตว์ในเทพนิยาย เป็นต้น ก็มีเช่นเดียวกัน”^{๒๙}

การทบทวนเอกสารและตำราทางวิชาการที่เกี่ยวข้องทำให้ทราบถึงแนวคิดพุทธภาวะในมุมมองต่างๆ เพราะมีการศึกษาและแสดงแนวคิดทั้งที่สอดคล้องและแตกต่างกัน ได้แก่ การศึกษาของท่านพุทธทาสภิกขุ ในหนังสือ ๓ เรื่อง คือ เรื่องสูตรเว่ยหลง เรื่องคำสอนของฮวงโปและเรื่องจิตนี้ ประภัสสร หนังสือทั้ง ๓ เรื่องนี้ อธิบายสอดคล้องกันในเรื่องความดั้งเดิมของจิตว่ามีธรรมชาติอันบริสุทธิ์ มีความว่าง ความเป็นหนึ่งเดียว เมื่อสรรพสัตว์ทั้งหลายตระหนักชัดถึงภาวะที่แท้แห่งจิต เช่นนี้เขาก็จะเข้าถึงพุทธภาวะ การอธิบายในทิศทางดังกล่าวนี้สอดคล้องกับคัมภีร์มหาปริณิรวานสูตรที่ยืนยันว่าธาตุแห่งความเป็นพระพุทธเจ้ามีอยู่ภายในสรรพสัตว์ทั้งหลายเหมือนคำอธิบายเรื่องจิตประภัสสรของท่านพุทธทาสภิกขุ แต่ต่างกันตรงที่สูตรเว่ยหลงอธิบายพุทธภาวะในลักษณะจิตเดิมแท้ที่บริสุทธิ์ตามธรรมชาติ ส่วนเรื่องคำสอนของฮวงโปอธิบายจิตหนึ่งที่มีความบริสุทธิ์และเป็นความว่าง

^{๒๗} Peter Harvey, *An introduction to Buddhism: Teaching, history and practice*, (United Kingdom: Cambridge University Press, 1990), p. 117.

^{๒๘} Daisetz Teitaro Suzuki, *The Lankavatara Sutra : A Mahayana Text*, (DdLhi: India Motilal Banarsidess Publishers Private, 1999), p. 192.

^{๒๙} Gene Reeves, *The Lotus Sutra : A Contemporary Translation of a Buddhist Classic*, (Boston, USA : Wisdom Publications, 2008), pp. 15-16.

เพราะมันไร้ตำหนิไร้สิ่งปลอมปน ในขณะที่คัมภีร์มหาปริณิรวานสูตรมุ่งอธิบายพุทธภาวะว่า เป็นธาตุแห่งความเป็นพระพุทธรเจ้าและมุ่งเน้นมิตรภาพหรือไมตรีจิตระหว่างมนุษย์กับสัตว์ทั้งหลายจึงส่งเสริมให้เป็นมังสวิรัต นอกจากนั้น การศึกษาของท่านพุทธทาสภิกขุยังสอดคล้องกับพระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตโต), สมภาร พรหมทา, สุวรรณสาธอนันท์, จิน ธีเวส, ไตเชทสี ไททาโร ชูซูกิ, ปีเตอร์ ฮาร์วีย์ และแชลลี บี.คิง ในแง่ที่อธิบายพุทธภาวะว่า เป็นศักยภาพที่นำไปสู่ความเป็นพุทธะ แต่แตกต่างกันตรงที่การอธิบายของพุทธทาสภิกขุ จะอธิบายพุทธะนี้ว่าถูกรอบงำด้วยความหลงผิดจึงไม่บริสุทธิ์ หากทำจิตให้บริสุทธิ์ก็จะสามารถเข้าถึงพุทธะที่เป็นธรรมชาติที่แฝงอยู่ในตัว ส่วนพระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตโต) อธิบายศักยภาพนี้เรียกว่า โปธิ ซึ่งแสดงว่าจุดเน้นอยู่ที่ปัญญา เพราะโพนินั้นแปลว่า ตรัสรู้ คือ ปัญญาที่ทำให้มนุษย์กลายเป็นพุทธะ ในขณะที่สมภาร พรหมทา อธิบายพุทธภาวะในทัศนะของนิยายเซ็น ซึ่งเซ็นถือว่าพุทธภาวะนี้ทุกคนมีอยู่เท่ากันไม่มีใครมีมากกว่าใครหากเข้าสู่ความหลุดพ้น ส่วนจิน ธีเวส ยืนยันความเป็นพุทธภาวะในสรรพสัตว์ทั้งหลายว่ามีความสามารถที่จะกลายเป็นพระพุทธรเจ้าได้ ส่วนไตเชทสี ไททาโร ชูซูกิ อธิบายว่าลักษณะที่แท้จริงของพุทธภาวะเป็นสิ่งที่ปราศจากอดีต ในขณะปีเตอร์ ฮาร์วีย์ ได้กล่าวถึงพุทธภาวะในลักษณะของตถาคตธรรม์ และแชลลี บี.คิง ได้อธิบายความเป็นพุทธภาวะในฐานะที่เป็นภาวะสากลแห่งการบรรลุธรรม นอกจากนี้ยังมีนักวิชาการท่านอื่นๆ ที่กล่าวถึงพุทธภาวะในฐานะที่เกี่ยวข้องกับการบำเพ็ญบารมีเป็นโพธิสัตว์ซึ่งมีทั้งแนวคิดที่เป็นพุทธปรัชญาเถรวาทและมหายาน ได้แก่ สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส, สมเด็จพระญาณสังวร สมเด็จพระสังฆราช สกลมหาสังฆปริณายก, สมเด็จพระสังฆราชเจ้า กรมหลวง วชิรญาณวงศ์, สมเด็จพระเทพรัตนราชสุดาสยามบรมราชกุมารี, อภิชาติ โพธิ์ประสิทธิ์ศาสตร์, เสฐียร พันธรังสี, วศิน อินทสระ และฉัตรสุมาลย์ กบิลสิงห์ มีนักวิชาการบางส่วนได้อธิบายแนวคิดพระโพธิสัตว์ให้เชื่อมโยงไปถึงพุทธภูมิ โดยเฉพาะมหายานได้กล่าวถึงดินแดนพุทธเกษตรซึ่งมีนักวิชาการผู้สนใจศึกษา ได้แก่ สุมาลี มหณรงค์ชัย, เสถียร โพนินันทะ และเอเดเวิร์ด คอนซ์ พุทธภูมินี้ถูกอธิบายในลักษณะที่เป็นภูมิที่อยู่ของพระพุทธรเจ้าหลังจากที่เสด็จดับขันธปรินิพพานไปแล้ว

อย่างไรก็ตาม ประเด็นปัญหาที่น่าสนใจและยังไม่มีการศึกษาอยู่ตรงที่เรื่องพุทธภาวะของพุทธปรัชญาเถรวาทในมุมมองพุทธปรัชญามหายานเชิงภววิทยาและลักษณะของพุทธภาวะเป็นอดีตหรืออนาคต ดังนั้น ดุษฎีนิพนธ์เล่มนี้จึงเป็นการศึกษาวิเคราะห์และวิจารณ์ในประเด็นปัญหาดังกล่าวเพื่อหาข้อสรุปว่า แนวคิดเรื่องพุทธภาวะของพุทธปรัชญาเถรวาทในมุมมองของพุทธปรัชญามหายานนั้นจะมีทัศนะที่ตรงกันหรือขัดแย้งกันในประเด็นเรื่องพระโพธิสัตว์ พุทธภาวะ และพุทธภาวะหลังปรินิพพาน ซึ่งจะมุ่งเน้นวิเคราะห์ให้เห็นว่าพุทธภาวะนั้นมีลักษณะที่เป็นอดีตหรืออนาคต เพื่อให้ได้องค์ความรู้ใหม่ในการศึกษาและตอบปัญหาเกี่ยวกับพุทธภาวะทั้งสองระบบคิดที่จะเกิดขึ้นในปัจจุบันและอนาคตให้ได้มากที่สุดเท่าที่จะเป็นไปได้

๑.๖ วิธีดำเนินการวิจัย

การวิจัยในครั้งนี้เป็นการวิจัยเชิงเอกสาร (Documentary research) วิธีดำเนินการวิจัยมีดังนี้

๑.๖.๑ ศึกษาค้นคว้ารวบรวมข้อมูลจากเอกสารปฐมภูมิ (Primary Source) คือ พระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย พ.ศ. ๒๕๓๙ เป็นหลัก

๑.๖.๒ ศึกษาและวิเคราะห์แยกแยะประเด็นเพื่อใช้อธิบายแนวคิดพุทธภาวะในพุทธปรัชญาเถรวาทและมหายาน

๑.๖.๓ สรุป และวิจารณ์เพื่อตรวจสอบและประเมินเหตุผลที่ใช้อธิบายแนวคิดเรื่องพระโพธิสัตว์ พุทธภาวะ และพุทธภาวะหลังปรินิพพาน ในพุทธปรัชญาเถรวาทและมหายาน

๑.๖.๔ สร้างข้อเสนอแนะโดยใช้ฐานของข้ออ้างที่ได้จากการประเมินเหตุผลข้างต้น

๑.๖.๕ เสนอเป็นงานวิจัยต่อไป

๑.๗ ประโยชน์ที่คาดว่าจะได้รับ

๑.๗.๑ ทำให้ทราบแนวคิดพุทธภาวะในพุทธปรัชญาเถรวาท

๑.๗.๒ ทำให้ทราบแนวคิดพุทธภาวะในพุทธปรัชญามหายาน

๑.๗.๓ ทำให้ทราบผลการวิเคราะห์แนวคิดพุทธภาวะในพุทธปรัชญาเถรวาทและพุทธปรัชญามหายาน

๑.๗.๔ องค์ความรู้ที่ได้จากการวิจัยนี้สามารถนำไปใช้เป็นแนวคิดเพื่อการศึกษาและวิจัยสำหรับใช้อธิบายข้อขัดแย้งแห่งแนวคิดเรื่องพุทธภาวะในพุทธปรัชญา นอกจากนี้ยังใช้เป็นฐานให้มีการถกเถียง วิพากษ์ และวิจารณ์ เพื่อเปิดพื้นที่ทางการศึกษาพุทธปรัชญาต่อไป

บทที่ ๒ แนวคิดพุทธภาวะในพุทธปรัชญาเถรวาท

บทนี้ ผู้วิจัยจะศึกษาพุทธภาวะในพุทธปรัชญาเถรวาท โดยมุ่งศึกษาในส่วนของความเป็นมาของแนวคิดพุทธภาวะ ซึ่งเป็นคำที่มีใช้ในพุทธปรัชญามหายาน ในการศึกษาค้นคว้าครั้งนี้ ผู้วิจัยมุ่งเน้นศึกษาเฉพาะส่วนของพุทธภาวะ คือ ภาวะหรือคุณลักษณะของพระพุทธเจ้าเท่านั้น ซึ่งผู้วิจัยได้แบ่งการศึกษาออกเป็น ๔ ประเด็น คือ ๑) ความเป็นมาของแนวคิดพุทธภาวะ ๒) คุณลักษณะทางกายของพระพุทธรูป ๓) คุณลักษณะทางจิตของพระพุทธรูป และ ๔) แนวคิดพุทธภาวะหลังปรินิพพาน โดยมีเนื้อหาตามลำดับ ดังนี้

๒.๑ ความเป็นมาของแนวคิดพุทธภาวะ

เมื่อจะกล่าวถึงแนวคิดเรื่องพุทธภาวะในพุทธปรัชญาเถรวาทนั้น สิ่งสำคัญประการแรก จำเป็นจะต้องเริ่มจากการหาความหมายของแนวคิดเรื่องพุทธภาวะในพุทธปรัชญาดั้งเดิมเสียก่อน แต่การหาความหมายพุทธภาวะในพุทธปรัชญาดั้งเดิมนั้นค่อนข้างยาก เพราะแนวคำสอนของพุทธปรัชญาดั้งเดิมไม่ได้กล่าวไว้โดยตรง ผู้วิจัยจำเป็นต้องหาข้อมูลที่เกี่ยวข้องแล้วนำมาทำการวิเคราะห์เทียบเคียงเพื่อหาคำตอบให้ได้มากที่สุด โดยมีรายละเอียดดังต่อไปนี้

๒.๑.๑ แนวคิดพุทธภาวะตามทัศนะของพุทธปรัชญาดั้งเดิม

พุทธปรัชญาดั้งเดิม ก่อนที่จะแบ่งออกเป็นสองนิกายใหญ่ คือ นิกายเถรวาทและมหายานนั้น แนวคิดเรื่องพุทธภาวะนี้เป็นเรื่องที่ถูกถกเถียงกันมายาวนานในประวัติศาสตร์พระพุทธศาสนา ซึ่งก็คือเรื่องจิตประภัสสร และในปัจจุบันคำสอนนี้ก็ยังคงอยู่ในพุทธปรัชญาเถรวาทและเป็นเรื่องที่มีการถกเถียงกันอยู่ในปัจจุบันด้วย

แต่เดิมมีแนวคำสอนเรื่องจิตประภัสสรโดยธรรมชาติ แต่ภายหลังเชื่อว่าจิตเศร้าหมองไป เพราะมีกิเลสจรเข้ามาจึงทำให้เศร้าหมอง ดังมีพุทธพจน์กล่าวถึงเรื่องนี้ไว้ว่า

ภิกษุทั้งหลาย จิตนี้ผุดผ่อง แต่จิตนั้นแลเศร้าหมองเพราะอุปกิเลสที่เกิดขึ้น ภายหลังปุถุชนผู้ไม่ได้สติ ย่อมไม่ทราบจิตนั้นตามความเป็นจริง เพราะเหตุนี้ เราจึงกล่าวว่า “ปุถุชนผู้ไม่ได้สติย่อมไม่มีการอบรมจิต”

จิตนี้ผุดผ่อง และจิตนั้นแลหลุดพ้นแล้วจากอุปกิเลสที่เกิดขึ้นมาภายหลัง อริยสาวกผู้ได้สติย่อมทราบจิตนั้นตามความเป็นจริง เพราะเหตุนี้ เราจึงกล่าวว่า “อริยสาวกผู้ได้สติย่อมมีการอบรมจิต”^๑

^๑ อัง.เอกก. (ไทย) ๒๐/๕๑-๕๒/๙-๑๐.

เมื่อสรุปจากพระพุทธพจน์ที่ได้ยกมาอ้างไว้เบื้องต้นนี้ ก็พอจะทำให้ทราบได้ว่า แต่เดิมนั้น จิตมีความผุดผ่อง ชาวบริสุทธีเป็นธรรมชาติ ต่อมาภายหลังจิตได้เกิดความเศร้าหมอง เหตุเพราะ อุปกิเลสที่จรเข้ามาอันเป็นสิ่งที่ทำให้ใจเศร้าหมองขุนมัวไม่แจ่มใสทำให้ใจหม่นหมองทำให้ใจเสื่อมทราม อุปกิเลสจะเกิดขึ้นกับจิตของปุถุชนที่ไม่ได้มีการศึกษาหรือปฏิบัติตามคำสอนของพระพุทธองค์

ถึงกระนั้นก็ตาม ภายหลังได้มีการศึกษาคำว่า จิตประภัสสร โดยวิธีการแบ่งออกเป็น ๒ คำ ได้แก่ คำว่า “จิต” และคำว่า “ประภัสสร” ในส่วนของคำว่า “จิต” นี้ท่านพุทธทาสภิกขุ ได้ให้ความหมายไว้ว่า “ธาตุที่มีคุณสมบัติรู้ เป็นนามธรรม คือ ไม่มีรูปร่างทางวัตถุ ธาตุจิตมีหน้าที่รู้ จิตต้องทำหน้าที่รู้สึกแฉ่ง รู้สึกเกิดขึ้นเฉพาะกาล เฉพาะเวลา เฉพาะกรณี และเป็นประภัสสรอยู่ตามธรรมชาติ แต่เปลี่ยนได้ เศร้าหมองได้ตามสิ่งที่เข้าไปเกี่ยวข้องในฐานะที่เป็นเจตสิกธรรม”^๒ ในประเด็นนี้ พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตโต) ได้ให้ความหมายของจิตไว้เช่นกันว่า “ธรรมชาติที่รู้อารมณ์ สภาพที่นึกคิด ความคิด”^๓ ซึ่งสอดคล้องกับคำอธิบายของพระธรรมกิตติวงศ์ (ทองดี สุรเตโช ป.ธ. ๙ ราชบัณฑิต) ที่ได้ให้ความหมายว่า “ธรรมชาติที่คิด คือ ธรรมชาติที่รู้อารมณ์ ธรรมชาติที่สะสมการสืบต่อของอารมณ์ของตนไว้ด้วยอำนาจขวนวิถิและธรรมชาติที่ทำให้วิจิตร”^๔ และพระเทพโสภณ (ประยูร ธมฺมจิตฺโต) ก็ได้ให้ความหมายของจิตในลักษณะเดียวกันว่า “จิต คือ สิ่งที่เกิดถึงเรื่องราว ดังคำนิยามที่ว่า อารมมณฺ์ จินฺเตตฺติ จิตฺตํ จิตฺตํ คือ ธรรมชาติที่คิดถึงอารมณ์ อารมณฺ์ คือ สิ่งที่เกิดคิด ๖ ประการ คือ รูป เสียง กลิ่น รส สัมผัส และธรรมารมณฺ์ (จินตภาพ)”^๕

จากความหมายดังกล่าวนี้ สามารถสรุปได้ว่า จิตนั้นมีธรรมชาติที่สามารถรับรู้อารมณ์ของสิ่งต่างๆ ที่เข้ามากระทบด้วยการขยับเขยื้อนเคลื่อนไหวไปตามอารมณ์ต่างๆ และสามารถเปลี่ยนแปลงได้ตามสิ่งที่เข้าไปเกี่ยวข้องทางอายตนะภายในและภายนอกและจิตนั้นเป็นนามธรรมที่สามารถรับรู้อารมณ์ต่างๆ ที่มากกระทบได้

ส่วนคำว่า ประภัสสร นั้นแปลว่า ผุดผ่อง หรือผ่องใส หมายถึง มีแสงสว่างหรือรัศมีโดยปกติหรือโดยธรรมชาติ คำว่า ผุดผ่องในความหมายนี้มีความสอดคล้องกับคำกล่าวของท่านพระมหาโมคคัลลานเถระ ซึ่งถามเทพธิดาองค์หนึ่งในประภัสสรวิมานว่า “เทพธิดาผู้มีรัศมีผุดผ่อง ทรงพิสดารารมณ์สีแดงสดใส มีฤทธิ์มาก มีร่างกายสวยงามดุจลูกปัดด้วยจурณแก่นจันทน์ เธอเป็นใครมาไหว้อาตมาอยู่”^๖

จริงอยู่ แม้นในอปราชัยสุตตร สังยุตตนิกาย สคาถวรรค ได้ให้ความหมายของคำประภัสสรว่าเป็นลักษณะเป็นแสงสว่างหรือรัศมี ซึ่งเป็นข้อความที่พระมหาโมคคัลลานะกล่าวกับพรหมไว้ว่า “ผู้มีอายุ แม้ในวันนี้ ท่านก็ยังมึทธิภูมิเหมือนครั้งก่อนหรือ ท่านยังเห็นพระรัศมีอันประภัสสร (ของพระผู้มีพระภาค)

^๒ พุทธทาสภิกขุ, **บรมธรรมภาคปลาย**, พิมพ์ครั้งที่ ๕, (กรุงเทพฯ: ธรรมทานมูลนิธิ, ๒๕๔๑), หน้า ๕๑๒-๕๑๖.

^๓ พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตโต), **พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลศัพท์**, พิมพ์ครั้งที่ ๑๕, (กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์บริษัทสหธรรมิก จำกัด, ๒๕๕๓), หน้า ๖๒.

^๔ พระธรรมกิตติวงศ์ (ทองดี สุรเตโช ป.ธ.๙ ราชบัณฑิต), **พจนานุกรมเพื่อการศึกษาพุทธศาสน์ ชุดศัพท์วิเคราะห์**, พิมพ์ครั้งที่ ๑๕, (กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์เสียงเสียง, ๒๕๕๐), หน้า ๒๔๗.

^๕ พระเทพโสภณ (ประยูร ธมฺมจิตฺโต), **ตามรอยธรรมครบ ๕๐ ปี**, พิมพ์ครั้งที่ ๑๕, (กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๘), หน้า ๑๗๒.

^๖ ชู.วิ. (ไทย) ๒๖/๖๙๗/๘๐.

ก้าวล่วงรัศมีอื่นในพรหมโลกหรือ”^๗ และในสังขปาลชาดกก็มีลักษณะเช่นเดียวกันเป็นเหตุการณ์ตอนที่อาหารดาบสกราบทูลพระเจ้าพาราณสีว่า “ขอถวายพระพร นรเทพมหาบพิตร ณ ท่ามกลางสวนมะม่วงทั้ง ๔ ทิศ มีนิเวศน์ล้อมประภัสสรสร้างด้วยทองคำ บานประตูสำเร็จด้วยเงิน รุ่งเรืองโอฬารปานสายฟ้าในอากาศ”^๘

อย่างไรก็ตาม แม้คำว่า ประภัสสร หรือผุดผ่อง ตามข้อความที่ผู้วิจัยได้ยกมาข้างต้นนั้น จะมีความหมายเหมือนคำว่า “อาภัสสรพรหม” ซึ่งเป็นพรหมผู้มีรัศมีแผ่ออกอยู่ตลอดเวลา เพราะเป็นคำที่มีรากศัพท์คล้ายกัน ดังพระบาลีประโยคที่ว่า “จิตตโชตนนติ จิตตสส ปภัสสรภาวกรรม (ที่ชื่อว่าการทำจิตให้สว่าง คือ การทำจิตให้เป็นประภัสสร)”^๙ และประโยคที่ว่า “ปภัสสรานีติ ปภาสนสีลानิ ชุตินนทานีติ วุตตโ หิติ (บทว่า ปภัสสรานี คือ แปลงประกายเป็นปกติ กล่าวคือมีความโชติช่วง)”^{๑๐} ดังนั้น เมื่อนำคำทั้งสอง คือ จิตและประภัสสร มารวมกันเข้าก็จะได้ความว่าจิตประภัสสร ซึ่งสรุปความหมายว่า จิตประภัสสร ได้แก่ จิตที่ผุดผ่องหรือมีรัศมีอันชานออกมา

นอกจากนี้ยังมีศัพท์วิเคราะห์ตามหลักไวยากรณ์บาลีที่แสดงลักษณะสอดคล้องกับข้อความในเบื้องต้น ดังเช่นประโยคที่ว่า “ปภา สรติ เอตสมมาติ ปภัสสโร แปลว่า สิ่งซึ่งชื่อว่าประภัสสร เพราะเป็นที่แผ่ออกมาของรัศมี (ปภา บทหน้า สร ธาตุ ในความหมายว่า ชานออก อ ปัจจัย, ช้อน สลบสระที่สุตธาต)”^{๑๑} หรือมีความหมายว่า ผู้เป็นแดนชานออกมา เป็นสิ่งที่คิดถึงเรื่องราวต่างๆ ทั้งที่เป็นไปทางอายตนะภายในและภายนอกและที่ยังผุดผ่องตามปกติอยู่ เปรียบเหมือนน้ำใสสะอาดบริสุทธิ์เป็นนามธรรมที่สามารถรู้อารมณ์หรือสิ่งที่มากระทบ แต่ในขณะที่เดียวกันก็เป็นเพียงสภาพการเห็น ได้ยิน ได้กลิ่น ลิ้มรส ผัสสะ และนึกคิดเท่านั้น แต่สามารถส่องสว่างสิ่งต่างๆ นั้นให้ปรากฏในโลกสิ่งต่างๆ ในโลกนี้มีอยู่เพราะจิตรับรู้และเปิดเผยออกมาเปรียบเสมือนแสงไฟส่องสว่างโลกนี้

เมื่อทราบความหมายของจิตประภัสสรแล้ว ประเด็นต่อมาผู้วิจัยจะได้กล่าวถึงจิตประภัสสรที่ปรากฏอยู่ในคัมภีร์พระไตรปิฎกที่เป็นคำสอนดั้งเดิมนั้นเป็นอย่างไร เพื่อที่จะได้นำมาเทียบเคียงให้ทราบถึงแนวคิดพุทธภาวะที่เป็นพุทธปรัชญาดั้งเดิมนั้นเป็นอย่างไร

ในประเด็นเรื่องจิตประภัสสรในพระไตรปิฎกที่เป็นคำสอนดั้งเดิมเป็นอย่างไรนั้น ผู้วิจัยจะเริ่มจากพุทธพจน์ที่พระพุทธเจ้าได้ตรัสถึงจิตประภัสสรไว้ว่า “จิตนี้ผุดผ่อง แต่จิตนั้น เสร้าหมองแล้ว เพราะอุปกิเลสที่จรมา”^{๑๒}

จากพุทธพจน์ที่ยกมาข้างต้นนี้จะเห็นว่า พระพุทธองค์ได้ตรัสถึงจิตในจุดเริ่มที่ว่า “จิตนี้ผุดผ่อง” คำว่า ผุดผ่อง หมายถึง จิตที่ยังใสสะอาด บริสุทธิ์ หรือจิตที่มีรัศมีอันมีแสงสว่างชานออกมาซึ่งแสดงว่าจิตประภัสสรนั้นเป็นจิตที่ยังมีความใสสะอาด เปรียบเสมือนน้ำที่ยังใสสะอาดอยู่ในเบื้องต้นยังไม่มีสิ่งใด เช่น ฝุ่นละออง เป็นต้น มาเจือปนและจิตประภัสสรนั้นจะมีกระบวนการทำงานอยู่ตลอดเวลา คือ การเกิดดับอยู่ตลอดทั้งวันและคืน ดังมีพุทธพจน์ว่า

^๗ ส.ส. (ไทย) ๑๕/๑๗๖/๒๔๒.

^๘ ชุ.ชา. (ไทย) ๒๗/๑๖๐-๑๖๑/๖๒๑.

^๙ ที.ม.ฎีกา. (บาลี) ๒/๙๐/๙๒.

^{๑๐} ชุ.จุ.อ. (บาลี) ๑/๑๓๔.

^{๑๑} พันตรี ป. หลงสมบุญ, **พจนานุกรม มคธ-ไทย**, (กรุงเทพฯ: อาหารการพิมพ์, ๒๕๔๐), หน้า ๔๔๙.

^{๑๒} อง.เอกก. (ไทย) ๒๐/๔๙/๙.

ตลาคตเรียกสิ่งนี้ว่า ‘จิตบ้าง มโนบ้าง วิญญาณบ้าง’ จิตเป็นต้นนั้น ดวงหนึ่งเกิดขึ้น ดวงหนึ่งดับไปตลอดทั้งคืนและวัน เปรียบเหมือนลิงเมื่อเที่ยวไปในป่าเล็ก และป่าใหญ่จับกิ่งไม้ ปล่อยกิ่งไม้นั้นแล้ว ย่อมจับกิ่งอื่น ปล่อยกิ่งนั้นแล้วย่อมจับกิ่งอื่นต่อไป ฉะนั้น ตลาคตจึงเรียกสิ่งนี้ว่า ‘จิตบ้าง มโนบ้าง วิญญาณบ้าง’ จิตเป็นต้นนั้น ดวงหนึ่งเกิดขึ้น ดวงหนึ่งดับไปตลอดทั้งคืนและวัน^{๑๓}

จากพุทธพจน์ข้างต้นนี้ คำว่า “จิต มโน วิญญาณ” เป็นคำที่พระพุทธเจ้าใช้เรียกจิตที่เปลี่ยนแปลงไปในการทำงาน คือ มีการเกิดดับอยู่ตลอดเวลาทั้งกลางคืนและกลางวัน และพระพุทธองค์ได้เปรียบเทียบจิตด้วยเรื่องลิงที่เที่ยวไปในป่าเล็กและป่าใหญ่ จับกิ่งไม้ ปล่อยกิ่งไม้และไปจับอีกกิ่งอื่น ปล่อยกิ่งนั้นแล้วไปจับกิ่งอื่นต่อไปเรื่อยๆ จะเห็นว่า คำว่า จิต มโน วิญญาณ เป็นคำที่พระพุทธองค์เรียกชื่อจิตที่มีกระบวนการทำงานอยู่ตลอดเวลา คือ ดวงหนึ่งเกิดขึ้นในขณะที่อีกดวงหนึ่งดับไป

จากที่กล่าวมาข้างต้นเป็นไปได้ว่า เป็นจิตระดับของความคิดที่ชื่อว่า “มโน” โดยเรียกว่า “ชวนจิต” ซึ่งหมายถึงจิตระดับที่คิดปรุงแต่งอารมณ์หรือเสพอารมณ์ที่รับรู้ทางอายตนะ จิตระดับนี้ไม่ได้อยู่ในภาวะของมันล้วนๆ เหมือนจิตระดับมูลฐานและไม่ใช่จิตที่รับรู้โลกทางอายตนะ หากแต่เป็นจิตที่ทำงานจัดการกับอารมณ์ที่รับทางอายตนะอีกชั้นหนึ่ง เช่น การใช้ความคิด การใช้เหตุผล การสร้างจินตนาการ การคิดปรุงแต่ง เป็นต้น

อย่างไรก็ตาม จิตดังกล่าวนี้อาจหมายถึง ใจ (มโน) ดังจะสังเกตได้จากคำเหล่านี้ เช่น

- มโนปุพพังคมา ใจมาถึงก่อน หรือใจเป็นผู้นำ
- มโนมยะ สำเร็จมาจากใจ หรือสร้างมาจากใจ
- มนสิการ การทำไว้ในใจ หรือการคิดในใจ
- มโนสญฺเจตนา การตั้งเจตจำนงทางใจ
- มโนกรรม กรรมทางใจ
- มโนสังขาร การคิดปรุงแต่งทางใจ
- มโนวิตักกะ การตรึกในใจ

อนึ่งเมื่อพิจารณาดูแล้วจะเห็นได้ว่า คำเหล่านี้ล้วนแต่บ่งบอกว่า มโนเป็นจิตที่กำลังทำงานใช้ความคิดอยู่ภายในทั้งสิ้น ดังข้อความในคาถาธรรมบทที่ว่า “มนสา เจ ปทฺฐุเจณ”^{๑๔} แปลว่า ถ้าบุคคลมีใจอันโทษประทุษร้ายแล้ว หมายถึง ใจที่ถูกอุปกิเลสประทุษร้ายหรือถูกครอบงำด้วยอุปกิเลส ก็จะถูกชั่วหรือทำชั่วตามไปด้วย เพราะความชั่วนั้นทุกข้อมติดตามเขาไป

นอกจากนี้ยังมีพุทธพจน์ที่แสดงให้เห็นการทำงานของจิตที่เรียกว่าใจ ได้เป็นอย่างดีดังมีข้อความปรากฏในคัมภีร์พระไตรปิฎกว่า

ภิกษุทั้งหลาย เมื่อใดเธอทั้งหลายจักคุ้มครองทวารในอินทรีย์ทั้งหลายอยู่ เมื่อนั้น แม้มารผู้มีบาปก็จะเบื่อหน่าย ไม่ได้โอกาส หลีกจากเธอทั้งหลายไปเหมือนสุนัขจิ้งจอกเดินจากเต่าไป ฉะนั้น

^{๑๓} ส.นิ. (ไทย) ๑๖/๖๑/๑๑๖.

^{๑๔} ขุ.ธ. (ไทย) ๒๕/๑/๒๓.

ภิกษุผู้มีใจตั้งมั่นในมโนวิตก ไม่มีตัณหาและทิฏฐิอาศัย ไม่เบียดเบียนผู้อื่น
ดับกิเลสแล้ว ไม่ว่าจะร้ายใครๆ เหมือนเต่าหดหัวและขาไว้ในกระดองของตน ฉะนั้น^{๑๕}

จากพุทธพจน์ข้างต้นนี้จะเห็นได้ว่า จิตระดับที่ทำงานอยู่ภายในหรือมโนถือว่าเป็นช่วงสำคัญที่สุดในพุทธปรัชญาดั้งเดิม รวมทั้งในพุทธปรัชญาเถรวาทด้วย และเป็นจุดแบ่งรอยต่อระหว่างเส้นทางแห่งสังสารวัฏกับเส้นทางแห่งพระนิพพาน อุปมาเรื่องเต่ากับสุนัขจิ้งจอกตัวหนึ่งซึ่งสามารถมองได้ว่า การที่เต่าตัวนั้นยอมโผล่หัวออกนอกกระดองกลายเป็นเต่าที่อยู่ในภาวะเสี่ยงต่อภัยอันตรายรอบด้าน ส่วนเต่าตัวที่หดหัวเข้าไปอยู่ในกระดองเป็นเต่าที่อยู่ในภาวะได้รับการคุ้มกันอันตรายที่จะเกิดจากสุนัขจิ้งจอก เช่นเดียวกับผู้ที่ปล่อยจิตให้ตกอยู่ในโลกแห่งความคิดปรุงแต่ง (มโนวิตก) ภายใต้การครอบงำของตัณหาและทิฏฐิเป็นคนที่อยู่ท่ามกลางความเสี่ยงต่อภัยแห่งสังสารวัฏ ส่วนคนที่คุ้มครองจิตของตนด้วยสติและปัญญา กลับกลายเป็นคนที่อยู่ท่ามกลางการรักษาความปลอดภัยหรืออยู่ในเส้นทางแห่งพระนิพพาน

อย่างไรก็ตาม การที่มโนถูกครอบงำด้วยอุปกิเลสนี้เอง คือ จิตในช่วงที่ทำงานรับรู้สิ่งต่างๆ อยู่ภายในซึ่งเรียกว่า “ชวนจิต” ในพระอภิธรรม ชวนจิต หมายถึง ที่เสพอารมณ์หรือปรุงแต่งอารมณ์ แปลตามศัพท์ว่า จิตที่แล่นไป หมายถึง จิตที่เสพอารมณ์ จิตที่กระทำการหรือจัดการกับข้อมูลที่รับรู้ทางอายตนะ คำนี้จะมีความหมายกว้างหมายรวมทั้งจิตของปุถุชนหรือจิตของพระอรหันต์ จะต่างกันตรงที่ชวนจิตของปุถุชนส่วนใหญ่จะเสพอารมณ์ภายใต้อิทธิพลของกิเลส ส่วนชวนจิตของพระอรหันต์เสพอารมณ์แบบบริสุทธิ์ไม่มีการปรุงแต่งด้วยกิเลส ดังนั้น การเสพอารมณ์ของพระอรหันต์จึงไม่ถือว่าเป็นการสร้างกรรม หากแต่เป็นเพียงกิริยาเท่านั้น (กิริยาชวนะ) วงจรแห่งสังสารวัฏในชีวิตของปุถุชนไม่ว่าจะเป็นกิเลส กรรม และวิบาก ก็เกิดขึ้นในช่วงชวนจิตนี้ จิตจะเศร้าหมองหรือตรัสรู้ ก็เกิดขึ้นในช่วงชวนจิตนี้

แม้ต่อมาภายหลังพุทธพจน์ที่ว่า “ภิกษุทั้งหลาย จิตนี้ผู้ดม่อง แต่จิตนั้นเศร้าหมองแล้ว เพราะอุปกิเลสที่จรมา”^{๑๖} ได้ถูกนำมาตีความใหม่โดยอรรถกถาจารย์ฝ่ายเถรวาท จนเกิดพุทธปรัชญาเถรวาทขึ้นมา โดยอรรถกถาจารย์ได้ตีความว่า จิตผู้ดม่องหรือจิตประภัสสรนั้นหมายถึงภวังคจิตนี้ แม้จะเป็นธรรมชาติที่มีความบริสุทธิ์ตามปกติ แต่ก็เศร้าหมองเพราะอุปกิเลสมีโลภะเป็นต้นที่เกิดขึ้นแล้วในขณะแห่งชวนจิต^{๑๗} โดยภวังคจิตก็คือจิตระดับลึกภายในที่อยู่ในภาวะธรรมชาติของจิตล้วนๆ ยังไม่ได้ออกมารับรู้อารมณ์ ดังที่พระอรรถกถาจารย์ได้ขยายความไว้ว่า

ภวังคจิตนั้น ท่านเรียกว่า ชื่อว่าเศร้าหมองแล้ว เพราะเศร้าหมองแล้วด้วย
กิเลสมีรากะเป็นต้น

เศร้าหมองอย่างไร ? เหมือนอย่างว่า บิดามารดาหรืออุปัชฌาย์อาจารย์มีศีล
สมบูรณ์ด้วยความประพฤติ ไม่ดุด่า ไม่ให้ศึกษา ไม่สอน ไม่พร้าสอนบุตร หรืออันเต
วาสิกและสัทธวิหาริกของตน เพราะเหตุที่บุตรและสัทธวิหาริกอันเตวาสิกเป็น

^{๑๕} ส.สพ. (ไทย) ๑๘/๒๔๐/๒๔๑-๒๔๒.

^{๑๖} อง.เอกก. (ไทย) ๒๐/๔๙/๙.

^{๑๗} อง.เอกก.อ. (ไทย) ๓๒/๙๒.

ผู้ทุศีล มีความประพฤติไม่ดี ไม่สมบูรณ์ด้วยวัตรปฏิบัติ ย่อมได้รับการติเตียนเสียชื่อเสียงฉันทิ พึงทราบข้ออุปมาเช่นนี้ ฉะนั้น

พึงเห็นภวังคจิตเหมือนบิดามารดาและอุปัชฌาย์อาจารย์ ผู้สมบูรณ์ด้วยความประพฤติ. ภวังคจิตแม้จะบริสุทธิ์ตามปกติก็ชื่อว่าเศร้าหมอง เพราะอุปกิเลสที่จรมา อันเกิดขึ้นด้วยอำนาจที่เกิดพร้อมด้วยโลภะโทสะและโมหะซึ่งมีความกำหนัดขัดเคืองและความหลงเป็นสภาวะในขณะแห่งขวนจิต เหมือนบิดามารดาเป็นต้น เหล่านั้นได้ความเสียชื่อเสียง เหตุเพราะบุตรเป็นต้น ฉะนั้นแล^{๑๘}

จากข้อความที่ยกขึ้นมาข้างต้นนี้ จะเห็นได้ว่า “จิตประภัสสร” ในที่นี้ท่านหมายถึง ภวังคจิต ซึ่งมีความหมายว่า จิตที่เป็นองค์แห่งภพหรือจิตที่รักษาความสืบเนื่องของชีวิต คือ ตั้งแต่ปฏิสนธิจนถึงจุติได้แก่ เกิดมาจนกระทั่งตายไป จะมีความสะอาดบริสุทธิ์โดยธรรมชาติ (ปกติบริสุทธิ์) ที่เรียกว่า ประภัสสร แต่พอถูกกิเลสที่จรเข้ามาก็เศร้าหมองไป คือ ในช่วงเวลาที่จิตรับอารมณ์ (ขวนวิถิ) ท่านจึงเปรียบเทียบกับมารดาบิดาหรืออุปัชฌาย์อาจารย์ที่สมบูรณ์แบบหรือเพียบพร้อมด้วยอาจารย์หรือมารยาทดีงาม แต่ต้องมาเสียชื่อเสียงเพราะบุตรหรือศิษย์ เป็นต้น ซึ่งหมายความว่ามารดาบิดาและอุปัชฌาย์อาจารย์ผู้ซึ่งเพียบพร้อมด้วยความประพฤติที่ดีงามต้องเสื่อมเสียชื่อเสียงจากที่เคยเป็นคนดีมาก่อนเพราะการกระทำของบุตรและสัทธิวิหาริกหรืออันเตवासิก ถึงแม้ความเสียชื่อเสียงไม่ได้เกิดขึ้นภายในตัวมารดาบิดาและอุปัชฌาย์อาจารย์ก็จริง แต่ก็ส่งผลกระทบต่อตัวท่านเช่นกัน เพราะบุตรและสัทธิวิหาริกหรืออันเตवासิกอยู่ในการดูแลของท่านเป็นเหตุให้ถูกตำหนิได้ว่าไม่สั่งสอนอบรมบุตรและสัทธิวิหาริกหรืออันเตवासิก

ดังนั้น ภวังคจิตที่บริสุทธิ์อยู่โดยปกติ (ธรรมชาติ) อยู่แล้ว แต่กิเลสเข้ามาทำให้เศร้าหมองไป ในช่วงเวลาที่ภวังคจิตทำงานส่งต่อถึงวิถิจิต คือ ตั้งแต่อดีตภวังค์มาถึงช่วงโงกฐัพพนจิต (จิตที่ตัดสินอารมณ์) ถือว่าระหว่างนี้จิตยังมีความบริสุทธิ์ตามธรรมชาติของตนอยู่ เพราะจัดเป็นวิปากพันวิถิกิริยาจิต วิปากจิต แต่พอถึงช่วงขวนจิต (จิตที่เสพอารมณ์) จิตจึงถูกทำให้เศร้าหมองด้วยกิเลสต่างๆ ที่จรเข้ามา ในช่วงขวนจิตถือว่าเป็นช่วงกระบวนการทำงานของจิตซึ่งไปรับอารมณ์เข้ามาทางทวาร

ด้วยเหตุนี้ ถ้าความเศร้าหมองเกิดขึ้นเฉพาะช่วงขวนจิตตามคำอธิบายของพระอรหันตญาณก็แสดงว่าภวังคจิตเศร้าหมองในช่วงรอยต่อที่จะขึ้นสู่ขวนจิตนั่นเอง ภวังคจิตมีอยู่ ๓ คือ อดีตภวังค์ ภวังค์คจลนะ และภวังค์คัจเฉทะ ตั้งแต่ภวังคจิตทั้ง ๓ มาถึงโงกฐัพพนจิตนี้ ชื่อว่าเป็นจิตประภัสสรอยู่ดังตัวอย่างกระบวนการของจิตทางปัญจทวารวิถิ อติมหันตารมณ์ เช่น โสตทวาร (ทางหู) เป็นอดีตภวังค์จากอดีตอารมณ์ (หรือสิ่งเร้า) ที่มากระทบทางหูจะก่อให้เกิดห้วงไหวกับภวังค์เก่าหรือภวังค์เกิดจนกลายเป็นภวังค์คจลนะหรือภวังค์ไหว จิตเตรียมตั้งอารมณ์เก่าเพื่อจับอารมณ์ใหม่ที่มากระทบกับคัจเฉทะตัดกระแสภวังค์เก่าจะขึ้นวิถิแล้ว แต่ยังมีได้พันจากภวังค์ปัญจทวาราวชชนะหรือประจวบอารมณ์ทั้ง ๕ อันได้แก่ ตา หู จมูก ลิ้น กาย ในกรณีนี้เป็นตัวอย่างของเสียงที่มากระทบกับหู คือ โสตวิญญานหมายความว่าเสียงได้เกิดขึ้นทางหูแล้ว ขึ้นนี้มีเพียงรู้แต่ได้ยินเท่านั้นยังไม่รู้ว่าเป็นเสียงอะไรหรือเรื่องอะไร สัมปฏิจฉินนะ จิตดวงนี้เพียงแต่รับอารมณ์ต่อจากโสตวิญญานเพื่อส่งมอบให้สันตริณะพิจารณา สันตริณะ ได้แก่ การพิจารณาอารมณ์เพียงแต่พิจารณาเท่านั้น เช่น พิจารณาว่าเป็นเสียงดี

^{๑๘} อภ.เอกก.อ. (ไทย) ๓๒/๘๘-๘๙.

หรือไม่ดี โวภูฏัพพะ หมายความว่า ตัดสินอารมณ์เด็ดขาดแล้วว่าเสียงที่มากกระทบนั้นจะทำให้จิตเป็นกุศลหรืออกุศลหรือเป็นบุญหรือบาป ถ้าเปรียบเทียบกับคนก็เหมือนผู้พิพากษาคิดว่าผิดหรือไม่ผิดเมื่อตัดสินลงไปแล้ว โจทก์จำเลยไม่อาจโต้แย้งได้เลย ชวนะ หมายถึง การเสพอารมณ์หรือกินอารมณ์เมื่อโวภูฏัพพะตัดสินแล้วก็ลงมือกินทันที ถ้าเป็นเสียงที่ดี เช่น ค่ายกย่องชมเชยก็เกิดความยินดี ถ้าเป็นเสียงด่าก็โกรธ บาปหรือบุญ อกุศลหรือกุศล โลภะ โทสะ โมหะ หรืออโลภะ อโทสะ อโมหะ ก็เกิดขึ้นที่ชวนะทั้ง ๗ ดวงนี้ จิตดวงอื่นจะไม่เกิดเป็นบาปเป็นบุญ ส่วนตทาลัมพะเป็นจิตที่รับหรือห่วงอารมณ์ต่อจากชวนะ หลังจากนั้นจิตก็เป็นภวังค์ต่อไป หมุนเวียนกันอยู่อย่างนี้เป็นวิถีจิตเกิดขึ้นแล้วก็เกิดเป็นภวังค์ต่อไป ภวังคจิตแม้จะเกิดติดต่อกันนับไม่ถ้วน แต่ขณะที่จิตรับอารมณ์ก็มีภวังคจิตเกิดขึ้น ๒ ขณะ (ดวง) เท่านั้น คือ (๑) ขณะก่อนรับอารมณ์ (๒) ขณะรับอารมณ์เสร็จแล้ว^{๑๙}

อย่างไรก็ตาม จะเห็นได้ว่า จิตประภัสสร ตามหลักพุทธปรัชญาดั้งเดิมนั้น แม้จะยอมรับว่าเป็นจิตที่มีความผุดผ่องแต่ก็ไม่ได้หมายความว่า จิตนั้นมีความบริสุทธิ์ปราศจากกิเลสทุกชนิดเหมือนจิตของพระพุทธเจ้าที่เข้าถึงพุทธภาวะแล้ว ประเด็นดังกล่าวนี้เสถียร โพธิ์นันทะ แสดงทัศนะไว้ว่า

ฝ่ายมหาสังฆิกะอธิบายว่า กิเลสต่างๆ เป็นเพียงสิ่งภายนอกมาห่อหุ้มจิตอันบริสุทธิ์ไว้ เหมือนเมฆมาบังดวงอาทิตย์ กิเลสก็ไม่ใช่จิต ธรรมชาติของจิตนี้สะอาดหมดจด แต่ก็เห็นขุ่นหมองเพราะกิเลสมาเคลือบ เหมือนน้ำบริสุทธิ์กับสี เมื่อเอาสีแดงเจือลงไปก็มีสีแดง เอาสีเขียวเจือลงไป น้ำก็มีสีเขียว สภาวะเดิมของจิตบริสุทธิ์ปลอดโปร่งจากปวงกิเลส เถรวาทไม่ยอมรับมตินี้ เราถือว่าคำว่าผุดผ่องนั้นไม่ได้หมายความว่าบริสุทธิ์ พระพุทธเจ้าไม่ได้ใช้คำว่า วิสุทธิ ใช้แต่เพียงคำว่า ผุดผ่อง คำว่าผุดผ่องนี้ไม่จำเป็นต้องบริสุทธิ์ จิตที่เป็นสมาธิ เช่น ปฐมฌานก็ชื่อว่า ผุดผ่องแล้ว ผุดผ่องจากนิรวณ ๕...

พระพุทธภาษิตที่ว่า ธรรมชาติจิตเป็นประภัสสร...จากปริยฎฐานะ (ครุกรุ่นอยู่ภายใน) และวิตกกมมะ (ปรากฏออกมาทางพฤติกรรม) เท่านั้น แต่ทว่ายังมีกิเลสที่เป็นเชื้อสายนอนอยู่ในชั้นธสันดาน คือ อนุสัยกิเลส คือ กิเลสตามนอนเนื่องกิเลสประเภทนี้ไม่ได้อยู่ในคำว่าประภัสสรด้วยเลย...^{๒๐}

จากทัศนะของเสถียร โพธิ์นันทะ ทำให้เข้าใจได้ว่า จิตประภัสสรหรือจิตผุดผ่องไม่ใช่จิตบริสุทธิ์ที่ปราศจากกิเลสโดยสิ้นเชิง แต่จิตผ่องใสเพราะกิเลสชั้นหยาบและชั้นระดับกลางระงับไป แต่กิเลสชั้นละเอียดยังมีตลอดเวลาที่เรียกว่า “อนุสัย” หรือ “อาสวะ” นั่นเอง ซึ่งสอดคล้องกับคำอธิบายของพระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต) ที่ได้กล่าวถึงจิตประภัสสรไว้ว่า “จิตนี้โดยธรรมชาติของมันเอง มิใช่เป็นสภาวะที่แปดเปื้อนสกปรกหรือมีสิ่งเศร้าหมองเจือปนอยู่ แต่สภาพเศร้าหมองนั้น

^{๑๙} พระพุทธโฆสเถระ รัตนา, **คัมภีร์วิสุทธิมรรค**, สมเด็จพระพุทธมาจารย์ (อาจ อาสภมหาเถระ) แปลและเรียบเรียง, พิมพ์ครั้งที่ ๙, (กรุงเทพฯ: บริษัท ธนาเพรส จำกัด, ๒๕๕๓), หน้า ๓๒-๓๓.

^{๒๐} เสถียร โพธิ์นันทะ, **ปรัชญามหายาน**, พิมพ์ครั้งที่ ๔, (กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์มหาจุฬาราชวิทยาลัย, ๒๕๔๑), หน้า ๒๕๕-๒๕๖.

เป็นของแปลกปลอมเข้ามา ฉะนั้น การชำระจิตให้สะอาดหมดจดจึงเป็นสิ่งที่เป็นไปได้”^{๒๑} ส่วนท่าน พุทธทาสภิกขุ กลับมีทัศนะที่ว่า “จิตนี้เป็นประภัสสร คือ สะอาดอยู่ สว่างอยู่ สงบอยู่ แต่พอกิเลส เกิดขึ้นมันก็สกปรกมืดมัว กระวนกระวาย แสงสว่างทางวัตถุ เช่น ดวงอาทิตย์มันมีอยู่ ถ้าอย่ามีอะไร มาบังดวงอาทิตย์ แสงก็ส่องสว่างอยู่เรื่อย เต็มวันโลกเรามันถูกบังด้วยเหลี่ยมหนึ่งของโลกมันก็มีอยู่ ด้านนี้ เรียกว่ามืด มันมีอะไรมาบังมันก็มีมืด เอาของบังออกเสียมันก็สว่าง สว่างนั้นคือของเดิม มืดนี้มาใหม่ เหมือนกับสะอาดนี้ของเดิม สกปรกนี้มาใหม่”^{๒๒} และท่านยังได้กล่าวถึงเรื่อง “จิตเดิมแท้” หรือ “พุทธภาวะ” ไว้อย่างน่าสนใจตอนหนึ่งว่า “จิตเดิมแท้คำแรก คือ จิตที่เป็นธรรมชาติจิต เป็นธาตุของจิต เป็นของเดิมแท้ ก่อนแต่ที่จะถูกปรุง ชีวิตประกอบด้วยจิตชนิดที่ยังไม่มีการปรุง เพราะมันปรุงไม่เป็น มันยังไม่ถูกปรุง นี้ก็เรียกว่า จิตเดิมแท้ จนกว่าจะถูกปรุงเป็นจิตใหม่ คือ เป็นจิตที่มีกิเลส...ที่นี้เดิมแท้ มันมีคุณสมบัติ คือ รู้อะไรได้ นี้เรียกว่ามันประภัสสร มันมีรัศมี มีความเรืองแสงเป็นประภัสสร เพราะมันไม่ถูกหุ้มห่อด้วยอะไร ไม่ถูกหุ้มห่อด้วยกิเลส ไม่ถูกหุ้มห่อด้วยผลของกิเลส คือ ความดีความชั่ว เป็นต้น มันจึงเรืองแสงได้เหมือนเพชร เพชรอย่างดีในตัวมันเอง มันมีรัศมีอยู่ในตัวมันเอง มันเรืองรัศมี ของมันได้ แต่ถ้าเอาไปหมกโคลนเสียมันก็รัศมีไม่ออก นี้เรียกว่ามันไม่เดิมแท้มันไม่ประภัสสร ถ้าว่ามันผุดจากเดิมแท้หรือไม่ประภัสสรแล้วเราเรียกว่าผุดปรกติแล้ว”^{๒๓} ซึ่งเนื้อหานี้มีส่วนคล้ายกับ ทัศนะของ ศ.ดร.สมภาร พรมทา ที่ได้กล่าวไว้ในหนังสือเรื่อง “พุทธศาสนานิกายเซน : การศึกษาเชิง วิเคราะห์” มีใจความสำคัญว่า “เมื่อกล่าวถึงเนื้อแท้ของจิต (essence of mind) เนื้อแท้ที่ว่านี้บริสุทธิ์ แม้จะมีอาสวกิเลสหุ้มห่อจิต แต่เนื้อแท้ของจิตก็ยังบริสุทธิ์อยู่เสมอ ในการทำความเข้าใจธรรมชาติของ จิต เราต้องแยกจิต (mind) ออกจากเนื้อแท้ของจิต (essence of mind) สองสิ่งนี้เป็นคนละเรื่องกัน จิตอาจเศร้าหมองได้ แต่เนื้อแท้ของจิตไม่มีวันเศร้าหมอง จิตอาจสกปรกได้ แต่เนื้อแท้ของจิตไม่มีวัน สกปรก”^{๒๔} จากเนื้อหาที่ผู้วิจัยนำมาอ้างนี้ ทำให้ทราบเป็นเบื้องต้นได้ว่า จิตประภัสสรก็คือจิตเดิมแท้ อันเป็นเนื้อแท้ของจิตซึ่งแบ่งแยกเป็นคนละส่วนจากอาสวกิเลสและมีลักษณะบริสุทธิ์ สะอาด สว่าง หรือประภัสสรนั่นเอง

กล่าวโดยสรุป จากที่กล่าวมาข้างต้นทำให้ทราบว่า มนุษย์นั้นแต่เดิมตั้งแต่เกิดจะมีจิตที่ บริสุทธิ์ผุดผ่องเป็นจิตที่ยังใสสะอาด ท่านเปรียบเหมือนน้ำที่ยังใสสะอาดอยู่ยังไม่สิ่งใดมาเจือปน แต่ต่อมาในภายหลังโดนอุปกิเลสที่จรเข้ามาจึงทำให้เกิดความเศร้าหมองขึ้น ซึ่งในประเด็นนี้ ผู้วิจัยมองว่า จิตแต่เดิมนั้นถึงแม้จะบริสุทธิ์ผุดผ่องก็จริง แต่ไม่ได้หมายถึงความบริสุทธิ์ที่ปราศจากกิเลส ถ้าจะหมายถึงความบริสุทธิ์ในลักษณะที่ปราศจากกิเลสแล้ว ก็จะไม่ต่างจากจิตของผู้หลุดพ้นจากกิเลส นั่นก็คือจิตของพระอรหันต์ เพราะจิตนั้นยังกลับเศร้าหมองได้ด้วยอุปกิเลสที่จรมา

^{๒๑} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตฺโต), *พจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวลศัพท์*, อ้างแล้ว, หน้า ๑๖๘-๑๖๙.

^{๒๒} พุทธทาสภิกขุ, *ตถตา - เช่นนั่นเอง*, (กรุงเทพฯ: เพชรประกาย, ๒๕๔๙), หน้า ๘๖.

^{๒๓} พุทธทาสภิกขุ, *ธรรมานุกรมธรรมโฆษณ์ เล่ม ๓*, รวบรวมโดย นายพินิจ รักทองหล่อ, (กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์สุภาพใจ, ๒๕๔๐), หน้า ๘๔-๘๖.

^{๒๔} สมภาร พรมทา, *พุทธศาสนานิกายเซน : การศึกษาเชิงวิเคราะห์*, พิมพ์ครั้งที่ ๓, (กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์แห่งจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๔๖), หน้า ๓๔.

ผู้วิจัยมองว่าไม่น่าจะเป็นเช่นนั้น เพราะเป็นไปได้ว่าทารกที่เกิดใหม่จะมีภาวะจิตที่บริสุทธิ์ผุดผ่องไม่ต่างจากจิตของผู้หลุดพ้นแล้ว ซึ่งถ้าเป็นเช่นนั้นจริงทุกคนที่เกิดมาก็ไม่จำเป็นต้องยากลำบากในการแสวงหาสถานที่ปฏิบัติเพื่อขัดเกลากิเลสให้หมดไปหรือให้เบาบางลง

นอกจากนี้ พระอรรถกถาจารย์ยังได้ตีความว่า จิตผุดผ่อง หรือจิตประภัสสรนี้ หมายถึง ภาวะจิต ซึ่งแม้จะบริสุทธิ์ตามปกติ แต่ก็เศร้าหมองเพราะอุปกิเลสมีโลภะเป็นต้นที่เกิดขึ้นแล้ว ในขณะที่ชวนจิต โดยมองว่าภาวะจิตก็คือจิตระดับลึกลงไปในที่อยู่ในภาวะธรรมชาติของจิตล้วนๆ นั้นเองแต่ยังไม่ได้ออกมารับรู้อารมณ์ แต่ในช่วงเวลาที่จิตรับอารมณ์ (ชวนวิถิ) ก็เกิดความเศร้าหมอง เพราะถูกกิเลสที่จรเข้ามาในช่วงรอยต่อที่จะขึ้นสู่ชวนจิตนั่นเอง ด้วยเหตุนี้ตามที่คณะของพระอรรถกถาจารย์ ดังกล่าวนั้น จิตประภัสสรหรือภาวะจิต จึงไม่ใช่จิตที่บริสุทธิ์ผุดผ่องปราศจากกิเลสเหมือนจิตของผู้ที่หลุดพ้นแล้วจากกิเลสทั้งหลาย ดังนั้น แนวคิดเรื่องจิตประภัสสรตามที่คณะของพุทธปรัชญาตั้งเดิมนั้น มีความแตกต่างกันและไม่มีส่วนใดที่คล้ายกันกับพุทธภาวะหรือคุณลักษณะของความเป็นพุทธเจ้าที่ผู้วิจัย ได้นิยามความหมายไว้ในเบื้องต้นนั่นเอง

๒.๑.๒ แนวคิดเรื่องพระพุทธเจ้าตามที่คณะของพุทธปรัชญาเถรวาท

พุทธภาวะ หรือ ภาวะความเป็นพระพุทธเจ้านั้น เกิดจากการที่เจ้าชายสิทธัตถะได้ทรงตรัสรู้อนุตรสัมมาสัมโพธิญาณ ณ โคนต้นพระศรีมหาโพธิ์ เมื่อก่อนพุทธศักราช ๔๕ ปี และจากการตรัสรู้ธรรมของพระองค์ในครั้งนั้นเป็นเหตุให้พระองค์ทรงมีพระทัยที่บริสุทธิ์ ปราศจากกิเลสเครื่องเศร้าหมองของจิตและทรงถึงพร้อมด้วยพระญาณและพุทธคุณทั้งปวง การอุบัติขึ้นของพระพุทธเจ้านี้ ในพุทธปรัชญาเถรวาทแสดงว่า เป็นภาวะที่เกิดขึ้นได้ยากมาก เพราะจำเป็นจะต้องมีการสร้างบารมีมาอย่างต่อเนื่องยาวนานเป็นเวลาหลายอสงไขยหลายมหากัป จึงจะสามารถตรัสรู้ธรรมได้ ดังแสดงในพระบาลีว่า

ความปรากฏแห่งบุคคลผู้เป็นเอกหาได้ยากในโลก บุคคลผู้เป็นเอกคือใคร คือ พระตถาคตอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้า ความปรากฏแห่งบุคคลผู้เป็นเอกนี้แลหาได้ยากในโลก

บุคคลผู้เป็นเอก เมื่อเกิดขึ้นในโลก ย่อมเกิดขึ้นเป็นอัจฉริยมนุษย์ บุคคลผู้เป็นเอกคือใคร คือ พระตถาคตอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้า บุคคลผู้เป็นเอกนี้แลเมื่อเกิดขึ้นในโลก ย่อมเกิดขึ้นเป็นอัจฉริยมนุษย์^{๒๕}

อีกพระสูตรหนึ่งที่พระองค์ทรงแสดงความยาก ๔ อย่างไว้ว่า

๑. กิจโจ มนุสสปฏิลาโภ	ความได้อัตภาพเป็นมนุษย์เป็นการยาก
๒. กิจฉิ มัจจานชีวิติ	ชีวิตของสัตว์ทั้งหลายเป็นอยู่ยาก
๓. กิจฉิ สทมมสสนัน	การฟังพระสัทธรรมเป็นของยาก
๔. กิจโจ พุทธานมุปปาโท	การอุบัติขึ้นแห่งพระพุทธเจ้าทั้งหลายเป็นการยาก ^{๒๖}

^{๒๕} อภ.เอกก. (ไทย) ๒๐/๑๗๑-๑๗๓/๒๓.

^{๒๖} ขุ.ธ. (ไทย) ๒๕/๑๘๒/๙๐.

จากพุทธพจน์ดังกล่าวแสดงให้เห็นว่า การอุปถัมภ์ของพระพุทธเจ้าแต่ละพระองค์นั้นเป็นสิ่งที่เกิดขึ้นได้โดยยากและใช้เวลานานมากและก่อนที่จะกล่าวถึงการสร้างบารมีของพระพุทธเจ้า เราจำเป็นต้องทราบหน่วยนับระยะเวลาในการสร้างบารมีเพื่อบรรลุอนุตตรสัมมาสัมโพธิญาณของพระพุทธเจ้าแต่ละพระองค์นั้นใช้การนับเป็นอสงไขยและกับซึ่งพอจะให้คำจำกัดความได้ดังนี้

อสงไขยเป็นระยะเวลาที่ยาวนานมากที่สุดที่จะนับประมาณได้ครั้งหนึ่งเรียกว่า ๑ อสงไขย อุปมาว่า ฝนตกใหญ่มโหฬารทั้งกลางวันกลางคืนเป็นเวลานาน ๓ ปีติดต่อกันมิได้หยุดมิได้ขาดสายเม็ดฝนจนน้ำเจ้งนองท่วมทันเต็มขอบเขาจักรวาล อันมีระดับความสูงได้ ๘๔,๐๐๐ โยชน์ (๑ โยชน์เท่ากับ ๑๖ กิโลเมตร) ถ้าสามารถนับเม็ดฝนและหยาดแห่งเม็ดฝนที่กระจายเป็นฟองฝอยใหญ่น้อยในขณะที่ฝนตกติดต่อกัน ๓ ปีนั้นนับได้จำนวนเท่าใด อสงไขยหนึ่งเป็นจำนวนปีเท่ากับเม็ดฝนและหยาดแห่งเม็ดฝนนั้น บางตำรากล่าวว่าเท่ากับ ๑๐ ล้านปี^{๒๗} ส่วนที่นับเปรียบเทียบกับมีภูเขาหินศิลาแห่งที่กว้าง ยาว และสูง อย่างละ ๑ โยชน์ ทุกๆ ๑๐๐ ปีมีเทวดาหะนะนำเอาผ้าทิพย์ ซึ่งบางประดุจควันไฟมาลูบ ๑ ครั้ง ทำเช่นนี้จนกระทั่งภูเขานี้ราบเสมอแผ่นดินนับเป็น ๑ กัป^{๒๘}

ด้วยเหตุผลที่เกิดจากระยะเวลาการบำเพ็ญบารมีจนกว่าจะได้สำเร็จเป็นพุทธเจ้านั้น จึงมีการแบ่งพระพุทธเจ้าออกเป็น ๓ ประเภท ซึ่งเป็นการแบ่งตามอภิสัยของพระโพธิสัตว์ คือ ผู้สร้างบารมี เนื่องจากพระพุทธองค์ทรงแบ่งสัตว์โลกออกเป็น ๔ ประเภทเปรียบเหมือนบัว ๔ เหล่า คือ

๑. อุคฆฏิตัญญู เปรียบดั่งบัวพื้หน้า มีปัญญามาก
๒. วิปจิตัญญู เปรียบดั่งบัวปริมน้ำ มีปัญญาปานกลาง
๓. เนยยะ เปรียบดั่งบัวใต้น้ำ ผู้ที่พอจะแนะนำได้ มีปัญญาน้อยกว่าสองประเภทแรก
๔. ปทปรมะ เปรียบดั่งบัวที่ยังอยู่ในโคลนตม ผู้ائبที่ปัญญาหรือมีปัญญามีติดบอด

ดังนั้น พระโพธิสัตว์ผู้ปรารถนาพุทธภูมิมุ่งสั่งสมบารมีเพื่อยกกรรมกิจที่ยิ่งใหญ่ คือ ขนถ่ายสัตว์ไปนิพพาน ก็มีอยู่ ๓ ประเภทเช่นเดียวกันกับบัวสามเหล่าแรก คือ

๑. อุคฆฏิตัญญูโพธิสัตว์ หรือปัญญาธิกโพธิสัตว์ เป็นพระโพธิสัตว์ผู้มีปัญญาคมกล้าสามารถรู้ธรรมได้รวดเร็ว

๒. วิปจิตัญญูโพธิสัตว์ หรือสัทธาธิกโพธิสัตว์ เป็นพระโพธิสัตว์ผู้มีปัญญาปานกลางสามารถรู้ธรรมได้ไม่เร็วไม่ช้า

๓. เนยยโพธิสัตว์ หรือวิริยาธิกโพธิสัตว์ เป็นพระโพธิสัตว์ของผู้มีปัญญาหย่อนสามารถรู้ธรรมได้ช้ากว่าสองประเภทแรก

เนื่องจากว่าปัญญาของพระโพธิสัตว์มีมากน้อยแตกต่างกัน ทำให้ระยะเวลาในการสร้างบารมีมีความแตกต่างกันด้วย ด้วยเหตุนี้พระโพธิสัตว์แต่ละประเภทได้บำเพ็ญบารมีบริบูรณ์แล้วทั้ง ๓๐ ทัศน์ ก็จะตรัสรู้ธรรมจึงเกิดเป็นพระพุทธเจ้า ๓ ประเภทตามอภิสัยของพระโพธิสัตว์ดังนี้

๑. พระพุทธเจ้าประเภทปัญญาธิกะ เป็นพระพุทธเจ้าที่มีอภิสัยพระอุคฆฏิตัญญูโพธิสัตว์ มีปัญญามาก จึงทรงใช้เวลาในการสร้างพระบารมีน้อยกว่าพระพุทธเจ้าประเภทอื่น เมื่อจะนับระยะเวลา

^{๒๗} แสง มนวิฑูร, **ชินกาลมาลีปกรณ์**, (กรุงเทพฯ: กรมศิลปากร, ๒๕๑๗), หน้า ๑๗๒.

^{๒๘} พระพรหมโมลี (วิลาศ ญาณวโร), **มุนีนารถที่ปณี**, (กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์ดอกหญ้า, ๒๕๔๕), หน้า ๒๗-๒๘.

ในการสร้างบารมีตั้งแต่ต้นจนกระทั่งได้ตรัสรู้เป็นพระพุทธเจ้านั้น เป็นเวลายาวนานสามารถแบ่งได้ ๓ ระยะ ดังนี้

๑) พระโพธิสัตว์ทรงตั้งปรารถนาในใจว่า “เราจักเป็นพระพุทธเจ้าสักองค์หนึ่ง” โดยทรงนึกปรารถนาในใจอยู่อย่างเดียว ไม่ได้บอกพระวาจาแต่ประการใด หลังจากตั้งความปรารถนาครั้งแรกแล้วเป็นระยะเวลาจนถึง ๗ อสงไขย

๒) หลังจากนั้นจึงออกโอษฐ์ปรารถนาว่า “เราจักตรัสรู้เป็นพระพุทธเจ้าในอนาคตภายภาคเบื้องหน้าให้จงได้” แล้วก็ทรงสร้างพระบารมีเพื่อพระโพธิญาณเรื่อยไปเช่นนี้นับเป็นเวลาได้ ๙ อสงไขย

๓) เมื่อพระโพธิสัตว์บำเพ็ญบารมีมาจนครบ ๑๖ อสงไขยแล้วและมีธรรมสมโสมาน ๘ ประการครบบริบูรณ์ ก็จะได้รับพุทธพยากรณ์จากพระพุทธเจ้าพระองค์ใดพระองค์หนึ่งว่า “จักได้ตรัสรู้เป็นพระพุทธเจ้าอย่างแน่นอน” และพระองค์ก็เป็นนิยตโพธิสัตว์ (ผู้เที่ยงแท้ต่อการตรัสรู้) แล้วทรงสร้างพระบารมีต่อไปอีกถึง ๔ อสงไขยกับแสนกัป จึงจะได้ตรัสรู้เป็นพระพุทธเจ้า สรุปลแล้วพระองค์ทรงสร้างพระบารมีมาตั้งแต่เริ่มตั้งความปรารถนาพุทธภูมิจนได้ตรัสรู้เป็นพระพุทธเจ้านับเป็นระยะเวลาที่ยาวนานถึง ๒๐ อสงไขยกับแสนกัป

๒. พระพุทธเจ้าประเภทสหธาธิกะ เป็นพระพุทธเจ้าที่มีอภัยชัยพระวิจิตรัญญโพธิสัตว์ มีปัญญาปานกลางแต่ทรงมีศรัทธาแรงกล้า จึงทรงใช้เวลาในการสร้างพระบารมีไม่เร็วไม่ช้า เมื่อจะนับเวลาในการสร้างบารมีตั้งแต่ได้ตรัสรู้เป็นพระพุทธเจ้านั้น เป็นเวลายาวนาน สามารถแบ่งได้ ๓ ระยะ ดังนี้

๑) พระโพธิสัตว์ทรงตั้งปรารถนาในใจว่า “เราจักเป็นพระพุทธเจ้าสักองค์หนึ่ง” โดยทรงนึกปรารถนาในใจอยู่อย่างเดียว ไม่ได้บอกพระวาจาแต่ประการใด หลังจากตั้งความปรารถนาครั้งแรกแล้วเป็นระยะเวลาจนถึง ๑๔ อสงไขย

๒) หลังจากนั้นจึงออกโอษฐ์ปรารถนาว่า “เราจักตรัสรู้เป็นพระพุทธเจ้าในอนาคตภายภาคเบื้องหน้าให้จงได้” แล้วก็ทรงสร้างพระบารมีเพื่อพระโพธิญาณเรื่อยไปเช่นนี้นับเป็นเวลาได้ ๑๘ อสงไขย

๓) เมื่อพระโพธิสัตว์บำเพ็ญบารมีมาจนครบ ๓๒ อสงไขยแล้วและมีธรรมสมโสมาน ๘ ประการครบบริบูรณ์ ก็จะได้รับพุทธพยากรณ์จากพระพุทธเจ้าพระองค์ใดพระองค์หนึ่งว่า “จักได้ตรัสรู้เป็นพระพุทธเจ้าอย่างแน่นอน” และพระองค์ก็เป็นนิยตโพธิสัตว์ (ผู้เที่ยงแท้ต่อการตรัสรู้) แล้วทรงสร้างพระบารมีต่อไปอีกถึง ๘ อสงไขยกับแสนกัป จึงจะได้ตรัสรู้เป็นพระพุทธเจ้า สรุปลแล้วพระองค์ทรงสร้างพระบารมีมาตั้งแต่เริ่มตั้งความปรารถนาพุทธภูมิจนได้ตรัสรู้เป็นพระพุทธเจ้านับเป็นระยะเวลาที่ยาวนานถึง ๔๐ อสงไขยกับแสนกัป

๓. พระพุทธเจ้าประเภทวิริยาธิกะนี้ เป็นพระพุทธเจ้าที่มีอภัยชัยพระเนยยโพธิสัตว์ มีปัญญาน้อย แต่ทรงมีความเพียรแรงกล้า จึงทรงใช้เวลาในการสร้างพระบารมีมากกว่าพระพุทธเจ้าประเภทอื่น เมื่อจะนับเวลาในการสร้างบารมีตั้งแต่ได้ตรัสรู้เป็นพระพุทธเจ้านั้นเป็นเวลายาวนานสามารถแบ่งได้ ๓ ระยะ ดังนี้

๑) พระโพธิสัตว์ทรงตั้งปรารถนาในใจว่า “เราจักเป็นพระพุทธเจ้าสักองค์หนึ่ง” โดยทรงนึกปรารถนาในใจอยู่อย่างเดียว ไม่ได้บอกพระวาจาแต่ประการใด หลังจากตั้งความปรารถนาครั้งแรกแล้วเป็นระยะเวลาจนถึง ๒๘ อสงไขย

๒) หลังจากนั้นจึงออกโอษฐ์ปรารภว่า “เราจักตรัสรู้เป็นพระพุทธเจ้าในอนาคต ภายภาคเบื้องหน้าให้จงได้” แล้วก็ทรงสร้างพระบารมีเพื่อพระโพธิญาณเรื่อยไปเช่นนี้นับเป็นเวลาได้ ๓๖ อสงไขย

๓) เมื่อพระโพธิสัตว์บำเพ็ญบารมีมาจนครบ ๖๔ อสงไขยแล้วและมีธรรมสมาทาน ๘ ประการครบบริบูรณ์ ก็จะได้รับพุทธพยากรณ์จากพระพุทธเจ้าพระองค์หนึ่งว่า “จักได้ตรัสรู้เป็นพระพุทธเจ้าอย่างแน่นอน” และพระองค์ก็เป็นนิยตโพธิสัตว์ (ผู้เที่ยงแท้ต่อการตรัสรู้) แล้วทรงสร้างพระบารมีต่อไปอีกถึง ๑๖ อสงไขยกับแสนกัป จึงจะได้ตรัสรู้เป็นพระพุทธเจ้า สรุปลแล้วพระองค์ทรงสร้างพระบารมีมาตั้งแต่เริ่มตั้งความปรารถนาพุทธภูมิจนได้ตรัสรู้เป็นพระพุทธเจ้านับเป็นระยะเวลายาวนานถึง ๘๐ อสงไขยกับแสนกัป^{๒๙}

กล่าวโดยสรุป จากเนื้อหาทั้งหมดที่ผู้วิจัยนำมาอภิปรายนี้ เพื่อแสดงให้เห็นถึงการเกิดขึ้นของพุทธภาวะหรือภาวะความเป็นพระพุทธเจ้าซึ่งเป็นสิ่งที่ไม่ได้เกิดขึ้นได้ง่ายๆ เพราะการเกิดขึ้นของพระพุทธเจ้าแต่ละพระองค์นั้น จะต้องเริ่มต้นจากการปรารถนาเป็นโพธิสัตว์เพื่อสร้างบารมีให้บริบูรณ์นับเป็นระยะเวลาที่ยาวนานตามที่ปรากฏในคัมภีร์แล้วนั้น สาเหตุที่นับว่ายากนั้น อาจเป็นเพราะการจะเกิดเป็นพุทธเจ้าได้นั้น จะต้องผ่านการฝึกฝนอบรมตนเองให้สะอาดบริสุทธิ์ทั้งกาย วาจา และใจ พร้อมทั้งสั่งสมบารมีให้บรรลุถึงความสมบูรณ์ทุกประการสั่งสมความเป็นครูของโลก เพื่อจะนำพาสรรพสัตว์ทั้งหลายให้หลุดพ้นไปด้วย เพราะพระพุทธเจ้าแต่ละองค์ไม่ได้เกิดมาเพื่อตนเองเพียงคนเดียว แต่เกิดมาเพื่อที่จะยกตนและสรรพสัตว์ให้พ้นจากวัฏสงสารนี้ให้ได้มากที่สุด

ตามทัศนะของผู้วิจัยมองว่า การปรารถนาเพื่อที่จะเป็นพุทธเจ้านั้นมนุษย์ทุกคนมีสิทธิ์ที่จะกระทำได้ แต่จะสำเร็จทุกคนหรือไม่นั้นก็ขึ้นอยู่กับความเข้มข้นของระดับความเพียรพยายามที่จะบำเพ็ญบารมีของแต่ละคน ซึ่งจากการศึกษาทำให้ทราบว่าพระพุทธเจ้านั้น แต่เดิมก็เป็นเพียงมนุษย์คนหนึ่งเท่านั้น แต่ด้วยจิตใจที่มีความมุ่งมั่นปรารถนาพุทธภูมิและมุ่งสั่งสมบารมี สร้างสมบารมีมาเป็นเวลายาวนาน ต้องใช้ความพากเพียรพยายามและกำลังใจเป็นอย่างมากพร้อมกับความมุ่งมั่นตั้งใจที่จะสร้างบารมี โดยที่ไม่ได้ท้อถอยในระหว่างหนทางการสร้างบารมี เพื่อบรรลุเป็นพุทธเจ้าและเมื่อสำเร็จแล้วทรงก็ส่งสอนสรรพสัตว์ทั้งหลายให้ออกจากวัฏสงสารไปสู่พระนิพพานได้สำเร็จตามความปรารถนาที่ตั้งใจไว้ในการสร้างบารมี นับเป็นข้อพิสูจน์ได้ว่ามนุษย์ทุกคนนั้นสามารถที่จะพัฒนาได้ด้วยกำลังความพยายามของแต่ละคนนั่นเอง

๒.๑.๓ แนวคิดเรื่องการบำเพ็ญเพื่อเป็นพุทธเจ้าหรือพุทธการกรรม

ตามแนวคำสอนของพุทธปรัชญาเถรวาทนั้น การที่มนุษย์ธรรมดาคนหนึ่งจะเป็นสำเร็จเป็นพระพุทธเจ้าได้นั้น จะต้องเริ่มจากการตั้งเป้าหมายที่จะบำเพ็ญบารมีด้วยการปรารถนาเป็นพระโพธิสัตว์เป็นปฐมบทก่อน จากความหมายของคำว่า พระโพธิสัตว์ เป็นคำที่มีรากศัพท์มาจากคำสองพยางค์ คือ โภติ กับคำว่า สัตว์ เมื่อนำมารวมกันด้วยวิธีสมาสแล้วจึงเป็นคำว่า โภติสัตว์ ในภาษาสันสกฤต หรือโพธิสัตว์ในภาษาบาลี หมายถึง บุคคลผู้ที่จะตรัสรู้เป็นพระพุทธเจ้าซึ่งกำลังบำเพ็ญ

^{๒๙} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๒๑-๒๖.

บารมี ๑๐^{๓๐} ซึ่งสอดคล้องกับเนื้อหาที่ปรากฏในมหาปทานสูตร ที่ได้ให้ความหมายของพระโพธิสัตว์ไว้ว่า “หมายถึงบุคคลที่จะบรรลุโพธิ เป็นผู้ฉลาดมีคุณธรรม มีสติปัญญาสามารถช่วยเหลือผู้อื่นหรือสรรพสัตว์ ด้วยวิธีพิเศษเหนือกว่าสัตว์ธรรมดาทั่วไป”^{๓๑} และเป็นผู้มีใจฝึกฝนจดจ่ออยู่ในมรรคทั้ง ๔ คือ โสดาปัตติมรรค สกิทาคามิมรรค อนาคามิมรรค และอรหัตมรรคเพื่อบรรลุโพธิญาณ^{๓๒}

นอกจากนี้ สมเด็จพระสังฆราชเจ้า กรมหลวงวชิรญาณวงศ์ ได้ทรงแสดงทัศนะในเรื่องนี้ไว้ว่า “หมายถึง สัตว์ผู้ซื่อ ผู้ติดอยู่ในความรู้ แปลว่า ยังไม่รู้ปลดปล่อยแจ่มแจ้งถึงที่สุด จึงเรียกว่า โพธิสัตว์ สอดคล้องกับผู้เชี่ยวชาญทางตะวันตกที่ให้ความเห็นไว้ว่า สัตว์ หมายถึง ผู้ที่ตั้งใจ มุ่งหมายที่จะบรรลุโพธิ แสวงหาโพธิ กำหลังบำเพ็ญความดีให้ถึงโพธิ พระโพธิสัตว์ คือ บุคคลที่บำเพ็ญบารมีเพื่อตรัสรู้เป็น พระพุทธเจ้าต้องเป็นผู้มีปัญญาฉลาด เมื่อเห็นภัย คือ ความเกิด ความแก่ ความเจ็บ และความตาย ในวิถีสงสารว่าเป็นภัยที่น่ากลัวแล้วก็คิดที่จะหาทางพ้นจากภัยนั้น จึงได้นึกคิดตรึกตรองหาทางพ้น จากทุกข์นั้น การคิดหาทางพ้นจากทุกข์นี้เป็นแนวทางเบื้องต้นของความเป็นโพธิสัตว์ ด้วยเหตุนี้ พระโพธิสัตว์ จึงเป็นบุคคลผู้บำเพ็ญบารมี”^{๓๓} จากเนื้อความที่นำมากล่าวไว้เมื่อจะกล่าวโดยความหมายแล้ว พระโพธิสัตว์ก็คือผู้ที่ยึดถือเอาพระพุทธเจ้าเป็นแบบอย่างในการดำเนินชีวิตมีพุทธเจ้าเป็นบุคคลใน อุดมคติตนเองและความหมายดังกล่าวนี้ครอบคลุมทั้งมนุษย์และสัตว์เดรัจฉาน ซึ่งจะเห็นได้จาก อดีตชาติของพระพุทธเจ้าที่นอกเหนือจากที่พระองค์ได้เสวยพระชาติเป็นมนุษย์แล้วบางพระชาติ พระองค์ก็ได้เสวยพระชาติเป็นพญาวานร เป็นพญาช้างฉัททันต์ เป็นต้น

ตามทัศนะของพุทธปรัชญาเถรวาทนั้น การจัดประเภทของพระโพธิสัตว์จะมีหลาย ลักษณะด้วยกัน ดังนี้

๑. พระโพธิสัตว์ที่แบ่งตามระยะเวลาของการบำเพ็ญบารมีจะมี ๓ ประเภท คือ

๑) ปัญญาธิกโพธิสัตว์ เป็นพระโพธิสัตว์ผู้ยิ่งด้วยปัญญา บำเพ็ญบารมีชนิดปัญญากล้า แต่มีศรัทธาอ่อน

๒) สัทธาธิกโพธิสัตว์ เป็นพระโพธิสัตว์ผู้ยิ่งด้วยศรัทธา บำเพ็ญบารมีชนิดศรัทธากล้า แต่มีปัญหาปานกลาง

๓) วิริยาธิกโพธิสัตว์ เป็นพระโพธิสัตว์ผู้ยิ่งด้วยความเพียร บำเพ็ญบารมีชนิดมีความเพียรกล้า

๒. พระโพธิสัตว์ที่แบ่งตามช่วงเวลาของการบำเพ็ญบารมีจะมี ๒ ประเภท คือ

๑) อนิยตโพธิสัตว์ เป็นพระโพธิสัตว์ที่ยังมิได้รับพยากรณ์จากพระพุทธเจ้าพระองค์ใด พระองค์หนึ่งในอดีตกาล ซึ่งยังไม่แน่นอนว่าจะบรรลุเป็นพระพุทธเจ้าได้ในกาลอันใกล้หรือไกล แต่ผู้นั้นก็ยังคงบำเพ็ญบารมีปรารถนาความเป็นพุทธเจ้าอยู่เสมอมิได้ขาดและยังคงต้องทำทั้งกุศลและ อกุศลปะปนกันไป บางชาติเกิดในสุคติภูมิและในบางครั้งก็เกิดในทุคติภูมิสลับกันไป

^{๓๐} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตฺโต), **พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลศัพท์** (ชำระเพิ่มเติม ช่วงที่ ๑/เสริม), พิมพ์ครั้งที่ ๑๔, (กรุงเทพฯ: บริษัท ธนธัชการพิมพ์, ๒๕๕๓), หน้า ๒๗๘.

^{๓๑} ที.ม. (ไทย) ๑๐/๑-๑๕/๑๗-๓๒.

^{๓๒} ม.อ. (ไทย) ๑๔/๑๖๖/๒๓๔.

^{๓๓} สมเด็จพระสังฆราชเจ้า กรมหลวงวชิรญาณวงศ์, **พระปฐมสมโพธิกถา**, พิมพ์ครั้งที่ ๗, (กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์มหาจุฬาราชวิทยาลัย, ๒๕๔๘), หน้า ๓๗.

๒) นียตโพธิสัตว์ เป็นพระโพธิสัตว์ที่จะต้องเข้าถึงพุทธภูมิแน่นอนซึ่งต้องได้รับพยากรณ์จากพระพุทธเจ้าพระองค์ใดพระองค์หนึ่งในชาติใดชาติหนึ่งเช่นกัน จึงจะเป็นพระโพธิสัตว์ที่ต้องได้เป็นพระพุทธเจ้าแน่นอนในอนาคตกาลและจะไม่ทำกุศลกรรมอีกเลยทำแต่กุศลกรรมฝ่ายเดียวซึ่งกว่าจะมาเป็นพระพุทธเจ้านั้นจะต้องใช้ระยะเวลาในการบำเพ็ญบารมีที่ยาวนานเช่นกัน^{๓๔}

ด้วยเหตุนี้ จึงเป็นเหตุให้พระโพธิสัตว์ทั้งหลายผู้ปรารถนาในพระพุทธภูมิจึงมีความมุ่งหวังจะนำตนเองและสรรพสัตว์ทั้งหลายให้ข้ามพ้นจากห้วงวิภวสงสารจึงต้องผ่านการบำเพ็ญคุณธรรมพิเศษที่เรียกว่า พุทธการกธรรม หรือบารมี ๑๐ หรือทศบารมี ให้เต็มเปี่ยมสมบูรณ์นับเป็นปฏิปทาอันยวดยิ่งหรือคุณธรรมที่ประเสริฐปฏิบัติอย่างยิ่งยวดเป็นความดีที่บำเพ็ญอย่างพิเศษเพื่อบรรลุซึ่งจุดมุ่งหมายอันสูงส่ง คือ ความเป็นพระพุทธเจ้า อันได้แก่

๑. ทานบารมี คือ การให้ การบริจาค
๒. ศีลบารมี คือ การสำรวมระวังกายวาจาไม่ให้ทำบาปกรรมทั้งหลาย
๓. เนกขัมมะบารมี คือ การออกจากกาม การออกบวช การถือบวช
๔. ปัญญาบารมี คือ การสั่งสมอบรมจิตให้ประกอบด้วยปัญญาเสมอ
๕. วิริยะบารมี คือ ความพากเพียร ความพยายาม
๖. ขันติบารมี คือ ความอดทนอดกลั้น
๗. สัจจะบารมี คือ ความซื่อสัตย์ซื่อตรง
๘. อธิษฐานบารมี คือ ความตั้งใจมั่น ความมั่นคงเด็ดเดี่ยวต่อปณิธาน
๙. เมตตาบารมี คือ ความเมตตาที่มีน้ำใจใคร่จะให้สรรพสัตว์มีความสุข
๑๐. อุเบกขาบารมี คือ ความวางเฉยเป็นกลางในธรรมทั้งหลาย^{๓๕}

โดยพระโพธิสัตว์ต้องบำเพ็ญบารมีทั้ง ๑๐ นี้ให้บริบูรณ์ทั้ง ๓ ระดับ คือ

๑. ระดับสามัญ เช่น ทานบารมี ได้แก่ การบริจาควัตถุสิ่งของ ทรมานสมบัติ
๒. ระดับกลาง หรืออุปบารมี เช่น ทานอุปบารมี ได้แก่ การบริจาคอวัยวะรวมถึงการบริจาคบุตรภรรยาซึ่งเรารักเสมอด้วยแก้วตาดวงใจด้วยเป็นทาน
๓. ระดับอุกฤษฏ์ หรือปรมัตถบารมี เช่น ทานปรมัตถบารมี ได้แก่ การบริจาคชีวิตร่างกายอันเป็นที่รักที่หวงแหนสูงสุดของสัตว์ทั้งหลายให้เป็นทาน

เมื่อรวมบารมี ๑๐ ประการ ๓ ระดับ ได้เป็นสมมติบารมี หรือบารมี ๓๐ ทศ จึงจะครบถ้วน ๓๐ ประการ

ลำดับต่อไปจะได้กล่าวถึงแนวทางการบำเพ็ญบารมีของสมเด็จพระสมณโคดมสัมมาสัมพุทธเจ้า พระพุทธเจ้าองค์ปัจจุบันโดยสังเขปดังนี้

พระสมณโคดมสัมมาสัมพุทธเจ้าเป็นพระสัมมาสัมพุทธเจ้าประเสริฐปัญญากะสร้างพระบารมีตั้งแต่เริ่มต้นปรารถนาพุทธภูมิจนได้ตรัสรู้เป็นพระพุทธเจ้าใช้ระยะเวลาทั้งสิ้น ๒๐ อสงไขยกับ ๑๐๐,๐๐๐ กัป ดังจะได้แสดงรายละเอียดโดยสังเขปดังต่อไปนี้

^{๓๔} พระธรรมธีรราชมหามุนี (โชดก ญาณสิทธิเถร), พระมาลัยลงไปโปรดสัตว์นรก, (กรุงเทพฯ: พ็อกเก็ตบุ๊กส์, ม.ป.ป.), หน้า ๒๐๒.

^{๓๕} ขุ.พุทธ. (ไทย) ๓๓/๑/๔๑๔.

๑) ปฐมจิตตูปาทกาล: ปฐมชาติที่ทรงเริ่มปรารถนาพุทธภูมิ

เมื่อย้อนไป ๒๐ อสงไขยกับ ๑๐๐,๐๐๐ กัปที่แล้ว พระพุทธเจ้าได้เกิดเป็นคนยากจนคนหนึ่ง เก็บผักหักฟืนจากป่ามาขายเลี้ยงมารดาบิดาซึ่งแก่ชรา พอถึงวัยอันควรบิดามารดาก็จะให้ลูกชายแต่งงานแต่เขาคิดว่า เรายากจนเข็ญใจจะมีใครอยากแต่งงานด้วยจึงตัดสใจไม่แต่งงานและจะเลี้ยงดูมารดาบิดาไปตามประสาคนยากนี้จนมารดาบิดาจะหาไม่ ต่อมาบิดาของท่านตายและท่านก็เลี้ยงดูมารดาของท่านต่อมา จนกระทั่งวันหนึ่งท่านกลับจากทำงานเก็บผักหักฟืนจากป่าแล้วนั่งพักอยู่ใต้ต้นไม้คิดว่า ขณะนี้เรียวแรงของเรายังมีอยู่จึงยังสามารถทำงานหนักได้แต่เมื่อเราแก่ชราไปจะทำอย่างไร จึงคิดจะหางานอื่นทำและได้ไปสมัครเป็นลูกจ้างบนเรือสำเภาแล้วขอพามารดาไปด้วยเพราะไม่มีใครดูแลท่าน พอแล่นเรือออกทะเลไปได้ ๗ วันก็เกิดอับปางลง พระโพธิสัตว์ได้แบกมารดาของตนว่ายน้ำเข้าฝั่งส่วนพวกที่เหลือก็พากันจมน้ำตายไปสิ้น ท่านเกิดความสงสารพวกพ้องค้ำนั้นมาก อยากจะช่วยแต่ก็ไม่สามารถจะช่วยได้ ขณะนั้นท้าวสุทธาวาสมหาพรหมอนาคามีได้ดำริว่า กาลเวลาล่วงเลยมาแล้ว ๑ อสงไขย จะหาไม้พระสัณฐิกมาสัมพุทธเจ้ามาอุบัติสักพระองค์ก็ไม่มี จึงตรวจดูสัตว์โลกว่าจะมีผู้ใดมีอริยาศัยพอที่จะเป็นพระพุทธเจ้าได้ ได้พบพระโพธิสัตว์กำลังแบกมารดาว่ายน้ำเข้าหาฝั่ง อยู่เห็นว่าเป็นผู้ที่มีความเพียรมั่นคงนักและมีอริยาศัยชอบช่วยเหลือผู้อื่นจึงได้ตั้งใจให้พระโพธิสัตว์เกิดความคิดว่า ถ้าตัวเราถึงแก่ชีวิตพิณาศขาดสูญลงไปในห้องมหาสมุทรทะเลใหญ่พร้อมมารดาณ กาลบัดนี้ ขอกุศลที่เราแบกมารดาว่ายน้ำในมหาสมุทรด้วยความเหน็ดเหนื่อยนักหนานี้จึงเป็นปัจจัยให้ถึงซึ่งพระโพธิญาณ ขอเราพึงอาจนำสัตว์ทั้งหลายที่เวียนว่ายอยู่ในวัฏสงสารให้ข้ามพ้นลู่ถึงฝั่งโน้น คือ อมตะมหานิพพาน และเมื่อมหากุศลจิตเกิดขึ้นด้วยอำนาจพรหมบันดาลเช่นนั้นแล้ว ท่านก็ได้ตั้งมโนปณิธานด้วยตัวท่านเองซ้าลงไปว่า “เมื่อเราปลดเปลื้องตนออกจากวัฏสงสารแล้วขอเราพึงนำสัตว์ทั้งหลายให้เปลื้องพ้นจากวัฏสงสารด้วยเกิด”^{๓๖}

เมื่อตั้งปณิธานแล้วปรากฏว่า กำลังเรียวแรงที่จะหมดไปก็กลับคืนมา สามารถว่ายน้ำอยู่ได้ ๒-๓ วันก็ถึงฝั่ง ทั้งนี้เป็นไปด้วยอำนาจของท้าวมหาพรหมช่วยเหลือ เมื่อถึงฝั่งแล้วก็ได้เลี้ยงดูมารดาอยู่จนตลอดชีวิต เมื่อละโลกนี้ไปแล้วก็ได้ไปบังเกิดในเทวโลก นี่เป็นปฐมจิตตูปาทกาลหรือปฐมชาติที่ทรงเริ่มปรารถนาพุทธภูมิ

๒) การบำเพ็ญพระบารมีเริ่มแรก

หลังจากที่ได้ท่องเที่ยวเสวยสุขในเทวโลกเป็นเวลานานก็ทรงจุติลงมาเป็นมนุษย์เพื่อสร้างบารมีต่อไป โดยทรงสร้างคุณงามความดี คือ พระบารมีทั้ง ๑๐ ประการและทรงตั้งมโนปณิธานดำริอยู่ในใจอย่างเด็ดขาดโดยไม้อ่อยวาทว่า “เราจักเป็นพระพุทธเจ้าสักองค์หนึ่ง” เช่นนี้เป็นเวลานานถึง ๗ อสงไขย โดยทรงเกิดเป็นมนุษย์บ้าง เทวดาบ้าง สัตว์เดรัจฉานบ้าง และบางพระชาติพระองค์ทรงลุกแก่อำนาจของกามราคะเคยประพฤตินอกใจผิดใจในกาม จึงทรงต้องไปรับทุกข์ทรมานอยู่ในนรกเป็นเวลาถึง ๑๔ กัป เมื่อพ้นจากนรกแล้วเศษกรรมก็ทำให้มาเกิดเป็นลา ๕๐๐ ชาติ เกิดเป็นโค ๕๐๐ ชาติ เกิดเป็นคนตาบอดและหูหนวกอีกอย่างละ ๕๐๐ ชาติ จากนั้นก็ได้กำเนิดเป็นกระเทย ๕๐๐ ชาติ และเกิดเป็นสตรีอีก ๕๐๐ ชาติ

^{๓๖} พระรัตนปัญญาเถระ, **ชินกาลบาลีปกรณ์**, พิมพ์ครั้งที่ ๒, (กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๐), หน้า ๑๕๖.

จากนั้นก็เวียนว่ายตายเกิดในภพภูมิต่างๆ เพื่อสร้างบารมีต่อไปอีกเป็นระยะเวลายาวนานจนครบ ๗ อสงไขย

๓) การบำเพ็ญบารมีตอนกลาง

หลังจากทรงตั้งมโนปณิธานปรารถนาความเป็นพระพุทธเจ้าอยู่ในพระภุชงค์ได้ออกพระวาจามาครบถ้วน ๗ อสงไขยดังกล่าวมาแล้ว พระองค์ยังจะต้องทรงตั้งวิปัสสนา คือ ออกพระวจาปรารถนาเป็นพระพุทธเจ้าพร้อมสร้างบารมีเป็นเวลานานถึง ๙ อสงไขย

๔) การสร้างพระบารมีตอนปลาย

เมื่อพระโพธิสัตว์ได้บำเพ็ญบารมีมาได้ถึง ๑๖ อสงไขย คือ ปรารถนาพุทธภูมิทั้งไม่ออกวจาและออกวจาด้วยนั้นแล้วและพระโพธิสัตว์มีธรรมโมธาน ๘ คือ ๑. มนุสส์ัตถ์ เกิดเป็นมนุษย์ ๒. ลิงคัมปัตติ เป็นบุรุษเพศ ๓. เหตุ มีอุปนิสัยแก่กล้าสามารถบรรลุเป็นพระอรหันตสาวก ๔. สัตถุสสันัง ได้บำเพ็ญมหากุศลในสำนักของพระพุทธเจ้าพระองค์ใดพระองค์หนึ่งและได้กระทำปณิธานตั้งความปรารถนาเฉพาะพระพักตร์ของพระองค์ ๕. ปัพพชชา เป็นนักบวช ๖. คุณสัมปัตติ เชี่ยวชาญในอภิญาและฉนสมาบัติ ๗. อธิการโร เคยกระทำอธิการ คือ การเสียสละครั้งยิ่งใหญ่ให้ชีวิตเป็นทานแล้ว ๘. ฉันทา มีความปรารถนาพุทธภูมิอย่างแรงกล้ามีความรักความพอใจในพุทธภูมิเป็นกำลัง^{๓๗}

ในระยะเวลา ๔ อสงไขยกับ ๑๐๐,๐๐๐ กัป นับถอยหลังตั้งแต่กัปนี้ลงไปในชาติที่พระองค์ทรงเกิดเป็นสุเมธดาบส พระองค์ทรงมีธรรมโมธาน ๘ ครบบริบูรณ์ พระองค์จึงได้รับพุทธพยากรณ์จากพระที่ปंगกรพุทธเจ้าว่า “วันนี้สุเมธบัณฑิต เราพยากรณ์ให้แล้วว่า ‘จักเป็นพระพุทธเจ้าทรงพระนามว่าโคดมในอนาคต’ บัดนี้ เขาได้ตรองบารมีทั้งหลายอยู่ เมื่อเขาได้ตรองอยู่ตรวจตราบารมีทั้งหลายอยู่ เพราะเดชแห่งธรรมโลกธาตุทั้งสิ้นหมื่นหนึ่ง สะเทือนและร่งลั่นไปพร้อมกันทีเดียว”^{๓๘}

ตั้งแต่นั้นเป็นต้นมาพระองค์ทรงได้ชื่อว่าเป็นพระนิยตโพธิสัตว์ ผู้เที่ยงแท้ต่อการตรัสรู้ แต่แม้ว่าหากกลับใจก็จักได้บรรลุอรหัตผลเป็นสาวกของพระพุทธเจ้าในชาตินั้นทันที หลังจากที่ได้รับพุทธพยากรณ์แล้วก็ทรงมุ่งบำเพ็ญบารมีทั้ง ๑๐ ประการนั้นยิ่งๆ ขึ้นไปและได้บำเพ็ญปัญญามหาบริจาค คือ การบำเพ็ญทานมหาบริจาค ๕ ประการอย่างสมบูรณ์ คือ ๑. บริจาคทรัพย์ ๒. บริจาคอวัยวะ ๓. บริจาคบุตร ๔. บริจาคภรรยา ๕. บริจาคชีวิต^{๓๙} และได้รับพุทธพยากรณ์จากพระพุทธเจ้าทุกพระองค์ในชาติต่อไปเรื่อยมา จนบารมีทั้ง ๓๐ ทศได้มาครบถ้วนบริบูรณ์ในชาติสุดท้าย คือ พระชาติที่เกิดเป็นพระเวสสันดร บำเพ็ญทานอุบารมีในระยะเวลาอันแสนยาวนานนี้ พระองค์ต้องท่องเที่ยวเวียนว่ายตายเกิดอยู่ในภูมิต่างๆ ด้วยอำนาจแห่งวิภูสงสาร จนนับพระชาติที่เกิดไม่ถ้วนและทุกๆ ชาติที่เกิดก็ทรงมีพระอุตสาหะสร้างบารมีทุกพระชาติไป โดยที่ทรงมีพระภุชงค์ผูกพันมุ่งมั่นปรารถนาในพระโพธิญาณ พระองค์ทรงบริจาคพระโลหิตในพระวรกายให้เป็นทานถ้าจะเปรียบประมาณก็มากกว่ากระแสน้ำในมหาสมุทร พระองค์ทรงบริจาคพระมังสะ คือ เนื้อในพระวรกายตนให้เป็นทานถ้าจะประมาณก็คงจะมากกว่าพื้นมหาปรุพี พระองค์ทรงตัดพระเศียรกับทั้งพระเศกโมลี

^{๓๗} ชุ.พุทธ. (ไทย) ๓๓/๕๙/๕๗๔-๕๗๕.

^{๓๘} ชุ.ชา.อ. (ไทย) ๕๕/๔๑.

^{๓๙} ชุ.ชา.อ. (ไทย) ๖๔/๕๘๙-๖๑๗.

ให้เป็นทานถ้าจะรวมกองไว้ก็มีประมาณสูงกว่าสิเนรุราชบรรพต พระองค์ทรงควักพระเนตรทั้งสอง
ซ้ายขวาให้เป็นทานถ้าจะนับประมาณก็มากกว่าดวงดาราในนภากาศ

บรรดาบารมีที่พระองค์ได้ทรงบำเพ็ญในพระชาติต่างๆ ตั้งแต่ครั้งที่ยังดำรงฐานะเป็น
พระบรมโพธิสัตว์เฉพาะ ๓๐ พระชาติซึ่งจัดเป็นสมมติงสารบารมี คือ พระบารมี ๓๐ ถ้วน อาจกล่าวโดย
สรุปได้ดังนี้

๑. ทรงบำเพ็ญทาน ในพระชาติที่เป็นเวลาพราหมณ์ จัดเป็นทานบารมี
๒. ทรงบำเพ็ญศีล ในพระชาติที่เป็นพญาสีลวกุญชรราช จัดเป็นศีลบารมี
๓. ทรงบำเพ็ญเนกขัมมะ ในพระชาติที่เป็นอโยธยราชกุมาร จัดเป็นเนกขัมมบารมี
๔. ทรงบำเพ็ญปัญญา ในพระชาติที่เป็นสัมภวกุมาร จัดเป็นปัญญาบารมี
๕. ทรงบำเพ็ญวิริยะ ในพระชาติที่เป็นพญามหากปิราช จัดเป็นวิริยบารมี
๖. ทรงบำเพ็ญขันติ ในพระชาติที่เป็นพระจุลธรรมบาลราชกุมาร จัดเป็นขันติบารมี
๗. ทรงบำเพ็ญสัจจะ ในพระชาติที่เป็นสกุณโปตกนกคุ้ม จัดเป็นสัจจบารมี
๘. ทรงบำเพ็ญอุชิชฐาน ในพระชาติที่เป็นพญาภูกุญชรราช จัดเป็นอุชิชฐานบารมี
๙. ทรงบำเพ็ญเมตตา ในพระชาติที่เป็นสุวรรณสามดาบส จัดเป็นเมตตาบารมี
๑๐. ทรงบำเพ็ญอุเบกขา ในพระชาติที่เป็นพระยากัจฉปบัณฑิต จัดเป็นอุเบกขาบารมี
๑๑. ทรงบำเพ็ญทาน ในพระชาติที่เป็นพระยาสิวีราช จัดเป็นทานอุปบารมี
๑๒. ทรงบำเพ็ญศีล ในพระชาติที่เป็นพญาภูริทัตนาคินทรราช จัดเป็นอุปบารมี
๑๓. ทรงบำเพ็ญเนกขัมมะ ในพระชาติที่เป็นหัตถิปาลกุมาร จัดเป็นเนกขัมมอุปบารมี
๑๔. ทรงบำเพ็ญปัญญา ในพระชาติที่เป็นวิธูรบัณฑิต จัดเป็นปัญญาอุปบารมี
๑๕. ทรงบำเพ็ญวิริยะ ในพระชาติที่เป็นพระเจ้าสีลวมหาราช จัดเป็นวิริยอุปบารมี
๑๖. ทรงบำเพ็ญขันติ ในพระชาติที่เป็นธรรมิกเทพบุตร จัดเป็นขันติอุปบารมี
๑๗. ทรงบำเพ็ญสัจจะ ในพระชาติที่เป็นพญามัจฉาปลาช่อน จัดเป็นสัจจอุปบารมี
๑๘. ทรงบำเพ็ญอุชิชฐาน ในพระชาติที่เป็นมาตังคจันตาลบัณฑิต จัดเป็นอุชิชฐานอุปบารมี
๑๙. ทรงบำเพ็ญเมตตา ในพระชาติที่เป็นกัณหาที่ปายนดาบส จัดเป็นเมตตาอุปบารมี
๒๐. ทรงบำเพ็ญอุเบกขา ในพระชาติที่เป็นพญามหิสราช จัดเป็นอุเบกขาอุปบารมี
๒๑. ทรงบำเพ็ญทาน ในพระชาติที่เป็นสสบัณฑิต จัดเป็นทานปรมัตถบารมี
๒๒. ทรงบำเพ็ญศีล ในพระชาติที่เป็นพญาสังขपालนาคราช จัดเป็นศีลปรมัตถบารมี
๒๓. ทรงบำเพ็ญเนกขัมมะ ในพระชาติที่เป็นพระจุลสุตโสม จัดเป็นเนกขัมมปรมัตถบารมี
๒๔. ทรงบำเพ็ญปัญญา ในพระชาติที่เป็นเสนกบัณฑิต จัดเป็นปัญญาปรมัตถบารมี
๒๕. ทรงบำเพ็ญวิริยะ ในพระชาติที่เป็นพระมหาชนก จัดเป็นวิริยปรมัตถบารมี
๒๖. ทรงบำเพ็ญขันติ ในพระชาติที่เป็นพระขันตีวาทีดาบส จัดเป็นขันติปรมัตถบารมี
๒๗. ทรงบำเพ็ญสัจจะ ในพระชาติที่เป็นพระมหาสุตโสมจัดเป็นสัจจปรมัตถบารมี
๒๘. ทรงบำเพ็ญอุชิชฐาน ในพระชาติที่เป็นพระมุคคักขบัณฑิต จัดเป็นอุชิชฐานปรมัตถบารมี
๒๙. ทรงบำเพ็ญเมตตา ในพระชาติที่เป็นพระยาเอกราชจัดเป็นเมตตาปรมัตถบารมี

๓๐. ทรงบำเพ็ญอุเบกขา ในพระชาติที่เป็นโลมหังสบัณฑิตจัดเป็นอุเบกขาปรมัตถบารมี^{๔๐} แต่ในเมืองไทยเรารู้จักกันดีในนามพระเจ้าสิบชาติ หรือทศชาติ ได้แก่ ๑. พระเทมีย์ไ้บ้ ทรงบำเพ็ญเนกขัมมบารมี ๒. พระมหาชนก ทรงบำเพ็ญวิริยบารมี ๓. พระสุวรรณสาม ทรงบำเพ็ญเมตตาบารมี ๔. พระเนมิราช ทรงบำเพ็ญอธิษฐานบารมี ๕. พระมโหสถบัณฑิต ทรงบำเพ็ญปัญญาบารมี ๖. พระภริทัต ทรงบำเพ็ญศีลบารมี ๗. พระจันทกุมาร ทรงบำเพ็ญขันติบารมี ๘. พระนารทพรหม ทรงบำเพ็ญอุเบกขาบารมี ๙. พระวิธูรบัณฑิต ทรงบำเพ็ญสัจจะบารมี ๑๐. พระเวสสันดร ทรงบำเพ็ญทานบารมี ในพระไตรปิฎกเท่าที่พบในชาดกต่างๆ มีปรากฏว่าพระองค์เคยเสวยพระชาติอยู่ในภพภูมิต่างๆ ถึง ๕๔๗ เรื่อง

หลังจากที่ได้ทรงสร้างพระบารมีมาทั้งสิ้น ๑๖ อสงไขย จนได้รับพุทธพยากรณ์จากสมเด็จพระที่ปึงกรพุทธเจ้า จากนั้นก็ทรงสร้างพระบารมีต่อมาอีก ๔ อสงไขยกับ ๑๐๐,๐๐๐ กัป โดยได้รับพุทธพยากรณ์จากพระพุทธรูปทุกพระองค์จนกระทั่งถึงพระพุทธรูปองค์ก่อนนี้รวม ๒๔ พระองค์ตามลำดับดังนี้

๑. สมเด็จพระที่ปึงกรสัมมาสัมพุทธเจ้า
๒. สมเด็จพระโกณฑัญญะสัมมาสัมพุทธเจ้า
๓. สมเด็จพระมังคลสัมมาสัมพุทธเจ้า
๔. สมเด็จพระสุมนสัมมาสัมพุทธเจ้า
๕. สมเด็จพระเรวัตสัมมาสัมพุทธเจ้า
๖. สมเด็จพระโสภิตสัมมาสัมพุทธเจ้า
๗. สมเด็จพระอนิมทัสสัมมาสัมพุทธเจ้า
๘. สมเด็จพระปทุมสัมมาสัมพุทธเจ้า
๙. สมเด็จพระนารทสัมมาสัมพุทธเจ้า
๑๐. สมเด็จพระปทุมุตตรสัมมาสัมพุทธเจ้า
๑๑. สมเด็จพระสุเมธสัมมาสัมพุทธเจ้า
๑๒. สมเด็จพระสุชาตพุทธเจ้า
๑๓. สมเด็จพระปิยทัสสัมมาสัมพุทธเจ้า
๑๔. สมเด็จพระอัทถทัสสัมมาสัมพุทธเจ้า
๑๕. สมเด็จพระสิทธัตถสัมมาสัมพุทธเจ้า
๑๖. สมเด็จพระติสสสัมมาสัมพุทธเจ้า
๑๗. สมเด็จพระปุสสสัมมาสัมพุทธเจ้า
๑๘. สมเด็จพระวิปัสสัมมาสัมพุทธเจ้า
๑๙. สมเด็จพระสิขีสัมมาสัมพุทธเจ้า
๒๐. สมเด็จพระเวสสภูสัมมาสัมพุทธเจ้า
๒๑. สมเด็จพระกกุสันธสัมมาสัมพุทธเจ้า
๒๒. สมเด็จพระกกุสันธสัมมาสัมพุทธเจ้า

^{๔๐} สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส, พระปฐมสมโพธิกถา, (กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์การศาสนา, ๒๕๐๕), หน้า ๓๘-๔๐.

๒๓. สมเด็จพระโกนาภคมนตรีสมาธิพุทธเจ้า

๒๔. สมเด็จพระกัสสปะสมาธิพุทธเจ้า

หลังจากได้รับพุทธพยากรณ์ครั้งสุดท้ายจากสำนักของสมเด็จพระกัสสปะสมาธิพุทธเจ้าแล้ว พระองค์ก็ทรงสร้างพระบารมีต่อไปอีกอย่างไม่หยุดยั้ง นับตั้งแต่พระชาติแรกที่เริ่มปรารถนาพุทธภูมิ จนกระทั่งถึงพระชาติที่ทรงเกิดเป็นพระเวสสันดรกระทรงทำทานอุปบารมีเป็นพระชาติสุดท้าย รวมระยะเวลาทั้งสิ้น ๒๐ อสงไขยกัป ๑๐๐,๐๐๐ กัป บารมีครบถ้วนทั้ง ๓๐ ทศพอดี หลังจากพระชาติสุดท้ายเมื่อละโลกนี้ไปแล้วก็ไปเสวยทิพย์สุขในดุสิตพิภพ เป็นท้าวสันดุสิตเทพบุตร กำหนดอายุถึง ๕๗ โภกวิ กับ ๖๐ แสนปีมนุษย์ นับเป็นปีในชั้นดุสิตได้ ๔,๐๐๐ ปีทิพย์^{๔๑}

ตามธรรมดาของพระมหาโพธิสัตว์เจ้าทั้งหลาย เพื่อรอเวลาแห่งการจุติในโลกมนุษย์และตรัสรู้ธรรมเป็นพระพุทธเจ้าต่อไป เมื่อถึงเวลาอันสมควร คือ พระโพธิสัตว์ทรงเกิดปัญจบุพนิมิต ได้แก่ ดอกไม้ทิพย์ที่ประดับพระกายเหี่ยวแห้งและเครื่องทรงมีสีเศร้าหมอง มีเหงื่อไหลออกจากรักแร้ พระสร้อยกายมีอาการชราปรากฏและมีพระทัยกระสันเป็นทุกข์เบื่อหน่ายในเทวโลก เทวดาในหมื่นจักรวาลประชุมกันเพื่อทูลอาราธนาให้ทรงจุติเพื่อเป็นพระพุทธเจ้า พระโพธิสัตว์ทรงพิจารณาปัญจมหาวิโลกนะ คือ ความเหมาะสมของสถานการณ์ในโลกมนุษย์ ๕ ประการ คือ อายุมนุษย์อยู่ระหว่าง ๑๐๐-๑๐๐,๐๐ ปี ทวีปที่จะอุบัติ คือ ชมพูทวีป ประเทศ คือ กรุงกบิลพัสดุ์ ตระกูล คือ ตระกูลกษัตริย์และทรงกำหนดอายุของพุทธมารดา เมื่อทรงพิจารณาครบถ้วนแล้วจึงทรงรับอาราธนาเหล่าทวยเทพ เสด็จจุติจากทิพยนันทวันอุทยานในดุสิตเทวโลก ปฏิสนธิในพระครรภ์ของพระนางสิริมหามายาราชเทวีอัครมเหสีของพระเจ้าสุทโธทนะแห่งกรุงกบิลพัสดุ์ เมื่อทรงเจริญพระชันษามาตามลำดับจนถึงพระชนมายุได้ ๒๙ พรรษาทรงได้พบเห็นเทวดาทูตทั้ง ๔ ได้แก่ คนแก่ คนเจ็บ คนตาย และสมณะ จึงคิดเบื่อหน่ายในโลกียวิสัยตั้งพระทัยจะออกผนวชเพื่อหาหนทางพ้นทุกข์ โดยเสด็จอกมหาภิเนษกรรม (การเสียสละที่ยิ่งใหญ่ หมายถึง การออกผนวช) แล้วทรงไปศึกษาในสำนักอาหารดาบส กาลามโคตร และอุทกดาบสรามบุตร ทรงสำเร็จสมาบัติ ๗ และสมาบัติ ๘ ตามลำดับ แต่ก็ไม่ทรงพบทางพ้นทุกข์ จึงทรงหันไปบำเพ็ญทุกรกิริยา คือ การทรมานตนให้ลำบากแทนรวมเป็นเวลาถึง ๖ ปี จึงทรงเปลี่ยนมาเป็นการบำเพ็ญเพียรแบบทางสายกลาง คือ ไม่ตั้งไม่หย่อนเกินไป โดยทรงกลับมาเสวยพระกระยาหารตามปกติและบำเพ็ญเพียรทางจิต จนกระทั่งถึงวันขึ้น ๑๕ ค่ำ เดือนวิสาขะ (เดือน ๖) ในปีทีพระชนมายุได้ ๓๕ พรรษา คิณนั้นในยามต้นทรงได้ปุพเพนิวาสานุสสติญาณ ระลึกชาติของพระองค์เองได้อย่างไม่จำกัดและในยามกลางทรงได้จตุปปาตญาณ รู้เห็นการจุติและอุบัติของสัตว์ทั้งหลายตลอดจนความเป็นไปของสัตว์ต่างๆ ของทุกสิ่งทุกอย่างทั้งในอดีตปัจจุบันและอนาคตทรงหยั่งพระญาณลงในปัจจุอาการ ทรงรู้แจ้งในธรรมหมวดต่างๆ ทั้งที่เป็นปัจจัยเกี่ยวเนื่องกันทั้งฝ่ายเกิดและฝ่ายดับดังนี้

อริชชา	เป็นปัจจัยให้เกิด	สังขาร
สังขาร	เป็นปัจจัยให้เกิด	วิญญาน
วิญญาน	เป็นปัจจัยให้เกิด	นามรูป
นามรูป	เป็นปัจจัยให้เกิด	อายตนะหก

^{๔๑} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๒๒.

อายตนะหก	เป็นปัจจัยให้เกิด	ผัสสะ
ผัสสะ	เป็นปัจจัยให้เกิด	เวทนา
เวทนา	เป็นปัจจัยให้เกิด	ตัณหา
ตัณหา	เป็นปัจจัยให้เกิด	อุปาทาน
อุปาทาน	เป็นปัจจัยให้เกิด	ภพ
ภพ	เป็นปัจจัยให้เกิด	ชาติ
ชาติ	เป็นปัจจัยให้เกิด	ชรา มรณะ โสกะ ปริเทวะ ทุกข์ โทมนัส อุปายาส ^{๔๒}

เมื่อเวลาปัจจุสมัยทรงกระทำจตุตถฌานมีอานาปานสติเป็นที่ตั้งให้เกิดขึ้น ทรงทำจตุตถฌานนั้นให้เป็นภาคพื้นแล้วเจริญวิปัสสนา กำจัดกิเลสด้วยมรรค ๔ ตามลำดับมรรค คือ โสดาปัตติมรรค สกิทาคามีมรรค อนาคามีมรรค และอรหัตตมรรค ตรัสรู้สัพพัญญุตญาณประดับด้วยพุทธคุณทั้งปวงในเวลาอรุณขึ้น สมดังมโนรถปรารถนาที่ทรงบากบั่นบำเพ็ญบารมีมานับได้ ๒๐ อสงไขยกับแสนกัปถ้วน จึงทรงปรมาภิเษกเป็นสมเด็จพระบรมศาสดาสัมมาสัมพุทธเจ้าตั้งแต่บัดนั้นเป็นต้นมา

กล่าวโดยสรุป การที่ผู้วิจัยได้นำเนื้อหาส่วนนี้มาแสดงไว้มีความประสงค์เพื่อแสดงให้เห็นถึงแนวคิดเรื่องการบำเพ็ญเพื่อเป็นพุทธเจ้าหรือพุทธการกธรรม โดยเริ่มจากการบำเพ็ญทศบารมีให้เต็มเปี่ยมสมบูรณ์ทั้งสามระดับ เมื่อรวมการบำเพ็ญบารมีทั้งหมดแล้วจะได้เป็นสมมติสภารมีและแนวทางที่จะบำเพ็ญบารมีของพุทธเจ้าแต่ละพระองค์นั้นจะเริ่มต้นด้วยการตั้งปณิธานเพื่อปรารถนาพุทธภูมิ เมื่อปรารถนาแล้วจึงตั้งตนเป็นพระโพธิสัตว์ด้วยการเริ่มการบำเพ็ญบารมี เริ่มตั้งแต่การบำเพ็ญบารมีตอนต้น การบำเพ็ญบารมีตอนกลาง และการบำเพ็ญบารมีตอนปลายตามลำดับจนกว่าการบำเพ็ญบารมีทั้งหมดจะสมบูรณ์เต็มเปี่ยมพร้อมที่จะบรรลุนุตรสัมมาสัมโพธิญาณสำเร็จเป็นพระสัมมาสัมพุทธเจ้า

เมื่อพิจารณาจากเนื้อหาข้างต้น ผู้วิจัยมองว่า ความยากลำบากในการบำเพ็ญตนเพื่อจะบรรลุนุตรสัมมาสัมโพธิญาณสำเร็จเป็นพระสัมมาสัมพุทธเจ้านั้นเป็นสิ่งที่ยาก มีขั้นตอนที่ซับซ้อนและต้องอาศัยระยะเวลายาวนานในการบำเพ็ญบารมี จึงอาจจะเป็นสาเหตุหนึ่งที่ทำให้แนวคำสอนเกี่ยวกับพระโพธิสัตว์ของพุทธปรัชญาเถรวาทไม่แพร่หลาย และเป็นที่นิยมของพุทธศาสนิกชนอีกประการหนึ่ง การบำเพ็ญบารมีเพื่อจะปรารถนาเป็นพุทธเจ้านั้น จะเป็นแนวคำสอนที่พุทธปรัชญาเถรวาทไม่เน้นเพื่อสั่งสอนให้พุทธศาสนิกชนเกิดความเข้าใจอย่างจริงจัง แต่กลับไปมุ่งเน้นเกี่ยวกับแนวคำสอนของการลดละกิเลสเพื่อที่จะได้บรรลุเป็นพระอรหันต์ มุ่งตัดกิเลสเพื่อทำตนให้หลุดพ้นจากบ่วงของกิเลสจะได้ไม่ต้องเกิดความทุกข์เพราะกลับมาเวียนว่ายตายเกิดในสังสารวัฏฏ์นี้อีก ซึ่งพุทธศาสนิกชนฝ่ายเถรวาทมองว่าเพียงแค่นี้ก็พอเพียงแล้วสำหรับชีวิตที่ได้เกิดมาเป็นมนุษย์

ด้วยเหตุนี้ จึงทำให้แนวคำสอนเรื่องพระโพธิสัตว์ หรือการบำเพ็ญบารมีเพื่อปรารถนาความเป็นพระพุทเจ้า จึงเป็นสิ่งที่ไม่ได้แพร่หลายหรือมีผู้ให้ความสนใจเท่าที่ควรและเมื่อมีผู้ใดกล่าวอ้างว่าตนต้องการปรารถนาจะบำเพ็ญบารมีเพื่อเป็นพุทธเจ้าจึงกลายเป็นเรื่องน่าอัศจรรย์ในความรู้สึกของคนทั่วไปในสังคม

^{๔๒} พระรัตนปัญญาเถระ, ชินกาลบาลีปกรณ์, อ้างแล้ว, หน้า ๑๙๙.

๒.๒ คุณลักษณะทางกายของพระพุทธเจ้า

พระกายของพระสัมมาสัมพุทธเจ้ามีพระลักษณะที่แตกต่างจากบุคคลทั่วไปหลายประการ สามารถแบ่งได้เป็น ๓ ประเภท คือ ๑. กำลังพระกาย ๒. ลักษณะมหาบุรุษ ๓๒ ประการ และ ๓. อนุพยัญชนะ ๘๐ ประการ ซึ่งมีรายละเอียดดังนี้

๒.๒.๑ กำลังพระวรกายของพระพุทธเจ้า

พระกายของพระพุทธเจ้ามีกำลังที่มากกว่าบุคคลทั่วไป โดยเฉพาะในพระไตรปิฎกได้แสดงถึงกำลังพระกายของพระพุทธเจ้าไว้ว่า

กำลังของตถาคตมีสองอย่าง คือ กายพละ (กำลังพระกาย) ๑ ญาณพละ (กำลังพระญาณ) ๑ ในพระกำลังเหล่านั้น พึงทราบกำลังพระกายด้วยระลึกถึงตระกูลช้าง โบราณจารย์กล่าวไว้ดังนี้ว่า ตระกูลช้าง ๑๐ ตระกูล คือ ตระกูลช้างกาฬาวกะ ๑ คังเคยยะ ๑ ปันฑระ ๑ ตัมพะ ๑ ปิงคละ ๑ คันธะ ๑ มังคละ ๑ เหมะ ๑ อุโปสถะ ๑ ฉันทันตะ ๑ กำลังของช้างพันโกฏิด้วยจำนวนช้างปกติ ของบุรุษหมื่นโกฏิด้วยจำนวนบุรุษ นี้เป็นกำลังพระกายของพระตถาคต^{๔๓}

ในอีกพระสูตรหนึ่งมีอรรถกถาอธิบายเรื่องกำลังพระกายของพระพุทธเจ้าไว้ดังนี้

พละของตถาคตเท่านั้น ไม่ทั่วไปกับบุคคลเหล่านี้ คือ พละของพระพุทธเจ้าในปางก่อนทั้งหลาย ซึ่งมาด้วยบุญสมบัติและอิสสรียสมบัติ ในพละเหล่านั้นพละของตถาคตมี ๒ อย่าง คือ กายพละ ๑ ญาณพละ ๑ ในพละเหล่านั้น กายพละพึงทราบโดยทำนองแห่งตระกูลช้าง สมดังคาถาประพันธ์ที่โบราณจารย์ทั้งหลายกล่าวอย่างนี้ว่า

ก็ตระกูลแห่งช้าง ๑๐ ตระกูลเหล่านี้ ในตระกูลช้างเหล่านั้น พึงเห็นตระกูลช้างธรรมดาว่า

กำลังกายของบุรุษ	๑๐ คน	เท่ากับ	กำลังช้างกาฬาวกะ	๑ เชือก
กำลังของช้างกาฬาวกะ	๑๐ เชือก	เท่ากับ	กำลังช้างคังเคยยะ	๑ เชือก
กำลังช้างคังเคยยะ	๑๐ เชือก	เท่ากับ	กำลังช้างปันฑระ	๑ เชือก
กำลังช้างปันฑระ	๑๐ เชือก	เท่ากับ	กำลังช้างตัมพะ	๑ เชือก
กำลังช้างตัมพะ	๑๐ เชือก	เท่ากับ	กำลังช้างปิงคละ	๑ เชือก
กำลังช้างปิงคละ	๑๐ เชือก	เท่ากับ	กำลังช้างคันธะ	๑ เชือก
กำลังช้างคันธะ	๑๐ เชือก	เท่ากับ	กำลังช้างมังคละ	๑ เชือก
กำลังช้างมังคละ	๑๐ เชือก	เท่ากับ	กำลังช้างเหมวัต	๑ เชือก
กำลังช้างเหมวัต	๑๐ เชือก	เท่ากับ	กำลังช้างอุโปสถ	๑ เชือก
กำลังช้างอุโปสถ	๑๐ เชือก	เท่ากับ	กำลังช้างฉันทันตะ	๑ เชือก
กำลังช้างฉันทันตะ	๑๐ เชือก	เท่ากับ	กำลังพระตถาคต	๑ พระองค์

^{๔๓} อภ.ทสก.อ. (ไทย) ๓๘/๖๒-๖๓.

กำลังพระตถาคตนี้แน่ ท่านเรียกว่า กำลังที่นับได้ว่าพระนารายณ์ดังนั้นก็ มี กำลังพระนารายณ์ นั้น คำนวนโดยกำลังข้างตามปกติก็เท่ากับกำลังข้างหนึ่งพันโกฏิ แต่คำนวนโดยบุรุษก็เท่ากับกำลังบุรุษสิบพันโกฏิ นี่พึงทราบว่าเป็นกำลังพระกายของพระตถาคตก่อน^{๔๔}

จากอรรถกถาสีหนาทสูตรสรุปได้ว่า กำลังพระกายของพระสัมมาสัมพุทธเจ้าเท่ากับกำลังของข้างธรรมดาพันโกฏิเชือกหรือกำลังบุรุษ ๑๐ พันโกฏิคน (๑ โกฏิ เท่ากับ ๑๐ ล้าน) นั่นเอง

กล่าวโดยสรุป เนื้อหาในส่วนนี้ได้กล่าวถึงกำลังพระวรกายของพระพุทธเจ้าโดยเปรียบเทียบกับกำลังของข้างตระกูลต่างๆ ตามที่โบราณจารย์กล่าวไว้ซึ่งมีถึงสิบตระกูล การอธิบายในส่วนนี้เป็น การอธิบายเปรียบเทียบโดยพระอรรถกถาจารย์ผู้รจนาคัมภีร์ ซึ่งเมื่อว่าตามคัมภีร์แล้วกำลังพระกายของพระพุทธเจ้ามีมากเท่ากับกำลังของข้างธรรมดาพันโกฏิเชือก หรือกำลังบุรุษ ๑๐ พันโกฏิคน ซึ่งจำนวน ๑ โกฏิ เท่ากับ ๑๐ ล้านนั่นเอง

อย่างไรก็ตาม ประเด็นนี้อาจจะมีการตั้งคำถามหรือโต้แย้งได้ว่า เนื้อความที่พระอรรถกถาจารย์ ได้อธิบายไว้ในคัมภีร์นั้น มีความเป็นจริงได้มากน้อยแค่ไหน ประเด็นปัญหานี้ ผู้วิจัยมีทัศนะว่า การอธิบายของพระอรรถกถาจารย์นั้น อาจจะเป็นการเปรียบเทียบโดยใช้การพรรณนาโวหารหรือเป็นการใช้ภาษาตามสมัยนิยมในยุคนั้นๆ ซึ่งเมื่อคนในยุคปัจจุบันไปศึกษาก็คิดเปรียบเทียบกับความรู้สึกของคนในสมัยปัจจุบันที่ไม่ได้มีความคุ้นชินกับการใช้ภาษาในยุคก่อนก็อาจจะเข้าใจคลาดเคลื่อนได้และอีกประการหนึ่ง ถ้าคำอธิบายของพระอรรถกถาจารย์เป็นความจริงตามนั้น ผู้วิจัยมองว่าก็อาจจะไม่ใช่เป็นเรื่องน่าแปลกประหลาดประการใด เพราะถ้าอนุมานจากความเป็นพระพุทธเจ้า ซึ่งจะต้องผ่านการบำเพ็ญบารมีมาอย่างยาวนานนับเป็นหลายอสงไขยและแสนกัปนั้น การที่จะมีความสามารถพิเศษเรื่องกำลังกายที่มากตามที่ได้อธิบายไว้ในคัมภีร์นั้น จึงไม่ใช่เป็นเรื่องที่จะเป็นไปได้ เพราะถ้าการบำเพ็ญบารมีอย่างยาวนานนั้นไม่มีผลอะไรที่แตกต่างจากคนปกติทั่วไปที่ไม่ได้บำเพ็ญบารมีหรือบำเพ็ญบารมีเป็นระยะเวลาไม่นานมากนักก็อาจจะเป็นเหตุผลหนึ่งสำหรับกล่าวอ้างของบุคคลบางจำพวกที่ไม่ต้องการที่จะปรารถนาบำเพ็ญบารมีเพื่อจะเป็นพุทธเจ้าก็เป็นได้

อนึ่ง เมื่อพิจารณาดูแล้วสำหรับเรื่องดังกล่าวนี้ แม้มนุษย์ในปัจจุบันบางคนก็มีความสามารถพิเศษอย่างน่าเหลือเชื่อได้เช่นกัน ตัวอย่างเช่น เอ็ดเวิร์ด ฮอลล์ (Eddie Hall) เป็นชาวอังกฤษ ที่ได้ถูกบันทึกไว้ในข้อมูลว่า เป็นผู้ชายที่มีความแข็งแรงที่สุดในโลกประจำปี พ.ศ. ๒๕๖๐ (๒๐๑๗) ซึ่งชายผู้นี้มีอายุเพียง ๒๗ ปีเท่านั้น และกลับเป็นผู้ที่สามารถทำลายสถิติโลกด้วยการยกน้ำหนักขนาด ๔๖๒ กิโลกรัมขึ้นมาได้^{๔๕} การที่ผู้วิจัยได้ยกตัวอย่างของมนุษย์ในปัจจุบันขึ้นมาแสดงนี้เพื่อแสดงให้เห็นว่า ในความเป็นจริงแล้วมนุษย์นั้นสามารถสร้างคุณลักษณะพิเศษที่แตกต่างจากคนทั่วไปขึ้นมาได้ แต่ต้องอาศัยการฝึกฝนเป็นระยะเวลาที่นานพอสมควร หรือแม้แต่อาศัยความเจริญก้าวหน้าทางวิทยาศาสตร์ ก็อาจจะสามารถสร้างคุณลักษณะพิเศษต่างๆ นั้นขึ้นมาได้ ปรากฏการณ์เหล่านี้ ผู้วิจัยมองว่าเป็นเรื่องที่สามารถจะเป็นจริงขึ้นมาได้ แต่ต้องเกิดจากความหมั่นฝึกฝนสะสมจนเกิดความสามารถและทำในสิ่งที่พิเศษจากคนปกติทั่วไปที่ไม่ได้มีการฝึกฝน ด้วยเหตุนี้ อาจจะสรุปได้ว่า ทุกความสามารถหรือสิ่งที่พิเศษต่างๆ นั้น ย่อมเกิดขึ้นได้ก็ด้วยการฝึกฝนจนชำนาญจริงๆ จนกลายเป็นสิ่งอัศจรรย์ได้ในที่สุด

^{๔๔} ส.นิ.อ. (ไทย) ๒๖/๔๔-๑๐๐.

^{๔๕} Edward Hall <https://en.wikipedia.org/wiki/Eddie_Hall> [1 July 2018]

๒.๒.๒ มหาบุริสลักษณะ ๓๒ ประการของพระพุทธเจ้า

เมื่อกล่าวถึงมหาบุริสลักษณะหรือลักษณะของมหาบุรุษนั้น นับเป็นตำราของพราหมณ์ที่มีอยู่แต่เดิม ซึ่งเป็นตำราที่ได้รวบรวมลักษณะที่สำคัญของบุคคลผู้มีลักษณะประเสริฐ เพื่อใช้สำหรับพยากรณ์หรือทำนายผู้มีบุญญาธิการและเป็นคติที่ช่างศิลปกรรมโบราณในประเทศอินเดียจนถึงประเทศไทยใช้เป็นแนวทางในการสร้างพระพุทธรูปและพุทธศิลป์ต่างๆ^{๔๖} และมีอยู่ในคัมภีร์ที่สำคัญที่สุดของพราหมณ์หรือพระเวท มีมาตั้งแต่โบราณกาลก่อนพระพุทธเจ้าจะอุบัติขึ้น เชื่อว่าผู้มีลักษณะอย่างนั้นแล้วจะเป็นพระพุทธเจ้าหรือมีฉะนั้นก็จะเป็นจักรพรรดิ^{๔๗} ซึ่งเจ้าชายสิทธัตถะทรงมีมหาบุริสลักษณะ ๓๒ ประการ ตามคำพยากรณ์ย่อมมีคติเป็นสองเท่านั้นไม่เป็นอย่างอื่น คือ ถ้าครองเรือนจะได้เป็นเจ้าจักรพรรดิผู้ทรงธรรม เป็นธรรมราชามีมหาสมุทรทั้ง ๔ เป็นขอบเขต ทรงชนะแล้วมีอาณาจักรมั่นคงประกอบด้วยรัตนะ ๗ ประการ คือ จักรแก้ว ช้างแก้ว ม้าแก้ว แก้วมณี นางแก้ว คชบดีแก้ว ปริณายกแก้ว เป็นที่ ๗ พระราชบุตรของพระองค์มีกว่าหนึ่งพัน ล้วนกล้าหาญ มีรูปทรงเป็นวีรกษัตริย์สามารถย้ายเสนาของข้าศึกได้ พระองค์ทรงชนะโดยธรรม ไม่ต้องใช้อาชญา ไม่ต้องใช้ศัสตรา ครอบครองแผ่นดินมีสาครเป็นขอบเขต มีได้มีเสาเขื่อนไม่มีนิมิต ไม่มีเสี้ยนหนาม มั่งคั่งแพร่หลาย มีความเกษมสำราญ ไม่มีเสียด และถ้าเสด็จออกบวชเป็นบรรพชิตจะได้เป็นพระอรหันตสัมมาพุทธเจ้าผู้มีหลังคา คือ กิเลสอันเปิดแล้วในโลก

ในพระไตรปิฎกมีพุทธพจน์กล่าวถึงมหาบุริสลักษณะความว่า

ภิกษุทั้งหลาย มหาบุรุษทรงสมบูรณ์ด้วยลักษณะมหาบุรุษ ๓๒ ประการมีคติเพียง ๒ อย่างเท่านั้น ไม่เป็นอย่างอื่น คือ ๑. ถ้าอยู่ครองเรือนจะได้เป็นพระเจ้าจักรพรรดิผู้ทรงธรรม ครองราชย์โดยธรรม ทรงเป็นใหญ่ในแผ่นดินมีมหาสมุทรทั้งสี่เป็นขอบเขตทรงได้รับชัยชนะ มีพระราชอาณาจักรมั่นคง สมบูรณ์ด้วยแก้ว ๗ ประการ คือ (๑) จักรแก้ว (๒) ช้างแก้ว (๓) ม้าแก้ว (๔) มณีแก้ว(๕) นางแก้ว (๖) คชบดีแก้ว (๗) ปริณายกแก้ว มีพระราชโอรสมากกว่า ๑,๐๐๐ องค์ ซึ่งล้วนแต่กล้าหาญ มีรูปทรงสมเป็นวีรกษัตริย์ สามารถย้ายราชศัตรูได้ พระองค์ทรงชนะโดยธรรม ไม่ต้องใช้อาชญา ไม่ต้องใช้ศัสตรา ครอบครองแผ่นดินมีสาครเป็นขอบเขต ๒. ถ้าออกจากเรือนบวชเป็นบรรพชิต จะได้เป็นพระอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้าผู้มีกิเลสในโลก^{๔๘}

จากพุทธพจน์นี้แสดงว่า มหาบุริสลักษณะจึงเป็นลักษณะเฉพาะของผู้มีบุญบารมีมากเท่านั้นซึ่งถ้าลักษณะนี้เกิดกับบุคคลใดแล้วสามารถพยากรณ์ได้เลยว่า ถ้าบุคคลนี้อยู่ครองเรือนจะได้เป็นพระเจ้าจักรพรรดิและถ้าออกบวชจักได้เป็นพระสัมมาสัมพุทธเจ้าเท่านั้น

พระพุทธองค์ตรัสแสดงรายละเอียดของลักษณะมหาบุรุษทั้ง ๓๒ ประการนี้ไว้ดังนี้

๑. มีฝ่าพระบาทราบเสมอกัน ข้อที่มหาบุรุษมีฝ่าพระบาทราบเสมอกันนี้เป็นลักษณะมหาบุรุษของมหาบุรุษ

^{๔๖} ราชบัณฑิตยสถาน, ศิลปกรรมไทย : พระพุทธปฏิมา พระบรมมหาราชวัง วัด เรือนไทยภาคกลาง, พิมพ์ครั้งที่ ๒, (กรุงเทพฯ: อรุณการพิมพ์, ๒๕๔๑), หน้า ๑.

^{๔๗} พุทธศาสนิกขุ, พุทธจริยา, (กรุงเทพฯ: ห้างหุ้นส่วนจำกัดการพิมพ์, ๒๕๑๗), หน้า ๓๐.

^{๔๘} ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๑๙๙/๑๕๙.

๒. พื้นฝ่าพระบาททั้งสองของมหาบุรุษ มีจักรซึ่งมีกำข้างละ ๑,๐๐๐ ซี่ มีกง มีดุม และมี ส่วนประกอบครบทุกอย่าง ข้อที่พื้นฝ่าพระบาททั้งสองของมหาบุรุษมีจักรซึ่งมีกำข้างละ ๑,๐๐๐ ซี่ มีกง มีดุม และมีส่วนประกอบครบทุกอย่างนี้ เป็นลักษณะมหาบุรุษของมหาบุรุษ

๓. มีสันพระบาทยื่นยาวออกไป ข้อที่มหาบุรุษมีสันพระบาทยื่นยาวออกไปนี้เป็นลักษณะ มหาบุรุษของมหาบุรุษ

๔. มีพระองคุลียาว ข้อที่มหาบุรุษมีพระองคุลียาวนี้ เป็นลักษณะมหาบุรุษของมหาบุรุษ

๕. มีพระหัตถ์และพระบาทอ่อนนุ่ม ข้อที่มหาบุรุษมีพระหัตถ์และพระบาทอ่อนนุ่มนี้ เป็นลักษณะมหาบุรุษของมหาบุรุษ

๖. ฝ่าพระหัตถ์และฝ่าพระบาทมีเส้นที่ข้อพระองคุลีจดกันเป็นรูปตาข่ายข้อที่มหาบุรุษมี ฝ่าพระหัตถ์และฝ่าพระบาทมีเส้นที่ข้อพระองคุลีจดกันเป็นรูปตาข่ายนี้ เป็นลักษณะมหาบุรุษของมหาบุรุษ

๗. มีข้อพระบาทสูง ข้อที่มหาบุรุษมีข้อพระบาทสูงนี้ เป็นลักษณะมหาบุรุษของมหาบุรุษ

๘. มีพระขงฆ์เรียวดุกแข็งเนื้อทราย ข้อที่มหาบุรุษมีพระขงฆ์เรียวดุกแข็งเนื้อทรายนี เป็นลักษณะมหาบุรุษของมหาบุรุษ

๙. เมื่อประทับยืน ไม่ต้องน้อมพระองค์ลงก็ทรงลูบคลำถึงพระชานูด้วยฝ่าพระหัตถ์ทั้งสองได้ ข้อที่มหาบุรุษเมื่อประทับยืนไม่ต้องน้อมพระองค์ลงก็ทรงลูบคลำถึงพระชานูด้วยฝ่าพระหัตถ์ ทั้งสองได้นี้ เป็นลักษณะมหาบุรุษของมหาบุรุษ

๑๐. มีพระคุษฐานเร้นอยู่ในฝัก ข้อที่มหาบุรุษมีพระคุษฐานเร้นอยู่ในฝักนี้เป็นลักษณะ มหาบุรุษของมหาบุรุษ

๑๑. มีพระฉวีสีทอง คือคล้ายทองคำ ข้อที่มหาบุรุษมีพระฉวีสีทอง คือ คล้ายทองคำนี้ เป็นลักษณะมหาบุรุษของมหาบุรุษ

๑๒. มีพระฉวีละเอียด จนละอองธุลีไม่อาจติดพระวรกายได้ ข้อที่มหาบุรุษมีพระฉวี ละเอียดจนละอองธุลีไม่อาจติดพระวรกายได้นี้ เป็นลักษณะมหาบุรุษของมหาบุรุษ

๑๓. มีพระโลมชาติเดี่ยว คือ ในแต่ละขุมมีเพียงเส้นเดียว ข้อที่มหาบุรุษมีพระโลมชาติเดี่ยว คือ ในแต่ละขุมมีเพียงเส้นเดียวนี เป็นลักษณะมหาบุรุษของมหาบุรุษ

๑๔. มีพระโลมชาติปลายอนขึ้น คือ พระโลมชาติขอดเป็นวงเวียนขวาดังกมลศีครามเข้ม ดั่งดอกอัญชัน ข้อที่มหาบุรุษมีพระโลมชาติปลายอนขึ้น คือพระโลมชาติขอดเป็นวงเวียนขวา ดังกมลศีครามเข้มดั่งดอกอัญชันนี้ เป็นลักษณะมหาบุรุษของมหาบุรุษ

๑๕. มีพระวรกายตั้งตรงดุกายพรหม ข้อที่มหาบุรุษมีพระวรกายตั้งตรงดุกายพรหมนี้ เป็นลักษณะมหาบุรุษของมหาบุรุษ

๑๖. มีพระมังสะไนที่ ๗ แห่งเต็มบริบูรณ์ ข้อที่มหาบุรุษมีพระมังสะไนที่ ๗ แห่งเต็ม บริบูรณ์นี้ เป็นลักษณะมหาบุรุษของมหาบุรุษ

๑๗. มีพระวรกายทุกส่วนบริบูรณ์ดุกำตัวท่อนหน้าของราชสีห์ ข้อที่มหาบุรุษมีพระวรกาย ทุกส่วนบริบูรณ์ดุกำตัวท่อนหน้าของราชสีห์นี้เป็นลักษณะมหาบุรุษของมหาบุรุษ

๑๘. มีร่องพระปฤษฎางค์เต็มเสมอกัน ข้อที่มหาบุรุษมีร่องพระปฤษฎางค์เต็มเสมอกันนี้ เป็นลักษณะมหาบุรุษของมหาบุรุษ

๑๙. มีพระวรกายเป็นปริมณฑลดุจปริมณฑลแห่งต้นไทร พระวรกายสูงเท่ากับ ๑ วา ของพระองค์ ๑ วาของพระองค์เท่ากับส่วนสูงพระวรกาย ข้อที่มหาบุรุษมีพระวรกายเป็นปริมณฑลดุจปริมณฑลแห่งต้นไทร พระวรกายสูงเท่ากับ ๑ วาของพระองค์ ๑ วาของพระองค์เท่ากับส่วนสูงพระวรกายนี้ เป็นลักษณะมหาบุรุษของมหาบุรุษ

๒๐. มีลำพระศอกกลมเท่ากันตลอด ข้อที่มหาบุรุษมีลำพระศอกกลมเท่ากันตลอดนี้ เป็นลักษณะมหาบุรุษของมหาบุรุษ

๒๑. มีเส้นประสาทรับรสพระกระยาหารได้ดี ข้อที่มหาบุรุษมีเส้นประสาทรับรสพระกระยาหารได้ดีนี้ เป็นลักษณะมหาบุรุษของมหาบุรุษ

๒๒. มีพระหนุดุจคางราชสีห์ ข้อที่มหาบุรุษมีพระหนุดุจคางราชสีห์นี้เป็นลักษณะมหาบุรุษของมหาบุรุษ

๒๓. มีพระทนต์ ๔๐ ซี่ ข้อที่มหาบุรุษมีพระทนต์ ๔๐ ซี่นี้ เป็นลักษณะมหาบุรุษของมหาบุรุษ

๒๔. มีพระทนต์เรียบเสมอกัน ข้อที่มหาบุรุษมีพระทนต์เรียบเสมอกันนี้เป็นลักษณะมหาบุรุษของมหาบุรุษ

๒๕. มีพระทนต์ไม่ห่างกัน ข้อที่มหาบุรุษมีพระทนต์ไม่ห่างกันนี้ เป็นลักษณะมหาบุรุษของมหาบุรุษ

๒๖. มีพระเขี้ยวแก้วขาวงาม ข้อที่มหาบุรุษมีพระเขี้ยวแก้วขาวงามนี้เป็นลักษณะมหาบุรุษของมหาบุรุษ

๒๗. มีพระชีวหาใหญ่ยาว ข้อที่มหาบุรุษมีพระชีวหาใหญ่ยาวนี้ เป็นลักษณะมหาบุรุษของมหาบุรุษ

๒๘. มีพระสุรเสียงดุจเสียงพรหม ตรัสดุจเสียงร้องของนกการเวก ข้อที่มหาบุรุษมีพระสุรเสียงดุจเสียงพรหม ตรัสดุจเสียงร้องของนกการเวกนี้เป็นลักษณะมหาบุรุษของมหาบุรุษ

๒๙. มีดวงพระเนตรดำสนิท ข้อที่มหาบุรุษมีดวงพระเนตรดำสนิทนี้ เป็นลักษณะมหาบุรุษของมหาบุรุษ

๓๐. มีดวงพระเนตรแจ่มใสดุจตาลูกโคเพิ่งคลอด ข้อที่มหาบุรุษมีดวงพระเนตรแจ่มใสดุจตาลูกโคเพิ่งคลอดนี้ เป็นลักษณะมหาบุรุษของมหาบุรุษ

๓๑. มีพระอุณาโลมระหว่างพระโขนงสีขาอ่อนเหมือนนุ่น ข้อที่มหาบุรุษมีพระอุณาโลมระหว่างพระโขนงสีขาอ่อนเหมือนนุ่นนี้ เป็นลักษณะมหาบุรุษของมหาบุรุษ

๓๒. มีพระเศียรดุจประดับด้วยกรอบพระพักตร์ ข้อที่มหาบุรุษมีพระเศียรดุจประดับด้วยกรอบพระพักตร์นี้ เป็นลักษณะมหาบุรุษของมหาบุรุษ^{๔๙}

พระพุทธองค์ตรัสถึงเหตุแห่งการได้มาซึ่งลักษณะมหาบุรุษทั้ง ๓๒ ประการนี้ว่าล้วนได้มาจากการบำเพ็ญคุณงามความดีในอดีตชาติทั้งสิ้นดังพุทธพจน์ที่ตรัสว่า

ภิกษุทั้งหลาย ในชาติก่อน ภพก่อน กำเนิดก่อน ตถาคตเกิดเป็นมนุษย์
สมาทานในกุศลธรรม สมาทานมั่นคงในกายสุจริต(ประพฤติชอบด้วยกาย) ในวจีสุจริต
(ประพฤติชอบด้วยวาจา) ในมโนสุจริต(ประพฤติชอบด้วยใจ) ในการจำแนกทาน

^{๔๙} ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๒๐๐/๑๖๐-๑๖๓.

ในการสมาทานศีล ในการรักษาอุโบสถ ในความเกื้อกูลมารดาในความเกื้อกูลบิดา ในความเกื้อกูลสมณะ ในความเกื้อกูลพรหมณ์ ในความประพฤติอ่อนน้อมต่อผู้ใหญ่ในตระกูล และในกุศลธรรม อื่นๆ อีก เพราะตถาคตได้ทำ สังฆม พอกพูนกรรมนั้น ทำกรรมนั้นให้ไพบูรณ์แล้ว หลังจากตายแล้วตถาคตจึงไปเกิดในสุคติโลกสวรรค์ ครอบงำเทพเหล่าอื่นในเทวโลกนั้นด้วยฐานะ ๑๐ คือ อายุทิพย์ วรรณะทิพย์ สุขทิพย์ ยศทิพย์ ความเป็นใหญ่ทิพย์ รูปทิพย์ เสียงทิพย์ กลิ่นทิพย์ รสทิพย์ โผฏฐัพพะทิพย์ จุตติจากเทวโลกนั้นแล้ว มาสู่ความเป็นอย่างนี้ จึงได้ลักษณะมหาบุรุษนี้ คือ มีฝ่าพระบาทราบเสมอกันขณะเหยียบลงพื้นฝ่าพระบาทราบเสมอกันยกฝ่าพระบาทขึ้นก็ยิ่งเสมอกัน ขณะจดฝ่าพระบาทลงทุกส่วนก็แตะพื้นพร้อมกัน^{๕๐}

จากการศึกษาพุทธพจน์ที่กล่าวถึงมหาปุริสลักษณะอาจสรุปได้ว่า มหาปุริสลักษณะนั้นเป็นลักษณะที่บ่งบอกให้รู้ว่าผู้ที่เกิดมาแล้วมีลักษณะพิเศษดังกล่าวนี้จะได้เป็นบุคคลสำคัญอย่างยิ่ง หรือที่เรียกว่า “พระโพธิสัตว์” คือ สัตว์ที่อาจตรัสรู้เป็นพระพุทธเจ้าได้ ดังนั้น มหาปุริสลักษณะนี้จึงเป็นผลมาจากการบำเพ็ญกุศลธรรมที่พระพุทธเจ้าได้ทรงกระทำไว้ในอดีตชาติและการได้มาซึ่งมหาปุริสลักษณะนั้นนับเป็นผลที่เกิดจากกุศลกรรมนั่นเองอันเป็นสิ่งที่ไม่เกินความเป็นจริงที่มนุษย์จะพึงเข้าถึงได้

อย่างไรก็ตาม ประเด็นเรื่องมหาปุริสลักษณะ ๓๒ ประการนี้ อาจจะมีผู้โต้แย้งได้ว่า เนื้อหาในพระไตรปิฎกหรือคัมภีร์ทางพุทธปรัชญานั้นได้กล่าวไว้เกินความเป็นจริง เพราะถ้ามีมนุษย์ที่มีลักษณะครบตามที่คัมภีร์ได้กล่าวไว้ว่าจะจะเป็นมนุษย์ที่แปลกประหลาดมากกว่าที่จะมองว่าเป็นผู้มีบุญบารมีที่สามารถจะตรัสรู้เป็นพระพุทธเจ้าได้ ซึ่งเมื่อพิจารณาตามข้อโต้แย้งนี้ก็อาจจะมีเหตุผลที่เป็นจริงเช่นนั้นได้

แต่ประเด็นโต้แย้งดังกล่าว ผู้วิจัยมีหลักฐานนำมาแสดง ซึ่งเป็นหลักฐานที่ปรากฏในคัมภีร์มิลินทปัญหา เป็นบทสนทนาระหว่างพระนาคเสนกับพระเจ้ามิลินท์ที่กล่าวถึงมหาปุริสลักษณะบางประการของพระพุทธเจ้าและบทสนทนาดังกล่าวเป็นการตั้งคำถามที่มีเนื้อหาเกี่ยวกับพระพุทธเจ้าประกอบด้วยมหาปุริสลักษณะ ๓๒ และประดับด้วยอนุพยัญชนะ ๘๐ มีสีกายตั้งทองคำ มีพระรัศมีสว่างรอบพระองค์ ด้านละ ๑ วา เป็นนิจจจริงหรือไม่ ซึ่งพระนาคเสนท่านตอบว่าเป็นจริงอย่างนั้น และพระยามิลินท์ได้ตรัสถามอีกว่าพระมารดาบิดาประกอบด้วยลักษณะมหาบุรุษ ๓๒ ประการ กับประดับด้วยอนุพยัญชนะ ๘๐ ประการ มีสีพระวรกายตั้งทองคำ มีพระรัศมีข้างละ ๑ วา หรือไม่ พระนาคเสนตอบว่า พระมารดาบิดาไม่เป็นอย่างนั้น ซึ่งเป็นคำตอบที่สร้างความสงสัยให้กับพระยามิลินท์ ซึ่งพระองค์ก็ตรัสถามต่อไปอีกว่าเมื่อพระมารดาบิดาไม่เป็นอย่างนั้น พระพุทธเจ้าจะเป็นอย่างนั้นได้หรือไม่ เพราะธรรมดาย่อมคล้ายกับมารดาหรือคล้ายข้างบิดา พระนาคเสนได้ตอบด้วยการยกเอาดอกปทุมหรือดอกกุบล ดอกปทุมหรือดอกกุบลเป็นข้อเปรียบเทียบว่า ดอกบัวเหล่านั้นเกิดอยู่ในน้ำ เกิดอยู่ในดินแช่อยู่ในน้ำเช่นเดียวกัน แต่ไม่มีสี มีกลิ่นหรือรสเหมือนดินและน้ำ^{๕๑}

^{๕๐} ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๒๐๑/๑๖๓-๑๖๔.

^{๕๑} มหามกุฏราชวิทยาลัย, **มิลินทปัญหา**, (กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์มกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๔๓), หน้า ๙๒-๙๓.

เมื่อวิเคราะห์จากบทสนทนาระหว่างพระยามิลินท์กับพระนาคเสนนี้ก็อาจเป็นข้อสนับสนุนได้ว่า มหาปุริสลักขณะ ๓๒ ประการจะไม่ปรากฏแก่บุคคลทั่วไป แม้พุทธบิดาหรือพุทธมารดา ก็ไม่มีลักษณะพิเศษดังกล่าว ด้วยเหตุผลว่ามหาปุริสลักขณะจะปรากฏเฉพาะมหาบุรุษผู้จะได้ตรัสรู้เป็นพระพุทธเจ้าเท่านั้น หากพิจารณาถึงเรื่องกรรมพันธุ์คนทั่วไปก็จะมีรูปลักษณ์ไม่แตกต่างจากผู้เป็นบิดามารดา แม้แต่เจ้าชายสิทธัตถะเองรูปลักษณ์พื้นฐานทั่วไปคงไม่แตกต่างจากพระเจ้าสุทโธทนะ และพระนางสิริมหามายามากนัก แต่เฉพาะมหาปุริสลักขณะ ๓๒ ประการและอนุพยัญชนะ ๘๐ เท่านั้นที่แสดงถึงความแตกต่าง ซึ่งในบทสนทนาระหว่างพระยามิลินท์กับพระนาคเสน ซึ่งพระนาคเสนก็ได้เปรียบเทียบกับเห็นภาพอย่างชัดเจนที่เปรียบเสมือนดอกบัวแม้จะเกิดในดินในน้ำแต่มีสีกลิ่นรสที่เลิศกว่าดินและน้ำ

ผู้วิจัยมีข้อสังเกตบางประการเกี่ยวกับมหาปุริสลักขณะ ซึ่งเป็นเนื้อหาที่ปรากฏอยู่ในคัมภีร์พระสุตตันตปิฎก ทีฆนิกาย มหาวรรค ได้กล่าวถึงธรรมชาติของพระโพธิสัตว์ไว้ ๑๖ ประการ ดังต่อไปนี้

๑) มีสติสัมปชัญญะตลอด ตั้งแต่จุดจากสวรรค์ชั้นดุสิตจนถึงเสด็จลงสู่พระครรภ์ของพระมารดา

๒) เวลาที่พระโพธิสัตว์จุดจากสวรรค์ชั้นดุสิตเสด็จลงสู่พระครรภ์มารดา ได้เกิดแสงสว่างมโหฬารส่องไปยังโลกันตนรกนั้นได้ ต่างเห็นซึ่งกันและกันได้อย่างชัดเจนทั่วทั้งมนุษย์โลกและเทวโลก จึงรู้จักกันและกันว่ายังมีสัตว์อื่นเกิดในที่นี้เหมือนกันและ ๑๐ สหัสสีโลกธาตุ สันสะเทือนเลื่อนลั่นทั้งแสงสว่างเจิดจ้าหาประมาณมิได้

๓) เวลาที่พระโพธิสัตว์เสด็จลงสู่พระครรภ์ของพระมารดา จะมีเทพบุตร ๔ องค์เข้าไปประจำเพื่ออารักขาทั้ง ๔ ทิศด้วยป้องกันไม่ให้มนุษย์หรืออมนุษย์ใดๆ ได้เข้าไปเบียดเบียนพระโพธิสัตว์หรือพระมารดาของพระโพธิสัตว์

๔) เวลาที่พระโพธิสัตว์เสด็จลงสู่พระครรภ์ของพระมารดา พระมารดาจะมีปกติทรงศีลด้วยการงดเว้นจากการทำชีวิตสัตว์ให้ตกลงไป จากการถือเอาสิ่งของที่เจ้าของไม่ได้ให้ จากการประพฤตินอกใจ การพูดเท็จ และจากการเสพของมีนเมาและเมรัยอันเป็นเหตุแห่งความประมาท

๕) เวลาที่พระโพธิสัตว์เสด็จลงสู่พระครรภ์ของพระมารดา พระมารดาของพระองค์ไม่ทรงมีความรู้สึกทางกามารมณ์ เป็นผู้ที่บุรุษไม่มีจิตกำหนดใดๆ ไม่สามารถล่วงเกินได้

๖) เวลาที่พระโพธิสัตว์เสด็จลงสู่พระครรภ์ของพระมารดา พระมารดาทรงได้กามคุณ ๕ อัมเอบพร้อม

๗) เวลาที่พระโพธิสัตว์เสด็จลงสู่พระครรภ์ของพระมารดา พระมารดาของพระองค์ไม่ทรงมีความเจ็บป่วยใดๆ ทรงมีความสุขไม่ลำบากพระวรกายมองเห็นพระโพธิสัตว์อยู่ภายในพระครรภ์ มีพระอวัยวะสมบูรณ์ มีพระอินทรีย์ไม่บกพร่อง

๘) เมื่อพระโพธิสัตว์ประสูติได้ ๗ วัน พระมารดาของพระองค์สวรรคตไปเกิดในสวรรค์ชั้นดุสิต

๙) พระมารดาของพระโพธิสัตว์ ไม่ประสูติพระโอรสเหมือนสตรีทั่วไปที่คลอดบุตรหลังจากตั้งครรภ์ได้ ๙ เดือน หรือ ๑๐ เดือน ส่วนพระมารดาของพระโพธิสัตว์ประสูติพระโอรสเมื่อทรงพระครรภ์ ๑๐ เดือนเท่านั้น

๑๐) พระมารดาของพระโพธิสัตว์ไม่ประสูติพระโอรสเหมือนสตรีทั่วไป ซึ่งจะนั่งคลอดหรือนอนคลอดก็ได้ ส่วนพระมารดาของพระโพธิสัตว์ประทับยืนประสูติเท่านั้น

๑๑) เวลาที่พระโพธิสัตว์ประสูติจากพระครรภ์ของมารดาในตอนแรกเหล่าเทพจะทำพิธีต้อนรับหลังจากนั้นเป็นหน้าที่ของมนุษย์

๑๒) เวลาที่พระโพธิสัตว์ประสูติจากพระครรภ์ของพระมารดา ยังไม่ทันสัมผัสแผ่นดิน เทพบุตร ๔ พระองค์ ช่วยกันประคองพระโพธิสัตว์ไปไว้เบื้องพระพักตร์ของพระมารดาแล้วกราบทูลว่าโปรดวางพระทัยเถิดพระเทวี พระราชโอรสของพระองค์ที่เสด็จอุบัติขึ้นเป็นผู้มีศักดิ์ใหญ่

๑๓) เวลาที่พระโพธิสัตว์ประสูติจากพระครรภ์ของพระมารดาเสด็จออกโดยง่ายไม่แปดเปื้อนด้วยน้ำเมือก เลือด หรือสิ่งไม่สะอาดใดๆ เป็นผู้สะอาดบริสุทธิ์เหมือนแก้วมณีที่บุคคลวางไว้ในผ้ากาสิกพัสดุที่ย้อมไม่ทำให้ผ้ากาสิกพัสดุแปดเปื้อน ถึงผ้ากาสิกพัสดุก็ไม่ทำให้แก้วมณีแปดเปื้อน ฉะนั้นในเวลาเวลาที่พระโพธิสัตว์ประสูติจากพระครรภ์ของพระมารดาเสด็จออกโดยง่ายเป็นผู้สะอาดบริสุทธิ์ ฉะนั้น

๑๔) เวลาที่พระโพธิสัตว์ประสูติจากพระครรภ์ของพระมารดา มีธารน้ำปรากฏในอากาศ ๒ สาย คือ ธารน้ำเย็นและธารน้ำอุ่น เพื่อชำระล้างพระโพธิสัตว์และพระมารดา

๑๕) เมื่อพระโพธิสัตว์ประสูติได้ครู่หนึ่ง ทรงยืนได้อย่างมั่นคงด้วยพระบาททั้งสองที่เสมอกัน ทรงหันพระพักตร์ไปทางทิศเหนือ ทรงดำเนินไป ๗ ก้าว ขณะที่หมู่เทวดากันเสวตฉัตรตามเสด็จ ทอดพระเนตรไปยังทิศต่างๆ แล้วทรงเปล่งพระอาสภิวาจา (วาจาอย่างองอาจ) ว่า “เราคือผู้เลิศของโลก เราคือผู้เจริญที่สุดของโลก เราคือผู้ประเสริฐที่สุดของโลก ชาตินี้เป็นชาติสุดท้าย บัดนี้ภพใหม่ไม่มีอีก”

๑๖) เวลาที่พระโพธิสัตว์ประสูติจากพระครรภ์ของพระมารดา แสงสว่างเจิดจ้าปรากฏขึ้นในโลกพร้อมทั้งเทวโลก มารโลก พรหมโลก เหล่าสรรพสัตว์ในหมื่นโลกธาตุสามารถมองเห็นกันได้^{๕๒}

จากเนื้อหาที่เกี่ยวข้องกับธรรมชาติของพระโพธิสัตว์ทั้ง ๑๖ ประการที่ยกมานี้ จะเห็นได้ว่าไม่มีข้อใดที่ระบุถึงมหาปุริสลักษณะไว้อย่างชัดเจนเลย แต่อาจจะมีการแสดงถึงนัยยะความสัมพันธ์กันระหว่างมหาบุรุษกับธรรมชาติทั้ง ๑๖ ประการเหล่านี้ เพราะเหตุว่าผู้เป็นมหาบุรุษที่สมบูรณ์ด้วยมหาปุริสลักษณะ ๓๒ ประการที่อุบัติในโลกมนุษย์และได้ตรัสรู้อนุตรสัมมาสัมโพธิญาณเท่านั้น จึงจะเกิดปรากฏการณ์ธรรมชาติ ๑๖ ประการเหล่านี้ได้ ดังนั้น จึงอาจกล่าวได้ว่าปรากฏการณ์เหล่านี้เป็นธรรมชาติของมหาบุรุษเท่านั้นไม่ได้เป็นสิ่งที่เกิดขึ้นกับบุคคลสามัญทั่วไป

อย่างไรก็ตาม ในประเด็นดังกล่าวยังมีข้ออธิบายของนักวิชาการทางด้านพุทธปรัชญาหลายท่านได้แสดงทัศนะในรายละเอียดที่ปรากฏในมหาปุริสลักษณะนั้นไว้ว่า อาจมิใช่เป็นเพียงลักษณะทางกายภาพของพระพุทธเจ้าเพียงอย่างเดียว แต่อาจนับเป็นบุคลาธิษฐานอย่างหนึ่งได้ด้วย ซึ่งสอดคล้องกับทัศนะของพุทธทาสภิกขุ ซึ่งได้กล่าวไว้ในหนังสือ “พุทธจริยา” สรุปเนื้อความว่า

โดยความหมายทางตรงแล้ว พุทธลักษณะ หมายถึง ลักษณะของพระพุทธเจ้า ซึ่งคำว่า “ลักษณะ” นี้แปลว่า เครื่องกำหนด มาจากคำว่า ดู เห็น สิ่งใดที่เราดู เราเห็นได้ สิ่งนั้นเป็นลักษณะพุทธลักษณะ ก็คือสิ่งที่เราจะดูจะเห็นที่องค์พระพุทธรูป ดังเช่นการที่พระองค์ประกอบไปด้วยมหาปุริสลักษณะ ๓๒ ประการและอนุพยัญชนะ ๘๐ ประการ ซึ่งพรรณนาพุทธลักษณะตามแนวทางนี้ โดยผิวเผินแล้วเป็นลักษณะทางร่างกายที่ผิดจากบุคคลอื่น ถ้าถือเอาตามตัวหนังสือแล้วจะผิดมากจนดูเป็นมนุษย์ที่มีรูปร่างประหลาดที่สุดก็ได้

^{๕๒} ที่.ม. (ไทย) ๑๐/๑๗-๓๒/๑๑-๑๕.

อย่างไรก็ตาม หากพิจารณาหาบุริสลักษณะให้ละเอียดก็จะพบว่า ลักษณะเหล่านี้เป็นการสะท้อนถึงมารยาทอันละเอียดประณีตของพระองค์เป็นลักษณะทางกายทางวาจา ลักษณะทางกายในประเภทนี้เราก็จะเห็นได้ว่ามันรวมอยู่ในคำว่า ศิล มีศีล คือ การประพฤติทางกาย ทางวาจาถูกต้องบริสุทธิ์สะอาด น่ารัก เลื่อมใส พระพุทธลักษณะทางกายเป็นอย่างนี้^{๕๓}

สรุปจากคำกล่าวของท่านพุทธทาสภิกขุ ท่านมีทัศนะเกี่ยวกับพุทธลักษณะว่า ถ้าถือเอาตามคำกล่าวที่ปรากฏเป็นตัวหนังสือในตำราที่ได้พรรณนาเกี่ยวกับมหาบุริสลักษณะ ๓๒ ประการและอนุพยัญชนะ ๘๐ ประการ ก็นับว่าเป็นเรื่องแปลกประหลาดที่มนุษย์จะมีรูปร่างลักษณะครบถ้วนบริบูรณ์ตามที่ตำรากล่าวไว้ แต่ตอนท้ายท่านก็ได้กล่าวในลักษณะที่ว่า อาจจะเป็นผลสะท้อนจากความประพฤติอันละเอียดอันเป็นลักษณะทางกายทางวาจาของพระพุทธเจ้าเองที่เกิดจากการบำเพ็ญบารมีมาอย่างยาวนานโดยเฉพาะในข้อศีลบารมี โดยการประพฤติทางกาย ทางวาจาถูกต้องบริสุทธิ์อันเป็นเหตุให้พระองค์มีพระพุทธรูปลักษณะปรากฏตามที่คัมภีร์ได้พรรณนาไว้

ในประเด็นเกี่ยวกับพุทธลักษณะนี้ เสถียร โพธิ์นันทะ ได้แสดงทัศนะไว้ว่า การที่ตำนานมหาบุริสลักษณะว่า พระชีวหาของมหาบุริสนั้น แลบติดถึงหน้าผากได้ แลบซ้ายขวาถึงใบหู ลิ่นยาวแลบซ้ายขวาถึงใบหู มือยาวถึงเข่า ถ้าคนมือยาวถึงเข่าล้วนแต่เป็นคำอุปมา ท่านพรรณนาเป็นบุคลาธิษฐาน เช่น พรรณนาอสีติอนุพยัญชนะว่ารอยเท้าของพระพุทธเจ้านั้น มีรูปภูเขาหิมพานต์ มีรูปพัด มีรูปพระพรหม มีรูปพระอินทร์ มีรูปต่างๆ เครื่องสูงต่างๆ เป็นราชกกุธภัณฑ์ต่างๆ การพรรณนาอย่างนั้น ความหมายก็มีว่า สมบัติเหล่านั้น คือ พรหมสมบัติ อินทร์สมบัติ สักกะสมบัติ จักรพรรดิสมบัติ มนุษย์สมบัติ สมบัติต่างๆ เหล่านี้เป็นรูปต่างๆ ในฝ่าเท้าพระบาทพระพุทธเจ้านั้น สมบัติเหล่านี้ พระศาสดาได้ทรงละแล้วทรงอยู่เหนือสมบัติเหล่านี้อยู่ใต้อุ้งบาทแล้ว สมบัติเหล่านี้ไม่สามารถที่จะทำให้พระองค์ทรงกำเร็บ ทรงต้องการความปรารถนาอีกแล้วเป็นของต่ำในสายพระเนตรของพระองค์ ทรงชนะอินทร์สมบัติ ทรงชนะพรหมสมบัติ ทรงชนะจักรพรรดิสมบัติ ทรงชนะมนุษย์สมบัติ เราถือว่า อินทร์ พรหม ยม ยักษ์ จักรพรรดิ มนุษย์ เราชวนขว้ายอยากได้ อยากมีกัน สิ่งเหล่านั้น พระองค์ทรงเหยียบไว้ใต้ฝ่าพระบาทหมด ไม่มีความหมาย เหมือนหนึ่งอิฐกรวดดินทราย ความหมายของท่านต้องการอย่างนี้ แต่ในการเทศนาโวหารสั่งสอนคนซึ่งมีหลายชั้นที่เป็นปัญญาบุคคลก็มีไม่ใช่ปัญญาบุคคลก็มี จึงต้องมีการใช้บุคลาธิษฐานเป็นอุบายโกศลในชักจูงให้ผู้คนเกิดความเลื่อมใสศรัทธา จึงต้องพรรณนาเป็นรูปว่า ใต้ฝ่าอุ้งพระบาทมีภูเขาหิมพานต์ มีพระพรหม มีพระอินทร์ มีเครื่องสูงพระมหากษัตริย์ มีกัจจกร มีนางแก้ว ขุนคลังแก้ว ต่างๆ นานา เห็นเป็นภาพใต้อุ้งฝ่าพระบาท เมื่อคนดูเห็นภาพเหล่านั้นก็คิดว่าของเหล่านี้เป็นของประเสริฐถึงเพียงนี้ แต่ยังมีมาติดอยู่ที่พระบาทของพระศาสดาของเรา ก็แสดงว่าพระศาสดาของเรานี้เหนือกว่าสมบัติเหล่านี้ต้องการเพียงแค่นี้ ความหมายในเรื่องรูปต่างๆ ในอุ้งฝ่าพระบาทเป็นอย่างนี้”^{๕๔} และยังแสดงความเห็นเพิ่มเติมอีกด้วยว่า “ข้อว่าแลบพระชีวหาถึงพระกรรมได้ อย่างนี้ไม่ใช่ของจริง ของจริงเป็นอย่างนั้นคนกลัว เห็นเข้าหนีแล้ว ลิ่นยาวขนาดติดหน้าผาก ลิ่นยาวขนาดห้อยถึงหน้าอกได้ อย่างนี้ถ้าถึงนลาภได้

^{๕๓} พุทธทาสภิกขุ, **พุทธจริยา**, อ่างแล้ว, หน้า ๓๐.

^{๕๔} เสถียร โพธิ์นันทะ, **พุทธธรรมกับปรัชญา**, (กรุงเทพฯ: มหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๔๓), หน้า ๒๐.

ก็ถึงหน้าอกได้ เวลาแลบออกมาทางต่าก็ถึงหน้าอก เราเห็นเข้าคงจะต้องตกใจกลัว ลึนในที่นี้หมายถึงว่า ทรงแสดงธรรมสามารถครอบงำบุคคล ความยาวของลึนเท่ากับวิถีแห่งธรรมะที่สามารถครอบงำบุคคล โดยรอบได้ ลึนพระองค์ตวัดไปโดยรอบ เปรียบเหมือนธรรมะที่ทรงแสดงจากพระโอษฐ์นั้นสามารถ ไหลกลมกลืนในดวงใจคนโดยรอบได้ ต้องการความหมายเพียงแค่นี้ เข้าตำนานมหาปุริสลักษณะที่ พรรณนาอย่างนี้ ต้องการความหมายเพียงเท่านั้นเอง ไม่ได้ต้องการความหมายอื่นไกลกว่านี้เลย นี่เป็นความหมายอันหนึ่งในเรื่องข้อที่ว่าแลบชีวหายาว^{๔๕}

จากประเด็นปัญหาดังกล่าว ผู้วิจัยมองว่า มหาปุริสลักษณะนั้นเป็นสิ่งที่ไม่ได้เกิดขึ้นกับ บุคคลทั่วไป แต่จะเกิดขึ้นเฉพาะกับบุคคลที่ได้บำเพ็ญบารมีเพื่อปรารถนาจะเป็นพระพุทธเจ้าเท่านั้น และมหาปุริสลักษณะดังกล่าวนับเป็นผลแห่งการบำเพ็ญบารมีของพระพุทธเจ้านานนับสี่อสงไขยแสนกัป เป็นการบำเพ็ญบารมีที่ยาวนาน เมื่อการบำเพ็ญบารมีดังกล่าวครบถ้วนอย่างสมบูรณ์แล้ว จึงทำให้ พระองค์ได้มหาปุริสลักษณะครบถ้วนสมบูรณ์และได้ตรัสรู้เป็นพระพุทธเจ้าในที่สุดและผู้วิจัยเห็นด้วย กับคำอธิบายของนักวิชาทางด้านพุทธปรัชญาที่มองว่า มหาปุริสลักษณะ เป็นบุคคลาธิฐานเพื่ออธิบาย ให้เห็นถึงความพิเศษของผู้ที่บำเพ็ญบารมีที่ปรารถนาจะตรัสรู้เป็นพุทธเจ้า ดังนั้น มหาปุริสลักษณะ จึงเป็นผลที่เกิดจากเหตุ คือ การบำเพ็ญบารมีอย่างยาวนาน ถ้าผู้บำเพ็ญบารมีเช่นนั้นไม่มีอะไร พิเศษจากคนทั่วไป การจะเป็นพระพุทธเจ้าก็อาจจะไม่ใช่เป็นเรื่องยากที่คนทั่วไปก็สามารถที่จะเป็นได้ แต่ในความเป็นจริงไม่เป็นเช่นนั้น

๒.๒.๓ อนุพยัญชนะ ๘๐ ประการของพระพุทธเจ้า

อนุพยัญชนะ คือ พระลักษณะข้อปลีกย่อยของพระมหาบุรุษ นอกเหนือจากลักษณะ มหาบุรุษ ๓๒ ประการ ซึ่งมักนิยมเรียกว่า อสิตยานุพยัญชนะ ๘๐ ประการ มีดังนี้

๑. มีนิ้วพระหัตถ์และนิ้วพระบาทอันเหลือองาม
๒. นิ้วพระหัตถ์และนิ้วพระบาทเรียวยาวออกไปโดยลำดับแต่ต้นจนปลาย
๓. นิ้วพระหัตถ์และนิ้วพระบาทกลมดูจนายช่างกลึงเป็นอันดี
๔. พระนขาทั้ง ๒๐ มีสีอันแดง
๕. พระนขาทั้ง ๒๐ นั้นงอนงามซ้อนขึ้นเบื้องบนมิได้ค้อมลงเบื้องต่ำดูเล็บแห่งสามัญชนทั้งปวง
๖. พระนขานั้นมีพรรณอันเกลี้ยงกลมสนิทธิมิได้เป็นริ้วรอย
๗. ข้อพระหัตถ์และข้อพระบาทซ่อนอยู่ในพระมังสะมิได้สูงขึ้นปรากฏออกมาภายนอก
๘. พระบาททั้งสองเสมอกันมิได้ย่อมใหญ่กว่ากัน มาตราว่าเท่าเมล็ดงา
๙. พระดำเนินงามดูจាកการเดินแห่งกุญชรชาติ
๑๐. พระดำเนินงามดูดุจสีหราช
๑๑. พระดำเนินงามดูดุจดำเนินแห่งหงส์
๑๒. พระดำเนินงามดูดุจอุสุภราชดำเนิน
๑๓. ขณะเมื่อยืนจะย่างดำเนินนั้นยกพระบาทเบื้องขวาออกไปก่อน พระกายเอียงไปทาง เบื้องขวาก่อน
๑๔. พระขานุมณฑลเกลี้ยงกลมงามบริบูรณ์มิได้เห็นอัญฐิสะบ้าปรากฏออกมาภายนอก

^{๔๕} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๓๐.

๑๕. มีบุรุษพยัญชนะบริบูรณ์ คือ มิได้มีกิริยามารยาทคล้ายสตรี
๑๖. พระนาภิมิได้บกพร่อง กลมงามมิได้วิกลในทีใดที่หนึ่ง
๑๗. พระอุทรมีสันฐานอันลึก
๑๘. ภายในพระอุทรมีรอยเวียนเป็นทักษิณาวฏุมุฏ
๑๙. ลำพระเพลาทั้งสองกลมงามดุจล่ำสุวรรณกัททลี
๒๐. ลำพระกรทั้งสองงามดุจวงแหงเอราวัดเทพยหัตถิ
๒๑. พระองคาศพใหญ่ผู้น้อยทั้งปวงจำแนกเป็นอันดี คือ งามพร้อมทุกสิ่งหาที่ตำหนิมิได้
๒๒. พระมังสะที่ควรจะหนาก็หนา ที่ควรจะบางก็บางตามที่ทั่วทั้งสรีระกาย
๒๓. พระมังสะมิได้หดหู่ในทีใดที่หนึ่ง
๒๔. พระสรีระทั้งปวงปราศจากต่อมและไฝปาน มูลแมลงวันมิได้มีในทีใดที่หนึ่ง
๒๕. พระกายงามบริสุทธิ์พร้อมสมกันโดยตามลำดับทั้งเบื้องบนแลเบื้องล่าง
๒๖. พระกายงามบริสุทธิ์พร้อมสิ้นปราศจากมลทินทั้งปวง
๒๗. ทรงพระกำลังมากเสมอด้วยกำลังแห่งกฤษชาติประมาณถึงพันโกฏิข้างถ้าจะประมาณ

ด้วยกำลังบุรุษก็ได้ถึงแสนโกฏิบุรุษ

๒๘. มีพระนาสิกอันสูง
๒๙. สันฐานนาสิกงามแลลัม
๓๐. มีพระโอษฐ์เบื่องบนเบื่องต่ำมิได้เข้าออกกว่ากัน เสมอเป็นอันดี มีพรรณแดงงามดุจ

สีผลตำลึงสุก

๓๑. พระทนต์บริสุทธิ์ปราศจากมูลมลทิน
๓๒. พระทนต์ขาวดุจดั่งสีสังข์
๓๓. พระทนต์เกลี้ยงสนิทมิได้เป็นริ้วรอย
๓๔. พระอินทรีย์ทั้ง ๕ มีจักขุนทรีย์เป็นอาทิงามบริสุทธิ์ทั้งสิ้น
๓๕. พระเขี้ยวแก้วทั้ง ๔ กลมบริบูรณ์
๓๖. ดวงพระพักตร์มีสันฐานยาวสวย
๓๗. พระปรารค์ทั้งสองดูเปล่งงามเสมอกัน
๓๘. ลายพระหัตถ์มีรอยอันลึก
๓๙. ลายพระหัตถ์มีรอยอันยาว
๔๐. ลายพระหัตถ์มีรอยอันตรง
๔๑. ลายพระหัตถ์มีรอยอันแดงรุ่งเรือง
๔๒. รัศมีพระกายโอภาสเป็นปริมณฑลโดยรอบ
๔๓. กระพุ่มพระปรารค์ทั้งสองเคร่งครัดบริบูรณ์
๔๔. กระบอกพระเนตรกว้างแลยาวงามพอสมกัน
๔๕. ดวงพระเนตรกอบปรด้วยประสาททั้ง ๕ มีขาวเป็นอาทิผ่องใสบริสุทธิ์ทั้งสิ้น
๔๖. ปลายเส้นพระโลมาทั้งหลายมิได้งอมิได้คด
๔๗. พระชีวหามีสันฐานอันงาม
๔๘. พระชีวหาอ่อนปมิได้กระด้างมีพรรณอันแดงเข้ม

๔๙. พระกรรมทั้งสองมีสัณฐานอันยาวดุจกลีบปทุมชาติ
๕๐. ช่องพระกรรมมีสัณฐานอันกลมงาม
๕๑. ระเบียบพระเส้นทั้งปวงนั้นสละสลวยบมิได้หตุในที่อันใดอันหนึ่ง
๕๒. แฉกพระเส้นทั้งหลายซ่อนอยู่ในพระมังสะทั้งสิ้นบมิได้เป็นคลื่นฟูขึ้นเหมือนสามัญชนทั้งปวง
๕๓. พระเศียรมีสัณฐานงามเหมือนฉัตรแก้ว
๕๔. ปริมณฑลพระนลาฏโดยกว้างยาวพอสมกัน
๕๕. พระนลาฏมีสัณฐานอันงาม
๕๖. พระโขนงมีสัณฐานงามดุจคันธนูอันงังไว้
๕๗. พระโลมาที่พระโขนงมีเส้นอันละเอียด
๕๘. เส้นพระโลมาที่พระโขนงงอกขึ้นแล้วล้มราบไปโดยลำดับ
๕๙. พระโขนงนั้นใหญ่
๖๐. พระโขนงนั้นยาวสุดทางพระเนตร
๖๑. ผิวพระมังสะละเอียดทั่วทั้งพระกาย
๖๒. พระสรীরกายรุ่งเรืองไปด้วยสิริ
๖๓. พระสรীরกายมิได้มัวหมอง ผ่องใสอยู่เป็นนิจ
๖๔. พระสรীরกายสดชื่นดุจดอกบัวปทุมชาติ
๖๕. พระสรীরอ่อนนุ่มสนิทบมิได้กระด้างทั่วทั้งพระกาย
๖๖. กลิ่นพระกายหอมฟุ้งดุจกลิ่นสุคนธฤชณา
๖๗. พระโลมามีเส้นเสมอกันทั้งสิ้น
๖๘. พระโลมามีเส้นละเอียดทั่วทั้งพระกาย
๖๙. ลมอัสสาสะและปัสสาสะลมหายพระทัยเข้าออกก็เดินละเอียด
๗๐. พระโอษฐ์มีสัณฐานอันงามดุจแยม
๗๑. กลิ่นพระโอษฐ์หอมดุจกลิ่นอุบล
๗๒. พระเกศาดำเป็นแสง
๗๓. กลิ่นพระเกศาหอมฟุ้งจรตลบ
๗๔. พระเกศาหอมดุจกลิ่นโกมลบุปผชาติ
๗๕. พระเกสามีสัณฐานเส้นกลมสลวยทุกเส้น
๗๖. พระเกศาดำสนิททั้งสิ้น
๗๗. พระเกสากอปรด้วยเส้นอันละเอียด
๗๘. เส้นพระเกสามีได้ยุ่งเหยิง
๗๙. เส้นพระเกสาเวียนเป็นทักษิณาวฏ์ทุกๆ เส้น
๘๐. วิจิตรไปด้วยระเบียบพระเกตุมาลา กล่าวคือถ้องแฉกแห่งพระรัศมีอันโชตินาการขึ้น
ณ เบื้องบนพระอุตม์มังคลีโรตม์^{๕๖}

^{๕๖} พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตโต), พจนานุกรมพุทธศาสตร์ฉบับประมวลศัพท์, พิมพ์ครั้งที่ ๑๑, (กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๖), หน้า ๓๑๔-๓๑๖.

กล่าวโดยสรุป อนุพยัญชนะหรืออสีตยานุพยัญชนะ เป็นพระลักษณะข้อปลีกย่อยของ พระมหาบุรุษนอกเหนือจากมหาบุริสลักษณะ ๓๒ ประการ ซึ่งมีบางลักษณะคล้ายกัน เช่น อนุพยัญชนะ ที่ ๒๒ พระวรกายบริสุทธ์ทั้งเบื้องบนและเบื้องล่าง ซึ่งมีเนื้อความคล้ายกับมหาบุริสลักษณะที่ ๑๗ มีพระวรกายทุกส่วนบริบูรณ์ดุจลำตัวท่อนหน้าของราชสีห์ เป็นต้น

อย่างไรก็ตาม การที่ผู้วิจัยได้ยกเอาอนุพยัญชนะ ๘๐ ประการมาแสดงไว้ก็เพื่อเป็นข้อมูล ในการวิเคราะห์เกี่ยวกับคุณลักษณะทางกายของพระพุทธเจ้าว่า มีลักษณะพิเศษกว่าบุคคลทั่วไป อย่างไร แต่ข้อมูลดังกล่าวอาจจะมีการโต้แย้งจากผู้ที่มีความสงสัยได้ว่า เป็นไปหรือไม่ที่มนุษย์จะมี ลักษณะเป็นไปตามที่คัมภีร์กล่าวไว้ทั้งหมด แต่เป็นที่ทราบกันดีว่าแนวคิดเรื่องมหาบุริสลักษณะนี้มีมาก่อนที่เจ้าชายสิทธัตถะจะประสูติ ในประเด็นนี้มีหลักฐานยืนยัน คือ เหตุการณ์ตอนที่อสีตดาบสหรือ กาฬเทวิลดาบส เมื่อได้ทราบข่าวการประสูติก็ได้เดินทางจากอาศรมที่ติดกับภูเขาหิมพานต์ เพื่อเข้า เยี่ยมพระโอรส อสีตดาบสประนมหัตถ์ถวายอภิวาทแทบพระบาททั้งสองของพระโอรส เพราะได้เห็น รูปลักษณะของพระโอรสมีลักษณะปรากฏตรงตามตำรามหาบุรุษพยากรณ์ศาสตร์และได้กล่าว คำทำนายพระลักษณะของพระโอรสว่ามีคติเป็น ๒ ตรงตามตำรา คือ ถ้าอยู่ครองเรือนจะได้เป็น พระเจ้าจักรพรรดิราช หากเสด็จออกบรรพชาจะได้ตรัสรู้เป็นศาสดาเอกในโลก^{๕๗}

อีกเหตุการณ์หนึ่ง เมื่อพระราชกุมารประสูติได้ ๕ วัน พระเจ้าสุทโธทนะได้เชิญพราหมณ์ ๘ คน ให้มาพิจารณาพระลักษณะพยากรณ์และขนานพระนามพระราชกุมารตามคุณพิเศษที่ปรากฏ คือ พระโอรสทรงมีพระรัศมีโอภาสงามแผ่ชานออกจากพระวรกายเป็นปกติ จึงขนานพระนามว่า “อังคีรส” และอีกพระนามหนึ่งว่า “สิทธัตถะ” ซึ่งแปลว่า ผู้มีความต้องการสำเร็จหรือผู้ปรารถนาสิ่งใด ก็สำเร็จตามความประสงค์ หลังจากขนานพระนามพระราชกุมารแล้วพราหมณ์เจ็ดคนได้ทำนาย พระลักษณะของพระราชกุมารมีคติเป็น ๒ อย่าง คือ ถ้าอยู่ครองฆราวาสจะได้เป็นพระเจ้าจักรพรรดิราช ถ้าเสด็จออกบรรพชาจะได้ตรัสรู้เป็นศาสดาเอกในโลก แต่โกณฑัญญพราหมณ์ซึ่งหนุ่มที่สุดได้พิจารณา พระลักษณะของพระโอรสเห็นว่า มีลักษณะมหาบุรุษชัดเจน จึงทำนายว่าพระโอรสจักต้องเสด็จ ออกบวชและได้ตรัสรู้เป็นศาสดาเอกในโลกแน่นอน^{๕๘}

จากหลักฐานดังกล่าวที่ผู้วิจัยได้นำมาเป็นข้อยืนยันนี้ สามารถเป็นเหตุผลสนับสนุนสิ่งที่ ผู้วิจัยได้แสดงทัศนะไว้ว่า มหาบุริสลักษณะ ๓๒ ประการ และอนุพยัญชนะ ๘๐ ประการนั้น มีมาก่อน แล้วที่เจ้าชายสิทธัตถะจะประสูติ แต่มีข้อที่น่าสังเกตว่าเนื้อหาที่ปรากฏในพระวินัยปิฎกที่กล่าวถึง เหตุการณ์ทั้งสองนั้นมีการกล่าวถึงมหาบุริสลักษณะบางประการของเจ้าชายสิทธัตถะเท่านั้น ซึ่งมีข้อความต่อไปนี้

พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงมีพระฉวีวรรณเสมอด้วยสีลมทองสิงคี ทรงผีกอินทรีย์
แล้วทรงพันวิเศษแล้ว ได้เสด็จเข้าไปยังกรุงราชคฤห์พร้อมด้วยเหล่าภิกษุที่เคย
เป็นชฎิลผู้ผีกอินทรีย์และทรงพันแล้ว วิเศษแล้ว

^{๕๗} จันทร์ ชูแก้ว, พระพุทธประวัติ : มหาบุรุษแห่งชมพูทวีป, (กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๙), หน้า ๒๓.

^{๕๘} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๒๔.

พระผู้มีพระภาคทรงมีพระฉวีวรรณเสมอด้วยสีลิมทองสิงคิทรังพื้นแล้ว
ทรงพื้นวิเศษแล้ว ได้เสด็จเข้าไปยังกรุงราชคฤห์พร้อมด้วยเหล่าภิกษุที่เคยเป็นชฎิล
ผู้พื้นแล้ว พื้นวิเศษแล้ว

พระผู้มีพระภาคทรงมีพระฉวีวรรณเสมอด้วยสีลิมทองสิงคิทรังพื้นแล้ว
ทรงพื้นวิเศษแล้ว ได้เสด็จเข้าไปยังกรุงราชคฤห์พร้อมด้วยเหล่าภิกษุที่เคยเป็นชฎิล
ผู้ข้ามแล้ว พื้นวิเศษแล้ว

พระผู้มีพระภาคทรงมีพระฉวีวรรณเสมอด้วยสีลิมทองสิงคิ ทรังสงบแล้ว
ทรงพื้นวิเศษแล้ว ได้เสด็จเข้าไปยังกรุงราชคฤห์พร้อมด้วยเหล่าภิกษุที่เคยเป็นชฎิล
ผู้สงบแล้ว พื้นวิเศษแล้ว^{๕๙}

จากเนื้อความที่ปรากฏในพระวินัยปิฎกเบื้องต้นนี้ เป็นการกล่าวสรรเสริญพระฉวีวรรณ
ของพระผู้มีพระภาคว่า ผุดผ่องเสมอด้วยสีลิมทอง ซึ่งเป็นอนุพยัญชนะข้อที่ ๑๑ ว่าเป็นผู้มีพระฉวีสี
ดั่งทองอันเป็นองค์ประกอบย่อยของมหาบุรุษลักษณะ ๓๒ ประการ ซึ่งจะดูเปล่งปลั่งกว่าสีผิวของคน
ปกติทั่วไป ซึ่งเป็นสิ่งที่ไม่ได้ผิดปกติจากคนสามัญทั่วไปมากนักและไม่ใช่เป็นลักษณะที่เกินจริงที่มนุษย์
สามารถจะมีได้ เพราะเจ้าชายสิทธัตถะนั้นเกิดในตระกูลของกษัตริย์ที่เพียบพร้อมไปด้วยทรัพย์สมบัติ
เครื่องอุปโภคบริโภคมากมาย แม้เครื่องทาของหอม เครื่องลูบไล้ เครื่องประพินผิวก็ย่อมมีบริบูรณ์
มากมายเช่นกัน แม้พระราชบิดา พระราชมารดาของพระองค์ก็ล้วนเกิดในตระกูลกษัตริย์ย่อมมีความ
เพียบพร้อมทั้งทรัพย์สมบัติและรูปสมบัติ ต่างได้รับการบำรุงบำเรอมาเป็นอย่างดี ด้วยเหตุนี้ การที่
เจ้าชายสิทธัตถะประสูติออกมาแล้วจะมีพระฉวีสีดั่งทองก็ไม่ใช่เป็นเรื่องแปลกประหลาดเกินจริงมากนัก

เพื่อสนับสนุนข้ออ้างที่กล่าวถึงมหาบุรุษลักษณะบางประการมีเนื้อหาปรากฏในพระวินัยปิฎกนั้น
ผู้วิจัยได้นำเอาเนื้อหาที่ปรากฏในสุดตันตปิฎก มัชฌิมนิคาย มัชฌิมปณณาสก ซึ่งเป็นคํากล่าวของ
เสลพราหมณ์ที่ได้กล่าวชื่นชมพระบารมีของพระพุทธเจ้าไว้ความว่า

ข้าแต่พระผู้มีพระภาค พระองค์เสด็จอุบัติมาดีแล้วมีพระวิริยภาพมีพระวรกาย
สมบูรณ์ มีพระรัศมีเรืองงาม เป็นผู้นำทัศนียังนิก มีพระฉวีวรรณเปล่งปลั่งดั่งทอง
มีพระเขี้ยวแก้วขาวสะอาด

เพราะพระลักษณะมหาบุรุษ ที่มีปรากฏแก่มหาบุรุษนั้นย่อมมีปรากฏใน
พระวรกายของพระองค์อย่างครบถ้วน

พระองค์มีพระเนตรแจ่มใส มีพระพักตร์ผุดผ่องมีพระวรกายสูงใหญ่ตรง
มีพระเดช ทรงรุ่งเรืองอยู่ในท่ามกลางหมู่สมณะเหมือนดวงอาทิตย์รุ่งเรืองอยู่

พระองค์เป็นภิกษุ มีคุณสมบัติงดงามน่าชมมีพระฉวีวรรณผุดผ่องดั่งทอง
พระองค์มีพระวรรณะสูงส่งถึงเพียงนี้จะเป็นสมณะไปทำไม

พระองค์ควรเป็นพระเจ้าจักรพรรดิที่อาจในหมู่พลรบ ทรงปราบปรามไพร่
ชนะทรงเป็นใหญ่ในภาคพื้นชมพูทวีปซึ่งมีสมุทรสาครทั้งสิ้นเป็นขอบเขต

^{๕๙} วิ.ม. (ไทย) ๔/๔๘/๗๐.

ข้าแต่พระโคตม ขอเชิญพระองค์ขึ้นครองราชย์เป็นพระเจ้าจักรพรรดิจอมมนุษย์
ตามพระราชประเพณีที่กษัตริราชโดยพระชาติได้เสวยราชย์มีหมู่เสวากาตย์
เสด็จตามพระองค์เถิด^{๖๐}

จากเนื้อหาที่นำมากล่าวไว้เบื้องต้นนี้ทำให้ทราบว่า เสลพราหมณ์ได้กล่าวชื่นชมพระบารมี
ของพระพุทธเจ้าด้วยมหาบุรุษลักษณะที่ ๘ คือ พระวรกายมีรัศมีเรืองงาม ตรงกับมหาบุรุษลักษณะที่ ๑๒
พระฉวีวรรณเปล่งปลั่งดั่งทอง ตรงกับมหาบุรุษลักษณะที่ ๑๑ พระเนตรแจ่มใส ตรงกับมหาบุรุษลักษณะที่
๓๐ พระวรกายสูงใหญ่ตรง ตรงกับมหาบุรุษลักษณะที่ ๑๕ เมื่อพิจารณาดูแล้วก็ยังเป็นลักษณะของ
พระฉวีวรรณเปล่งปลั่งสีดั่งทองและพระเนตรแจ่มใส มีพระวรกายสูงใหญ่ตรง อันเป็นลักษณะที่มองดูแล้ว
ไม่ได้แปลกประหลาดอะไรจนทำให้พระพุทธเจ้าต่างจากมนุษย์ปกติทั่วไป เพราะพระพุทธเจ้าท่านพระองค์
มีชาติกำเนิดมาจากตระกูลกษัตริย์การบำรุงดูแลทางด้านร่างกายย่อมดีกว่าคนสามัญทั่วไป ดังนั้น การที่
พระองค์มีพระฉวีวรรณเปล่งปลั่งดั่งทองหรือพระวรกายสูงใหญ่ตรง จึงไม่ใช่เป็นเรื่องแปลกแต่ประการใด
และ เมื่อพระองค์ออกผนวชจนตรัสรู้เป็นพระพุทธเจ้า ผลของกุศลกรรมที่พระองค์ได้กระทำไว้ก็ย่อม
ส่งผลให้เกิดสิ่งที่ดีกับพระองค์เป็นธรรมดา มิเช่นนั้นการบำเพ็ญบารมีนานนับอสงไขยแสนกัปก็อาจจะ
ไม่มีประโยชน์อันใดเลย

การที่จะตอบปัญหาที่อาจจะมีส่วนสงสัยว่า “พระพุทธเจ้าทรงเป็นคนธรรมดาเหมือนมนุษย์
ทั่วไปหรือไม่ ?” ในคัมภีร์ทางพุทธปรัชญาได้กล่าวถึงพุทธลักษณะของพระพุทธเจ้าไว้ว่า พระองค์
ประกอบด้วยมหาบุรุษลักษณะ ๓๒ ประการ และอนุพยัญชนะ ๘๐ ประการ ผู้ที่เป็นพุทธศาสนิกชนที่
ศึกษาคำสอนทางพุทธปรัชญาอย่างเข้าใจดีแล้วก็ย่อมเกิดความเลื่อมใสศรัทธาไม่ได้มีความสงสัย
ประการใด แต่อาจจะมีความสงสัยเกี่ยวกับมหาบุรุษลักษณะและอนุพยัญชนะบางประการของ
พระพุทธเจ้าได้ เนื่องจากไม่มีใครสามารถพิสูจน์ให้เห็นเป็นเชิงประจักษ์ได้ เพราะเหตุว่าพระองค์ได้
ปรีณิพพานนานกว่าสองพันปีมาแล้ว

ด้วยเหตุนี้ ผู้วิจัยจึงจะนำเสนอข้อมูลบางประการจากพระไตรปิฎกและคัมภีร์อื่นๆ พร้อม
ด้วยข้ออธิบายของนักวิชาการผู้เชี่ยวชาญทางด้านพุทธปรัชญาบางท่านที่ได้แสดงทัศนะในเรื่อง
ดังกล่าว เพื่อเป็นการตอบปัญหาหรือข้อสงสัยที่เกี่ยวกับมหาบุรุษลักษณะของพระพุทธเจ้า ดังต่อไปนี้

ตัวอย่างเนื้อความที่ปรากฏในพระวินัยปิฎก ว่าด้วยเรื่องอภิตปาจิตตีย์ รัตนวรรค
สิกขาบทที่ ๑๐ ความว่า “ก็ภิกษุทำจีวรมีขนาดเท่ากับสุคตจีวรหรือใหญ่กว่า ต้องอภิตปาจิตตีย์ที่ชื่อว่า
เฉทนกะ ขนาดเท่าสุคตจีวรของสุคตในข้อนั้น คือ ยาว ๙ ศืบกว้าง ๖ ศืบ โดยศืบสุคต^{๖๑} นี้เป็นขนาด
เท่าสุคตจีวรของพระสุคต”^{๖๒} พระวินัยสิกขาบทนี้พระองค์บัญญัติขึ้นมาเพื่อเป็นการห้ามไม่ให้
พระภิกษุตัดเย็บจีวรและใส่จีวรเท่ากับพระองค์ ซึ่งเรื่องต้นบัญญัติเกิดจากพระนันทะพระพุทธอนุชา
ได้ใช้จีวรมีขนาดเท่าจีวรพระสุคต ภิกษุทั้งหลายเห็นท่านเดินมาแต่ไกลก็ลุกขึ้นต้อนรับด้วยนึกว่า

^{๖๐} ม.ม. (ไทย) ๑๓/๓๙๙/๔๙๕-๔๙๖.

^{๖๑} แต่เดิมคงกำหนดด้วยนิ้วพระหัตถ์ของพระพุทธเจ้า ในปัจจุบันให้ถือตามมาตราวัดเป็นเมตร คือ
๑ ศืบพระสุคต เท่ากับ ๒๕ เซนติเมตร

^{๖๒} วิ.มท. (ไทย) ๒/๕๔๘/๖๒๔.

พระผู้มีพระภาคเสด็จมา เมื่อเข้าใกล้เห็นว่ามิใช่ จึงติเตียนว่าท่านนั้นหะใช้จิวรขนาดเท่าของพระสุคต จึงเป็นเหตุให้พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงบัญญัติสิกขาบทว่า ภิกษุทำจิวรให้มีขนาดเท่าจิวรสุคตหรือยิ่งกว่า ต้องอาบัติปาจิตตีย์ที่ให้ตัดเสีย ประมาณแห่งจิวรสุคต คือ ยาว ๙ ศืบ กว้าง ๖ ศืบ

จากเรื่องที่น่ามากล่าวนี้ สามารถวิเคราะห์ได้ว่าตามคัมภีร์มหาปุริสลักษณะข้อที่ ๓๐ ที่ว่า พระวรกายสูงใหญ่ตรงนั้น ในความเป็นจริงพระพุทธเจ้าพระองค์ไม่ได้มีพระวรกายสูงใหญ่เกินจากคนปกติทั่วไปในสมัยนั้น เพราะแม้แต่พระนันทะซึ่งเป็นพุทธอนุชาก็ยังถูกเข้าใจผิดจากพระภิกษุทั้งหลายว่า ท่านมีรูปร่างคล้ายและใกล้เคียงกับพระพุทธเจ้า เมื่อบรรดาภิกษุทั้งหลายมองเห็นแต่ไกล จนต้องรีบลุกขึ้นต้อนรับ ซึ่งความเป็นจริงพระนันทะนั้นมีความสูงที่ต่ำกว่าพระพุทธเจ้าเพียง ๔ องคุลีเท่านั้น แต่ก็จำเป็นต้องมีการบัญญัติพระวินัยสิกขาบทนี้ขึ้น เพื่อป้องกันการเข้าใจผิดอีก ถ้าพระพุทธเจ้ามีพระวรกายที่สูงใหญ่เกินมาตรฐานของคนในสมัยนั้นจริงก็จะเป็นเหตุทำให้พระภิกษุผู้พบเห็นพระนันทะเกิดความเข้าใจผิดได้ย่อมต้องเห็นพระพุทธเจ้าแต่ไกล เพราะการที่พระพุทธเจ้าพระองค์มีพระวรกายที่สูงใหญ่มากจริงตามที่ปรากฏในคัมภีร์มหาปุริสลักษณะนั้นแล้วรูปลักษณะย่อมเป็นที่สังเกตได้ง่ายกว่าคนปกติสามัญทั่วไปอย่างแน่นอน

อีกเหตุการณ์หนึ่งที่ปรากฏในพระสุตตันตปิฎกก็คือเรื่องพระเจ้าอชาตศัตรูซึ่งทรงเป็นพระโอรสพระเจ้าพิมพิสารและพระนางเวเทหิ ผู้ครองเมืองราชคฤห์ แคว้นมคธ เมื่อทรงเจริญวัยได้รับการศึกษาตามแบบอย่างกษัตริย์จนได้รับสถาปนาให้ดำรงตำแหน่งอุปราช แต่หลงผิดไปเลื่อมใสในอิทธิปาฏิหาริย์ของพระเวทที่ตมมาก จนเป็นเหตุให้พระเวทที่ตมชักชวนปลงพระชนม์พระราชบิดาเพื่อชิงราชสมบัติ แต่พระราชบิดาทรงทราบเรื่องจึงพระราชทานราชสมบัติให้ครองเสียก่อน กระนั้นพระเวทที่ตมก็ยังไม่พอใจพยายามปลุกปั่นให้พระเจ้าอชาตศัตรูประหารพระราชบิดาในที่สุด ต่อมาในภายหลังพระเจ้าอชาตศัตรูก็กลับใจมาเป็นพุทธศาสนิกชนที่ดี หลังจากกลับเนื้อกลับตัวได้ประกาศตนนับถือพระพุทธศาสนาแล้ว พระองค์ทรงทรมานชีวิตจิตใจให้แก่การอุปถัมภ์พระพุทธศาสนาเอาพระทัยใส่ดูแลความเป็นอยู่ของพระสงฆ์ด้านปัจจัยสี่เป็นอย่างดี เมื่อพระสงฆ์จำนวน ๕๐๐ รูปประชุมกันทำสังคายนาหลังปรินิพพานได้ ๓ เดือน พระเจ้าอชาตศัตรูก็กวายนความอุปถัมภ์ให้การสังคายนาสำเร็จ ล่วงไปด้วยดี อย่างไรก็ตาม ในที่สุดพระเจ้าอชาตศัตรูก็ก็กถูกพระโอรสของพระองค์กระทำปิตุฆาตเช่นเดียวกับที่พระองค์กระทำกับพระเจ้าพิมพิสารผู้เป็นพระราชบิดา^{๖๓}

สาเหตุที่ยกเอาเรื่องพระเจ้าอชาตศัตรูกกล่าวอ้างนี้ เพราะครั้งหนึ่งพระเจ้าอชาตศัตรูกได้เสด็จไปเฝ้าพระพุทธเจ้า ณ สวนอัมพวันของหมอชีวกโกมารภัจจ์ แต่เมื่อเสด็จไปถึงที่วิหารกลับเสียบสังัดไม่มีเสียงสนทนา ไม่มีเสียงจาม เสียงกระแอมกันเลย ถึงแม้ว่าจะมีพระภิกษุอยู่กันจำนวนมากก็ตาม เมื่อหมอชีวกโกมารภัจจ์กราบทูลตามความเป็นจริง พระองค์จึงคลายความวิตกและได้เสด็จลงจากข้างพระที่นั่งแล้วเสด็จดำเนินเข้าประตูพระวิหารพลาจจ์รับสั่งกับหมอชีวกโกมารภัจจ์ว่า “พระผู้มีพระภาคประทับอยู่ตรงไหนหรือ?” หมอชีวกโกมารภัจจ์กราบทูลว่า “นั่น! พระผู้มีพระภาคประทับนั่งพิงเสากลางผืนพระพักตร์ไปทางทิศบูรพามีภิกษุสงฆ์แวดล้อมอยู่” พระองค์จึงได้เข้าไปเฝ้าพระพุทธเจ้าในที่สุด

อนึ่ง เมื่อพิจารณาจากเรื่องของพระเจ้าอชาตศัตรูกเสด็จไปเฝ้าพระพุทธเจ้า ณ สวนอัมพวันของหมอชีวกโกมารภัจจ์ แต่เมื่อเข้าไปในวิหารกลับไม่ทราบว่าเป็นพระพุทธรูป คือ องค์ใด ซึ่งแสดงให้เห็น

^{๖๓} ที.สี. (ไทย) ๙/๑๕๐-๑๖๔/๔๘-๕๒.

เห็นว่าพระเจ้าอชาตศัตรูแยกไม่ออกว่า พระองค์ไหน คือ พระพุทธเจ้า เหตุการณ์นี้เป็นข้อยืนยันได้ว่า พระพุทธเจ้า พระองค์คงมีพระวรกายไม่ได้สูงใหญ่เกินกว่าคนทั่วไปในสมัยนั้น จึงเป็นเหตุให้แม้แต่พระเจ้าอชาตศัตรูก็แยกแยะพระองค์จากหมู่ภิกษุสงฆ์ไม่ออก ถ้าพระองค์มีพระวรกายสูงใหญ่ตามที่คัมภีร์พรรณนาไว้จริง พระเจ้าอชาตศรัย่อมไม่จำเป็นต้องตรัสถามกับหมอชีวกโกมารภัจจ์ เพราะพระองค์ย่อมต้องทอดพระเนตรเห็นพระพุทธเจ้าได้ด้วยสายพระเนตรของพระองค์เอง

ในประเด็นดังกล่าวนี้มีความสอดคล้องกับแนวคิดของ ศ.ดร.สมภาร พรหมทา ที่ได้แสดงทัศนะไว้ในหนังสือเรื่อง “แก่นเดิมของพุทธปรัชญา (เล่มที่หนึ่ง : มนุษย์)” มีใจความสำคัญว่า “...พระพุทธเจ้าที่เป็นพระศาสดาของพุทธศาสนาทรงเป็น “คนธรรมดา” เหมือนเราหรือเป็น “มากกว่านั้น” คำว่า “เป็นมากกว่านั้น” อาจหมายความว่า ท่านเป็น “พระเจ้า” “เทพเจ้า” เทวดา” หรือเป็น “มนุษย์พิเศษ” (มีบางทฤษฎีบอกว่าอาจทรงเป็น “มนุษย์ต่างดาว” ที่มาสอนศาสนาให้แก่ชาวโลก พิจารณาจาก “มหาปุริสลักษณะ” อย่างนี้ก็มิ) หนังสือสอนพุทธศาสนาในโลกนั้น หากเป็นหนังสือที่มุ่งสอนศาสนาที่จะเขียนตรงกันว่า ทรงเป็นมนุษย์พิเศษ...นิกายเถรวาทนั้นเป็นนิกายที่สอนว่า พระพุทธเจ้าทรงเป็นมนุษย์ ที่สอนว่าทรงเป็นเทพเจ้าหรือพระเจ้านั้นมักมาจากฝ่ายมหายาน แม้ฝ่ายเถรวาทจะสอนว่าทรงเป็นมนุษย์ แต่ก็รับว่าทรงมีอะไรบางอย่างต่างจากคนทั่วไป ที่เถรวาทสอนอย่างนี้ก็ได้ที่หักเอาเอง แต่ว่าตามพระไตรปิฎก เช่น ในเล่มที่ ๑๐ ข้อ ๒๑ และ ๒๖ กล่าวว่า พระพุทธเจ้าทุกพระองค์เมื่อประสูติแล้วในฐานะพระโพธิสัตว์จะเดินได้เจ็ดก้าวและพระมารดาจะยืนคลอດ...ในคัมภีร์มีข้อความซึ่งบางตอนอยู่ในรูปพระพุทธรูทจะเสียด้วยซ้ำยืนยันว่า ทรงมีอะไรผิดจากคนทั่วไปในทางปาฏิหาริย์ ความเชื่อว่าพระพุทธเจ้าเป็นคนพิเศษ ทำให้ศิลปะในทางพุทธ เช่น พุทธปฏิมาถูกสร้างให้ “ไม่เหมือนมนุษย์”^{๖๔} และได้กล่าวเพิ่มเติมโดยได้นำพระราชหัตถเลขาของรัชกาลที่ ๕ ที่ทรงส่งถึงสมเด็จพระสังฆราชเจ้ากรมพระยาวชิรญาณวโรรส เล่าว่าทรงคิดอย่างไรเกี่ยวกับเรื่องการปั้นพระพุทธรูปในประเทศไทยมาอ้างในหนังสือ ซึ่งสามารถสรุปใจความได้ว่า รัชกาลที่ ๕ พระองค์ตรัสชัดเจนว่า ไม่ทรงเชื่อเรื่องมหาปุริสลักษณะ ดังนั้น หากมีการปั้นพระพุทธรูปตามที่ทรงจินตนาการได้สมบูรณ์หมด พระพุทธรูปนั้นก็จะไม่มีลักษณะตรงตามลักษณะมหาบุรุษที่พระไตรปิฎกกล่าวเอาไว้และได้มีลิตที่สมเด็จพระสังฆราชเจ้าฯ ตอบสรุปความว่า สมเด็จพระสังฆราชเจ้าฯ เองก็ไม่เชื่อเรื่องมหาปุริสลักษณะเช่นเดียวกัน^{๖๕}

จากทัศนะที่ยกมาอ้างเบื้องต้นนั้นทำให้ทราบว่า แนวคิดเรื่องพระเจ้าเป็นมากกว่ามนุษย์ มีลักษณะเป็นเทพเจ้าหรือพระเจ้านั้นมักมาจากฝ่ายพุทธปรัชญามหายาน ส่วนแนวคิดเรื่องพระเจ้าทรงเป็นมนุษย์นั้นเป็นที่ยอมรับของพุทธปรัชญาเถรวาทมากกว่า แต่ก็รับว่าทรงมีอะไรบางอย่างต่างจากคนทั่วไปที่อาจจะทำให้พระองค์เป็นมนุษย์ที่พิเศษกว่าคนทั่วไป ด้วยเหตุที่ผ่านการบำเพ็ญบารมีมาอย่างยาวนาน ส่วนรัชกาลที่ ๕ และสมเด็จพระสังฆราชเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรสนั้นสองพระองค์มีความคิดเห็นสอดคล้องกัน เพราะทรงต่างก็ไม่เชื่อเรื่องมหาปุริสลักษณะด้วยการยก

^{๖๔} สมภาร พรหมทา, แก่นเดิมของพุทธปรัชญา (เล่มที่หนึ่ง: มนุษย์), (กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์วารสารปัญญา, ๒๕๖๐), หน้า ๑๐๗-๑๐๘.

^{๖๕} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๐๙-๑๑๒.

เหตุผลเรื่องการปั้นพระพุทธรูปตามที่ทรงจินตนาการไว้ได้สมบูรณ์หมด พระพุทธรูปภูมินั้นก็จะไม่มีลักษณะตรงตามลักษณะมหาบุรุษที่พระไตรปิฎกกล่าวเอาไว้ได้เลย

เมื่อกกล่าวถึงการสร้างพระพุทธรูปภูมินั้น ผู้วิจัยมองว่าแนวคิดเรื่องมหาบุรุษลักษณะนั้นยังมีความสำคัญต่อการสร้างพระพุทธรูปภูมินั้น เพราะเมื่อกกล่าวตามประวัติศาสตร์แล้วการสร้างพระพุทธรูปภูมินั้นได้มีขึ้นประมาณ พ.ศ. ๓๖๕ ซึ่งเป็นระยะเวลาที่พระพุทธรูปเจ้าเสด็จดับขันธปรินิพพานล่วงแล้วหลายร้อยปี ดังนั้น รูปพรรณสัณฐานของพระพุทธรูปองค์จะเป็นเช่นไรก็ไม่มีความสำคัญแต่เพียงคำบอกเล่า กล่าวสืบมาว่าเป็นเช่นนั้นๆ เช่นว่ามีลักษณะอย่างมหาบุรุษในคัมภีร์มหาบุรุษลักษณะของพราหมณ์ ซึ่งแต่งไว้แต่ก่อนสมัยพุทธกาล ช่วงผู้สร้างพระพุทธรูปในยุคแรกได้อาศัยคำบอกเล่าเช่นนี้กับอาศัยความรู้เรื่องพุทธประวัติเช่นว่าพระพุทธรูปเจ้าเป็นกษัตริย์ชาวมัชฌิมประเทศ พระองค์เสด็จออกทรงผนวชเป็นสมณะเป็นต้นอย่างหนึ่งและอีกประการหนึ่งอาศัยแบบอย่างอันมีปรากฏอยู่ในจารีตประเพณีของชาวมัชฌิมประเทศ ดังเช่นกิริยาที่นั่งขัดสมาธิและครองผ้ากาสาพัตรก็เหมือนเช่นพระภิกษุซึ่งยังมีปรากฏอยู่ในสมัยนั้น เป็นต้น^{๖๖}

ด้วยเหตุนี้ พระพุทธรูปในยุคแรกจึงมีลักษณะคล้ายกับเทพเจ้ากรีกมีคติความงามตามแบบกรีกอย่างเห็นได้ชัดเป็นต้นว่า พระพักตร์พระพุทธรูปทำแบบหน้าเทวรูปกรีก ส่วนสัตรีพระวรกายตลอดจนริ้วจีวรก็ปรากฏริ้วรอยตามแบบอย่างภาพสลักของกรีก^{๖๗} สันนิษฐานว่าสร้างขึ้นตามบัญชาของพระมหากษัตริย์ เพราะมีฝีมือและความคิดอย่างดีเยี่ยมจะเห็นได้จากการคิดแบบพระพุทธรูปให้งามและน่าเลื่อมใส เพื่อให้คนที่ได้พบเห็นรู้ว่าเป็นพระพุทธรูปเจ้า โดยช่างจะต้องอาศัยความชำนาญและศาสตร์หลายแขนง ด้วยเหตุนี้ จึงได้กำหนดหลักการเป็นกฎเกณฑ์ในการสร้างพระพุทธรูปว่า จะต้องมีพุทธลักษณะและคุณค่า ๑๐ ประการ ดังนี้

๑. พุทธลักษณะ ได้แก่ ลักษณะที่เป็นธรรมกายของพระพุทธรูปเจ้าซึ่งประกอบด้วย ๑) พระปัญญาคุณ เป็นลักษณะของผู้ฉลาดล้ำเลิศที่จะสามารถตรัสรู้ด้วยพระองค์เอง ๒) พระบริสุทธิคุณ เป็นลักษณะของผู้บริสุทธิ์ที่จะไม่ทำความชั่ว และ ๓) พระกรุณาคุณ เป็นลักษณะของผู้มีเมตตากรุณาสามารถนำสรรพสัตว์ให้พ้นทุกข์ได้

๒. สังฆลักษณะ คือ ลักษณะของพระสงฆ์ในนิกายต่างๆ และในท้องถิ่นต่างๆ ซึ่งมีข้อวัตรปฏิบัติและบุคลิกภาพแตกต่างกัน แต่เป็นผู้นับถือพระพุทธศาสนาเช่นเดียวกัน การสร้างพระพุทธรูปจะต้องคำนึงถึงลักษณะการนุ่งห่มและการวางลักษณะท่าทางของพระสงฆ์กลุ่มต่างๆ เพื่อให้รู้สึกรู้สีกว่าพระพุทธรูปเจ้ากับพระสงฆ์เป็นพวกเดียวกันและเป็นการแสดงความเกี่ยวเนื่องของพระสงฆ์กับพระพุทธรูปอีกประการหนึ่ง

๓. กษัตริย์ลักษณะ คือ ลักษณะของผู้เป็นประมุขหรือเป็นผู้นำที่ต้องมีความองอาจสง่าและผ่าเผย สามารถคุ้มครองผู้อยู่ใต้บารมีได้ เช่น มีรูปร่างใหญ่โต สง่างามองอาจ ผึ่งผาย เพื่อให้พระพุทธรูปเป็นที่พึ่งอบอุ่นใจแก่ผู้พบเห็น

^{๖๖} สมเด็จพระญาณสังวรราชนานาภิบาล, *ตำนานพระพุทธรูปเจดีย์*, (กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์บริษัทพิมพ์พิมพ์, ๒๕๔๕), หน้า ๗๒.

^{๖๗} อภัย นาคคง, *ความรู้เบื้องต้นวิชาประวัติศาสตร์ศิลปะ*, พิมพ์ครั้งที่ ๕, (กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์พิมพ์, ๒๕๒๖), หน้า ๖๕.

๔. นวเพศลักษณะ คือ ลักษณะที่ไม่มีเพศ ทั้งเพศหญิงและเพศชาย เพื่อเป็นการตัดกิเลสแก่ผู้ที่มาพบเห็นหรือมาเคารพบูชา เพราะหากทำเป็นชายชัดเจนย่อมก่อให้เกิดกิเลสตัณหาแก่ผู้เคารพที่เป็นหญิงและหากมีลักษณะหญิงก็จะก่อปัญหาแก่ฝ่ายชายเช่นกัน เหตุนี้ พระพุทธรูปจึงไม่ต้องแสดงเพศชายหรือหญิงอย่างชัดเจน

๕. เหนือเวไนยสัตว์ลักษณะ คือ ลักษณะของผู้พ้นแล้วจากกิเลสตัณหาและเป็นผู้อยู่เหนือเหล่าเวไนยสัตว์ ไม่มีทุกข์กังวล สงบนิ่ง ไม่ตกแต่งด้วยอสังการใดๆ ที่เรื้อนร่วง หากจะแต่งก็เฉพาะส่วนประกอบ เช่น แท่น ฐาน รัศมี และเรือนแก้ว เป็นต้น การจัดวางจะต้องประดิษฐานไว้บนที่สูงเหนือระดับตาเพื่อให้ได้มุมมองที่ถูกต้อง เพราะเมื่อพระพุทธรูปเหลือบพระเนตรลงต่ำผู้กราบไหว้ก็จะได้สบพระเนตรพระพุทธรูปพอดี

๖. ชาติลักษณะ คือ เป็นลักษณะที่มีประจำชาติของผู้ที่จะสร้างและกราบไหว้จะต้องแสดงอุดมคติทางความงามของชาตินั้นๆ อย่างเด่นชัด เพราะมนุษย์แต่ละเผ่าพันธุ์ย่อมมีลักษณะชาตินิยมมีความนิยมชมชอบเฉพาะลักษณะความงามที่สืบทอดมาในเผ่าพันธุ์ของตน หากแต่พระพุทธรูปสามารถแสดงรสนิยมแห่งเผ่าพันธุ์ออกมาได้อย่างชัดเจน ย่อมทำให้ผู้เคารพกราบไหว้มีความรู้สึกใกล้ชิดและรู้สึกเป็นเจ้าของยอมรับเป็นรูปเคารพของตน การสอดแทรกลักษณะประจำชาติของผู้เคารพบูชา จึงเป็นศาสตร์สาขาหนึ่งซึ่งผู้เกี่ยวข้องกับการสร้างพระพุทธรูปต้องเข้าใจ

๗. ศิลปลักษณะ คือ ลักษณะที่ต้องทำให้งดงามต้องจิตใจคน เป็นการประสานสัมพันธ์ของรูปร่าง ทรวดทรง สัดส่วน เส้น สี ผิว และการตกแต่งให้มีความพอดีกับรสนิยม พระพุทธรูปจะต้องสร้างด้วยสุนทรียรส ความรู้ความเข้าใจทางความงามด้วยกรรมวิธีทางการประติมากรรม ได้แก่ การปั้น แกะสลัก และการหล่อ เป็นวิทยาการที่ต้องศึกษาอบรม แม้ไม่ใช่การศึกษาในสถานศึกษา ศิลปะโดยเฉพาะก็ต้องศึกษาโดยตระกูลช่างที่ชำนาญ ผู้ที่จะสามารถแสดงออกทางศิลปะได้นั้นจะต้องมีสติปัญญาและความสามารถจึงจะสร้างพระพุทธรูปให้เกิดคุณค่าได้

๘. อัญมณลักษณะ คือ ลักษณะแห่งอัญมณี โดยพระพุทธรูปไม่ว่าจะสร้างขึ้นมาจากดิน หิน ทราย ไม้ โลหะ อย่างอย่างหนึ่งก็ตาม จะต้องทำการขัดตกแต่งเคลือบผิวให้แลดูมีคุณค่าน่าหวงแหน นำบำรุงรักษา จะต้องฉาบทาด้วยของมีค่า เช่น การลงรักปิดทองทำให้ดูประหนึ่งว่าพระพุทธรูปนั้นทำด้วยทอง หากพระพุทธรูปทำด้วยโลหะมีค่าราคาสูง เช่น ทองคำ หรือรัตนชาติ เช่น หยก เพชร นิล ก็จะช่วยเสริมให้พระพุทธรูปมีค่าสมควรแก่การหวงแหน เพราะมีคุณค่าทั้งเนื้อวัตถุอันเป็นคุณค่าภายในและมีคุณค่าทางรูปลักษณะของพระพุทธรูปอันเป็นคุณค่าภายนอก

๙. ปรัชญาลักษณะ คือ ลักษณะของความประสงค์ที่ต้องการให้ผู้ที่พบเห็นนั้นมีความรู้สึกนึกคิดอย่างไร ปกติโดยทั่วไปจะสร้างออกมาในลักษณะแสดงอิริยาบถหรือปาง เช่น ปางสมาธิ ปางมารวิชัย ปางเทศนา เป็นต้น ซึ่งในรูปแบบเหล่านี้จะแสดงให้เห็นเรื่องราวพุทธประวัติหรือข้อธรรมข้อธรรมที่จะควรนำมาเป็นบรรทัดฐานเพื่อการประพฤติปฏิบัติ

๑๐. มหาบุรุษลักษณะ คือ ลักษณะของผู้ยิ่งใหญ่ตามคติความเชื่อของชนชาติเอเชีย เช่น มีหูยาว มีขุมขนระหว่างคิ้ว มีเอว ฝ่าเท้าเต็ม เป็นต้น^{๖๘}

^{๖๘} อภัย นาคคง, “พระพุทธรูปปฏิมา”, พ.ศ.๒๕๓๗, ปีที่ ๒๘ ฉบับที่ ๑๙๗ (กันยายน-ตุลาคม ๒๕๓๘) : ๕๗.

นอกจากพุทธลักษณะและคุณค่า ๑๐ ประการแล้วข้างในสมัยโบราณ โดยเฉพาะข้างสมัยคันธาระได้สร้างพระพุทธรูปอนุโลมตามคัมภีร์มหาปุริสลักษณะหลายประการ เป็นต้นว่า “อุณา โลมา ภูมกนฺตเร ชาตา” ทำพระอุณาโลมไว้ที่ระหว่างพระขนงประการหนึ่ง บางที่จะเอาความในบท “อุณฺหิสฺสึโส” อันแปลว่า พระเศียรเหมือนทรงอุณฺหิส มาคิดอนุโลมทำให้พระเศียรพระพุทธรูปมีพระเกตุมาลา เป็นต้น^{๖๙}

อย่างไรก็ตาม ผู้วิจัยมองว่าการจะสร้างพระพุทธรูปปฏิมานั้น ยังมีความจำเป็นที่จะใช้ตำรามหาปุริสลักษณะ เพื่อใช้เป็นเกณฑ์ตัดสินการสร้างรูปแบบเพื่อให้เกิดความสมบูรณ์ที่สุดเหมาะสมกับพระพุทธรูปที่ทรงเป็นบุคคลผู้เลิศในโลกและเป็นที่ยอมรับของเหล่าพุทธศาสนิกชน เพื่อเคารพกราบไหว้บูชาและเพื่อเป็นพุทธานุสสติ แต่ก็ต้องทำความเข้าใจกับผู้ศึกษาพุทธปรัชญาว่า พระพุทธรูปปฏิมานั้นมิใช่ตัวแทนของพระพุทธรูปเจ้าเป็นเพียงสัญลักษณ์แทนพระองค์เท่านั้น เป็นการสร้างขึ้นเพื่อเป็นสิ่งคอยเตือนสติให้พุทธศาสนิกชนดำเนินตามทางที่พระพุทธรูปองค์ทรงวางเอาไว้ มิใช่เพียงแต่เคารพสักการบูชา ยึดติดอยู่แต่ในพระพุทธรูปปฏิมาโดยไม่มีการประพฤติปฏิบัติตามหลักธรรมคำสั่งสอนของพระองค์ เพราะการเคารพสักการบูชากราบไหว้พระพุทธรูปปฏิมาเป็นเพียงการสร้างกำลังใจเป็นที่พึ่งยึดเหนี่ยวทางใจเท่านั้น แต่สิ่งที่ถือว่าเป็นการเคารพสักการบูชาพระองค์อย่างแท้จริง คือ การประพฤติปฏิบัติตามหลักธรรมคำสั่งสอนของพระองค์ เพื่อประโยชน์และความสุข ความสงบ สันติสุขย่อมเกิดขึ้นแก่ผู้ปฏิบัติตามในที่สุด

๒.๓ คุณลักษณะทางจิตของพระพุทธรูปเจ้า

หลังจากที่พระพุทธรูปเจ้าได้ตรัสรู้อนุตรสัมมาสัมโพธิญาณแล้ว พระองค์นับเป็นพระพุทธรูปเจ้าประเภทปัญญาธิกะที่มีกำลังปัญญาแรงกล้า ทรงมีพระปรีชาญาณ เฉลียวฉลาดล่วงมนุษย์สามัญทั่วไป ประกอบกับทรงรู้แจ้งโลกทั้งปวงตลอดทั้งเทวโลก มารโลก พรหมโลก และเหล่าสรรพสัตว์นอกจากที่พระองค์จะเป็นผู้บริสุทธิ์ปราศจากกิเลสทรงสมบูรณ์ด้วยพระญาณเครื่องรู้แจ้งแล้ว สิ่งต่างๆ เหล่านี้ล้วนแล้วแต่เป็นผลมาจากการบำเพ็ญบารมีอย่างยาวนานของพระองค์เอง

สำหรับการศึกษาในส่วนนี้ ผู้วิจัยจะศึกษาถึงกำลังพระญาณของพระองค์ที่เกิดขึ้นภายหลังจากที่ตรัสรู้อนุตรสัมมาสัมโพธิญาณแล้ว เพื่อแสดงให้เห็นข้อแตกต่างระหว่างพระพุทธรูปเจ้ากับพระอรหันตสาวกที่ล้วนแล้วแต่เป็นผู้บริสุทธิ์ปราศจากกิเลสเหมือนกัน แต่มีข้อแตกต่างกันในส่วนที่พระพุทธรูปองค์ทรงมีพระคุณสมบัติอันเป็นพุทธคุณหลายประการรวมเรียกว่า กำลังพระญาณของพระสัมมาสัมพุทธเจ้า ดังมีรายละเอียดต่อไปนี้

๒.๓.๑ พุทธญาณ

กำลังญาณของพระพุทธรูปเจ้า หรือพุทธญาณ มีปรากฏอยู่ในคัมภีร์ขุททกนิกาย พุทธวงศ์ มีจำนวน ๑๔ ประการ ได้แก่ มรรคญาณ ๔ ผลญาณ ๔ อสารถนญาณ ๖ รวมเรียกว่า พุทธญาณของพระพุทธรูปเจ้า และปฏิสัมภิทาญาณ ๔ เวลารัชชญาณ ๔ ญาณกำหนดกำเนิด ๔ ญาณกำหนดคติ ๕

^{๖๙} สมเด็จพระญาณสังวรญาณมุนี, ตำนานพระพุทธรูปเจดีย์, อ่างแล้ว, หน้า ๗๒.

และทศพลญาณ ทั้งหมดนี้รวมลงในพุทธคุณทั้งสิ้น^{๗๐} และอีกส่วนหนึ่งก็ได้กล่าวถึงพระญาณ ๗๓ ประการ^{๗๑} สำหรับรายละเอียดของเนื้อหาทั้งหมดนั้น ผู้วิจัยจะได้นำมาแสดงดังต่อไปนี้

สำหรับความหมายของพระพุทธานุภาพ ๑๔ นั้นมีแสดงไว้ในขุททกนิกาย ปฏิสัมภิทามรรค ดังนี้

พระพุทธานุภาพ ๑๔ คือ ญาณในทุกข์ ๑ ญาณในทุกขสมุทัย ๑ ญาณในทุกขนิโรธ ๑ ญาณในทุกขนิโรธคามินีปฏิปทา ๑ ญาณในอรรถปฏิสัมภิทา ๑ ญาณในธรรมปฏิสัมภิทา ๑ ญาณในนิรุตติปฏิสัมภิทา ๑ ญาณในปฏิภาณปฏิสัมภิทา ๑ ญาณในความยิ่งและหย่อนแห่งอินทรีย์ ๑ ญาณในฉันทะเป็นที่มานอนและกิเลสอันนอนเนื่องของสัตว์ทั้งหลาย ๑ ญาณในยมกปาฏิหาริย์ ๑ ญาณในมหากรรณาสมาบัติ ๑ สัพพัญญุตญาณ ๑ อนาวรณญาณ ๑ บรรดาพระพุทธานุภาพ ๑๔ ประการนี้พระญาณ ๘ ข้างต้นเป็นญาณทั่วไปด้วยพระสาวก ส่วนพระญาณ ๖ ข้อท้ายนี้ทั่วไปด้วยพระสาวก^{๗๒}

นอกจากนี้ ในคัมภีร์ขุททกนิกาย ปฏิสัมภิทามรรค ญาณกถา ได้กล่าวถึงญาณ ๗๓ ไว้ ดังนี้

๑. ปัญญาในการทรงจำธรรมที่ได้สดับมา ชื่อว่าสุตมยญาณ (ญาณในการทรงจำธรรมที่ได้สดับมา)
๒. ปัญญาในการสดับธรรมแล้วสำรวมไว้ ชื่อว่าสีลมยญาณ (ญาณในการสำรวมศีล)
๓. ปัญญาในการสำรวมจิตตั้งมั่น ชื่อว่าสมาธิภาวนามยญาณ (ญาณในการสำรวมจิตเจริญสมาธิ)
๔. ปัญญาในการกำหนดปัจจัย ชื่อว่าธัมมัญญูติญาณ (ญาณในการกำหนดที่ตั้งแห่งธรรม)
๕. ปัญญาในการย่อธรรมทั้งหลายทั้งที่เป็นอดีต อนาคต และปัจจุบันแล้วกำหนดไว้ ชื่อว่าสัมมสนญาณ (ญาณที่กำหนดนามธรรมและรูปธรรม)
๖. ปัญญาในการพิจารณาเห็นความแปรผันแห่งธรรมทั้งหลายที่เป็นปัจจุบันชื่อว่า อุทฺถัพพยานุปัสสนาญาณ (ญาณที่พิจารณาเห็นความเกิดและความดับ)
๗. ปัญญาในการพิจารณาอารมณ์แล้วพิจารณาเห็นความดับ ชื่อว่าวิปัสสนาญาณ (ญาณที่พิจารณาเห็นความดับ)
๘. ปัญญาในการ (เห็นสังขาร) ปรากฏโดยความเป็นภย ชื่อว่าอาทีนวญาณ (ญาณที่คำนึงเห็นโทษ)
๙. ปัญญาที่ปรารถนาจะพ้นไป พิจารณาและดำรงมั่นอยู่ ชื่อว่าสังขารุเพกขาญาณ (ญาณที่เป็นกลางต่อสังขาร)
๑๐. ปัญญาในการออกและหลีกเลี่ยงจากนิमितภายนอก ชื่อว่าโคตรภูญาณ (ญาณครอบโคตร)
๑๑. ปัญญาในการออกและหลีกเลี่ยงทั้งจากกิเลสชั้นธและจากนิमितภายนอกชื่อว่ามัคคญาณ (ญาณในอริยมรรค)
๑๒. ปัญญาที่หยุดความพยายาม ชื่อว่าผลญาณ (ญาณในอริยผล)
๑๓. ปัญญาในการพิจารณาเห็นอุปกิเลสที่อริยมรรคตัดขาดแล้ว ชื่อว่าวิมุตติญาณ (ญาณในวิมุตติ)
๑๔. ปัญญาในการเห็นธรรมที่มาร่วมกันในขณะที่นั้น ชื่อว่าปัจจเวกขณญาณ (ญาณในการพิจารณาทบทวน)

^{๗๐} ขุ.ป. (ไทย) ๓๑/๑๒๑/๑๘๕-๑๘๖.

^{๗๑} ขุ.ป. (ไทย) ๓๑/๑-๗๓/๑-๖.

^{๗๒} ขุ.ป. (ไทย) ๓๑/๑๒๑/๑๘๕-๑๘๖.

๑๕. ปัญญาในการกำหนดธรรมต่างๆ ที่เป็นภายใน ชื่อว่าวัตถุนานัตตญาณ (ญาณในวัตถุต่างๆ)
๑๖. ปัญญาในการกำหนดธรรมต่างๆ ที่เป็นภายนอก ชื่อว่าโคจรานานัตตญาณ (ญาณในอารมณ์ต่างๆ)
๑๗. ปัญญาในการกำหนดจริยา ชื่อว่าจரியานานัตตญาณ (ญาณในจริยาต่างๆ)
๑๘. ปัญญาในการกำหนดธรรม ๔ ประการ ชื่อว่าภูมินานัตตญาณ (ญาณใน ภูมิต่างๆ)
๑๙. ปัญญาในการกำหนดธรรม ๙ ประการ ชื่อว่าธัมมานานัตตญาณ (ญาณในธรรมต่างๆ)
๒๐. ปัญญาเครื่องรู้ยิ่ง ชื่อว่าญาตัญญูญาณ (ญาณที่มีสภาวะรู้)
๒๑. ปัญญาเครื่องกำหนดรู้ ชื่อว่าตริณัญญูญาณ (ญาณที่มีสภาวะพิจารณา)
๒๒. ปัญญาเครื่องละ ชื่อว่าปริจจาคัญญูญาณ (ญาณที่มีสภาวะสละ)
๒๓. ปัญญาเครื่องเจริญ ชื่อว่าเอภัสสัญญูญาณ (ญาณที่มีสภาวะเป็นรสเดียว)
๒๔. ปัญญาเครื่องทำให้แจ้ง ชื่อว่าผัสสนัญญูญาณ (ญาณที่มีสภาวะถูกต้อง)
๒๕. ปัญญาในอรรถต่างๆ ชื่อว่าอรรถปฏิสัมภิตาญาณ (ญาณแตกฉานในอรรถ)
๒๖. ปัญญาในธรรมต่างๆ ชื่อว่าธัมมปฏิสัมภิตาญาณ (ญาณแตกฉานในธรรม)
๒๗. ปัญญาในนิรุตติต่างๆ ชื่อว่านิรุตติปฏิสัมภิตาญาณ (ญาณแตกฉานในนิรุตติ)
๒๘. ปัญญาในปฏิภาณต่างๆ ชื่อว่าปฏิภาณปฏิสัมภิตาญาณ (ญาณแตกฉานในปฏิภาณ)
๒๙. ปัญญาในวิหารธรรมต่างๆ ชื่อว่าวิหารัญญูญาณ (ญาณในสภาวะแห่งวิหารธรรม)
๓๐. ปัญญาในสมาบัติต่างๆ ชื่อว่าสมาปัตตัญญูญาณ (ญาณในสภาวะแห่งสมาบัติ)
๓๑. ปัญญาในวิหารสมาบัติต่างๆ ชื่อว่าวิหารสมาปัตตัญญูญาณ (ญาณในสภาวะแห่งวิหารสมาบัติ)
๓๒. ปัญญาในการตัดขาดอาสวะ เพราะความบริสุทธิ์แห่งจิตที่ไม่ฟุ้งซ่านชื่อว่าอานันตริกสมาธิญาณ (ญาณในสมาธิตามลำดับ)
๓๓. ทัสสนาธิปไตย วิหาราธิคมที่สงบ และปณีตานิรมิตตตตปัญญา ชื่อว่าอรณวิหารญาณ (ญาณในอรณวิหาร)
๓๔. ปัญญาที่มีความชำนาญ ในการระงับสังขาร ๓ ด้วยญาณจริยา ๑๖ และด้วยสมาธิจริยา ๙ เพราะเป็นผู้ประกอบด้วยพละ ๒ อย่าง ชื่อว่า นิโรธสมาปัตตญาณ (ญาณในนิโรธสมาบัติ)
๓๕. ปัญญาในการทำความเป็นไปแห่งกิเลสให้สิ้นไปของผู้มีสัมปชัญญะ ชื่อ ว่าปรินิพพานญาณ (ญาณในปรินิพพาน)
๓๖. ปัญญาในความไม่ปรากฏแห่งธรรมทั้งปวง เพราะตัดขาดโดยชอบและดับไป ชื่อว่าสมสึสัญญูญาณ (ญาณในอรรถแห่งธรรมที่สงบและเป็นประธาน)
๓๗. ปัญญาในสภาวะแต่ละอย่าง สภาวะต่างๆ สภาวะเดียวและเศษ ชื่อว่า สัลเลขัญญูญาณ (ญาณในอรรถแห่งธรรมเป็นเครื่องขัดเกลา)
๓๘. ปัญญาในการประคองจิตที่ไม่หตุและจิตที่ส่งไป ชื่อว่าวิริยารัมภญาณ (ญาณในการปรารภความเพียร)
๓๙. ปัญญาในการประกาศธรรมต่างๆ ชื่อว่าอรรถสันทัสสนญาณ (ญาณในการเห็นชัดซึ่งอรรถแห่งธรรม)
๔๐. ปัญญาในการรวมธรรมทั้งปวงเข้าเป็นหมวดเดียวกัน ในการรู้แจ้งสภาวะต่างๆ และสภาวะเดียว ชื่อว่าทัสสนวิสุทธิญาณ (ญาณในความหมดจดแห่งทัสสนะ)

๔๑. ปัญญาที่รู้ชัด ชื่อว่าขันติญาณ (ญาณในธรรมที่พอใจ)
๔๒. ปัญญาที่ถูกต้องธรรม ชื่อว่าปริโยคานญาณ (ญาณในการหยั่งลงสู่ธรรม)
๔๓. ปัญญาในการรวมปัจจัย ชื่อว่าปเทศวิหารญาณ (ญาณในวิหารธรรมส่วนหนึ่ง)
๔๔. ปัญญาที่มีกุศลธรรมเป็นใหญ่ ชื่อว่าสัญญาวิวัฏฏญาณ (ญาณในการหลีกออกจากอกุศลด้วยสัญญา)
๔๕. ปัญญาในธรรมเป็นเหตุหลีกออกจากสภาวะต่างๆ ชื่อว่าเจโตวิวัฏฏญาณ (ญาณในการหลีกออกจากอกุศลด้วยการคิดถึงกุศล)
๔๖. ปัญญาในการอธิษฐาน ชื่อว่าจิตตวิวัฏฏญาณ (ญาณในการหลีกออกจากอกุศลด้วยกุศลที่อธิษฐาน)
๔๗. ปัญญาในธรรมที่ว่าง ชื่อว่าญาณวิวัฏฏญาณ (ญาณในการหลีกออกจากอกุศลด้วยความรู้)
๔๘. ปัญญาในความสละ ชื่อว่าวิโมกขวิวัฏฏญาณ (ญาณในการหลีกออกจากอกุศลด้วยการสละ)
๔๙. ปัญญาในสภาวะแท้ ชื่อว่าสัจจวิวัฏฏญาณ (ญาณในการหลีกออกจากสภาวะที่ไม่แท้ด้วยสภาวะที่แท้)
๕๐. ปัญญาในสภาวะที่สำเร็จ ด้วยการกำหนดกายและจิตเข้าด้วยกัน ด้วยอำนาจการตั้งไว้ซึ่งสุขสัญญาและลหุสัญญา ชื่อว่าอิทธิวิธญาณ (ญาณที่ทำให้แสดงฤทธิ์ต่างๆ ได้)
๕๑. ปัญญาในการหยั่งลงสู่สัททนิมิตที่มีสภาวะต่างๆ และสภาวะเดียวด้วยอำนาจการแผ่วิตกไป ชื่อว่าโสตธาตวิสุทธินญาณ (ญาณในความหมดจดแห่งโสตธาตุ)
๕๒. ปัญญาในการหยั่งลงสู่วิญญาณจรียาที่มีสภาวะต่างๆ และสภาวะเดียวด้วยอำนาจความผ่อนคลายแห่งอินทรีย์ทั้งหลาย เพราะการแผ่ไปแห่งจิต ๓ ประเภท ชื่อว่าเจโตปริยญาณ (ญาณที่ทำให้กำหนดใจผู้อื่นได้)
๕๓. ปัญญาในการหยั่งลงสู่ธรรมทั้งหลายที่เป็นไปตามปัจจัย ด้วยอำนาจการแผ่ไปแห่งกรรมที่มีสภาวะต่างๆ และสภาวะเดียว ชื่อว่าปุพเพนิวาสานุสสติญาณ (ญาณที่ทำให้ระลึกชาติได้)
๕๔. ปัญญาในการเห็นรูปนิมิตที่มีสภาวะต่างๆ และสภาวะเดียวด้วยอำนาจแสงสว่าง ชื่อว่าทิพพจักขุญาณ (ญาณที่ทำให้มีตาทิพย์)
๕๕. ปัญญาที่มีความชำนาญในอินทรีย์ ๓ ประการ โดยอาการ ๖๔ ชื่อว่า อาสวักขยญาณ (ญาณที่ทำให้สิ้นอาสวะ)
๕๖. ปัญญาในสภาวะที่ควรกำหนดรู้ ชื่อว่าทุกขญาณ (ญาณในทุกข์)
๕๗. ปัญญาในสภาวะที่ควรละ ชื่อว่าสมุทยญาณ (ญาณในสมุทัย)
๕๘. ปัญญาในสภาวะที่ควรทำให้แจ้ง ชื่อว่านิโรธญาณ (ญาณในนิโรธ)
๕๙. ปัญญาในสภาวะที่ควรเจริญ ชื่อว่ามัคคญาณ (ญาณในมรรค)
๖๐. ทุกขญาณ (ญาณในทุกข์)
๖๑. ทุกขสมุทยญาณ (ญาณในเหตุเกิดทุกข์)
๖๒. ทุกขนิโรธญาณ (ญาณในความดับทุกข์)
๖๓. ทุกขนิโรธคามินีปฏิปทาญาณ (ญาณในข้อปฏิบัติที่ให้ถึงความดับทุกข์)
๖๔. อัตถปฏิสัมภิตาญาณ (ญาณแตกฉานในอรรถ)
๖๕. อัมมปฏิสัมภิตาญาณ (ญาณแตกฉานในธรรม)

๖๖. นิรุติบัญญัติสัมภิตาญาณ (ญาณแตกฉานในนิรุติ)
 ๖๗. ปฏิภาณปฏิสัมภิตาญาณ (ญาณแตกฉานในปฏิภาณ)
 ๖๘. อินทรีย์ปโรปริยัตตญาณ (ญาณในความยิ่งและความหย่อนแห่งอินทรีย์ของสัตว์ทั้งหลาย)
 ๖๙. อาสยานุสยญาณ (ญาณในอาสยะและอนุสัยของสัตว์ทั้งหลาย)
 ๗๐. ยมกปฏิหาริยญาณ (ญาณในยมกปาฏิหาริย์)
 ๗๑. มหากรุณาสมาปัตติญาณ (ญาณในมหากรุณาสมาบัติ)
 ๗๒. สัพพัญญุตญาณ (ญาณความรู้ในธรรมทั้งปวง)
 ๗๓. อนาวรณญาณ (ญาณที่ไม่มีเครื่องกั้น)

ในญาณ ๗๓ นี้ ญาณ ๖๗ เบื้องต้นทั่วไปแก่พระสาวก ส่วนญาณ ๖ เบื้องปลายไม่ทั่วไปแก่สาวกและเป็นญาณเฉพาะพระตถาคตเท่านั้น^{๗๓}

กล่าวโดยสรุป เนื้อหาที่ผู้วิจัยยกมาจากคัมภีร์ไตรปิฎกนี้ เพื่อแสดงให้เห็นถึงคุณสมบัติของพระพุทธเจ้าและพระอรหันตสาวกที่เกิดขึ้นหลังจากการบรรลุธรรมเป็นผู้บริสุทธิ์ปราศจากกิเลสแล้วย่อมได้ผลเป็นญาณอันเป็นเครื่องรู้แจ้งต่างๆ เพื่อเป็นข้อยืนยันว่า การบำเพ็ญบารมีนั้นย่อมมีผลในท้ายที่สุด แต่ระหว่างพระพุทธเจ้ากับพระสาวกซึ่งเป็นพระอรหันต์นั้นย่อมมีความแตกต่างกันสำหรับญาณ ๖ ประการเบื้องปลายนั้นย่อมมีแก่พระพุทธเจ้าเพียงพระองค์เดียวเท่านั้นซึ่งเป็นประเด็นที่น่าสนใจว่าเป็นเพราะเหตุใดจึงไม่มีแก่พระอรหันตสาวก ในเมื่อทุกท่านล้วนแล้วแต่ได้บรรลุธรรมและเป็นผู้บริสุทธิ์ปราศจากกิเลสเช่นเดียวกัน

สำหรับญาณ ๖ ประการเบื้องปลายนั้น ผู้วิจัยจะนำมาแสดงรายละเอียดโดยสังเขปเพื่อจะได้วิเคราะห์หาคำตอบต่อไป

ญาณลำดับที่ ๖๘ อินทรีย์ปโรปริยัตตญาณ ปรีชาหยั่งรู้ความยิ่งและความหย่อนแห่งอินทรีย์ของสัตว์ทั้งหลาย คือ รู้ว่าสัตว์พวกไหนมีอินทรีย์ คือ สัทธาเป็นต้นอ่อน พวกไหนมีอินทรีย์แก่กล้า พวกไหนมีจิตมีอหยาตัย เป็นต้น อย่างไรก็ตามพวกไหนสอนยาก พวกไหนสอนง่าย ดังนี้เป็นต้น^{๗๔} และทรงเห็นหมู่สัตว์ผู้มีกิเลสจตุลีน้อยในปัญญาจักขุ มีกิเลสจตุลีสมากในปัญญาจักขุ มีอินทรีย์แก่กล้า มีอินทรีย์อ่อน มีอาการดี มีอาการทราม ฟังสอนให้รู้แจ้งได้ง่าย ฟังสอนให้รู้แจ้งได้ยาก บางพวกมักเห็นปรโลกและโทษด้วยความเป็นภัย บางพวกมักไม่เห็นปรโลกและโทษด้วยความเป็นภัย^{๗๕}

ญาณลำดับที่ ๖๙ อาสยานุสยญาณ ญาณในอาสยะและอนุสัยของสัตว์ทั้งหลาย คือ ทรงทราบอาสยะของสัตว์ทั้งหลาย ทรงทราบจิตของสัตว์ทั้งหลาย ทรงทราบอนุสัยของสัตว์ทั้งหลาย ทรงทราบอภิมุติของสัตว์ทั้งหลายและทรงทราบชัฏภัพสัตว์ (สัตว์ที่ควรบรรลุธรรมในภพนี้) และอภัพสัตว์ (สัตว์ที่ไม่ควรบรรลุธรรมในภพนี้)^{๗๖}

^{๗๓} ขุ.ป. (ไทย) ๓๑/๑-๓๗/๑-๖.

^{๗๔} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตโต), *พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลศัพท์* (ชำระเพิ่มเติมครั้งที่ ๑/เสริม), อ่างแก้ว, หน้า ๕๕๔.

^{๗๕} พระครูปลัดสัมพิพัฒน์ธรรมจารย์ (ประเสริฐ มนต์เสวี), *วิปัสสนาภาวนาที่ไม่ถูกเขียนไว้ในพระไตรปิฎก*, (กรุงเทพฯ: ประยูรสาส์นไทยการพิมพ์, ๒๕๕๘), หน้า ๘๒.

^{๗๖} เรื่องเดียวกัน.

ญาณลำดับที่ ๗๐ ยมกปฏิหาริยญาณ ญาณในยมกปาฏิหาริย คือ ทรงแสดงยมกปาฏิหาริยที่ไม่มีทั่วไปแก่สวาก เช่น มีท่อไฟและสายน้ำพุ่งออกจากฐานที่เป็นคู้ แล้วสลับคู้กันพุ่งออกมาอีกครั้งหนึ่ง และทรงแสดงฉัพพรรณรังสีแผ่ชานออกจากพระวรกาย ทรงเนรมิตรพุทธนิมิตคู้กับพระองค์ในอิริยาบถต่างๆ^{๗๗}

ญาณลำดับที่ ๗๑ มหากรุณาสมาปัตติญาณ ญาณในมหากรุณาสมาบัติ คือ ทรงพิจารณาเห็นโลกสันนิวาส (สัตว์โลก) ๘๙ ประการ และทรงแผ่พระกรุณาไปในหมู่สัตว์ในแต่ละลักษณะที่ทรงเห็น เช่น ลักษณะที่ ๑ ทรงพิจารณาเห็นว่า “โลกสันนิวาสน์ไฟลุกโชนแล้ว” จึงทรงแผ่พระกรุณาไปในหมู่สัตว์... ฯลฯ ลักษณะที่ ๘๙ ทรงพิจารณาเห็นว่า “เราเป็นผู้ข้ามได้แล้ว แต่สัตว์โลกยังข้ามไม่ได้ เราเป็นผู้พ้นแล้ว แต่สัตว์โลกยังไม่พ้น เราเป็นผู้ฝึกแล้ว แต่สัตว์โลกยังไม่ได้ฝึก เราเป็นผู้สงบแล้ว แต่สัตว์โลกยังไม่สงบ เราเป็นผู้เบาใจแล้ว แต่สัตว์โลกยังไม่เบาใจ... เราเป็นผู้เบาใจแล้วจะให้สัตว์โลกเบาใจได้ด้วย เราเป็นผู้ดับสนิทแล้วจะให้สัตว์โลกดับสนิทได้ด้วย”^{๗๘}

ญาณลำดับที่ ๗๒ สัพพัญญุตญาณ ญาณความรู้ในธรรมทั้งปวง และ ญาณลำดับที่ ๗๓ อนาวรณญาณ ญาณที่ไม่มีเครื่องกั้น^{๗๙} หมายถึง ญาณที่ทรงรู้อสังขตธรรมและอสังขตธรรมทั้งปวงโดยไม่มีเครื่องกั้น ทั้งในอนาคต ในอดีต และในปัจจุบัน

ในประเด็นเกี่ยวกับญาณ ๖ ประการเบื้องต้นนั้นย่อมมีแก่พระพุทธเจ้าเพียงพระองค์เดียวเท่านั้น ผู้วิจัยจะวิเคราะห์โดยภาพรวม จากการศึกษาคัมภีร์พระไตรปิฎกและอรรถกถามีเหตุผลประการหนึ่งที่เหตุใดญาณ ๖ ประการเบื้องต้นนั้นไม่มีแก่พระสาวก เพราะไม่ใช่วิสัยของสาวกซึ่งมีเนื้อความปรากฏในคัมภีร์อรรถกถาคาถาธรรมบทเป็นเรื่องเกี่ยวกับพระมหากัสสปเถระ ท่านตรวจดูสัตว์โลกด้วยทิพยจักขุ โดยพิจารณาตรวจดูสัตว์ทั้งหลายผู้ประมาทแล้วและไม่ประมาทแล้ว ซึ่งจุดและเกิดในสถานที่ทั้งหลายมีน้ำ แผ่นดิน และภูเขา เป็นต้น เมื่อพระพุทธเจ้าทราบทรงตรัสว่า “ชื่อว่า การจุดและการเกิดแห่งสัตว์ทั้งหลาย แม้อันพุทธญาณไม่ทรงกำหนด ใครๆ ไม่สามารถจะทำการกำหนดสัตว์ทั้งหลายผู้ถือปฏิสนธิในท้องของมารดา อันมารดาบิดายังไม่ทันรู้ก็จุดเสียแล้วได้ การรู้จุดและปฏิสนธิของสัตว์เหล่านั้นไม่ใช่วิสัยของเธอ วิสัยของเขามีประมาณน้อย ส่วนการรู้การเห็นสัตว์ทั้งหลายผู้จุดและเกิดอยู่โดยประการทั้งปวงเป็นวิสัยของพระพุทธเจ้าทั้งหลายเท่านั้น”^{๘๐} นอกจากนี้แล้ว ผู้วิจัยมองว่าการตรวจดูอุปนิสัยของสัตว์ที่ควรบรรลุตธรรมนั้นเป็นหนึ่งในพุทธกิจ ๕ ประการ ซึ่งเป็นกิจที่พระพุทธเจ้าทรงกระทำประจำอย่างสม่ำเสมอในเวลาเช้ามีตรวจดูอุปนิสัยของสัตว์ที่ควรบรรลุตธรรมแล้วเสด็จไปโปรดสั่งสอน (ปัจจุเสว คเต กาเล ภพพาภพเว วิโลกน) ย่อมเป็นสิ่งที่ไม่ใช่วิสัยของสาวกที่จะทำได้ พระองค์จึงทรงตรัสกะพระมหากัสสปะเช่นนั้นเท่ากับเป็นการเตือนท่านให้เข้าใจในหน้าที่ของตน

อนึ่ง เมื่อพิจารณาแล้ว อาจจะเป็นเหตุผลหนึ่งที่เป็นเหตุให้การบำเพ็ญบารมีเพื่อเป็นพระพุทธเจ้านั้นต้องอาศัยระยะเวลายาวนานเป็นเวลาหลายอสงไขยและหลายกัป เมื่อได้สำเร็จเป็น

^{๗๗} ชุ.ป. (ไทย) ๓๑/๑๑๗-๑๑๘/๑๗๙-๑๘๒.

^{๗๘} พระครูปลัดสัมพิพัฒนธรรมาจารย์ (ประเสริฐ มนต์เสวี), วิปัสสนากาวนาที่ไม่ถูกเขียนไว้ในพระไตรปิฎก, อ่างแล้ว, หน้า ๘๓.

^{๗๙} ชุ.ป. (ไทย) ๓๑/๑๑๙-๑๒๑/๑๘๓-๑๘๗.

^{๘๐} ชุ.ธ.อ. (ไทย) ๔๐/๒๕๘.

พุทธเจ้าแล้ว ก็ย่อมต้องประกอบด้วยคุณสมบัติที่เรียกว่าธรรมสโมธาน (การประชุมพร้อมแห่งธรรม) อย่างครบถ้วน ซึ่งต่างจากการบำเพ็ญเพื่อที่จะเป็นสาวกย่อมมีความยากง่ายที่ไม่เท่ากัน

๒.๓.๒ ปัญญาญาณของพระพุทธเจ้า

จากคุณลักษณะทางจิตหรือพระญาณของพระสัมมาสัมพุทธเจ้าที่แสดงไว้ในพระสูตรต่างๆ ตามที่กล่าวมาแล้วนั้น มีทั้งในส่วนที่ทั่วไปแก่พระสาวกและในส่วนที่เป็นพระญาณเฉพาะของพระพุทธเจ้าไม่ทั่วไปแก่พระสาวกซึ่งสามารถจำแนกรายละเอียดเป็นหมวดธรรมได้ดังนี้

๑) ทศพลญาณ ๑๐

พระญาณอันเป็นกำลังให้พระพุทธเจ้าทรงสามารถประกาศศาสนาได้มั่นคง ๑๐ ประการ เรียกว่า ทศพลญาณ เป็นญาณที่ทำให้พระองค์ทรงมีคุณสมบัติพิเศษเหนือสามัญมนุษย์ไม่ทรงหวั่นไหวต่อคนที่ตั้งตนเป็นศัตรู ทรงรู้ชัดซึ่งฐานะที่ทำให้ทรงองอาจไม่ครั่นคร้ามเกรงขามใคร ทรงบันลือสีหนาทในท่ามกลางบริษัทได้ เพราะพระองค์ไม่ทรงตกอยู่ภายใต้อำนาจแห่งโลกธรรม แม้จะทรงเกี่ยวข้องกับอยู่ด้วยโลกธรรมก็ตาม ทรงสามารถหมุนพระธรรมจักรให้เป็นไป

ทศพลญาณ หมายถึง พระญาณอันเป็นกำลังของพระพุทธเจ้ามี ๑๐ ประการ หรือเรียกตามบาลีว่า ตถาคตพลญาณ ญาณเป็นกำลังของพระตถาคต มี ๑๐ ประการ ได้แก่

๑. ฐานาฐานญาณ หมายถึง ปรีชากำหนดรู้ฐานะ คือ สิ่งที่เป็นไปได้ เช่น ทำดีได้ดี ทำชั่วได้ชั่ว เป็นต้น และอฐานะ คือ สิ่งที่เป็นไปไม่ได้ เช่น ทำดีได้ชั่ว ทำชั่วได้ดี เป็นต้น

๒. กรรมวิปากญาณ คือ ปรีชาหยั่งรู้ผลของกรรม แม้จะมีกรรมต่างๆ ให้ผลอยู่มากมาย ซับซ้อนก็สามารถแยกแยะล่วงรู้ได้ว่าอันใดเป็นผลของกรรมใด

๓. สัพพัตถคามินีปฏิปทาญาณ หมายถึง ปรีชาหยั่งรู้ทางที่จะนำไปสู่คติทั้งปวง คือ ทั้งสุคติทุกคติและทางแห่งนิพพาน

๔. นานาธาตุญาณ หมายถึง ปรีชาหยั่งรู้ธาตุต่างๆ คือ รู้จักแยกสมมติออกเป็นชั้นๆ อายตนะธาตุต่างๆ

๕. นานาธิมุตติกญาณ หมายถึง ปรีชาหยั่งรู้อัธยาศัยของสัตว์ที่โน้มเอียง เชื่อถือ สนใจ พอใจต่างๆ กัน

๖. อินทรีย์ปโรปริยัตตญาณ หมายถึง ปรีชาหยั่งรู้ความหย่อนและยิ่งแห่งอินทรีย์ของสัตว์ทั้งหลาย คือ รู้ว่าสัตว์พวกไหนมีอินทรีย์ คือ สัตธาเป็นต้นอ่อน พวกไหนมีอินทรีย์แก่กล้า พวกไหนมีจริตมีอัธยาศัยเป็นต้นอย่างไร พวกไหนสอนยาก พวกไหนสอนง่าย ดังนี้ เป็นต้น

๗. ฌานาภิสังกเลสาทิญาณ คือ ปรีชากำหนดรู้ความเศร้าหมอง ความฟุ้งแผ้วและการออกแห่งฌาน วิโมกข์ สมาธิ สมาบัติ ตามความเป็นจริง

๘. ปุพเพนิวาสานุสติญาณ คือ ความรู้ที่ได้ระลึกชาติได้ มีพุทธพจน์ตรัสไว้ว่า

ตถาคตระลึกชาติก่อนได้หลายชาติ คือ ๑ ชาติบ้าง ๒ ชาติบ้าง ฯลฯ ตถาคตระลึกชาติก่อนได้หลายชาติ พร้อมทั้งลักษณะทั่วไปและชีวประวัติ อย่างนี้ การที่ตถาคตระลึกชาติก่อนได้หลายชาติ คือ ๑ ชาติบ้าง ๒ ชาติบ้าง ฯลฯ ตถาคตระลึกชาติก่อนได้หลายชาติพร้อมทั้งลักษณะทั่วไปและชีวประวัติอย่างนี้ นี้เป็นกำลังของ

ตลาคตที่ตลาคต อาศัยแล้วปฏิญญาฐานะที่องอาจ บันลือสีหนาทประกาศพรหมจักร
ในบริษัท^{๘๑}

๙. จตุปบาทญาณ คือ ปรีชารู้จติและอุบัติของสัตว์ทั้งหลาย มีจักขุทิพย์มองเห็นสัตว์กำลัง
จติบ้าง กำลังเกิดบ้าง มีอาการดีบ้าง เลวบ้าง เป็นต้น ตามกรรมของตนเรียกอีกอย่างว่า ทิพพจักขุ

๑๐. อาสวักขยญาณ คือ ความรู้เป็นเหตุสิ้นอาสวะ ญาณหยั่งรู้ในธรรมเป็นที่สิ้นไปแห่ง
อาสวะทั้งหลาย ความตรัสรู้ (เป็นความรู้ที่พระพุทธเจ้าได้ในยามสุดท้ายแห่งราตรีวันตรัสรู้)^{๘๒}

๒) เวสาร์ชชญาณ ๔

เวสาร์ชชญาณ คือ พระปรีชาญาณอันทำให้พระพุทธเจ้าทรงมีความแก้วกล้าไม่ครั่นคร้าม
ด้วยไม่ทรงเห็นว่าจะมีใครท้วงพระองค์ได้โดยชอบธรรม ในฐานะทั้ง ๔ คือ

๑. ท่านปฏิญญาว่าเป็นสัมมาสัมพุทธะ ธรรมเหล่านี้ท่านยังไม่รู้แล้ว

๒. ท่านปฏิญญาว่าเป็นชินาสพ อาสวะนี้ของท่านยังไม่สิ้นไปแล้ว

๓. ท่านกล่าวธรรมได้ว่าทำอันตราย ธรรมเหล่านั้นไม่อาจทำอันตรายแก่ผู้สองเสพได้จริง

๔. ท่านแสดงธรรมเพื่อประโยชน์อย่างใด ประโยชน์อย่างนั้นไม่เป็นทางนำผู้ตามให้ถึง
ความสิ้นทุกข์โดยชอบได้จริง^{๘๓}

๓) ญาณไม่ทรงครั่นคร้ามในบริษัท ๘

พระพุทธองค์ตรัสถึงความเป็นผู้ที่ประกอบด้วยญาณทำความกล้าหาญ ๔ ประการ ซึ่งทำให้
ไม่ทรงเกรงกลัวในการเสด็จเข้าไปหาบริษัท ๘ ดังพุทธพจน์ที่ตรัสกับท่านพระสารีบุตรว่า

สารีบุตร บริษัท ๘ จำพวกนี้ บริษัท ๘ จำพวก ไหนบ้าง คือ ๑. ชัตตยบริษัท

๒. พราหมณบริษัท ๓. คหบดีบริษัท ๔. สมณบริษัท ๕. จาตุมหาราชบริษัท

๖. ดาวดึงส์บริษัท ๗. มารบริษัท ๘. พรหมบริษัท บริษัทมี ๘ จำพวกนี้แล

ตลาคตมีเวสาร์ชชญาณ ๔ ประการนี้จึงเข้าไปคบหาบริษัท ๘ จำพวกนี้เรา
เข้าไปยังชัตตยบริษัทหลายร้อยบริษัทย่อมรู้ว่า แม้ในบริษัทนั้น เราก็เคยนั่งใกล้
เคยพักกาย เคยปราศรัย เคยสนทนากัน เราไม่เห็นนิมิตว่า ‘ความกลัวหรือความ
สะทกสะท้านจักกล้ากรายเราในบริษัทนั้นได้เลย’ เราเมื่อไม่เห็นนิมิตแม้นี้จึงถึง
ความเกษม ไม่มี ความกลัว แก้วกล้าอยู่

อนึ่ง เราเข้าไปยังพราหมณบริษัทหลายร้อยบริษัท ฯลฯ คหบดีบริษัท...
สมณบริษัท...จาตุมหาราชบริษัท...ดาวดึงส์บริษัท...มารบริษัท เข้าไปยังพรหมบริษัท
หลายร้อยบริษัทย่อมรู้ว่า แม้ในบริษัทนั้นๆ เราก็เคยนั่งใกล้เคยพักกายเคยปราศรัย
เคยสนทนากัน เราไม่เห็นนิมิตว่า ‘ความกลัวหรือความสะทกสะท้านจักกล้ากราย

^{๘๑} อก.ปญจก. (ไทย) ๒๒/๖๔/๕๘๑.

^{๘๒} ม.ม. (ไทย) ๑๒/๑๔๘/๑๔๔-๑๔๘.

^{๘๓} ม.ม. (ไทย) ๑๒/๑๕๐/๑๔๘-๑๔๙.

เราในบริษัทนั้นได้เลย’ เราเมื่อไม่เห็นนิमितแม้นี้ จึงถึงความเกษมไม่มีความกลัว
แก่ล้าวก้าอยู่^{๘๔}

๔) จตุโยนิปริเฉทญาณ

พระพุทธเจ้าทรงเป็นผู้รู้เห็นด้วยญาณทัสสนะในกำเนิด ๔ ประการของสรรพสัตว์ทั้งหลาย
ดังพุทธพจน์ที่ตรัสแก่พระสารีบุตรว่า

สารีบุตร กำเนิด ๔ ชนิดนี้ กำเนิด ๔ ชนิด ไหนบ้าง คือ ๑. กำเนิดอณตชะ
(การเกิดในไข่) ๒. กำเนิดชลาพุชะ (การเกิดในครรภ์) ๓. กำเนิดสังเสทชะ (การเกิด
ในเถ้าโคลนหรือที่ขึ้นแฉะ) ๔. กำเนิดโอปปาติกะ (การเกิดผุดขึ้น)

กำเนิดอณตชะ คืออะไร คือ เหล่าสัตว์ผู้เจาะทำลายเปลือกไข่แล้วเกิด นี้เรา
เรียกว่า กำเนิดอณตชะ กำเนิดชลาพุชะ คืออะไร คือ เหล่าสัตว์ผู้เกิดในครรภ์ นี้เรา
เรียกว่า กำเนิดชลาพุชะ กำเนิดสังเสทชะ คืออะไรคือ เหล่าสัตว์ผู้เกิดในปลาเนา
ซากศพเนา ขนมอบูด น้ำครำ หรือเถ้าโคลนนี้เราเรียกว่า กำเนิดสังเสทชะ กำเนิด
โอปปาติกะ คืออะไร คือ เทวดา สัตว์นรก มนุษย์บางจำพวก และเปรตบางจำพวก
นี้เราเรียกว่ากำเนิดโอปปาติกะ สารีบุตร กำเนิดมี ๔ ชนิดนี้แล^{๘๕}

จากพุทธพจน์นี้ สามารถสรุปได้ดังนี้ พระพุทธเจ้าทรงเป็นผู้รู้ ผู้เห็นด้วยญาณทัสสนะใน
กำเนิด ๔ ประการ ได้แก่ สัตว์ที่กำเนิดจากไข่ กำเนิดจากครรภ์มารดา กำเนิดจากของโสโครก เช่น
ปลาเนา ซากศพเนา ขนมอบูด น้ำครำ หรือเถ้าโคลน (ของสกปรก) และสัตว์ที่เกิดเติบโตขึ้นทันที เช่น เทวดา
สัตว์นรกบางจำพวก มนุษย์บางจำพวกและเปรตบางจำพวก

๕) ปัญจคติปริจเฉทญาณ

ญาณกำหนดคติ ๕ หรือ ปัญจคติปริเฉทญาณ หมายถึง ญาณอันเป็นความรู้ในคติ ๕ คือ
นรก เปรต เดรัจฉาน มนุษย์ และเทวดา พร้อมทั้งทรงทราบหนทางและข้อปฏิบัติที่จะทำให้ไปเกิดใน
ที่นั้นๆ นอกจากนั้นยังทรงทราบนิพพานอันเป็นสถานที่ดับเย็นปราศจากกิเลสและความทุกข์ พร้อม
ทั้งหนทางและข้อปฏิบัติเพื่อให้ถึงพระนิพพาน ดังพุทธพจน์ที่ทรงตรัสไว้ดังนี้

สารีบุตร คติ ๕ ประการนี้ คติ ๕ ประการ อะไรบ้าง คือ ๑. นรก ๒. กำเนิด
ดิรัจฉาน ๓. เปตวิสัย ๔. มนุษย์ ๕. เทวดา

เรารู้ชัดนรก ทางที่นำสัตว์ให้ถึงนรก ข้อปฏิบัติที่นำสัตว์ให้ถึงนรก และรู้ชัดข้อ
ปฏิบัติที่สัตว์ปฏิบัติแล้ว เป็นเหตุให้หลังจากตายแล้วย่อมไม่เกิดในอบาย ทุกคติ วินิบาต นรก

เรารู้ชัดกำเนิดดิรัจฉาน ทางที่นำสัตว์ให้ถึงกำเนิดดิรัจฉาน ข้อปฏิบัติที่นำสัตว์
ให้ถึงกำเนิดดิรัจฉาน และรู้ชัดข้อปฏิบัติที่สัตว์ปฏิบัติแล้ว เป็นเหตุให้หลังจากตายแล้ว
ย่อมไม่เกิดในกำเนิดดิรัจฉาน

เรารู้ชัดเปตวิสัย ทางที่นำสัตว์ให้ถึงเปตวิสัย ข้อปฏิบัติที่นำสัตว์ให้ถึงเปตวิสัย
และรู้ชัดข้อปฏิบัติที่สัตว์ปฏิบัติแล้ว เป็นเหตุให้หลังจากตายแล้วย่อมไม่เกิดในเปตวิสัย

^{๘๔} ม.ม. (ไทย) ๑๒/๑๕๑/๑๕๐-๑๕๑.

^{๘๕} ม.ม. (ไทย) ๑๒/๑๕๒/๑๕๑-๑๕๒.

เรารู้ชัดหมู่มนุษย์ ทางที่นำสัตว์ให้ถึงมนุษย์โลก ข้อปฏิบัติที่นำสัตว์ให้ถึงมนุษย์โลก และรู้ชัดข้อปฏิบัติที่สัตว์ปฏิบัติแล้ว เป็นเหตุให้หลังจากตายแล้วย่อมไปเกิดในหมู่มนุษย์

เรารู้ชัดเทวดาทั้งหลาย ทางที่นำสัตว์ให้ถึงเทวโลก ข้อปฏิบัติที่นำสัตว์ให้ถึงเทวโลก และรู้ชัดข้อปฏิบัติที่สัตว์ปฏิบัติแล้ว เป็นเหตุให้หลังจากตายแล้วย่อมไปเกิดในสุคติโลกสวรรค์

เรารู้ชัดนิพพาน ทางที่นำสัตว์ให้ถึงนิพพาน ข้อปฏิบัติที่นำสัตว์ให้ถึงนิพพาน และรู้ชัดข้อปฏิบัติที่สัตว์ปฏิบัติแล้วเป็นเหตุทำให้แจ้งเจโตวิมุตติ ปัญญาวิมุตติที่ไม่มีอาสวะ เพราะอาสวะสิ้นไปด้วยปัญญาอันยิ่งเอง เข้าถึงอยู่ในปัจจุบัน^{๘๖}

จากพุทธพจน์นี้ สามารถสรุปได้ดังนี้ พระพุทธเจ้าทรงมีญาณกำหนดคคติ ๕ คือ ความรู้ในคคติ ๕ ได้แก่ นรก กำเนิดดิรัจฉาน เปรตวิสัย มนุษย์ และเทวดาทั้งหลาย พร้อมทั้งทรงทราบหนทางและข้อปฏิบัติที่จะทำให้ไปเกิดในคคตินั้นๆ นอกจากนั้นยังทรงทราบนิพพานอันเป็นสภาพที่ดับเย็นปราศจากกิเลสและความทุกข์พร้อมทั้งหนทางและข้อปฏิบัติเพื่อให้ถึงพระนิพพาน

๖) อสธารณญาณ ๖

อสธารณญาณ ๖ คือ ญาณ ๖ ประการที่มีเฉพาะในพระพุทธเจ้าไม่ทั่วไปแก่สาวก คือ

๑. อินทริยโบริปริยัตตญาณ หมายถึง ปรีชาหยั่งรู้ความหย่อนและยิ่งแห่งสัตว์ทั้งหลาย
๒. อาสยานุสยญาณ คือ ญาณหยั่งรู้อาสย คือ ความโน้มใจไปทั้งทางดีทางชั่วและอนุสัย คือ กิเลสที่นอนเนื่องในสันดาน มีกามราคะเป็นเบื้องต้น มีอวิชชาเป็นที่สุด

๓. ยมกปาฏิหาริยญาณ คือ ญาณอันทำให้สามารถแสดงปาฏิหาริย์คู่ได้ คือ ปาฏิหาริย์เนื่องด้วยธาตุน้ำและธาตุไฟ

๔. มหากรุณาสมาปัตติญาณ คือ ญาณในการเข้าสมาบัติมีมหากรุณาเป็นอารมณ์

๕. สัพพัญญุตญาณ คือ ญาณหยั่งรู้สิ่งทั้งปวง

๖. อนาวรญาณ คือ ญาณอันไม่มีความข้องขัด ไม่มีเครื่องกั้น^{๘๗}

๗) ปฏิสัมภิตาญาณ ๔

ปฏิสัมภิตาญาณ หมายถึง ความแตกฉาน หรือความรู้แตกฉาน เป็นปัญญาแตกฉานที่ทำให้พระพุทธเจ้าทรงแสดงธรรมและตอบปัญหาได้อย่างไม่ติดขัด มี ๔ ประการคือ

๑. อัถลปฏิสัมภิตา คือ ปัญญาแตกฉานในอรรถ ความแตกฉานสามารถอธิบายเนื้อความย่อของภาษิตโดยพิสดารและความเข้าใจที่สามารถคาดหมายผลข้างหน้าอันจะเกิดสืบเนื่องไปจากเหตุ

๒. ฐัมมปฏิสัมภิตา คือ ปัญญาแตกฉานในธรรม เห็นคำอธิบายพิสดารก็สามารถจับใจความมาตั้งเป็นหัวข้อได้ เห็นผลก็สืบสาวไปหาเหตุได้

๓. นิรุติปฏิสัมภิตา ปัญญาแตกฉานในนิรุติ คือ ภาษา คือ เข้าใจภาษา รู้จักใช้ถ้อยคำให้คนเข้าใจตลอดทั้งรู้ภาษาต่างประเทศ

^{๘๖} ม.ม. (ไทย) ๑๒/๑๕๓/๑๕๒-๑๕๓.

^{๘๗} อภ.ก. (ไทย) ๓๗/๓๕๔-๓๕๖/๓๓๙-๓๔๔.

๔. ปฏิภาณปฏิสัมพันธ์ คือ ปัญญาแตกฉานในปฏิภาณ ความแตกฉานในปฏิภาณ ได้แก่ ไหวพริบ คือ โต้ตอบปัญหาเฉพาะหน้าได้ทันท่วงทีหรือแก้ไขเหตุการณ์ฉุกเฉินได้อย่างฉับพลันทันการณ พระญาณที่แตกฉานทั้ง ๔ นี้ ทำให้พระพุทธเจ้าทรงแสดงธรรมและตอบปัญหาได้อย่างไม่ติดขัด^{๘๘}

๘) วิชา ๓ และวิชา ๘

วิชา ๓ คือ ความรู้แจ้ง, ความรู้วิเศษ ๓ ประการ คือ

๑. ปุพเพนิวาสานุสติญาณ คือ ความรู้ที่ระลึกชาติได้
๒. จุตูปปาตญาณ คือ ความรู้จุดและอุบัติของสัตว์ทั้งหลาย
๓. อาสวักขยญาณ คือ ความรู้ที่ทำอาสวะให้สิ้น^{๘๙}

วิชา ๓ นี้ ทรงแสดงให้ละเอียดไปอีก ๘ ประการ ดังนี้

๑. วิปัสสนาญาณ คือ ญาณในวิปัสสนา
๒. มโนมยิทธิ คือ ฤทธิ์ทางใจ
๓. อิทธิวิธี คือ แสดงฤทธิ์ต่างๆ ได้
๔. ทิพโสต คือ หูทิพย์
๕. เจโตปริยญาณ คือ รู้จักกำหนดใจผู้อื่นได้
๖. ปุพเพนิวาสานุสติ คือ ระลึกชาติได้
๗. ทิพพจักขุ คือ ตาทิพย์
๘. อาสวักขยญาณ คือ ญาณที่ทำให้อาสวะสิ้นไป^{๙๐}

๙) อภิญญา ๖

อภิญญา คือ ความรู้ยิ่ง, ความรู้เจาะจงยอดเยี่ยม, ความรู้ชั้นสูง เป็นความรู้พิเศษที่เกิดขึ้นจากการอบรมจิตเจริญปัญญาหรือบำเพ็ญกรรมฐาน เป็นความสามารถรู้ทำสิ่งที่คนธรรมดาทำไม่ได้ แต่เป็นของธรรมดาสำหรับท่านผู้ได้บรรลุแล้ว เป็นคุณสมบัติพิเศษของพระอริยบุคคลซึ่งเป็นเหตุให้มีอิทธิฤทธิ์ต่างๆ มี ๖ ประการ ได้แก่

๑. อิทธิวิธี แสดงฤทธิ์ต่างๆ ได้
๒. ทิพโสต หูทิพย์
๓. เจโตปริยญาณ ญาณที่ทำให้ทายใจคนอื่นได้
๔. ปุพเพนิวาสานุสติ ญาณที่ทำให้ระลึกชาติได้
๕. ทิพพจักขุ ตาทิพย์
๖. อาสวักขยญาณ ญาณที่ทำให้อาสวะสิ้นไป^{๙๑}

^{๘๘} อภ.วิ. (ไทย) ๓๕/๗๑๘/๔๕๙.

^{๘๙} ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๓๐๕/๒๗๕.

^{๙๐} ที.สี. (ไทย) ๙/๒๓๔-๒๔๙/๗๗-๘๔.

^{๙๑} ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๓๕๖/๓๙๔-๓๙๖.

สำหรับอภิญญาอันดับที่ ๑ ถึง ๕ นับเป็นโลกียอภิญญาปุถุชนก็มีได้ แม้แต่นักบวชนอกศาสนาก็มีได้เช่นกันซึ่งพวกโยคีหรือฤๅษีในสมัยพุทธกาลได้กันมาก ส่วนประการสุดท้ายเป็นโลกุตตรอภิญญาจะมีได้เฉพาะพระอรหันต์เท่านั้น

๑๐) จักขุ ๕

พระจักขุอันเป็นสมบัติของพระพุทธเจ้า ทำให้พระองค์ทรงมองเห็นสัจธรรมอย่างแท้จริงในทุกแง่มุม ตามหลักฐานในคัมภีร์พระไตรปิฎกมี ๕ ประการ ได้แก่

๑. มังสจักขุ จักขุ คือ ดวงตา เป็นคุณสมบัติพิเศษของพระพุทธเจ้า คือ มีพระเนตรที่งาม แจ่มใส และเห็นได้ชัดเจนแม้ในระยะไกล

๒. ทิพจักขุ คือ จักขุทิพย์ ตาทิพย์ ญาณพิเศษของพระพุทธเจ้าและท่านผู้ได้อภิญญาทั้งหลาย ทำให้สามารถมองเห็นหมู่สัตว์ที่เป็นไปต่างๆ กันเพราะอำนาจกรรม เรียกอีกอย่างว่า จุตูปปาตญาณ

๓. ปัญญาจักขุ จักขุ คือ ปัญญา ตาปัญญาเป็นคุณสมบัติอย่างหนึ่งของพระพุทธเจ้า พระองค์ตรัสรู้พระอนุตรสัมมาสัมโพธิญาณด้วยปัญญาจักขุ

๔. พุทธจักขุ คือ จักขุของพระพุทธเจ้า ได้แก่ ญาณที่หยั่งรู้อริยสัจ ๔ อุปนิสสัย และอินทริยที่ยิ่งหย่อนต่างๆ กันของเวไนยสัตว์เป็นเหตุให้ทรงทราบอริยสัจและอุปนิสสัยแห่งเวไนยสัตว์แล้วทรงสั่งสอนแนะนำให้บรรลुकุณพิเศษต่างๆ ยังพุทธกิจให้บริบูรณ์

๕. สมันตจักขุ คือ จักขุรอบคอบ ตาเห็นรอบ ได้แก่ พระสัพพัญญุตญาณอันหยั่งรู้ธรรมทุกประการ เป็นคุณสมบัติพิเศษของพระพุทธเจ้า^{๑๒}

กล่าวโดยสรุป จากที่ผู้วิจัยได้นำเอาเนื้อหาเกี่ยวกับปัญญาญาณของพระพุทธเจ้ามาแสดงนี้ ก็เพื่อเป็นหลักฐานอ้างอิงแสดงถึงผลที่เกิดจากอาณิสสแห่งการบำเพ็ญบารมีของพระพุทธเจ้าตั้งแต่เริ่มตั้งความปรารถนาที่จะเป็นพระพุทธเจ้าด้วยการเป็นพระโพธิสัตว์เพื่อบำเพ็ญบารมีจนได้บรรลุป็นพระสัมมาสัมพุทธเจ้า ตามแนวคิดของพุทธปรัชญาเถรวาทนั้น พระพุทธเจ้าก็มีสภาวะทางร่างกายและจิตใจเป็นมนุษย์เช่นเดียวกัน แต่ผ่านการอบรมฝึกฝนอย่างหนักถ้าไม่นับผลของการบำเพ็ญบารมีมาก่อนหน้านั้นแล้ว แม้ในชาติปัจจุบันพระองค์ก็ต้องฝึกฝนอย่างหนักตัวอย่างเช่น ช่วงที่พระองค์บำเพ็ญทุกรกิริยา เป็นต้น และการบำเพ็ญเพียรในด้านอื่นๆ อีกเป็นระยะเวลาหกปีจนกว่าจะได้บรรลุนุตรสัมมาสัมโพธิญาณ

ดังนั้น การที่พระพุทธเจ้าจะทรงมีคุณสมบัติที่พิเศษแตกต่างจากบุคคลอื่นในโลก หรือแม้แต่พระสาวกที่เป็นผู้ปฏิบัติตนเพื่อบรรลुकุณความเป็นพระอรหันต์ ถึงความหลุดพ้นจากกองทุกข์ทั้งปวงก็ย่อมมีความแตกต่างจากพระพุทธเจ้า เนื่องจาก คุณสมบัติที่พิเศษอันเป็นผลมาจากการบำเพ็ญบารมีเป็นระยะเวลาที่ยาวนาน จึงสามารถนำมาเป็นเครื่องพิสูจน์ได้ว่าพุทธภาวะหรือภาวะความเป็นพุทธเจ้าตามแนวคิดของพุทธปรัชญาเถรวาทนั้นไม่ได้เกิดขึ้นมาลอยๆ หรือโดยปาฏิหาริย์ใดๆ แต่เกิดจากการจากตั้งความปรารถนาอย่างแรงกล้าเพื่อที่จะทำตนให้พ้นจากกองและต้องการช่วยเหลือผู้อื่นให้พ้นทุกข์เช่นกัน แล้วจึงสั่งสมบารมีเป็นระยะเวลาที่ยาวนานจนครบถ้วนแล้วจึงตรัสรู้เป็นอนุตรสัมมาสัมโพธิญาณสำเร็จเป็นพระสัมมาสัมพุทธเจ้าได้ในที่สุด

^{๑๒} ขุ.ม. (ไทย) ๒๙/๑๑/๕๕.

๒.๔ แนวคิดพุทธภาวะหลังปรินิพพาน

พุทธปรัชญาเถรวาทนั้นมีแนวคิดเรื่องพุทธภาวะหลังปรินิพพานอันเป็นภาวะที่เกิดขึ้นหลังจากที่พระพุทธเจ้าทรงดับขันธปรินิพพานแล้วด้วยอนุปาสีเสสนิพพานไปในลักษณะที่ว่า เมื่อพระพุทธเจ้าดับขันธปรินิพพานแล้วและธาตุอันธ์ธาตุนั้นได้เกิดขึ้นแล้ว พุทธภาวะย่อมเป็นสภาพว่างเปล่าไม่มีสภาวะบัญญัติอื่นใดปรากฏอยู่ ไม่ดำรงอยู่ในภพใดทั้งสิ้น ซึ่งเป็นเหตุให้ไม่มีผู้ใดสามารถจะหาพระพุทธเจ้าผู้ปรินิพพานไปแล้วได้ไม่ว่า ณ ที่ใดในจักรวาลนี้ ซึ่งต่างจากแนวคิดของพุทธปรัชญามหายานที่เมื่อตรัสรู้เป็นพระพุทธเจ้าแล้วเมื่อดับขันธปรินิพพานไปแล้วก็สามารถกลับสู่ดินแดนพุทธเกษตรดำรงอยู่ในรูปแบบของสัมโภคกาย และเป็นอยู่เช่นนั้นได้ตลอดชั่วกาลนาน ซึ่งเป็นแนวคิดที่สามารถตอบปัญหาของพุทธภาวะหลังปรินิพพานได้อย่างชัดเจน

จากประเด็นปัญหาที่เกี่ยวข้องกับแนวคิดพุทธภาวะหลังปรินิพพานของพุทธปรัชญาเถรวาทนี้ ผู้วิจัยมีความประสงค์จะอธิบายแนวคิดเดิมที่เชื่อว่าเป็นอนัตตาและเสนอมุมมองในการอธิบายใหม่ ซึ่งการอธิบายในลักษณะดังกล่าวนี้อาจจะไม่ใช่ไปในทิศทางเดียวกับแนวคิดพุทธปรัชญาเถรวาทที่อธิบายสภาวะของพระพุทธเจ้าหลังปรินิพพานว่า เป็นอนัตตา แต่สิ่งที่ผู้วิจัยจะเสนอนี้ไม่ใช่เป็นการปฏิเสธแนวคิดเดิม เพียงแต่มีเจตนาเพื่อเสนอการตีความใหม่หรือเป็นการเสนอมุมมองที่แตกต่างไปจากเดิมเท่านั้น โดยประเด็นที่ผู้วิจัยต้องการนำเสนอมีดังนี้

ก. พุทธภาวะในบริบทของความเป็นอนัตตา

ในพุทธปรัชญาเถรวาทกล่าวถึงแนวคิดเรื่องพุทธภาวะหลังปรินิพพานว่า เมื่อพระพุทธเจ้าดับขันธปรินิพพานแล้วจะอยู่ในสภาวะสูญสิ้นไปทั้งหมดไม่มีสิ่งใดเหลืออยู่ มีเพียงคุณธรรมคำสั่งสอนที่กล่าวถึงพระพุทธองค์ ซึ่งลักษณะการสูญสิ้นไปไม่มีอะไรเหลืออยู่ ดังความจากพระสูตรว่า

พระองค์พร้อมทั้งสาวกประกาศพระสัทธรรมให้รุ่งเรืองช่วยมหาชนให้ข้ามพ้นได้ แล้วเสด็จดับขันธปรินิพพานเหมือนกองไฟที่ลุกโพลงแล้วดับไป พระองค์ทรงมีพระฤทธิ์ มีพระยศ พร้อมทั้งจักรวรรดิที่พระยุคลบาท ทุกอย่างล้วนอันตรธานไปหมดแล้ว สังขารทั้งปวงเป็นสภาพว่างเปล่าหนอ...^{๙๓}

นอกจากนั้นความในนิพพานสูตร ว่าด้วยการตรัสถึงพระนิพพานไม่มีการมาการไปความว่า

สมัยหนึ่ง พระผู้มีพระภาคประทับอยู่ ณ พระเชตวัน อารามของอนาถบิณฑิกเศรษฐี เขตกรุงสาวัตถี สมัยนั้น พระผู้มีพระภาคทรงชี้แจงให้ภิกษุทั้งหลายเห็นชัด ขวนใจให้อยากรับเอาไปปฏิบัติ ระวังใจให้อาจหาญแก่ล้ากล้า ปลอดชโลมใจให้สดชื่นร่าเริงด้วยธรรมีกถาว่าด้วยเรื่องนิพพาน ฝ่ายภิกษุเหล่านั้นก็ทำให้มันมนสิการแล้วน้อมนิกธรรมีกถาทังปวงด้วยจิต เจียโสตกลงฟังธรรม

ลำดับนั้น พระผู้มีพระภาคทรงทราบเนื้อความนั้นแล้ว จึงทรงเปล่งอุทานนี้ในเวลานั้นว่า ความหวั่นไหวย่อมมีแก่บุคคลผู้ถูกค้นหาและทิวฏฐิอาศัยความหวั่นไหวย่อมไม่มีแก่บุคคลผู้ไม่ถูกค้นหาและทิวฏฐิอาศัยเมื่อความหวั่นไหว (จิต) ไม่มี ก็ย่อมมีปัสสทธิเมื่อมีปัสสทธิ ก็ย่อมไม่มีค้นหา เมื่อไม่มีค้นหา ก็ไม่มีการเวียน

^{๙๓} ขุ.พุทธ. (ไทย) ๓๓/๒๙-๓๐/๕๕๕.

วายเป็นภัย เมื่อไม่มีการเวียนว่ายตายเกิด ก็ไม่มีการจุดและการอุปบัติ เมื่อไม่มีการจุดและการอุปบัติ ก็ไม่มีโลกนี้ โลกอื่นและระหว่างโลกทั้งสอง นี่คือที่สุดแห่งทุกข์^{๙๔}

จะเห็นได้ว่าความตามทีกล่าวมาข้างต้นนั้นแสดงถึงสภาวะหลังปรินิพพานว่า เป็นความว่างเปล่า ไม่มีสิ่งใดเหลืออยู่ พระพุทธเจ้าผู้ปรินิพพานแล้ว ย่อมมิได้สถิตอยู่ ณ สถานที่หนึ่งที่ใดเลย ในอนันตจักรวาล

ส่วนในคัมภีร์ปฐมสมโพธิกถา กล่าวถึงการเสื่อมสูญไป ได้แสดงถึงการเสื่อมลงจนกระทั่งหมดสิ้นไปของพระศาสนาของพระพุทธเจ้าทั้งหลาย โดยมีเนื้อความโดยสรุปว่า เมื่อพระศาสนาจะเสื่อมสูญไปนั้น จะมีสิ่งที่เสื่อมสูญไปตามลำดับ ๕ ประการ คือ

- ๑) การเสื่อมสูญไปแห่งพระปริยัติ
- ๒) การเสื่อมสูญไปแห่งการปฏิบัติ
- ๓) การเสื่อมสูญไปแห่งการตรัสรู้มรรคและผล
- ๔) การเสื่อมสูญไปแห่งสมณเพศ
- ๕) การเสื่อมสูญไปแห่งธาตุ^{๙๕}

ดังนั้น การเสื่อมสูญไปแห่งปริยัตินั้น คือ พระไตรปิฎกยังดำรงอยู่ตราบไต่ ศาสนาก็ได้ชื่อว่ายังดำรงอยู่ตราบนั้น เมื่อพระปริยัติเสื่อมถอยลงขาดผู้เล่าเรียนศึกษา ไม่มีมนุษย์ใดจดจำคาถาไว้ แม้เพียงสื่บาท ในกาลนั้นชื่อว่าพระปริยัติได้อันตรธานสาบสูญไปหมดสิ้น การเสื่อมสูญไปแห่งการปฏิบัติ นั้น คือ เมื่อภิกษุทั้งหลายยังทรงไว้ซึ่งปาราชิกสิกขาบทยู่ตราบไต่ การปฏิบัติก็ชื่อว่ายังมีอยู่ตราบนั้น เมื่อใดหากิษุที่จะรักษาปาราชิกสิกขาบทยังไม่ได้แล้ว ได้ชื่อว่าการปฏิบัติอันตรธานไปหมดสิ้น การเสื่อมสูญไปแห่งการตรัสรู้มรรคและผลนั้นคือ เมื่อยังมีบุคคลผู้สำเร็จโสดาปัตติผลอยู่ตราบไต่ ชื่อว่าการตรัสรู้มรรคผลยังมีอยู่ ต่อเมื่อใดหาพระโสดาบันมิได้ ก็ได้ชื่อว่าการตรัสรู้มรรคและผลได้เสื่อมสูญไปหมดสิ้นแล้ว การเสื่อมสูญไปแห่งสมณเพศ คือ เมื่อยังมีผู้ถือสมณเพศครองผ้ากาสาวพัตร์ แม้เพียงผูกหรือพันที่ข้อมือและคอกอยู่ตราบไต่ สมณเพศก็ยังมีอยู่ตราบนั้น ต่อเมื่อผู้ครองผ้ากาสาวพัตร์แม้เพียงข้อมือและคอกไม่มีแล้วเมื่อนั้นชื่อว่าสมณะเพศได้อันตรธานเสื่อมสูญไปแล้ว

ส่วนการเสื่อมสูญไปแห่งธาตุหรือธาตุนั้น ได้แก่ พระบรมธาตุปรินิพพาน พระพุทธเจ้านั้นได้ชื่อว่าปรินิพพาน ๓ ครั้ง ในครั้งแรกเรียกว่ากิเลสปรินิพพาน คือ การตรัสรู้ พระสัมมาสัมโพธิญาณปหานกิเลสได้หมดสิ้น ในครั้งที่ ๒ เรียกว่า ชั้นธปรินิพพาน คือ การที่พระพุทธเจ้าเสด็จดับขันธปรินิพพานเป็นการแตกทำลายแห่งกายเนื้อ และในครั้งที่ ๓ เรียกว่า ธาตุปรินิพพาน อันหมายถึงการปรินิพพานของพระบรมสารีริกธาตุ คือ เมื่อใดที่พระศาสนาได้เสื่อมสูญลงตามลำดับตั้งแต่ปริยัตินั้น จนถึงหมดสิ้นพระบรมสารีริกธาตุที่สถิตอยู่ ณ ที่ต่างๆ มิได้มีผู้สักการบูชาอีกต่อไปแล้ว เมื่อนั้นพระบรมสารีริกธาตุทั้งปวงก็จะมาประชุมกัน ปราภฏเป็นองค์ พระพุทธเจ้าอีกครั้งหนึ่ง ในลำดับนั้น เตโชธาตุก็ตั้งขึ้นเผาผลาญสรีธาตุนจนหมดสิ้นไป ซึ่งการปราภฏขึ้นในครั้งนี้ มีเพียงเทวดาในหมื่นจักรวาลเท่านั้นที่จะสามารถเห็นได้ ส่วนมนุษย์ทั้งหลายไม่อาจจะเห็น

^{๙๔} ขุ.อุ. (ไทย) ๒๕/๗๔/๓๒๔.

^{๙๕} สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส, ปฐมสมโพธิกถา, อ่างแล้ว, หน้า ๒๗๗-๒๗๘.

ได้เลย ซึ่งการปรินิพพานที่เรียกว่าธาตุปรินิพพานนี้ ถือว่าเป็นการสิ้นสุดพระศาสนาของพระพุทธเจ้า แต่ละพระองค์อย่างสิ้นเชิง^{๙๖}

กล่าวโดยสรุป พระพุทธเจ้าในทัศนะของพุทธปรัชญาเถรวาท คือ มนุษย์ผู้ซึ่งได้เพียรบำเพ็ญความดีจนได้ตรัสรู้หลุดพ้นจากมวลทุกข์มวลกิเลส แต่พระสรีระของพระองค์ยังคงเหมือนคนธรรมดา คือ ยังเป็นวิบากขันธ์ มีความรู้สึกเย็นร้อนและทรุดโทรมแตกสลายไปได้ ส่วนเมื่อพระสรีระแตกไปแล้ว อะไรที่เหลืออยู่หรือกล่าวอีกนัยหนึ่ง ก็คือหลังพระพุทธเจ้าปรินิพพานแล้วภาวะของพระองค์เป็นฉันทไฉ ผ่ายพุทธปรัชญาเถรวาทไม่กล่าวถึง เพราะถือว่าพันบัญญัติเสียแล้วเหมือนกองไฟที่สิ้นเชื้อแล้วดับไปไม่อาจพยากรณ์ว่าไฟที่ดับไปแล้วไปอยู่ ณ ที่ใด

อย่างไรก็ตาม การที่ผู้วิจัยนำเอาแนวคิดพุทธภาวะในบริบทของความเป็นอนัตตาซึ่งเป็นแนวคิดดั้งเดิมของพุทธปรัชญาเถรวาทมาอภิปรายไว้เป็นอันดับแรกนี้ เพื่อจะได้เป็นข้อเปรียบเทียบให้เห็นความแตกต่างของมุมมองที่ผู้วิจัยจะได้นำเสนอการตีความแนวคิดพุทธภาวะหลังปรินิพพานของพุทธปรัชญาเถรวาทตามทัศนะผู้วิจัยเอง โดยอ้างอิงจากหลักฐานที่ปรากฏในที่ต่างๆ ต่อไป

ข. พุทธภาวะในบริบทของตัวตน

แนวคิดเกี่ยวกับพุทธภาวะอยู่ในบริบทของตัวตนนี้ ผู้วิจัยใช้กรอบแนวคิดที่เกิดจากพุทธพจน์ในมหาปรินิพพานสูตรที่พระองค์ตรัสกับพระอานนท์ว่า ให้อธิปไตยธรรมวินัยเป็นตัวแทนพระองค์ในกาลที่พระองค์เสด็จดับขันธปรินิพพานไปแล้ว ดังมีใจความสำคัญว่า

อานนท์บางทีพวกเขาอาจจะคิดว่า ‘ปาพจน์มีพระศาสดาล่วงลับไปแล้ว พวกเราไม่มีพระศาสดา’ ข้อนี้อาจจะไม่พึงเห็นอย่างนั้น ธรรมและวินัยที่เราแสดงแล้วบัญญัติแล้วแก่เธอทั้งหลาย หลังจากเราล่วงลับไป ก็จะเป็นศาสดาของเธอทั้งหลาย^{๙๗}

เมื่อพิจารณาจากพุทธพจน์นี้ย่อมเป็นที่แจ้งชัดแล้วว่า พระพุทธเจ้าทรงมีพุทธประสงค์จะใช้พระธรรมวินัยที่พระองค์ตรัสไว้ดีแล้วนั่นเองเป็นตัวแทนในยามที่พระองค์ไม่อยู่ในโลกนี้แล้ว นั่นก็คือหลังจากการดับขันธปรินิพพานด้วยอนุปาสีเสสนิพพานของพระองค์แล้ว ซึ่งพระองค์ทราบแน่ชัดแล้วว่าในฐานะที่พระองค์ก็คือมนุษย์ผู้หนึ่งก็ย่อมตกอยู่ในอำนาจของไตรลักษณ์ที่จะต้องเกิด แก่ เจ็บ และตายเช่นเดียวกันมนุษย์ทุกคนในโลกนี้

อย่างไรก็ตาม เพื่อยืนยันแนวคิดเกี่ยวกับพุทธภาวะอยู่ในบริบทของตัวตนนี้ มีพุทธพจน์ที่พระพุทธเจ้าได้ตรัสกับพระวัคคิเถระความว่า “ผู้ใดเห็นธรรม ผู้นั้นชื่อว่าเห็นเรา ผู้ใดเห็นเรา ผู้นั้นชื่อว่าเห็นธรรม ความจริงเมื่อเห็นธรรมก็ชื่อว่าเห็นเรา เมื่อเห็นเราก็ชื่อว่าเห็นธรรม”^{๙๘} ถ้าถือเอาตามกรอบของพุทธพจน์นี้แล้ว ก็สามารถเข้าใจ ได้ว่า สภาวะของพระพุทธเจ้าไม่ว่าจะในขณะที่ยังทรงพระชนม์อยู่ก็ตาม หรือทรงดับขันธปรินิพพานด้วยอนุปาสีเสสนิพพานอย่างไม่มีเหลือแล้วก็ตาม ก็นับว่ายังเป็นสภาพที่ไม่สูญสลายและไม่เปลี่ยนแปลงไปตามกาลเวลา มีสภาพเป็นอมตะนิรันดร์และสามารถปรากฏ

^{๙๖} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๒๘๐-๒๘๑.

^{๙๗} ที.ม. (ไทย) ๑๐/๒๑๖/๑๖๔.

^{๙๘} ส.ข. (ไทย) ๑๗/๘๗/๑๕๙.

ให้บุคคลที่ปฏิบัติจนบรรลุธรรมตามความเป็นจริงแล้วพบเห็นได้ตลอด เพราะการเห็นธรรมหรือการบรรลุธรรมนั้นก็หมายถึงการเห็นพระพุทธเจ้านั่นเอง^{๙๙} ส่วนคำว่า ธรรม นี้ถ้าถือเอาตามความหมายที่พระอรุณกถาจารย์แสดงไว้ในอรุณกถา ปรมัตถทีปนีว่าเป็นว่า “โลกกุตตรธรรม ๙ ประการ ชื่อว่าธรรมในพระพุทธพจน์นั้น”^{๑๐๐} แล้วคำว่า ธรรมก็หมายถึง โลกกุตตรธรรม ๙ ประการ ได้แก่ มรรค ๔ ผล ๔ และนิพพาน ๑ นั้นเอง

ผู้วิจัยมองว่า การตีความพุทธภาวะในลักษณะนี้ก็สามารถทำให้อธิบายพุทธภาวะหลังจากที่ปริพพานได้ในอีกลักษณะหนึ่งและเป็นการอธิบายที่มีหลักฐานอ้างอิงที่ปรากฏในคัมภีร์พระไตรปิฎก และไม่ทำให้เกิดความเสียหายต่อแนวคำสอนพุทธปรัชญาเถรวาทแต่ประการใด แต่กลับจะเป็นผลดีต่อการเผยแผ่แนวคำสอนเพิ่มมากยิ่งขึ้น อีกประการหนึ่งผู้วิจัยมองว่าการอธิบายในลักษณะนี้ไม่ได้เป็นไปในลักษณะหักล้างหรือขัดแย้งต่อแนวคิดเดิมที่มองว่าพระพุทธเจ้าแต่ละพระองค์หลังจากสะสมบารมีจนได้บรรลุสำเร็จเป็นพระพุทธเจ้าแล้วออกเผยแผ่ธรรมจนตั้งมั่นดีแล้วก็เสด็จดับขันธปรินิพพานไปอย่างเดียวโดยที่ไม่เหลืออะไรไว้เลยและไม่ทราบได้ว่าพระองค์ไปอยู่ที่ใดตามที่ใดก็ตามที่ได้กล่าวมาแล้วนั้น

ค. พุทธภาวะในบริบทของสัญลักษณ์แทน

แนวคิดเกี่ยวกับพุทธภาวะอยู่ในบริบทของสัญลักษณ์แทนนี้ ผู้วิจัยใช้กรอบแนวคิดการสร้างพุทธปฏิมา หรือพระพุทธรูป ซึ่งมีความหมายเข้าใจโดยทั่วไปว่า รูปพระพุทธเจ้า^{๑๐๑} ซึ่งเป็นสัญลักษณ์ที่สร้างขึ้นเป็นตัวแทนองค์พระสัมมาสัมพุทธเจ้า ผู้ทรงเป็นพระศาสดาแห่งพระพุทธศาสนา เป็นผู้ที่ยกตั้งพระพุทธศาสนา เพื่อให้ผู้นับถือพระพุทธศาสนาได้ระลึกถึงและแสดงความเคารพกราบไหว้บูชาพระพุทธเจ้า^{๑๐๒} ดังนั้น วัดในพระพุทธศาสนาทั้งฝ่ายเถรวาทและมหายาน ต่างก็มีพระพุทธรูปประดิษฐานไว้ในโบสถ์ วิหาร และศาลาการเปรียญ แม้แต่ตามบ้านของผู้ที่นับถือพระพุทธศาสนาก็มักมีพระพุทธรูปตั้งไว้เป็นที่สักการะด้วยเช่นกัน^{๑๐๓}

จากหลักฐานในพระไตรปิฎกไม่ปรากฏมีการสร้างพระพุทธรูปในสมัยพุทธกาลมีเพียงแต่กล่าวถึงการเกิดขึ้นของพุทธเจดีย์ ๔ ประเภท ธาตุเจดีย์ บริโภคเจดีย์ ธรรมเจดีย์ และอุเทสิกเจดีย์^{๑๐๔} ตามหลักฐานที่อรุณกถาจารย์กล่าวไว้ว่า แม้ในสมัยพุทธกาลจะก็มีการริเริ่มปลุกต้นโพธิ์ ซึ่งเรียกกันว่า “อานันท์โพธิ์”^{๑๐๕} เพื่อเป็นเครื่องระลึกถึงพระพุทธเจ้าแล้ว โดยได้รับพระบรมพุทธานุญาตจากพระพุทธองค์ ซึ่งคตินิยมการปลุกต้นโพธิ์ในอารามเอาไว้เคารพบูชายังเป็นที่ยอมรับของพุทธศาสนิกชน

^{๙๙} พระมหาพุทธณา นรเชษฐโก, *สภาวะของพระพุทธเจ้าหลังการปรินิพพาน*, (กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๓), หน้า ๓๔.

^{๑๐๐} ชู.อิตติ.อ. (ไทย) ๔๕/๓๓๔.

^{๑๐๑} พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตฺโต), *พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลศัพท์*, พิมพ์ครั้งที่ ๑๑, อ่างแก้ว, หน้า ๑๖๔.

^{๑๐๒} Van Hien, *The Seeker's Glossary of Buddhism*, 3rd ed., (Taipei: The Corporate Body of the Buddha Educational Foundation, 2003), p. 97.

^{๑๐๓} ผู้ช่วยศาสตราจารย์ ดร. ศักดิ์ชัย สายสิงห์, *สารานุกรมไทยสำหรับเยาวชน โดยพระราชประสงค์ในพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว เล่ม ๒๙*, พิมพ์ครั้งที่ ๔, (กรุงเทพฯ: รุ่งเรืองการพิมพ์, ๒๕๕๐), หน้า ๓๙.

^{๑๐๔} สมเด็จพระญาณสังวร ปธานุรักษ์, *ตำนานพระพุทธเจดีย์*, อ่างแก้ว, หน้า ๒๑-๒๕.

^{๑๐๕} ชู.ชา.อ. (ไทย) ๖๐/๒๔๙-๒๕๖.

ในปัจจุบัน โดยเฉพาะพุทธศาสนิกชนที่เป็นชาวศรีลังกา แต่เป็นที่น่าแปลกใจว่าไม่มีการกล่าวถึงการสร้างพระพุทธรูปเลย แต่มีผู้ตั้งข้อสังเกตว่า พระพุทธรูปน่าจะจัดเข้ามาในภายหลังจากการเกิดขึ้นของพระพุทธรูปแล้วว่าอยู่ในประเภทอุเทสิกเจดีย์ แต่ในสมัยพุทธกาลยังไม่มีคติความเชื่อในการสร้างรูปเคารพ แต่ข้อสังเกตนี้ก็ยังไม่เป็นที่ยอมรับด้วยไม่มีหลักฐานทั้งในด้านประวัติศาสตร์และด้านโบราณวัตถุมารองรับอันจะมีน้ำหนักพอที่จะเป็นข้ออ้างอิงที่น่าเชื่อถือได้ ดังนั้น ข้อมูลเหล่านี้คงเป็นได้เพียงข้อสันนิษฐานเท่านั้น

อย่างไรก็ตาม การเกิดของของพุทธปฏิมายังเป็นเรื่องที่ได้แย้งหาข้อยุติกันอยู่ แต่ในเรื่องนี้มีประเด็นที่น่าสนใจควรนำมาพิจารณาอยู่ ๓ ประเด็นด้วยกัน ดังนี้

ประเด็นแรก มีความเชื่อที่ว่า พระพุทธรูปเกิดมาในสมัยพระพุทธองค์ยังทรงพระชนม์ชีพอยู่ ความเชื่อเช่นนี้มีปรากฏในหนังสือเรื่องเกี่ยวกับตำนานพระแกนจันทน์ ได้กล่าวถึงพระเจ้าปเสนทิโกศล ผู้ปกครองเมืองสาวัตถีได้สั่งให้นายช่างที่มีฝีมือดีจำหลักพระพุทธรูปขึ้นมาด้วยไม้แกนจันทน์แดง เมื่อครั้งที่พระพุทธองค์เสด็จไปโปรดพุทธมารดาบนสวรรค์ชั้นดาวดึงส์เป็นเวลาหนึ่งพรรษา เรื่องนี้เป็นเรื่องตำนานในอินเดียมีมาแต่โบราณ^{๑๐๖}

ประเด็นที่สอง เชื่อว่าเกิดขึ้นในสมัยพระเจ้ามิลิท ซึ่งเป็นกษัตริย์อินเดียเชื้อสายกรีกปกครองอินเดียในแคว้นคันธาระ นับเป็นยุคแรกแห่งการสร้างพระพุทธรูป พุทธลักษณะของพระพุทธรูปจะมีดวงพระพักตร์คล้ายคลึงกับเทวรูป จนบางครั้งปรากฏทำเป็นพระมีสสุบนพระโอษฐ์ พระเศียรทำเป็นพระเกตุมาลา เพื่อให้แตกต่างจากรูปพระสาวก พระเกศาทำเป็นลักษณะมุ่นเกล้า ดังเช่นพระเกศาของพระมหากษัตริย์ในยุคนั้น ผ้ากาสาวพัสตร์ทำเป็นรอยกลีบย่น ประเด็นนี้มีนักปราชญ์หลายท่านแสดงทัศนะสนับสนุน เช่น สมเด็จพระยามังคลายราชูปถัมภ์ ทรงมีพระวินิจฉัยไว้ว่า “ส่วนอุเทสิกเจดีย์นั้น เพราะพวกโยนก็ได้คิดทำพระพุทธรูปขึ้นในคันธาระ ตั้งแต่ครั้งพระเจ้ามิลิท พระเจ้ากนิษกะเป็นเชื้อชาวต่างประเทศจึงเลื่อมใสในการสร้างพระพุทธรูปให้หาช่างชาวโยนที่มีฝีมือดีมาคิดทำพระพุทธรูปให้งามสง่ายิ่งขึ้นกว่าแต่ก่อน”^{๑๐๗} ซึ่งสอดคล้องกับแนวคิดของพระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตโต) ที่ได้แสดงทัศนะเกี่ยวกับการสร้างพระพุทธรูปไว้อย่างน่าสนใจว่า “พระเจ้ามิลิท กษัตริย์เชื้อชาติกรีกหรือโยนปกครองนครสาครละ ในอาณาจักรบาคเตรียพระองค์ทรงเป็นปราชญ์ได้โต้ตอบปัญหาธรรมกับพระนาคเสน แล้วทรงเลื่อมใสในพระพุทธศาสนา ตามเรื่องที่ปรากฏในมิลิทปัญหา พระพุทธศาสนาได้รับการทำนุบำรุงรุ่งเรือง ศิลปกรรมกรีกผสมอินเดียที่เรียกว่าแบบคันธาระก็เริ่มเกิดขึ้นด้วยอาศัยศรัทธาในพระพุทธศาสนา ปราชญ์สันนิษฐานว่าเป็นยุคแรกที่มีการสร้างพระพุทธรูป”^{๑๐๘} และศ.หลวงบริบาลบุรีภัณฑ์ ได้แสดงทัศนะเห็นด้วยว่า “พระยามิลิททรงเลื่อมใสในพระพุทธศาสนา และได้กระทำการอันยิ่งใหญ่ที่สุดสำหรับพวกเราที่ควรจะได้สำนึกถึงบุญคุณของ

^{๑๐๖} พระพิมลธรรม (ชอบ อนุจาริมหาเถระ), พระพุทธรูปปางต่าง ๆ, พิมพ์ครั้งที่ ๒, (กรุงเทพฯ: กองทุนบุญนิธิหอไตร, ๒๕๔๑), หน้า ๑๕๓.

^{๑๐๗} สมเด็จพระยามังคลายราชูปถัมภ์, ตำนานพระพุทธเจดีย์, อ่างแล้ว, หน้า ๘๐-๘๔.

^{๑๐๘} พระพรหมคุณาภรณ์, (ป.อ. ปยุตโต), พระพุทธศาสนาในเอเชีย, พิมพ์ครั้งที่ ๒, (กรุงเทพฯ: ธรรมสภา, ๒๕๔๘), หน้า ๓๔๐.

พระยามิลินท์ คือ ได้ทรงคิดสร้างพระพุทธรูปขึ้น ดังนั้น พระพุทธรูปจึงเกิดขึ้นในระหว่าง พ.ศ. ๓๖๕ ถึง พ.ศ. ๓๘๓ อันเป็นรัชสมัยของพระยามิลินท์นั่นเอง”^{๑๐๙}

ประเด็นที่สาม มีความเชื่อว่าเกิดในสมัยพระเจ้ากนิษกะมหาราช กษัตริย์ผู้ปกครองอินเดียภาคเหนือ โดยมีศูนย์กลางอยู่ที่เมืองปุรุชปุระ หรือเปศวาร์ พระองค์เป็นเอกอัครศาสนูปถัมภกเช่นเดียวกับพระเจ้าอโศกมหาราช แต่ทรงเลื่อมใสพุทธศาสนาลัทธิมหายาน มิใช่แบบเถรวาทดังที่พระเจ้าอโศกทรงนับถือ^{๑๑๐} ในประเด็นนี้มีผู้รู้หลายท่านที่แสดงทัศนะตรงกัน เช่น ศ.ม.จ. สุภัทรทิศ ดิศกุล ได้มีวินิจฉัยไว้ว่า “นอกจากนี้พระเจ้ากนิษกะทรงเป็นพระราชอาองค์แรกที่โปรดให้ตีพิมพ์พระพุทธรูปขึ้นบนด้านหลังของเงินเหรียญของพระองค์ด้วย สิ่งนี้อาจทำให้เห็นได้ว่า พระพุทธรูปคงสร้างขึ้นเป็นครั้งแรกในรัชกาลของพระเจ้ากนิษกะ”^{๑๑๑} และได้กล่าวไว้ในหนังสือ “ศิลปะในประเทศไทย” ว่า “เชื่อกันว่าพระพุทธรูปอุบัติขึ้นในรัชกาลของพระเจ้ากนิษกะเป็นปฐม”^{๑๑๒} ยังมีข้อความที่กล่าวยืนยันในประเด็นนี้อีกแห่งหนึ่งในหนังสือเกี่ยวกับพระพุทธรูปอินเดียมีใจความว่า “พระเจ้ากนิษกะทรงเป็นเอกอัครศาสนูปถัมภกทำนุบำรุงพระพุทธศาสนาเช่นเดียวกับพระเจ้าอโศกมหาราช แต่ในขณะนั้นคงเป็นพุทธศาสนาลัทธิมหายานยิ่งกว่าลัทธิเถรวาท เชื่อกันว่าพระพุทธรูปเป็นรูปมนุษย์คงสร้างขึ้นในรัชกาลนี้”^{๑๑๓}

การที่ผู้วิจัยได้นำข้อมูลมากกล่าวอ้างอิงนั้น เพื่อแสดงให้เห็นว่าข้อสรุปการเกิดขึ้นของพระพุทธรูปองค์แรกของโลกนั้นยังมีการโต้แย้งกันอยู่ยังหาข้อยุติไม่ได้ และยังไม่มีการชี้ชัดเด็ดขาดลงไปว่าเกิดขึ้นเป็นครั้งแรกในสมัยใดกันแน่ ถึงแม้ว่าการสร้างพระพุทธรูปจะไม่มีหลักฐานปรากฏชัดว่าเคยมีการสร้างพระพุทธรูปในสมัยพุทธกาลมาก่อนแล้วก็ตาม แต่พุทธศาสนิกชนทุกยุคทุกสมัยต่างก็มีจุดประสงค์ในการสร้างพระพุทธรูปเช่นเดียวกัน คือ เพื่อบูชาคุณของพระพุทธเจ้า เพื่อเป็นพุทธานุสสติ และเพื่อเป็นเครื่องเตือนสติให้รำลึกนึกถึงพระคุณของพระองค์ที่ทรงมีพระเมตตาสั่งสอนให้มนุษย์ผู้มีปัญญาได้เห็นทุกข์ เห็นเหตุแห่งทุกข์ และหนทางที่ทำให้หลุดพ้นจากทุกข์นั้น จนบรรลुพระนิพพานอันเป็นเป้าหมายสูงสุด

อย่างไรก็ตาม จากศึกษาข้อมูลในส่วนนี้แล้วผู้วิจัยมองว่าพุทธปฏิมาหรือพุทธรูปที่สร้างขึ้นมานั้นเป็นการสร้างจากวัตถุประสงค์ต่าง ๆ และเป็นวัตถุประสงค์ในการสร้างนั้นเพื่อเป็นเครื่องระลึกถึงพระพุทธเจ้าหรือความเป็นพุทธเจ้านั่นเอง ถึงแม้พระองค์จะเสด็จดับขันธปรินิพพานไปนานสองพันกว่าปีแล้วก็ตาม ความศรัทธาที่มีต่อความเป็นพุทธะก็ยังไม่ได้เลือนหายไปซึ่งปรากฏการณ์เช่นนี้สามารถเป็นสัญลักษณ์แทนพุทธภาวะหรือความเป็นพุทธเจ้าได้เช่นกัน

^{๑๐๙} ศ.จ. หลวงบริบาลบุรีภัณฑ์, พระพุทธรูปโบราณ, (กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์ยูไนเต็ดโปรดักชั่น, ๒๕๓๑), หน้า ๖๕.

^{๑๑๐} ศ.ม.จ. สุภัทรทิศ ดิศกุล, ศิลปะในประเทศไทย, พิมพ์ครั้งที่ ๘, (กรุงเทพฯ: อมรินทร์การพิมพ์, ๒๕๒๘), หน้า ๒๘.

^{๑๑๑} ศ.ม.จ. สุภัทรทิศ ดิศกุล, ศิลปะอินเดีย, พิมพ์ครั้งที่ ๓, (กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์คุรุสภาลาดพร้าว, ๒๕๓๕), หน้า ๗๓-๗๔.

^{๑๑๒} ศ.ม.จ. สุภัทรทิศ ดิศกุล, ศิลปะในประเทศไทย, อ้างแล้ว, หน้า ๒๙.

^{๑๑๓} ศ.ม.จ. สุภัทรทิศ ดิศกุล, พระพุทธรูปอินเดีย และความรู้อันใหม่เกี่ยวกับโบราณคดีจีน, (กรุงเทพฯ: กรมศิลปากร, ๒๕๔๗), หน้า ๑.

แต่ประเด็นนี้อาจจะมีผู้โต้แย้งว่า ในยุคสมัยปัจจุบันนี้ การสร้างพุทธปฏิมานั้นมีเจตนาที่แปรเปลี่ยนไปมากจนกลายเป็นพุทธพาณิชย์ซื้อขายเพื่อหาผลประโยชน์แล้วเช่นนี้จะนับว่าเป็นสัญลักษณ์แทนพุทธภาวะความเป็นพุทธเจ้าได้หรือไม่? สำหรับประเด็นการโต้แย้งที่อาจจะเกิดขึ้นได้นี้ ผู้วิจัยมองว่า ไม่ได้มีผลกระทบต่อแนวคิดเกี่ยวกับพุทธภาวะในบริบทของสัญลักษณ์แทนนี้ เพราะความเคารพหรือไม่เคารพหรือความศรัทธาหรือไม่ศรัทธานั้นมีเกิดขึ้นมาทุกยุคทุกสมัย แม้แต่สมัยพุทธกาลที่พระพุทธเจ้ายังพระชนม์ชีพอยู่ก็ยังมีผู้ว่ากล่าวให้ร้ายพระองค์ถึงขนาดลอบทำร้ายพระองค์ก็มีให้เห็นเช่นกัน จึงเป็นเรื่องที่ไม่น่าแปลกถ้ามีข้อโต้แย้งเช่นนี้เกิดขึ้นในสมัยปัจจุบัน

ง. พุทธภาวะในบริบทของพุทธคุณ

การระลึกถึงคุณของพุทธเจ้านั้นนับเป็นพุทธานุสสติอันเป็นหนึ่งในกรณฐานที่ชาวพุทธส่วนมากมักจะรู้จักกันเป็นอย่างดี เมื่อปฏิบัติบ่อยๆ คนคุ้นชินแล้วจะส่งผลดีหลายอย่าง กล่าวคือทำให้จิตสงบจากกิเลสได้ เช่น หากมีสิ่งที่ทำให้ใจขุ่นเคืองหรือเกิดราคะ เป็นต้น เมื่อนึกถึงความดีของพระพุทธเจ้าจิตจะกลับเป็นกุศลและเป็นหนทางนำไปสู่พระนิพพานได้ เพราะเมื่อจิตตั้งไว้ในความสงบ กิเลสแล้ว กายกรรม วาจากรรม มโนกรรม ก็จะมีบริสุทธิ ไม่มีความมัวหมองเดือดร้อนกระวนกระวาย เมื่อไม่กระวนกระวายจิตย่อมสงบ เมื่อสงบย่อมเห็นธรรมตามจริง เมื่อเห็นธรรมตามจริงย่อมคลายความยึดติด เมื่อคลายความยึดติดย่อมหลุดพ้นในที่สุด

พุทธคุณ คือ คุณของพระพุทธเจ้า^{๑๑๔} นั้นมี ๙ ประการ คือ

๑. อรหิ เป็นพระอรหันต์ คือ เป็นผู้บริสุทธิ ไกลจากกิเลส ทำลายกำแพงสังสารจักรได้ แล้วเป็นผู้ควรแนะนำสั่งสอนผู้อื่น ควรได้รับความเคารพบูชา เป็นต้น

๒. สมมาสมพุทโธ ตรัสรู้เองได้โดยชอบ ตรัสรู้อริยสัจ ๔ อันได้แก่ ทุกข์ สมุทัย นิโรธ มรรค เป็นการค้นพบด้วยพระองค์เอง ไม่มีครู อาจารย์เป็นผู้สอน

๓. วิชาจรรณสมปนโน ถึงพร้อมด้วยวิชาและจรณะ คือ ความรู้ และจรณะ คือ ความประพฤติ

๔. สุขโต เสด็จไปดีแล้ว คือ ทรงดำเนินพระพุทธรายาให้เป็นไปโดยสำเร็จผลด้วยดี พระองค์เองก็ได้ตรัสรู้สำเร็จเป็นพระพุทธเจ้า ทรงบำเพ็ญพุทธกิจก็สำเร็จประโยชน์ยิ่งใหญ่แก่ชนทั้งหลาย ในที่ที่เสด็จไปและแม้ปรินิพพานแล้วก็ได้ประดิษฐานพระศาสนาไว้เป็นประโยชน์แก่มหาชนสืบมา

๕. โลกวิทู เป็นผู้รู้แจ้งโลก คือ ทรงรู้แจ้งสภาวะอันเป็นคติธรรมตาแห่งโลก คือ สังขารทั้งหลาย ทรงหยั่งทราบอริยาคัยสันดานแห่งสัตว์โลกทั้งปวง ผู้เป็นไปตามอำนาจแห่งคติธรรมตาโดยถ่องแท้ เป็นเหตุให้ทรงดำเนินพระองค์เป็นอิสระ พ้นจากอำนาจครอบงำแห่งคติธรรมตานั้นและทรงเป็นที่พึ่งแห่งสัตว์ทั้งหลายผู้ยังจมอยู่ในกระแสโลกได้

๖. อนุตตโร ปุริสทมมสารถิ เป็นสารถิฝึกคนที่ฝึกได้ไม่มีใครยิ่งกว่า คือ ทรงเป็นผู้ฝึกคนได้ดีเยี่ยมไม่มีผู้ใดเทียมเท่า

๗. สตถา เทวมนุสสานิ เป็นศาสดาของเทวดาและมนุษย์ทั้งหลาย พระองค์ทรงประกอบด้วยคุณสมบัติที่ควรเป็นครูของบุคคลในทุกระดับชั้น เพราะพระองค์ทรงรอบรู้และทรงสอนคนได้ทุกระดับ

^{๑๑๔} ม.ม. (ไทย) ๑๒/๗๔/๖๕-๖๖.

ทรงสอนด้วยความเมตตา มิใช่เพื่อลาภสักการะและคำสรรเสริญ แต่ทรงมุ่งความถูกต้องและประโยชน์สุขของผู้ฟังเป็นใหญ่ ทรงสอนให้เหมาะสมกับอัธยาศัยของผู้ฟังและทรงทำได้ตามที่ทรงสอนนั้นด้วย

๘. พุทฺโธ เป็นผู้ตื่นและเบิกบานแล้ว คือ ทรงตื่นเองจากความเชื่อถือและข้อปฏิบัติทั้งหลายที่ถือกันมาผิดๆ ด้วย ทรงปลุกผู้อื่นให้พ้นจากความหลงงมงายด้วย อนึ่ง เพราะไม่ติด ไม่หลง ไม่หวั่งกังวลในสิ่งใดๆ มีการคำนึงประโยชน์ส่วนตน เป็นต้น จึงมีพระทัยเบิกบาน บำเพ็ญพุทธกิจได้ถูกต้องบริบูรณ์ โดยถือธรรมเป็นประมาณ การที่ทรงพระคุณสมบูรณ์เช่นนี้และทรงบำเพ็ญพุทธกิจได้เรียบร้อยบริบูรณ์เช่นนี้ ย่อมอาศัยเหตุ คือ ความเป็นผู้ตื่นและยอมให้เกิดผล คือ ทำให้ทรงเบิกบานด้วย

๙. ภควา เป็นผู้มิมีใครจะทรงทำการใดก็ลุล่วงปลอดภัยทุกประการหรือเป็นผู้จำแนกแจกธรรมคำสั่งสอนแก่เวไนยสัตว์ให้รู้ตาม^{๑๑๕}

การที่ผู้วิัจัยนำเอาการระลึกถึงพุทธเจ้านี้มากแล้ว เพื่อยืนยันว่าพระพุทฺธเจ้าถึงแม้จะเสด็จดับขันธปรินิพพานไปแล้วก็ยังคงเหลือพระคุณของพระองค์อยู่ ซึ่งเป็นสิ่งที่ชาวพุทฺธโดยทั่วไปถือปฏิบัติกันอยู่จนถึงทุกวันนี้ยาวนานนับพันปี การระลึกพระคุณของพระพุทฺธเจ้านี้ก็เปรียบเสมือนกับเป็นการระลึกถึงพุทฺธภาวะหรือความเป็นพุทฺธเจ้า เพราะพระวรกายที่เป็นกายเนื้อของพระองค์นั้นได้สูญสลายไปแล้วในฐานะที่พระองค์เป็นมนุษย์ผู้หนึ่ง แต่พระคุณของพระองค์กลับคงอยู่ไม่ได้อันตรายหายไประยะไหน พุทฺธภาวะจึงไม่ได้เป็นสภาพว่างเปล่า ย่อมเป็นสภาวะที่ปรากฏอยู่ทุกขณะที่มีผู้ระลึกถึงพระองค์ ผู้วิัจัยเชื่อว่าการอธิบายพุทฺธภาวะในลักษณะเช่นนี้สามารถเป็นแนวทางที่จะตอบปัญหาที่เกิดขึ้นหลังการปรินิพพานของพุทธเจ้าได้และอาจจะเป็นผลส่งเสริมต่อแนวคำสอนของพุทฺธปรัชญาเถรวาทที่เกี่ยวกับการปรารถนาเป็นพระโพธิสัตว์เพื่อบำเพ็ญบารมี เพราะแต่เดิมนั้นพระโพธิสัตว์ คือ ผู้ที่สะสมบารมีจนครบแล้วได้ตรัสรู้ต่อนั้นก็ออกเผยแผ่ธรรมแล้วเสด็จดับขันธปรินิพพานกลายเป็นสภาวะที่บุคคลทั้งหลายที่เป็นปุถุชนหรืออริยบุคคล แม้ปรารถนาจะพบพระองค์ในลักษณะเป็นตัวตนก็ไม่สามารถที่จะพบได้อีก นอกจากการกำหนดสัญลักษณ์รูปเป็นเครื่องหมายแทนพระองค์เท่านั้น ประเด็นดังกล่าวนี้มีความต่างกับแนวคิดของพุทฺธปรัชญามหายานที่มีหลักการและการอธิบายเกี่ยวกับพุทฺธภาวะหลังพระพุทฺธเจ้าปรินิพพานไปแล้วเป็นอย่างมาก ซึ่งผู้วิัจัยจะได้กล่าวโดยละเอียดในบทต่อไป

๒.๕ สรุป

การศึกษาพุทฺธภาวะในพุทฺธปรัชญาเถรวาทในบทนี้ ผู้วิัจัยมีความประสงค์ที่จะต้องการทราบถึงความเป็นมาของแนวคิดพุทฺธภาวะ คุณลักษณะทางพระกายและทางจิตของพระพุทฺธเจ้าพร้อมทั้งพุทฺธานุภาพที่เกิดขึ้นเมื่อบรรลุถึงพุทฺธภาวะแล้ว และแนวคิดพุทฺธภาวะหลังปรินิพพานซึ่งเมื่อศึกษาค้นคว้าแล้วสามารถสรุปได้ดังนี้

แนวคิดพุทฺธภาวะของพุทฺธปรัชญาตั้งเดิมนั้นไม่ได้มีการกล่าวถึงพุทฺธภาวะโดยตรงแต่มีแนวคำสอนเรื่องจิตประภัสสร ที่ได้กล่าวถึงสภาวะของจิตที่ผุดผ่องอยู่ตามธรรมชาติ แต่ภายหลังเกิดความเศร้าหมองเพราะอุปกิเลสที่จรมา จึงเป็นสภาวะที่สามารถเปลี่ยนได้ เศร้าหมองได้ตามสิ่งที่เข้าไป

^{๑๑๕} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต), พจนานุกรมพุทฺธศาสนา ฉบับประมวลธรรม, พิมพ์ครั้งที่ ๒๔, (กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์พระพุทฺธศาสนาของธรรมสภา, ๒๕๕๖), หน้า ๒๒๒.

เกี่ยวข้องในฐานะที่เป็นเจตสิกธรรม แต่ก็สามารถที่ทำให้กลับมาผุดผ่องได้ด้วยการฝึกอบรมปฏิบัติตามคำสอนของพุทธเจ้า

ในทัศนะของอรรถกถาจารย์ฝ่ายพุทธปรัชญาเถรวาทมองว่า จิตผุดผ่องหรือจิตประภัสสร นั้นหมายถึง ภาวังคจิต ซึ่งแม้จะเป็นธรรมชาติที่มีความบริสุทธิ์ตามปกติเป็นจิตที่รักษาความสืบเนื่องของชีวิตเริ่มตั้งแต่ปฏิสนธิจนถึงจุติ จะมีความสะอาดบริสุทธิ์โดยธรรมชาติ แต่ก็เศร้าหมองเพราะอุปกิเลสมีโลภะเป็นต้นที่เกิดขึ้นแล้วในขณะที่ขวนจิตอันเป็นช่วงเวลาที่จิตรับอารมณ์นั้น โดยภาวังคจิตนั้นก็คือจิตระดับลึกภายในที่อยู่ในภาวะธรรมชาติของจิตล้วนๆ ยังไม่ได้ออกมารับรู้อารมณ์

อย่างไรก็ตาม แม้ว่าหลักพุทธปรัชญาดั้งเดิมนั้น จะยอมรับว่าเป็นจิตที่มีความผุดผ่อง แต่ก็ไม่ได้หมายความว่า จิตนั้นมีความบริสุทธิ์ปราศจากกิเลสทุกชนิดเหมือนจิตของพระพุทธเจ้าที่เข้าถึงพุทธภาวะแล้ว ด้วยเหตุนี้ จิตประภัสสรหรือจิตผุดผ่องจึงไม่ใช่จิตบริสุทธิ์ที่ปราศจากกิเลสโดยสิ้นเชิง แต่เป็นจิตที่มีสภาวะผุดผ่องเพราะกิเลสชั้นหยาบและชั้นระดับกลางระงับไป แต่กิเลสชั้นละเอียดที่เรียกว่า “อนุสัย” หรือ “อาสวะ” ยังมีอยู่ตลอดเวลา ดังนั้น การจะถือเอาความหมายตามนัยยะนี้ แนวคิดเรื่องจิตประภัสสรตามหลักพุทธปรัชญาดั้งเดิมนั้นจึงมีลักษณะที่ไม่ตรงกับพุทธภาวะหรือคุณลักษณะของความเป็นพระพุทธเจ้าที่ผู้วิชัยได้นิยามความหมายไว้นั้นเลย

สำหรับแนวคิดเรื่องพุทธภาวะตามทัศนะของพุทธปรัชญาเถรวาทนั้น ผู้วิชัยได้เริ่มศึกษาตั้งแต่การบำเพ็ญบารมีของเจ้าชายสิทธัตถะ ในขณะที่ยังเป็นพระโอรสศรัทธาปรารถนาพุทธภูมิมุ่งสั่งสมบารมีเมื่อบำเพ็ญบารมีได้ครบถ้วนแล้วก็ได้ทรงตรัสรู้สู่อุตรสัมมาสัมโพธิญาณ ณ โคนต้นพระศรีมหาโพธิ์ การปฏิบัติขึ้นแห่งพระพุทธเจ้าทั้งหลายนั้นนับเป็นสิ่งที่เกิดขึ้นได้ยากมาก เพราะตามแนวคิดของพุทธปรัชญาเถรวาทการเกิดขึ้นของภาวะความเป็นพระเจ้านั้นจะต้องเกิดจากการค่อยๆ สั่งสมบารมีจนครบถ้วนแล้วจึงจะสำเร็จได้ เพื่อที่จะนำพาสรรพสัตว์ทั้งหลายให้หลุดพ้นจากวัฏสงสารนี้ให้ได้มากที่สุด

การเริ่มต้นที่จะบรรลุปุทธภาวะนั้น จะต้องเริ่มที่การปรารถนาความเป็นพระโอรสศรัทธาสั่งสมบารมีด้วยการการบำเพ็ญคุณธรรมพิเศษที่เรียกว่า พุทธการกธรรม หรือทศบารมี ให้เต็มเปี่ยมสมบูรณ์ และการบำเพ็ญนั้นจะต้องให้บริบูรณ์ทั้ง ๓ ระดับ คือ ระดับสามัญ ระดับกลาง และระดับอุกฤษฏ์ จึงเป็นสมมติสภารมี เมื่อการบำเพ็ญบารมีทั้งหมดจะสมบูรณ์เต็มเปี่ยมพร้อมแล้วก็จะบรรลุปุทธภาวะเป็นพระสัมมาสัมพุทธเจ้า

คุณลักษณะที่สำคัญประการหนึ่งของพุทธเจ้าก็คือคุณลักษณะทางกาย ตามคัมภีร์ได้กล่าวไว้มี ๓ ประเภท คือ กำลังพระกาย ลักษณะมหาบุรุษ ๓๒ ประการ และอนุพยัญชนะ ๘๐ ประการ เป็นธรรมชาติของมหาบุรุษเท่านั้นไม่ได้เป็นสิ่งที่เกิดขึ้นกับบุคคลสามัญทั่วไป จึงมีลักษณะพิเศษที่แตกต่างจากบุคคลทั่วไปอันเป็นผลมาจากการบำเพ็ญกุศลกรรมที่พระพุทธเจ้าได้ทรงกระทำไว้ในอดีตชาติทั้งสิ้น นอกจากนี้ยังมีคุณลักษณะทางจิตของพระพุทธเจ้า ซึ่งเกิดขึ้นหลังจากที่พระพุทธเจ้าได้ทรงตรัสรู้สู่อุตรสัมมาสัมโพธิญาณแล้ว นอกจากที่พระองค์จะเป็นผู้บริสุทธิ์ปราศจากกิเลสแล้ว พระองค์ยังประกอบไปด้วยกำลังปัญญาแรงกล้า ทรงมีพระปรีชาญาณ เฉลียวฉลาดล่วงมนุษย์สามัญทั่วไปประกอบกับทรงรู้แจ้งโลกทั้งปวงตลอดทั้งเทวโลก มารโลก พรหมโลก และเหล่าสรรพสัตว์ทั้งหลาย เป็นสิ่งที่ทำให้พระองค์แตกต่างจากพระอรหันตสาวกที่ล้วนแต่เป็นผู้บริสุทธิ์ปราศจากกิเลสเหมือนกัน แต่กำลังพระญาณนั้นมีไม่เท่ากับพระพุทธเจ้า

ประเด็นสุดท้าย ผู้วิจัยได้กล่าวถึงแนวคิดพุทธภาวะหลังปรินิพพาน ซึ่งเกี่ยวกับประเด็นนี้ พุทธปรัชญาเถรวาทมีแนวคิดที่ว่า หลังจากพุทธเจ้าดับขันธปรินิพพานด้วยอนุปาสีเสสนิพพานไปแล้ว พุทธภาวะย่อมเป็นสภาพว่างเปล่า ไม่มีสภาวะบัญญัติอื่นใดปรากฏอยู่อันเป็นเหตุให้ไม่มีผู้ใดสามารถจะหาพระพุทธรเจ้าผู้ปรินิพพานไปแล้วได้และอธิบายสภาวะของพระพุทธรเจ้าหลังปรินิพพานว่าเป็นอนัตตา

อย่างไรก็ตาม ในประเด็นดังกล่าวนี้ ผู้วิจัยได้เสนอแนวทางการอธิบายแนวคิดพุทธภาวะหลังปรินิพพาน โดยนำเอาสิ่งที่มีการกล่าวกันอยู่แล้วในแนวคำสอนของพุทธปรัชญาเถรวาทซึ่งไม่ใช่เป็นสิ่งที่ผู้วิจัยคิดสร้างขึ้นใหม่ เพียงแต่ผู้วิจัยต้องการเสนอมุมมองที่แตกต่างไปจากเดิมเท่านั้น มี ๔ ประเด็น ได้แก่ ประเด็นแรก เป็นสิ่งที่มีการกล่าวถึงอยู่แต่เดิมแล้วในเรื่องที่พุทธภาวะนั้นเป็นอนัตตา ประเด็นที่สอง พุทธภาวะในบริบทของตัวตน ซึ่งใช้กรอบแนวคิดที่เกิดจากพุทธพจน์ในมหาปรินิพพานสูตรที่พระองค์ตรัสกับพระอานนท์ว่าให้ถือเอาธรรมวินัยเป็นตัวแทนพระองค์ในกาลที่พระองค์เสด็จดับขันธปรินิพพานแล้วและพุทธพจน์ที่พระพุทธรเจ้าได้ตรัสกับพระวัคคิเถระให้ยึดถือในธรรมที่พระองค์สั่งสอนเพราะการได้เห็นธรรมก็เท่ากับเห็นพระองค์ ประเด็นที่สามพุทธภาวะในบริบทของสัญลักษณ์แทน ซึ่งใช้กรอบแนวคิดการสร้างพุทธปฏิมาหรือพระพุทธรูป อันเป็นสัญลักษณ์ที่สร้างขึ้นเป็นตัวแทนองค์พระสัมมาสัมพุทธเจ้าที่มีปรากฏโดยทั่วไปทั้งพุทธปรัชญาเถรวาทและมหายานอาจจะนับได้มาเป็นที่มีความสอดคล้องกันในส่วนที่มีเป้าหมายเพื่อเป็นเครื่องเตือนสติให้รำลึกนึกถึงพระคุณของพระองค์ที่ทรงมีพระเมตตาสั่งสอนให้มนุษย์ผู้มีปัญญาได้เห็นทุกข์ เหตุแห่งทุกข์ และหนทางที่ทำให้หลุดพ้นจากทุกข์นั้น และประเด็นสุดท้าย พุทธภาวะอยู่ในบริบทของพุทธคุณเป็นการระลึกถึงพระคุณของพระพุทธรเจ้า ถึงแม้พระองค์จะเสด็จดับขันธปรินิพพานไปนานแล้วก็ยังคงเหลือพระคุณของพระองค์อยู่เป็นการยืนยันว่าพุทธภาวะหลังปรินิพพานนั้นไม่ได้อันตรธานหายไปไหน ยังคงสถิตย์อยู่ในรูปแบบอื่นตามที่ผู้วิจัยได้กล่าวมานั้น

กล่าวโดยสรุป เนื้อหาเกี่ยวกับแนวคิดพุทธภาวะในพุทธปรัชญาเถรวาทที่กล่าวมาทั้งหมดในบทที่ ๒ นี้ ผู้วิจัยได้นำเสนอในส่วนที่เป็นคำสอนดั้งเดิมก็คือเรื่องจิตประภัสสรที่มีอยู่ในมนุษย์ทุกคน ส่วนมนุษย์ผู้ได้บำเพ็ญบารมีเป็นโพธิสัตว์ท้ายที่สุดแล้วก็จะเข้าถึงภาวะความเป็นพระพุทธรเจ้า ซึ่งภาวะความเป็นพระพุทธรเจ้านี้ ก็คือพุทธภาวะที่ผู้วิจัยต้องการศึกษาเพื่อนำไปวิเคราะห์หาคำตอบและเชื่อมโยงกับแนวคิดเรื่องพุทธภาวะในพุทธปรัชญามหายาน เพื่อพิจารณาว่ามุมมองของพุทธปรัชญามหายานนั้นมีทัศนะต่อพุทธภาวะในพุทธปรัชญาเถรวาทในลักษณะอย่างไร เพื่อนำไปเป็นเหตุผลทำการวิเคราะห์ในบทต่อไป

บทที่ ๓

แนวคิดพุทธภาวะในพุทธปรัชญามหายาน

ในบทนี้ ผู้วิจัยจะศึกษาพุทธภาวะในพุทธปรัชญามหายาน โดยมุ่งศึกษาในส่วนของความเป็นมาของแนวคิดพุทธภาวะในพุทธปรัชญามหายาน ซึ่งแนวคำสอนนี้เริ่มปรากฏชัดเจนเมื่อราวกลางพุทธศตวรรษที่ ๕ ก่อนหน้านั้นมีพุทธปรัชญานิกายอื่นๆ เกิดขึ้นมากมาย บางนิกายก็สูญสลายไปในระยะเวลาไม่นาน จะมีบางนิกายเท่านั้นที่ยืนหยัดอยู่มาได้จนกระทั่งทุกวันนี้ ซึ่งผู้วิจัยได้แบ่งการศึกษาออกเป็น ๔ ประเด็น คือ ๑) แนวคิดเรื่องพระโพธิสัตว์ในพุทธปรัชญามหายาน ๒) แนวคิดเรื่องพุทธภาวะตามทัศนะของพุทธปรัชญามหายาน ๓) แนวคิดเรื่องตรีกายในพุทธปรัชญามหายาน และ ๔) แนวคิดพุทธภาวะหลังปรินิพพาน โดยมีเนื้อหาตามลำดับ ดังนี้

๓.๑ แนวคิดเรื่องพระโพธิสัตว์ในพุทธปรัชญามหายาน

หลักการที่สำคัญประการหนึ่งในแนวคำสอนของพุทธปรัชญามหายานก็คือหลักแห่งพระโพธิสัตว์ภูมิ ซึ่งเป็นหลักที่พุทธปรัชญามหายานแต่ละนิกายยอมรับนับถือและทุกๆ นิกายต่างก็มีจุดมุ่งหมาย คือ โพธิสัตว์ภูมิ อันเป็นเหตุให้บังเกิดพุทธภูมิเหมือนกัน ตามแนวคิดของพุทธปรัชญามหายานนั้นต่างเชื่อว่า ผู้ที่จะบรรลุถึงพุทธภูมิได้นั้นจำเป็นต้องผ่านการบำเพ็ญจริยธรรมแห่งพระโพธิสัตว์มาก่อนด้วยเหตุนี้ อาจกล่าวได้ว่าโพธิสัตว์ภูมิเป็นเหตุ พุทธภาวะเป็นผล ซึ่งแนวคิดเรื่องพระโพธิสัตว์เป็นแกนกลางที่สำคัญและเป็นจุดมุ่งหมายของพุทธปรัชญามหายานนี้อันเป็นเหตุทำให้พระโพธิสัตว์กลายเป็นที่พึ่งของบุคคลทั้งหลาย เป็นสิ่งที่เคารพบูชาของพุทธศาสนิกผู้เลื่อมใสและถือว่าพระโพธิสัตว์จะเป็นผู้มีหน้าที่สำคัญในการช่วยเหลือดูแลชาวโลกให้พ้นจากทุกข์ ทำให้ประสบความสำเร็จในชีวิตจากแนวคิดดังกล่าวนี้ ในที่สุดพระโพธิสัตว์ก็ได้กลายเป็นผู้มีอิทธิพลเหนือโลกได้รับการเคารพบูชาไม่ต่างจากฐานะเทพเจ้าอันเป็นที่ตั้งของศรัทธาและเป็นผู้ที่เต็มด้วยความกรุณา ดังนั้น การจะกล่าวถึงพุทธภาวะตามแนวคิดของพุทธปรัชญามหายาน จึงจำเป็นต้องกล่าวถึงจุดเริ่มต้นของการมีขึ้นของพุทธภาวะเสียก่อน นั่นก็คือแนวคิดเรื่องพระโพธิสัตว์ ซึ่งจะมีรายละเอียดดังต่อไปนี้

๓.๑.๑ ความหมายพระโพธิสัตว์ในพุทธปรัชญามหายาน

เมื่อมองย้อนกลับไปในอดีตจะพบว่าแนวคิดเรื่องพระโพธิสัตว์จะมีความเกี่ยวเนื่องกับการเป็นผู้ช่วยเหลือผู้อื่นหรือการสละตนเองเพื่อผู้อื่น นับเป็นแนวคิดที่ได้เกิดขึ้นในสมัยการก่อกำเนิดพุทธศาสนานิกายมหายาน ราวพุทธศตวรรษที่ ๖-๗ โดยการรวมตัวของพระผู้เป็นคณาจารย์ในนิกายต่างๆ ทั้ง ๑๘ นิกาย มาตั้งเป็นลัทธินิกายใหม่ คือ ลัทธินิกายมหายาน มีวัตถุประสงค์เพื่อปรับปรุงหลักคำสอนของพระพุทธเจ้าให้ทันสมัย ทันเหตุการณ์และแข่งขันกับศาสนาพราหมณ์หรือฮินดู ซึ่งกำลังฟื้นฟูเป็นการใหญ่^๑ ประเด็นการเกิดขึ้นของแนวคิดพระโพธิสัตว์นี้ บุญย นิลเกษ ได้แสดง

^๑ วติน อินทสระ, *พุทธปรัชญามหายาน*, (กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์มหาวิทยาลัยรามคำแหง, ๒๕๓๒), หน้า ๗.

ทัศนะไว้สรุปได้ใจความสำคัญว่า “แนวคิดเรื่องพระโพธิสัตว์จะโดดเด่นมากและเป็นที่ยอมรับกันอย่างกว้างขวางในพุทธปรัชญามหายาน ในสมัยต่อมาเชื่อกันว่าต้นกำเนิดเรื่องพระโพธิสัตว์ เรื่องบารมีธรรม และสัจธรรมอื่นๆ อันเป็นอุดมการณ์ของพระโพธิสัตว์นั้น พุทธปรัชญามหายานได้รับมาจากหลักคำสอนของนิกายสรวาสตีวาทและมหาสังฆิกะ”^๒

อีกสาเหตุหนึ่งนั้น เป็นเพราะระบบของพระสงฆ์ในยุคนั้นได้มีการทำงานที่ซับซ้อนทำ ความยุ่งยากลำบาก จึงทำให้ผู้ที่สนใจเลื่อมใสในพุทธศาสนาได้มีการต่อต้านและทำให้เกิดความคิดขึ้นใหม่ว่า การที่บุคคลจะสามารถถึงความหลุดพ้นได้ไม่จำเป็นที่บุคคลนั้นจะต้องออกบวชเสมอไปผู้ที่เป็ นคฤหัสถ์ก็สามารถที่จะเป็นพระโพธิสัตว์ได้ สามารถที่จะมีความมุ่งหมายต่อพระโพธิญาณอันสูงสุดได้ เช่นกันและได้มีความเชื่อเพิ่มอีกว่า การบำเพ็ญตนให้เป็นพระโพธิสัตว์นั้นสามารถที่จะก่อให้เกิด ประโยชน์ได้ทั้งสองด้าน คือ ประโยชน์ส่วนรวมและประโยชน์ส่วนตน สามารถทำประโยชน์ไปได้ พร้อมๆ กันได้ ซึ่งเนื้อความนี้มีความสอดคล้องกับคำกล่าวของ สุมาลี มหณรงค์ชัย ที่ว่า “พระโพธิสัตว์ เป็นผู้ที่มุ่งมั่นปรารถนาบรรลุพุทธภูมิ คือ ตั้งจิตขอเป็นพระพุทธเจ้าต่อไปในอนาคต ความปรารถนานี้ เกิดจากการเล็งเห็นว่า การเกิดเป็นพระพุทธเจ้าเท่านั้นจึงจะสามารถช่วยเหลือสรรพสัตว์ให้พ้นทุกข์ได้อย่าง แท้จริง บุคคลที่มุ่งหวังจะเป็นพระพุทธเจ้าจะต้องมีจิตที่คิดช่วยเหลือสรรพสัตว์ให้พ้นทุกข์จริงๆ ไม่ใช่คิดว่า การเกิดเป็นพระพุทธเจ้าให้ผลตอบแทนที่สูงกว่า จะต้องไม่มีประโยชน์สุขส่วนตนใดๆ เข้ามาเกี่ยวข้อง ซึ่งทำไม่ได้ง่ายๆ เลย”^๓ และยังมีนักวิชาการทางด้านพุทธปรัชญาอีกท่าน คือ ศ.พิเศษ เสฐียร พันธงศรี ที่ได้แสดงทัศนะเกี่ยวกับพระโพธิสัตว์ไว้ว่า “พระโพธิสัตว์ หมายถึง ผู้ซึ่งอยู่ในโพธิ คือ ความรู้ ผู้ที่จะ เข้าถึงพุทธภาวะ ตรัสรู้เป็นพระพุทธเจ้าในวันข้างหน้า บุคคลเราสามารถเป็นพระโพธิสัตว์ได้ด้วยกับทุกคน ไม่ว่าผู้ครองเรือน หรือบรรพชิต หากได้ตั้งปณิธานมุ่งมั่นจะกระทำความดีต่อสรรพสัตว์ เช่น พระโพธิสัตว์ได้ทรงกระทำและปณิธานนั้นมหายานถือว่า เป็นบันไดทางเดียวที่จะนำไปสู่ความเป็น โพธิสัตว์ได้”^๔ และศ.ดร.สมภาร พรหมทา ได้แสดงทัศนะในเรื่องนี้เพิ่มเติมไว้ว่า “ผู้ที่ตั้งจิตปรารถนา จะเป็นพระพุทธเจ้าในอนาคตแล้วเพียรพยายามสร้างสมบารมีนี้ ภาษาทางพุทธศาสนาเรียกว่า พระโพธิสัตว์ และไม่จำเป็นต้องอยู่ในรูปมนุษย์เสมอไป ระหว่างการบำเพ็ญบารมี พระโพธิสัตว์ต้องเวียนว่ายตาย เกิดอยู่ในภพภูมิต่างๆ ตามแรงของกรรม บางชาติอาจเกิดเป็นมนุษย์ บางชาติอาจเป็นเทวดา บางชาติ อาจเป็นพรหม บางชาติอาจเกิดเป็นเดรัจฉาน เป็นต้น ตามประวัติพระพุทธรูปเจ้าสมัยที่ยังเป็นพระโพธิสัตว์ พระองค์เคยเกิดเป็นทุกสิ่งทีละขั้วมาข้างต้นนั้น การเวียนว่ายไปตามแรงของกรรมนี้เป็นเรื่องปกติ ธรรมดาในทัศนะของพระพุทธศาสนา”^๕

ในคัมภีร์โยคจารย์ภูมิศาสตร์ ได้กล่าวไว้ว่า พระโพธิสัตว์ผู้บำเพ็ญซึ่งสุญญตวิโมกข์ย่อม เป็นผู้รู้ชัดถึงสรรพธรรมทั้งหลายตามเป็นจริง แต่ก็จะต้องไม่เป็นผู้ตบตันดับขันธปริพพาน จะต้องทำการ

^๒ บุญย์ นิลเกษ, *พุทธศาสนมหายาน*, (กรุงเทพฯ: แพร่พิทยา, ๒๕๒๖), หน้า ๑๕.

^๓ สุมาลี มหณรงค์ชัย, *พุทธศาสนมหายาน (ฉบับปรับปรุงแก้ไข)*, (กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์ศยาม, ๒๕๕๒), หน้า ๒๕.

^๔ ศ.พิเศษ เสฐียร พันธงศรี ราชบัณฑิต, *พุทธศาสนมหายาน*, พิมพ์ครั้งที่ ๔, (กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์ สุขภาพใจ, ๒๕๔๓), หน้า ๓๑.

^๕ สมภาร พรหมทา, *พุทธศาสนมหายานนิกายหลัก*, (กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์แห่งจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๔๐), หน้า ๑๑.

โปรดสัตว์ต่อไปอีก ถึงจะมีกิเลสส่วนน้อยเหลืออยู่ในจิตของตนก็ตาม พระโพธิสัตว์ย่อมถือเอา มหากรุณาเป็นบุเรกจาริกเสมอ^๖ และท่านครูนาคารชุน ซึ่งเป็นผู้ก่อตั้งสำนักมหายิมก็มีชีวิตอยู่ใน พุทธศตวรรษที่ ๗ ได้สรุปลักษณะของพระโพธิสัตว์ไว้เป็นโคลกคาถาว่า “พระโพธิสัตว์เป็นผู้มีนิพพิทา แก่กล้าต่อสังสารวัฏ แต่ก็เป็นผู้หันทักตร์เข้าหาสังสารวัฏ” “พระโพธิสัตว์มีศรัทธาปสาทยินดีต่อ พระนิรวาณ แต่ก็เป็นผู้หันทปฤษฎางค์ให้แก่พระนิรวาณ” “พระโพธิสัตว์ สมควรต่อการกล้วสรรพกิเลส แต่ก็ไม่ควรละเลยเสียให้สิ้น”^๗ ซึ่งจะมีความสอดคล้องกับคุณสมบัติของพระโพธิสัตว์ที่ว่า พระโพธิสัตว์ จะต้องเป็นผู้มีมหาปรัชญาหรือปัญญาอันยิ่งใหญ่หมายความว่า จะต้องเป็นผู้มีปัญญาเห็นแจ้งใน สัจธรรมไม่ตกเป็นทาสของกิเลสเป็นผู้มีมหากรุณาจะต้องเป็นผู้มีจิตกรุณาสรรพสัตว์อย่างปราศจาก ขอบเขตพร้อมที่จะสละตนเองเพื่อช่วยสรรพสัตว์ให้พ้นทุกข์และพระโพธิสัตว์จะต้องมีมหาอุบาย หมายความว่า จะต้องมามีวิธีการที่ชาญฉลาดในการแนะนำอบรมสั่งสอนผู้อื่นให้เข้าถึงสัจธรรมได้^๘ คุณสมบัติของพระโพธิสัตว์ดังกล่าวนี้ นับเป็นหัวใจสำคัญของพุทธปรัชญามหายาน สำหรับประการแรก เป็นการบำเพ็ญประโยชน์เพื่อตนเองให้ถึงพร้อม ส่วนสองประการหลังเป็นการบำเพ็ญประโยชน์ เพื่อผู้อื่นเป็นหลัก

แต่ทั้งนี้ขอให้สังเกตคำว่า พระโพธิสัตว์นั้นเป็นคำที่ปรากฏใช้ในคัมภีร์รุ่นแรกๆ ของพุทธปรัชญา ซึ่งมักใช้ในข้อความแสดงประวัติของพระพุทธเจ้าองค์ปัจจุบันแต่ครั้งเมื่อยังไม่ได้ตรัสรู้ ต่อมาเมื่อเกิด ความคิดเรื่องพระพุทธเจ้าหลายพระองค์ขึ้นจึงได้ใช้หมายรวมถึงพระพุทธเจ้าองค์อื่นๆ ที่ยังไม่ได้ตรัสรู้ด้วย ดังนั้น คำว่า โพธิสัตว์ จึงกลายเป็นชื่อเรียกประเภทบุคคลผู้จะตรัสรู้เป็นพระพุทธเจ้า ในคัมภีร์พุทธปรัชญา ช่วงการแตกเป็นสำนักต่างๆ ด้วยเหตุผลดังกล่าว คำว่า โพธิสัตว์ จึงมีลักษณะเป็นชื่อประเภทของ บุคคลผู้บำเพ็ญตนหรือมีความมุ่งหมายที่จะบรรลุโพธิญาณและในท้ายที่สุดเรื่องราวของพระโพธิสัตว์ ก็ได้เป็นแกนกลางหรือเป็นหลักของพุทธปรัชญามหายานดังเช่นที่ปรากฏอยู่ในปัจจุบันนี้^๙ ด้วยเหตุนี้ พระโพธิสัตว์สำหรับพุทธศาสนิกชนฝ่ายมหายาน จึงมีความสำคัญมาก ซึ่งสอดคล้องกับทัศนะของ สุมาลี มหณรงค์ชัย ที่กล่าวไว้ว่า “...หลักฐานบางแห่งชี้ว่า จุดเน้นเรื่องพระโพธิสัตว์นั้นเริ่มต้นเมื่อภาพลักษณ์ของ พระอรหันต์ตกต่ำอันเนื่องมาจากทิวฎี ๕ ประการ (ปัญจวัตถุ) ที่พระมหาเวทแสดงไว้ ผู้คนจึงหันมาให้ความสำคัญกับความป็นพุทธะมากกว่า อุดมการณ์พระโพธิสัตว์จึงเกิดขึ้นตั้งแต่หลังพุทธปรินิพพาน ประมาณ ๑๐๐ ปี”^{๑๐}

จากที่กล่าวมาทั้งหมดนี้ทำให้สรุปได้ว่า พระโพธิสัตว์ในพุทธปรัชญามหายานนั้นหมายถึง บุคคลผู้ซึ่งบำเพ็ญบารมีเพื่อบรรลุถึงความเป็นพระพุทธเจ้าหรืออาจจะหมายถึงบุคคลที่จะเป็น พระพุทธเจ้าในอนาคต พระโพธิสัตว์จะต้องเป็นบุคคลผู้บำเพ็ญบารมี ตั้งความปรารถนาต้องการจะ ช่วยเหลือสรรพสัตว์ให้พ้นทุกข์ได้อย่างแท้จริงและไม่จำกัดด้วยการเกิดเป็นพระพุทธเจ้าเท่านั้น

^๖ เสถียร โพธิ์นันทะ, **ปรัชญามหายาน**, พิมพ์ครั้งที่ ๖, (กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์มหาจุฬาราชวิทยาลัย, ๒๕๕๕), หน้า ๘.

^๗ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๘.

^๘ เสถียร โพธิ์นันทะ, **ขุมทรัพย์สุดถมหายาน**, (กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์บรรณาคาร, ๒๕๑๖), หน้า ๗.

^๙ ประพจน์ อัครวิรุฬหาร, “การศึกษาเชิงวิเคราะห์เรื่องพระโพธิสัตว์ในคัมภีร์เถรวาทและคัมภีร์มหายาน”, **วิทยานิพนธ์อักษรศาสตรมหาบัณฑิต**, (บัณฑิตวิทยาลัย: จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย), ๒๕๒๓, หน้า ๗๙.

^{๑๐} สุมาลี มหณรงค์ชัย, **พุทธศาสนมหายาน**, (กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์สยาม, ๒๕๔๖), หน้า ๒๓.

แม้จะต้องเวียนว่ายตายเกิดอยู่ในภพภูมิต่างๆ ตามแรงของกรรมเพื่อบำเพ็ญบารมี พระโพธิสัตว์ก็ไม่ย่อท้อ ทุกคนสามารถเป็นพระโพธิสัตว์ได้ทั้งบรรพชิตและฆราวาสผู้ครองเรือน ซึ่งจะต้องบำเพ็ญบารมีพร้อมกับ การตั้งปณิธานในการช่วยเหลือสรรพสัตว์ ด้วยเหตุนี้ พระโพธิสัตว์จึงเป็นเสมือนผู้ตักเตือน ชี้แนะบอกกล่าวสรรพสัตว์ทั้งหลายให้หลุดพ้นจากทิวทัศน์ที่เป็นโทษ เป็นภัยเป็นพิษกับชีวิต โดยการชี้แจงให้ บุคคลเหล่านั้นให้เห็นว่า ทางใดเป็นทางที่นำไปสู่ความหลุดพ้นที่เป็นอมตะ อีกนัยยะหนึ่ง พระโพธิสัตว์ จึงเป็นผู้ที่บอกทางให้สรรพสัตว์ทั้งหลายดำเนินชีวิตอยู่ในแนวทางที่ต้งามเป็นผู้ตั้งปณิธานมุ่งช่วยเหลือ สรรพสัตว์ให้เข้าถึงความหลุดพ้นจากทุกข์โดยสิ้นเชิงได้

ตามแนวคิดของพุทธปรัชญามหายานนั้นถือว่าพระโพธิสัตว์จะต้องเป็นผู้มีความกล้า ไม่ย่อท้อต่อทุกข์ในวัฏสังสารและต้องทนทุกข์แทนสรรพสัตว์ได้ แม้ว่าการเปลื้องทุกข์ให้สรรพสัตว์นั้น จะทำให้ตนเองต้องถูกเผาไหม้ในรอกสักก่อกองไฟก็ตาม ผู้มุ่งมั่นต่อพุทธภูมิยอมถือเอาแบบอย่างจาก พระโพธิสัตว์องค์สำคัญ ตัวอย่างเช่น พระอวโลกิเตศวรโพธิสัตว์ ซึ่งมีปณิธานว่า “หากยังมีสัตว์ที่ต้อง ตกทุกข์ได้ยากอยู่ก็จักไม่ขอปรารถนาบรรลุปุทธภูมิ”^{๑๑} มีความต้องการที่จะช่วยให้สรรพสัตว์พ้นจาก ความทุกข์ ความทุกข์ของท่านเลื่องลือถึงขนาดได้รับสมญานามว่า เป็นโพธิสัตว์แห่งความเมตตา ไม่ว่าใครจะเดือดร้อนอย่างไรจะเป็นคนดีหรือร้ายสักเพียงไหน ขอเพียงตั้งจิตอธิษฐานถึงท่านก็จะ ได้รับความเมตตาดุจดียวกัน^{๑๒} หรือพระโพธิสัตว์อีกองค์หนึ่งก็คือพระกษิติครรภ์โพธิสัตว์ ซึ่งมีปณิธานว่า “ตราบไคนรกยังไม่สิ้นคนบาป ตราบนั้นจะไม่ขอบรรลุปุทธภูมิ” จากคำปณิธานนี้จะเห็นได้ว่าพระโพธิสัตว์ ย่อมไม่ละทิ้งแม้แต่สัตว์เพียงผู้เดียว ท่านจะต้องเป็นบุคคลสุดท้ายในการบรรลุถึงความตรัสรู้ หลังจาก ที่ได้ช่วยชนสัตว์ทั้งหลายให้ข้ามโศกอันเป็นบ่อแห่งทุกข์นี้จนหมดสิ้นแล้ว ด้วยเหตุนี้ ปณิธาน ของพระโพธิสัตว์นั้นนับเป็นหัวใจที่สำคัญของพุทธปรัชญามหายาน^{๑๓}

ผู้วิจัยมองว่า เพราะมีทัศนะเช่นนี้แนวคิดของพุทธปรัชญามหายาน จึงได้มีทัศนะต่อการ เป็นพระโพธิสัตว์ในลักษณะของการทำเพื่อประโยชน์ผู้อื่นเป็นส่วนใหญ่ มุ่งเน้นในการช่วยเหลือผู้อื่น เป็นสำคัญโดยไม่ได้คำนึงถึงประโยชน์ของตนเองเป็นหลัก ด้วยเหตุนี้ แนวคิดของพุทธปรัชญามหายาน จะเป็นลักษณะการบรรลุด้วยการพิจารณาออกจากตนเองเป็นส่วนใหญ่ มีความเชื่อว่าถ้าหากบุคคลได้ พิจารณาแผ่ความเมตตากรุณาออกไปด้วยความคิดว่า สัตว์ทั้งหลายในโลกนี้เป็นเหมือนกับตน คือ ตกอยู่ในความทุกข์ ก็จะสามารถปลดปล่อยอึดอัดตัวตนออกไป ความคิดเกี่ยวกับการช่วยเหลือผู้อื่น เสียสละเพื่อผู้อื่นเป็นเรื่องสำคัญที่จะทำให้แนวคิดเรื่องพระโพธิสัตว์เด่นชัดขึ้น เพราะเหตุนี้ แนวคิด พระโพธิสัตว์จึงมีจุดสำคัญในเรื่องความกรุณาการช่วยเหลือเกื้อกูลเสียสละเพื่อผู้อื่น มหายานเชื่อว่า ทุกคนมีความเป็นพระโพธิสัตว์อยู่ในตัวเองอยู่แล้ว จนมีนักปราชญ์ทางพุทธปรัชญากล่าวไว้ว่า “ลัทธิมหายานบางขณะเรียกว่า โพธิสัตว์ยาน”^{๑๔} เพราะมุ่งเน้นในการช่วยเหลือสรรพสัตว์ แม้ในขณะ ระหว่างการบำเพ็ญบารมีของพระโพธิสัตว์ ก็ทำการช่วยเหลือสรรพสัตว์ไปด้วยการช่วยเหลือสรรพสัตว์

^{๑๑} เสถียร โพนันทะ, ปรัชญามหายาน, อ่างแล้ว, หน้า ๗.

^{๑๒} ประทุม อังกูรโรหิต, พระมหาปณิธานของพระโพธิสัตว์ : ข้อโต้แย้งทางปรัชญา, (กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์แห่งจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๕๓), หน้า ๒๔๐.

^{๑๓} สุมาลี มหณรงค์ชัย, พุทธศาสนามหายาน (ฉบับปรับปรุงแก้ไข), (กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์สุภาพใจ, ๒๕๕๓), หน้า ๒๔๐-๒๔๑.

^{๑๔} ศ.พิเศษ เสฐียร พันธงสี ราชบัณฑิต, พุทธศาสนามหายาน, อ่างแล้ว, หน้า ๓๑.

เป็นการทำประโยชน์เพื่อผู้อื่นก็จริง แต่ในทางกลับกันผู้วิจัยมองว่า เป็นการสร้างประโยชน์ตนไปด้วยเช่นกัน เพราะการจะสร้างบารมีของโพธิสัตว์นั้นสิ่งที่สำคัญก็คือการช่วยเหลือผู้อื่น ทั้งนี้ การช่วยเหลือสรรพสัตว์จึงเป็นการสร้างประโยชน์เพื่อตนเองไปในตัวแม้จะไม่กล่าวถึงโดยตรงก็ตาม

อย่างไรก็ตาม เมวาทพุทธปรัชญามหายานในภายหลังจะถูกแบ่งแยกออกเป็นหลายนิกาย แต่จุดยืนร่วมกันในการปฏิบัติตนตามแนวทางพระโพธิสัตว์ก็ยังเป็นเช่นเดียวกันคงเดิม โดยยึดเอาหลักการที่ถือความอนุเคราะห์ต่อสรรพสัตว์ทุกชีวิตเป็นหลักสำคัญนั่นเอง เนื่องจากพื้นฐานของพุทธศาสนิกชนมีความแตกต่างกันไป จำเป็นที่จะต้องแสวงหาวิธีการต่างๆ นำมาเป็นกุศโลบายช่วยผู้คนที่กำลังตกทุกข์ให้พ้นจากทุกข์นั้น แต่ด้วยแนวคิดของพุทธปรัชญามหายานมีอุดมคติที่กว้างใหญ่ไพศาลมุ่งเน้นเพื่อชนหมู่สัตว์ให้พ้นโศกสังสารนี้ให้หมดสิ้น จึงจำเป็นต้องสร้างสิ่งที่สามารถโน้มน้าวให้พุทธศาสนิกชนได้ศรัทธาในพุทธธรรมมากที่สุดเท่าที่จะทำได้ การพัฒนากุศโลบายนั้นจะยึดแนวคิดที่ว่า การแสดงธรรมชั้นสูงจะเหมาะสมกับผู้ที่มีอหยาตย์มากด้วยปัญญา แต่ก็ไม่ใช่ผู้ที่มีปัญญาไม่แก่กล้า ซึ่งเป็นผู้ยังติดข้องกับภาระทางโลกอยู่ ด้วยเหตุนี้ จึงจำเป็นต้องสงเคราะห์ให้พวกเขาเหล่านั้นลดความทุกข์เฉพาะหน้าไปก่อน ผู้วิจัยมองว่า อาจเป็นเหตุผลประการหนึ่งว่า เหตุใดแนวคิดพุทธปรัชญามหายานจึงมีเรื่องพิธีกรรมผสมเข้ามาในแนวคำสอนค่อนข้างมากกว่าพุทธศาสนานิกายอื่นและการเกิดขึ้นของแนวคิดเรื่องพระโพธิสัตว์ก็มีส่วนที่มีการพัฒนาการมาจากกุศโลบายนี้เช่นกัน

๓.๑.๒ ประเภทและลักษณะของพระโพธิสัตว์

พระโพธิสัตว์ตามแนวคิดของพุทธปรัชญามหายานนั้นสามารถแบ่งออกตามลักษณะหลักปณิธานที่ตั้งไว้ในอุดมคติของการเป็นพระโพธิสัตว์อันปฎิญาเพื่อช่วยเหลือสรรพสัตว์เป็นสำคัญมีอยู่ ๒ ประเภท ได้แก่

๑. มนุษีโพธิสัตว์ หมายถึง ท่านผู้ปฏิบัติตนเพื่อบรรลุเป็นพระสัมมาสัมพุทธเจ้าในอนาคต เช่น อดีตประวัติของพระศากยมุนีพุทธเจ้า ตั้งแต่ทรงปรารถนาพุทธภูมิมาจนถึงพระชาติสุดท้ายตอนเป็นสิทธัตถะโพธิสัตว์^{๑๕} ซึ่งพระโพธิสัตว์ประเภทนี้จะมีอยู่ในสภาพมนุษย์ทั่วไป ซึ่งมีจำนวนมากมายเช่นเดียวกับจำนวนประชากรอื่นๆ ทั้งนี้เพราะพุทธปรัชญามหายานถือว่าใครก็ตามหากมีจิตใจประกอบด้วยความกรุณาปรานีอย่างสูงและพยายามช่วยเหลือผู้อื่นให้พ้นจากความทุกข์ทรมานโดยมิได้คิดถึงความสุขส่วนตัวแล้วถือว่าเป็นโพธิสัตว์ บุคคลประเภทนี้เป็นนักเสียสละและนักอุดมการณ์ที่แท้จริงต่อการอุทิศชีวิตตัวเองเพื่อความสุขผู้อื่น จะอธิษฐานจิตว่าขอให้ตายแล้วตายอีกเกิดแล้วเกิดอีกเพื่อช่วยเหลือเวไนยสัตว์ให้ข้ามพ้นจากสังสารวัฏ

๒. ฌานีโพธิสัตว์ เป็นพระโพธิสัตว์ซึ่งกำหนดไม่ได้ว่ามาเกิดในโลกมนุษย์เมื่อใด แต่เกิดขึ้นก่อนกาลแห่งพระศากยมุนีพุทธเจ้า พระโพธิสัตว์เหล่านี้ท่านได้บรรลุพุทธภูมิแล้ว แต่ทรงมีความกรุณาในหมู่สัตว์ ทรงตั้งพระทัยไม่เข้าสู่พุทธเกษตร ประทับอยู่เพื่อโปรดสัตว์ในโลกนี้ต่อไป พระโพธิสัตว์ประเภทนี้เรียกว่า ฌานีโพธิสัตว์ หรืออยานิโพธิสัตว์^{๑๖} ซึ่งจะมีลักษณะเป็นเหล่าเทพเจ้าผู้สถิตย์อยู่ในสรวงสวรรค์มีคุณลักษณะทางจิตเข้าสู่ภูมิธรรมชั้นสูงสุดและดำรงไว้ซึ่งพระโพธิญาณอย่างมั่นคงจึงมีสภาวะ

^{๑๕} วติน อินทสระ, สารสำคัญแห่งพุทธปรัชญามหายาน, พิมพ์ครั้งที่ ๔, (กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์บรรณาคาร, ๒๕๓๑), หน้า ๑๔๑.

^{๑๖} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๔๐-๑๔๑.

ที่สูงกว่าพระโพธิสัตว์ทั่วไปและมักจะมีภูมิหลังที่ยาวนาน เป็นพระโพธิสัตว์ที่สำเร็จเป็นพระโพธิสัตว์มาเนิ่นนานนับแต่สมัยพระอติตพุทธเจ้าองค์ก่อนๆ ด้วยเหตุนี้ โพธิสัตว์ประเภทนี้จะเป็นที่เคารพบูชาของพุทธศาสนิกชนมหายาน^{๑๗} ที่สำคัญที่สุดมีอยู่ ๕ องค์ คือ

๑) พระอวโลกิเตศวรโพธิสัตว์ หมายถึง ผู้มองลงเบื้องล่างด้วยความเมตตากรุณาอันใหญ่หลวงเพื่อหาทางช่วยเหลือสัตว์ทั้งหลายให้พ้นจากความทุกข์ยาก พระนามของพระองค์นั้นจะหมายถึงผู้เป็นใหญ่ในการมองดูเบื้องล่าง หรือเป็นผู้ใหญ่ที่มองเห็นทั้งหมด^{๑๘} จากความหมายนี้ทำให้พระองค์จะลงมาจุติในโลกมนุษย์เป็นครั้งคราวเพื่อช่วยมนุษย์ให้พ้นภัย ความเมตตาของพระองค์แผ่ไปไกลแม้กระทั่งดินแดนในนรก ในบรรดาพระโพธิสัตว์องค์สำคัญๆ ของพุทธปรัชญามหายานปรากฏว่า พระอวโลกิเตศวร มีผู้เคารพนับถือมากที่สุด^{๑๙} เป็นตัวแทนของความเมตตากรุณาอันไม่มีสิ้นสุด^{๒๐} เพราะเชื่อกันว่าพระองค์เป็นผู้ทรงไว้ด้วยพระมหากรุณาอันกว้างใหญ่ไพศาลในอันที่จะแผ่ไปถึงสัตว์โลกที่ได้รับความทุกข์ ด้วยเหตุนี้ ในบรรดาพระโพธิสัตว์องค์สำคัญๆ ของพุทธปรัชญามหายาน พระองค์จึงมีผู้เคารพเลื่อมใสมากที่สุด พระปฏิมาของพระองค์ถูกประดิษฐานแพร่หลายทั่วทุกบ้านเรือนของพุทธศาสนิกชนจีน ธิเบต มองโกเลีย ญวน ญี่ปุ่น และเกาหลี ซึ่งพระนามว่า อวโลกิเตศวรหมายความว่า ผู้เป็นใหญ่ในการทศนาโลก คือ พระองค์ทรงไว้ซึ่งความกรุณาอันไพศาลไม่มีขอบเขตคอยสอดส่องดูแลปลดเปลื้องทุกข์ของสรรพสัตว์เสมอ^{๒๑}

แต่มีประเด็นปัญหาที่สนใจประการหนึ่ง ก็คือพระอวโลกิเตศวรนั้นเป็นบุรุษเพศหรือสตรีเพศ เพราะจากที่ปรากฏต่อสายตาของพุทธศาสนิกชนจะมีรูปลักษณะเป็นสตรีเพศ อันเป็นสิ่งที่ขัดแย้งต่อแนวคิดที่ว่า พระโพธิสัตว์นั้นจะต้องเป็นบุรุษเพศเท่านั้น ในเรื่องดังกล่าวนี้ เสถียร โพธิ์นันทะ ได้แสดงทัศนะไว้ว่า “...อันที่จริงพระโพธิสัตว์ถึงขั้นอวโลกิเตศวรแล้วย่อมเป็นบุรุษเพศทั้งนั้น รูปปฏิมาของพระองค์ในประเทศจีนสมัยก่อนราชวงศ์ถัง คือ ก่อนพุทธศตวรรษที่ ๑๑ ขึ้นไป ล้วนสร้างเป็นรูปมหาบุรุษประดับด้วยอสังการวิภูษิตาภรณ์อย่างกษัตริย์อินเดียโบราณทั้งสิ้น แม้รูปปฏิมาที่สร้างขึ้นในอินเดียเองก็เป็นรูปมหาบุรุษ แต่ภายหลังเกิดการนิยมสร้างเป็นรูปสตรีนั้นเข้าใจว่า เพราะปณิธานของพระอวโลกิเตศวรต้องการจะโปรดสัตว์ทุกภพทุกภูมิและทรงเสด็จมาโปรดสัตว์เหล่านั้นตามสภาวะรูปนั้นๆ ด้วย เช่น ถ้ามีสตรีตกทุกข์ พระองค์ก็จะแบ่งภาคมาในรูปของสตรีมาโปรดและอีกเหตุผลหนึ่ง อาจเป็นเพราะสตรีเพศอันเป็นเพศมารดาเป็นสัญลักษณ์แห่งความเมตตาปราณีซาบซึ่งยิ่งกว่าบุรุษเพศ^{๒๒}

^{๑๗} พระมหาสมจินต์ สมมาปัญญา, **พุทธปรัชญา: สารและพัฒนการ**, (กรุงเทพฯ: มหาลุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๔), หน้า ๒๔๗.

^{๑๘} หม่อมเจ้าสุภัทรดิศ ดิศกุล, **พระอวโลกิเตศวร**, (กรุงเทพฯ: องค์การค้าคุรุสภา, ๒๕๒๗), หน้า ๗.

^{๑๙} พระอาจารย์จันทรรณนิกาย (เย็นเขียว), **สารัตถธรรมมหายาน**, (กรุงเทพฯ: วัดมิ่งกรมลาวาส, ๒๕๑๓), หน้า ๑๔๗.

^{๒๐} พุทธทาสภิกขุ, **คำสอนฮวงโป**, (กรุงเทพฯ: ธรรมสภา, ๒๕๔๓), หน้า ๕.

^{๒๑} เสถียร โพธิ์นันทะ, **กระแสพุทธธรรมฝ่ายมหายาน**, (กรุงเทพฯ: มหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๔๓), หน้า ๑๒.

^{๒๒} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๒๑.

แม้ในคัมภีร์สัทธรรมปุณฑริกสูตร ได้กล่าวถึงพระอวโลกิเตศวรไว้เช่นกันความว่า
 ...พึงระลึกถึงพระอวโลกิเตศวร ด้วยอารมณ์อันตั้งมั่น พระองค์เป็นผู้บริสุทธิ์
 เป็นผู้รักษา เป็นสรณะ ทรงเป็นผู้ช่วยให้รอดจากความตายภัยพิบัติและความหายนะ
 ทรงถึงพร้อมในบารมีทั้งปวง ทรงมองสรรพสัตว์ทั้งหลายด้วยความมีเมตตา
 กรุณา ทรงเป็นดุจมหาสาครแห่งบารมี ทรงเป็นบารมี พระอวโลกิเตศวรผู้ควรแก่
 การสรรเสริญ^{๒๓}

จากข้อความข้างต้นนี้ อาจจะทำให้เกิดข้อสงสัยขึ้นได้ว่า เหตุใด? พระอวโลกิเตศวรจึงถูก
 เคารพยกย่องให้มีความสำคัญเหนือพระโพธิสัตว์ที่มีมากมายตามแนวคิดของพุทธปรัชญามหายาน
 ผู้วิจัยได้ตั้งข้อสังเกตว่า อาจจะเป็นเพราะพระอวโลกิเตศวร ท่านเป็นพระโพธิสัตว์ที่มีความกรุณาอัน
 ยิ่งใหญ่ไพศาล แม้ชื่อของพระองค์ก็สื่อถึงความกรุณาที่มีต่อสรรพสัตว์ จึงเป็นสิ่งที่ตรงกับความ
 ต้องการของพุทธศาสนิกชนที่ยอมรับนับถือท่าน เพราะต่างเชื่อว่าเมื่อนับถือเคารพกราบไหว้ท่านแล้ว
 ย่อมได้รับความกรุณาจากท่าน และต่างคาดหวังว่าท่านสามารถสามารถจะบันดาลความความสุขและ
 สิ่งที่เหลือพุทธศาสนิกชนปรารถนาให้สำเร็จได้ แม้ในกรุณาปุณฑริกสูตร ได้กล่าวยกย่องท่านว่า
 “เป็นธรรมกายโพธิสัตว์สูงกว่าพระโพธิสัตว์สามัญอื่นๆ...เป็นผู้รับสืบนองเป็นองค์พุทธเจ้า ณ สุขาวดี
 พุทธเกษตรต่อจากพระอมิตาภะ”^{๒๔} จากข้อความที่ยกมากล่าวอ้างนี้ จึงเป็นคำตอบได้อย่างชัดเจนว่า
 เพราะเหตุใดพุทธศาสนิกชนมหายานจึงมีความเคารพนับถือต่อพระอวโลกิเตศวรมากเป็นพิเศษกว่า
 พระโพธิสัตว์ที่มีอยู่มากมายตามแนวคิดของพุทธปรัชญามหายาน

๒) พระมัญชุศรีโพธิสัตว์ หมายถึง ผู้มีน้ำเสียงไพเราะและมีความสามารถพิเศษในการ
 เทศนาให้คนเกิดปัญญาได้ พระองค์ทรงมีพระขรรค์ที่แขนข้างขวา และทรงมีคัมภีร์ปรัชญาปารมิตาที่
 แขนข้างซ้ายเสมอ ทรงเป็นเจ้าของดวงปัญญาและเป็นผู้คุ้มครองนักปราชญ์ตลอดเวลา มหายานเชื่อว่า
 พระมัญชุศรีจะปรากฏให้เห็นได้ในความฝันหรือให้ได้ยินแต่เสียงเท่านั้น

๓) พระมหาสถามปราปต์โพธิสัตว์ เป็นพระโพธิสัตว์อัครสาวกของพระอมิตาภพุทธะ
 เช่นเดียวกับพระอวโลกิเตศวรโพธิสัตว์ แต่มีคนรู้จักน้อยกว่าถือว่าท่านเป็นพระโพธิสัตว์ด้านกำลัง
 สะท้อนพลังจิตที่เข้มแข็งของพระพุทธเจ้า ใกล้เคียงกับความหมายของพระสมันตภัทรโพธิสัตว์
 จะมีรูปลักษณะอยู่ในท่ายืนถือดอกปทุมในพระหัตถ์ บางครั้งจะทรงถือวัชระ บางครั้งจะทรงประณม
 หัตถ์ไว้ที่พระอุระ บางตำรากล่าวว่ามีชวายุในท่าคิด มือซ้ายอยู่ในท่าประทาน บางครั้งมือทั้งสองจะ
 ประสานกันในท่าไขว้ ในนิกายสุขาวดีกำหนดให้ท่านเป็นผู้คุ้มครองดวงจิตของผู้ที่จะไปอุบัติใน
 แดนสุขาวดี บางแนวคิดต่างเชื่อว่าพระมหาสถามปราปต์พัฒนามาจากเทพเจ้าของศาสนาพราหมณ์
 เนื่องจากลักษณะในยุคแรกของท่านถือวัชระเช่นเดียวกัน ต่อมามีการสร้างพระโพธิสัตว์องค์ใหม่
 เรียกว่า พระวัชระปาดิโพธิสัตว์ แยกออกมาจากพระมหาสถามปราปต์ ความนิยมนับถือพระมหาสถาม
 ปราปต์จึงลดลง และความหมายต่างๆ ของท่านได้หลอมรวมกลายเป็นส่วนหนึ่งของพระโพธิสัตว์
 องค์อื่นๆ ไป

^{๒๓} เคิร์น, สัทธรรมปุณฑริกสูตร, แปลโดย ฉัตรสุมาลย์ กบิลสิงห์, (กรุงเทพฯ: มหาคุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๒๕), หน้า ๓๗๑.

^{๒๔} เสถียร โภธินันท์, กระแสพุทธธรรมฝ่ายมหายาน, อ้างแล้ว, หน้า ๑๒, ๑๙.

๔) พระสมันตภัทรโพธิสัตว์ ตามความเชื่อของชาวทิเบตและชาวจีน ให้ความสำคัญแก่พระโพธิสัตว์องค์นี้มาก แต่ทางอินเดียไม่ค่อยให้ความสำคัญมากนัก พระองค์มีสัญลักษณ์แห่งสีเขียวและประทับอยู่หลังช้าง ทรงปกป้องรักษากฎหมายให้มีชีวิตอยู่อย่างปลอดภัย ทรงตั้งปณิธานจะช่วยสรรพสัตว์ให้พ้นจากกิเลสความผูกพันทั้งปวง

๕) พระวัชรปาณีโพธิสัตว์ บางคราวก็เรียกว่า “วัชรธร” หรือ “วัชรสัตว์” มีสัญลักษณ์ที่เห็นเด่นชัด คือ ทรงสายฟ้าในพระหัตถ์เพื่อพาดฟันกับกิเลสตัณหาทั้งปวง

นอกจากที่กล่าวมาแล้วนั้นยังมีพระโพธิสัตว์ที่เป็นที่รู้จักกันดีในพุทธปรัชญามหายาน เช่น พระกษิตีครรภโพธิสัตว์ ทรงมีปณิธานในการที่จะช่วยสรรพสัตว์ให้พ้นจากความทุกข์ยากและเงาเงาช่วยเฉพาะเด็กและมิถาชน พระโพธิสัตว์อีกองค์หนึ่งที่เป็นที่รู้จักกันดีทั้งสองฝ่าย ได้แก่ พระอริยมตตรัยโพธิสัตว์ ปัจจุบันเชื่อกันว่าสถิตย์อยู่บนสวรรค์ชั้นดุสิตและจะลงมาตรัสรู้เป็นพระพุทธเจ้าในอนาคตจะมีลักษณะเป็นผู้เปี่ยมด้วยความเมตตาเช่นกัน

ตามทัศนะของเสถียร โปธินันทะ ได้แบ่งพระโพธิสัตว์ออกตามระยะเวลาของการบำเพ็ญบารมี คือ ประเภทแรก จะเป็นพระโพธิสัตว์ที่ยังยินดีเพลिनเพลนในเรื่องสำนวนอักษรโหวหารบัญญัติ นับเป็นพระโพธิสัตว์นวกะ และประเภทที่สอง จะเป็นพระโพธิสัตว์ที่ปราศจากความเพลนเพลนยินดี ปราศจากความยึดถือ ปราศจากความครั่นคร้ามในพระสูตรอันล้ำลึก สามารถเข้าถึงแก่นสารในพระสูตรนั้น เมื่อได้สดับฟังพระธรรมนั้นแล้ว ก็จะมีจิตที่สะอาดผ่องแผ้วธำรงรักษาไว้ได้และสามารถสาธยายปฏิบัติตามธรรมนั้นได้ นับเป็นพระโพธิสัตว์รัตตัญญู^{๒๕} การแบ่งประเภทของพระโพธิสัตว์ในลักษณะนี้ ดูเหมือนกับเป็นการแบ่งจากระดับของปัญญาที่เกิดจากระยะเวลาที่ตั้งปณิธานเพื่อที่จะบำเพ็ญบารมีและการปฏิบัติธรรม ผู้ที่บำเพ็ญหรือปฏิบัติก่อนยอมเข้าใจในพระธรรมมากกว่าผู้ที่ริเริ่มบำเพ็ญบารมีในภายหลัง แต่การบำเพ็ญตามวิถีของพระโพธิสัตว์นั้นย่อมต้องใช้เวลายาวนานที่ไม่แตกต่างกันเป็นเพียงแต่ผู้ใดเริ่มก่อนเท่านั้นเอง

นอกจากนี้สุมาลี มหณรงค์ชัย ยังได้แบ่งตามวิถีการดำเนินชีวิตของพระโพธิสัตว์ ซึ่งพระโพธิสัตว์ที่ถือเพศเป็นบรรพชิต เรียกว่า เนกขัมโพธิสัตว์ ส่วนพระโพธิสัตว์ผู้ดำเนินชีวิตตามวิถีของฆราวาสแต่ไม่ออกบวชเรียกว่า เคหโพธิสัตว์หรือฆราวาสโพธิสัตว์ ที่มีทั้งผู้ถือพรหมจรรย์ประพฤติดนเยี่ยงสมณะเรียกว่า ฆราวาสมุณี และผู้ที่บริโศกคามคุณอยู่เรียกว่า ปุณฺชนโพธิสัตว์^{๒๖}

สรุปความว่า พระโพธิสัตว์ในมหายานนั้นจะหมายถึงพระโพธิสัตว์ที่เป็นฉานโพธิสัตว์หรือยานโพธิสัตว์ ซึ่งสถิตย์อยู่บนสรวงสวรรค์ดินแดนพุทธเกษตร อยู่ในฐานะที่ไม่แตกต่างจากเทพเจ้าเป็นที่เคารพสักการะบูชาของพุทธศาสนิกชนฝ่ายมหายานด้วยความเชื่อว่า พระโพธิสัตว์เหล่านั้นจะสามารถช่วยเหลือนอกจากความเมตตากรุณาให้พ้นจากความทุกข์ยากทั้งปวงได้เป็นเหตุให้พุทธศาสนิกชนฝ่ายมหายานมีความเคารพนับถือนิยมกราบไหว้เพื่อขอพรให้พระโพธิสัตว์ได้ช่วยเหลือบันดาลให้มีความสุขตามที่ปรารถนา จะสังเกตเห็นได้จากคุณสมบัติพิเศษของพระโพธิสัตว์แต่ละองค์ บางองค์มีคุณสมบัติไม่มากหรือไม่เป็นพึงพอใจของศาสนิกชนก็อาจจะมีคนเคารพกราบไหว้น้อยกว่าองค์อื่น ด้วยเหตุนี้คุณสมบัติพิเศษจึงมีส่วนในการวัดถึงความเคารพเลื่อมใสที่มีต่อพระโพธิสัตว์แต่ละองค์

^{๒๕} เสถียร โปธินันทะ, *ขุมนุมพระสูตรมหายาน*, อ่างแล้ว, หน้า ๒๕๕.

^{๒๖} สุมาลี มหณรงค์ชัย, *พุทธศาสนามหายาน*, อ่างแล้ว, หน้า ๒๒.

อย่างไรก็ตาม ประเด็นเรื่องประเภทและลักษณะของพระโพธิสัตว์ในพุทธปรัชญามหายาน นี้ได้มีนักวิชาการทางด้านศาสนาและปรัชญา คือ โสรัจจ์ หงศ์ลดารมภ์ ได้แสดงทัศนะที่แตกต่างไป มีใจความสำคัญว่า “...พระโพธิสัตว์มี ๓ ประเภทด้วยกัน ประเภทแรก ได้แก่ พระโพธิสัตว์แบบ พระราชา เป็นผู้ที่ตั้งจิตจะเข้าถึงพระนิพพานไปก่อนแล้วช่วยเหลือสรรพสัตว์ในภายหลังจากสถานะ ของตนเองที่เป็นเหมือนกันพระราชา ประเภทที่สอง ได้แก่ พระโพธิสัตว์แบบนายเรือ เป็นผู้ที่ตั้งจิต จะเข้าถึงพระนิพพานพร้อมๆ กับสรรพสัตว์ เหมือนกับนายเรือที่พาผู้โดยสารไปถึงฝั่งพร้อมๆ กัน และประเภทที่สาม ได้แก่ พระโพธิสัตว์แบบคนเลี้ยงแกะ ซึ่งจะพาแกะไปให้รอดพ้นถึงอีกฝั่งหนึ่งก่อน ส่วนตนเองนั้นจะไปเป็นคนสุดท้ายหลังจากที่แกะตัวสุดท้ายถึงฝั่งไปแล้ว พระโพธิสัตว์ประเภทสุดท้าย นี้เองที่เดินตามอุดมคติอันสูงสุด ได้แก่ การเห็นแก่ผู้อื่นอย่างที่ไม่เห็นแก่ตนเองเลยแม้แต่น้อย”^{๒๗}

จากข้อความนี้ แสดงให้เห็นว่าการบำเพ็ญเป็นพระโพธิสัตว์ตามแนวทางของพุทธปรัชญามหายานนั้น ไม่จำเป็นที่จะต้องช่วยเหลือสรรพสัตว์แล้วรอเป็นคนสุดท้ายที่จะเข้าถึงพระนิพพาน แต่สามารถที่จะเข้าถึงนิพพานก่อนแล้วช่วยเหลือสรรพสัตว์ในภายหลังกก็ได้เช่นกัน แต่ทัศนะเช่นนี้อาจจะเป็นเรื่องที่ขัดแย้งกับความเข้าใจของพุทธศาสนิกชนส่วนใหญ่ที่มักจะมีคติว่า การบำเพ็ญตามแนวทางพระโพธิสัตว์นั้นมีไว้เฉพาะพุทธปรัชญามหายานเท่านั้น แต่ในความเป็นจริงแล้วการปฏิบัติ ตามแนวทางของพุทธปรัชญามหายานนั้นก็ไม่ได้จำเป็นต้องละทิ้งเส้นทางของพุทธปรัชญาเถรวาททั้งหมด เลยเสียทีเดียว^{๒๘}

ประเด็นปัญหาที่ได้อภิปรายมานั้น ท่านศาสนติเวชะ ซึ่งเป็นพระภิกษุในมหาวิทยาลัย นาลันทา อันเป็นมหาวิทยาลัยที่มีชื่อเสียงเป็นศูนย์กลางของความรู้และศิลปวิทยาการแขนงต่างๆ ตั้งอยู่ในประเทศอินเดียในราวคริสต์ศตวรรษที่ ๕ ปัจจุบันนี้อยู่ใกล้กับเมืองปัตนะ รัฐพิหารของประเทศ อินเดีย ท่านแสดงทัศนะเกี่ยวกับพระโพธิสัตว์ไว้ว่า “วิถีการปฏิบัติของพระโพธิสัตว์นั้นจำเป็นที่จะต้อง เริ่มจากการปฏิบัติเพื่อให้ตนเองพ้นทุกข์เสียก่อน เพราะหากไม่เช่นนั้นแล้ว การช่วยเหลือสรรพสัตว์ก็อาจเป็นไปได้”^{๒๙} กล่าวโดยสรุปก็คือว่าผู้ที่ตั้งใจจะเป็นพระโพธิสัตว์นั้นจำเป็นจะต้องเดินตามทางของ การกำจัดกิเลสในใจของตนให้ได้เสียก่อน ซึ่งการกำจัดกิเลสนั้นก็ไต่แกเส้นทางของเถรวาทหรือของ พระอรหันต์นั่นเอง ถ้าถือเอาตามทัศนะนี้อาจทำให้เข้าใจได้ว่า ผู้ที่ปรารถนาบำเพ็ญเป็นพระโพธิสัตว์นั้น จำเป็นจะต้องบำเพ็ญตนเพื่อกำจัดกิเลสในใจของตนเองให้ได้เสียก่อน แนวคิดเช่นนี้ย่อมขัดแย้งกับ แนวคิดของการบำเพ็ญโพธิสัตว์ที่เข้าใจกันว่า ต้องมุ่งเน้นเสียสละช่วยเหลือสรรพสัตว์ให้พ้นทุกข์ คอยช่วยขจัดปัดเป่าความทุกข์โศกในโลกนี้จะไม่สนใจต่อการกำจัดกิเลสเพื่อที่จะบรรลุนิพพาน ด้วยเหตุนี้ ช่วงเวลาของการเป็นพระโพธิสัตว์จึงยาวนาน เพราะสัตว์โลกที่ต้องการความช่วยเหลือมี มากมายเหลือคณานับ ดังนั้น การบำเพ็ญบารมีของพระโพธิสัตว์ จึงมิได้หมายถึงเฉพาะชาติปัจจุบันนี้

^{๒๗} โสรัจจ์ หงศ์ลดารมภ์ (แปล), *วิถีชีวิตของพระโพธิสัตว์ศาสนติเวชะ*, พิมพ์ครั้งที่ ๑, (กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์แห่งจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๕๐), หน้า ๖.

^{๒๘} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๙.

^{๒๙} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๐.

เท่านั้น แต่หมายรวมทั้งระยะเวลาในอดีตย้อนกลับไปนับไม่ถ้วน ทั้งนี้เพื่อแสดงให้เห็นถึงพระกรุณาคุณอันหาที่สุดมิได้ต่อสัตว์โลกทั้งหลาย^{๓๐}

จากประเด็นที่ผู้วิจัยได้อภิปรายไว้นี้ จะเห็นได้ว่าท่านศานติเทวะ ท่านมองเรื่องพระโพธิสัตว์ต่างจากแนวคิดหลักของพุทธปรัชญามหายานตามที่เข้าใจกันโดยส่วนมาก แต่เมื่อวิเคราะห์อย่างละเอียดผู้วิจัยมองว่า แนวคิดของพุทธปรัชญามหายานในยุคแรกๆ นั้น อาจจะมีแนวคิดในเรื่องของพระโพธิสัตว์ที่ยังไม่เข้มข้นมากเท่าในปัจจุบันนี้ เพราะแนวคิดคำสอนของพุทธปรัชญาสายต่างๆ ก็ย่อมมาจากพุทธปรัชญาแบบดั้งเดิมด้วยกันทั้งนั้น เพราะเมื่อมองจากจุดประสงค์หลักของการบำเพ็ญพระโพธิสัตว์ก็เพื่อต้องการที่จะบรรลุเป็นพระสัมมาสัมพุทธเจ้าองค์ใดองค์หนึ่งในอนาคตแล้วสามารถช่วยเหลือสรรพสัตว์ให้พ้นจากกองทุกข์ได้ ซึ่งต่างก็เชื่อกันว่าผู้ที่สามารถทำการช่วยขนสรรพสัตว์ออกจากสังสารวัฏนี้ได้อย่างเต็มที่มีเพียงผู้เดียวนั้นก็คือพระสัมมาสัมพุทธเจ้า ด้วยเหตุนี้ อาจจะเป็นสาเหตุที่ทำให้มีการพัฒนาแนวคิดของพุทธปรัชญามหายานจากยุคแรกๆ ที่ต้องมุ่งทำตนให้บรรลุเสียก่อนปรับเปลี่ยนมาเป็นการมุ่งเน้นในเรื่องของการเผยแผ่คำสั่งสอนไปสู่ประชาชนหมู่มากร เน้นการทำงานเพื่อสังคมเป็นสำคัญ ทำให้แนวคิดการบำเพ็ญบารมีของพระโพธิสัตว์ปรับเปลี่ยนให้สอดคล้องกับบริบทของสังคมอันเป็นความต้องการของศาสนิกชนส่วนใหญ่ จากการสังเกตจะพบว่าในปัจจุบันประเทศที่ศรัทธาในแนวคิดดังกล่าว มักจะเป็นประเทศที่ประชาชนส่วนใหญ่มีพื้นฐานของจิตใจที่ชอบช่วยเหลือผู้อื่น

๓.๑.๓ แนวคิดเรื่องมหาปณิธาน ๔

พระโพธิสัตว์ตามทัศนะของพุทธปรัชญามหายานนั้นล้วนมองว่า การช่วยเหลือสรรพสัตว์ให้พ้นจากวัฏฏสงสารนั้นเป็นหน้าที่ที่จะต้องทำ เพราะพระโพธิสัตว์จะมองด้วยปัญญาอันบริสุทธิ์มองเห็นทุกคนไม่ว่าจะเป็นตัวท่านเองหรือผู้อื่นล้วนเป็นอันเดียวกัน ประกอบด้วยความเมตตากรุณาอันมีต่อสรรพสัตว์ทั้งหลายอย่างไม่มีที่สิ้นสุด พระโพธิสัตว์จึงยอมบำเพ็ญตนด้วยการอุทิศชีวิตทุกอย่างเพื่อความพ้นทุกข์ของสรรพสัตว์ ซึ่งสอดคล้องกับคำกล่าวของ ท่านศานติเทวะที่ปรากฏอยู่ในคัมภีร์ศึกษาสมุจจัยมีใจความสำคัญสรุปได้ว่า เราได้ตั้งปณิธานไว้ในใจแล้วว่า แม้ตนเองจะต้องทนทุกข์แสนสาหัสสักกี่หมื่นกี่แสนกลับก็ตาม เมื่อคิดและมั่นใจเช่นนี้แล้วว่า สัตว์ทั้งหลายจักเป็นภาวะโดยชอบของเราคนเดียวเท่านั้นที่จะช่วยหรือขนปวงสัตว์ออกจากห้วงแห่งทุกข์ไปจนวาระสุดท้าย ด้วยเหตุผลที่พระโพธิสัตว์มีความตั้งใจอันแน่วแน่ที่จะช่วยเหลือสรรพสัตว์ให้พ้นทุกข์นับเป็นการกระทำที่ไม่คำนึงถึงความทุกข์ลำบากของตนเองเช่นนี้ พระโพธิสัตว์จึงต้องมีหลักปฏิบัติที่เรียกว่า มหาปณิธาน ๔ ประการ ดังนี้

๑. เราจักโปรดสรรพสัตว์ทั้งหลายให้หมดสิ้น เราจะต้องปลดปล่อยให้พ้นทุกข์ ข้อนี้เทียบด้วยอริยสัจ ๔ ในข้อทุกข์สัจ ซึ่งมีความที่ต้องกำหนดรู้ คือ เมื่อเรารู้ว่าเราทุกข์ เราจะต้องแจ้งให้คนอื่นรู้ว่าเราก็มีทุกข์เช่นเดียวกัน แต่พระโพธิสัตว์จะต้องปรารถนาความพ้นทุกข์แห่งสรรพสัตว์อีกด้วย

๒. เราจะทำลายกิเลสทั้งหลายให้หมดสิ้น เราจะต้องละทิ้งทำลายให้หมดและปรารถนาที่จะให้สรรพสัตว์ทำลายกิเลสเหล่านั้นด้วย ข้อนี้เทียบด้วยกับข้อสมุทัย คือ ตัณหา ซึ่งเราจะต้องละ

^{๓๐} ประทุม อังคุรโรหิต, พระมหาประณิธานของพระโพธิสัตว์: ข้อโต้แย้งทางปรัชญา, อ้างแล้ว, หน้า ๒๐.

จะเจริญไม่ได้ ข้างฝ่ายมหายานถือว่านอกจากตัวเราจะทำลายของเราเองแล้ว จักต้องช่วยแนะนำให้ สรรพสัตว์ทำลายกิเลสของเขาด้วย

๓. เราต้องศึกษาธรรมทั้งหลายให้เจนจบ เราจักต้องเรียนรู้และทำการศึกษาปฏิบัติเทียบ ด้วยมรรค ซึ่งต้องเจริญให้มีขึ้น เราจึงจะกำหนดรู้ทุกข์และสมุทัยได้และจะต้องยังสรรพสัตว์ให้ศึกษา ในพระธรรมด้วย

๔. เราจะต้องบรรลุปุทธภูมิให้จงได้ เทียบด้วยทำนิโรธให้แจ้งและจะต้องยังสรรพสัตว์ให้ บรรลุถึงด้วย^{๓๑}

อย่างไรก็ตาม เมื่อพิจารณาตามปณิธานทั้ง ๔ แล้วจะเห็นได้ว่า พุทธปรัชญามหายานมองว่า พระโพธิสัตว์ทั้งหลายจะต้องยึดถือปฏิบัติและพัฒนาทำให้เกิดมีขึ้นในตัวเองให้ได้ โดยไม่คำนึงถึงความ ทุกข์ยากและปัญหาอุปสรรคนานัปการที่เกิดขึ้นแต่อย่างใด เพราะต่างก็มีเป้าหมายเพื่อต้องการปลด ปลื้องสรรพสัตว์ให้พ้นทุกข์เป็นสิ่งสำคัญที่สุดนั่นเอง

เนื่องจากพุทธปรัชญามหายาน ได้แบ่งประเภทของพระโพธิสัตว์ตามลักษณะของปณิธาน หรือภูมิธรรมที่แตกต่างกันไป เหตุเพราะคุณลักษณะทางจิตของพระโพธิสัตว์นั้นต่างก็มีระดับไม่ เท่ากันนับตั้งแต่ภูมิธรรมชั้นแรกมาก็ไม่มีการทำอกุศลธรรมใดๆ แล้ว ภูมิธรรมมีปรากฏในนคัมภีร์ พุทธปรัชญามหายาน เช่น ทศภูมิสูตร เป็นพระสูตรที่ได้จัดชั้นภูมิธรรมของพระโพธิสัตว์ไว้เป็น จำนวน ๑๐ ภูมิ เรียกว่า ทศภูมิ ตามลำดับดังนี้

๑. มุทิตาภูมิ ความยินดีในความไม่มีทุกข์ของผู้อื่น ภูมินี้มีทานบารมีเป็นใหญ่ คือ จะต้อง บำเพ็ญหนักในทาน พร้อมกับมีความยินดีในความไม่มีทุกข์ของสรรพสัตว์ ภูมินี้เป็นจุดเริ่มต้นที่ พระโพธิสัตว์จะตระหนักเห็นว่า ตนได้ปล่อยวางแล้วทั้งตัวบุคคลและธรรม อยู่เหนือภาวะของ พระอรหันต์มีความปิติในการหยั่งรู้นี้เป็นอย่างยิ่ง

๒. วิมลภูมิ ความปราศจากราคี ภูมินี้มีศีลบารมีเป็นใหญ่พระโพธิสัตว์มีความประพฤติ เป็นปกติ มีแต่การกระทำที่ดี ไม่มีความแปดเปื้อนใดๆ หลงเหลือในทางจริยธรรม

๓. ประภาคาริภูมิ ความสว่าง ภูมินี้มีขันติบารมีเป็นใหญ่ พระโพธิสัตว์มีความอดกลั้น อย่างยิ่งยวดต่อทุกสภาวะ บ้างก็มีนัยบ่งถึงผู้ที่มีความสว่างอันเกิดจากความอดกลั้นต่อความชั่วของ บุคคลอื่นและอดทนต่อความไม่เที่ยงของมายาภาพในสิ่งทั้งหลาย

๔. อรรถจีสมติภูมิ ความรุ่งเรือง ภูมินี้เน้นหนักในวิริยะบารมี พระโพธิสัตว์มีความเพียร แก่กล้าในการบำเพ็ญคุณธรรมอันเป็นประโยชน์ต่อสรรพสัตว์

๕. ทุรชยาภูมิ การที่ผู้อื่นเอาชนะได้ยาก ภูมินี้มีสมาธิบารมีเป็นใหญ่ เมื่อพระโพธิสัตว์ได้ ภูมิธรรมถึงขั้นนี้ หมายความว่า ท่านอยู่พ้นแล้วจากสวากยานและปัจเจกยาน เอาชนะสิ่งที่ชนะได้ยาก จึงอยู่เหนือบุคคลอื่น

๖. อภิมุขิภูมิ การผินหน้าสู่ทางนิพพาน ภูมินี้มีปัญญาบารมีเป็นใหญ่ พระโพธิสัตว์ได้รู้ แฉ่งในปฏิจลสมุปปาทธรรม มีจิตปลดปล่อยวางเฉยเสียได้

^{๓๑} อภิขัย โปธิ์ประสิทธิ์ศาสตร์, พระพุทธศาสนามหายาน, (กรุงเทพฯ: กรุงเทพมหานคร, ๒๕๒๐), หน้า ๑๓๘-๑๓๙.

๗. พุรัจฉานกัมม การไปไกล ภูมินี้พระโพธิสัตว์บำเพ็ญหนักในอุบายบารมีรู้จักวิธีโปรดสัตว์ ได้ไม่จำกัด ไปไกลในที่นี้หมายความว่า พระโพธิสัตว์ในภูมินี้ได้ก้าวล่วงเสียได้จากกาลและอวกาศ เป็นอนันตภาพ ไร้ลักษณะ สามารถสำแดงรูปร่างอย่างไรก็ได้ เพื่อให้เหมาะกับสัตว์ที่จะไปโปรดทั้งไม่ เหน็ดเหนื่อยในการพาสรรพสัตว์ไปสู่ทางพ้นทุกข์ด้วย

๘. อจลภูมิ ความแน่วแน่มั่นไม่หวั่นไหว ภูมินี้พระโพธิสัตว์บำเพ็ญยิ่งในปณิธานบารมีมุ่งหวัง กระทำสิ่งใดก็จะทำสิ่งนั้นโดยไม่เปลี่ยนแปลง มีจิตใจมั่นคง สงบและหนักแน่น

๙. สาธุมตีภูมิ ความเปี่ยมด้วยพลัง ภูมินี้พระโพธิสัตว์บำเพ็ญหนักในพลบารมี แดกฉานใน อภิญญาและปฏิสัมภิทาญาณ

๑๐. ธรรมเมฆภูมิ การถึงฝั่งอุดมคติ ภูมินี้มีญาณบารมีเป็นใหญ่ พระโพธิสัตว์มีอิสระไม่ผูก ติดยึดกับสิ่งใด เมื่อบรรลุถึงภูมินี้แล้วก็หมายความว่าเข้าสู่ภาวะเดียวกับพระพุทธเจ้า กล่าวโดยง่าย ก็คือพระโพธิสัตว์ที่บรรลุภูมิธรรมนี้แล้วก็จะกลายเป็นพระพุทธเจ้า พระโพธิสัตว์ที่ถึงภูมินี้เท่ากับเป็น พระพุทธเจ้าในรูปธรรมกายถึงที่สุดแห่งการบำเพ็ญบารมี แต่ก็พร้อมจะเป็นพระโพธิสัตว์เพื่อโปรด สรรพสัตว์ให้พ้นทุกข์ต่อไป^{๓๖}

สำหรับทศภูมิของพระโพธิสัตว์ที่ยกมากล่าวไว้นี้ เป็นการแสดงให้เห็นถึงการแบ่งชั้นของ พระโพธิสัตว์ตามคุณลักษณะทางจิตของพระโพธิสัตว์ซึ่งมีลำดับสูงต่ำไม่เท่ากันและพระโพธิสัตว์ที่ ยังไม่จัดเข้าสู่เกณฑ์ภูมิใดภูมิหนึ่งในทศภูมินี้ ย่อมสามารถที่จะทำดีบ้างชั่วบ้าง แต่เมื่อยามใดที่ พระโพธิสัตว์เข้าสู่ทศภูมินับตั้งแต่ภูมิที่หนึ่งไปแล้วย่อมไม่ทำอกุศลธรรมอีกเลย

อย่างไรก็ตาม ในช่วงของการตั้งปณิธานของพระโพธิสัตว์นั้น จะมีลักษณะของความคิดที่ เเด่นชัดไปในทางด้านความมุ่งหมายที่จะบรรลุโพธิความเป็นพระพุทธเจ้าและความตั้งใจที่จะช่วยเหลือผู้อื่น นั้นก็คือความกรุณาต่อสรรพสัตว์ เป็นเหตุให้พระโพธิสัตว์จะต้องกระทำความคิดเด่นชัดในเรื่อง ดังกล่าวควบคู่กันไป นั่นก็คือจะต้องมีปัญญาและกรุณาตลอดระยะเวลาในการบำเพ็ญบารมีด้วยการ ช่วยเหลือผู้อื่นหรือความกรุณาที่มีได้ด้วยการช่วยเหลือผู้อื่นทางด้านวัตถุ ซึ่งพระโพธิสัตว์จะกระทำได้ แม้จะเริ่มปฏิบัติก็ตาม และการช่วยเหลือผู้อื่นให้หลุดพ้นจากความทุกข์ยากลำบาก แต่ในกรณีนี้ พระโพธิสัตว์นั้นจำเป็นจะต้องมีความรู้มากเพียงพอก่อนจึงจะช่วยเหลือผู้อื่นได้และในช่วงการตั้งปณิธานนี้ พระโพธิสัตว์จะต้องประกอบด้วยโพธิจิตโตตปาห การตั้งปณิธานและการได้รับพยากรณ์ ซึ่งจะเป็น ช่วงแรกของการเป็นพระโพธิสัตว์ ภาวะทั้ง ๓ นี้ จะคงดำเนินไปตลอดเวลาที่บุคคลคนนั้นยังคงเป็น พระโพธิสัตว์อยู่ ดังนั้น ความมุ่งหมายที่จะบรรลุโพธิ ความตั้งใจที่จะคอยช่วยเหลือผู้อื่นและการได้รับ คำรับรองจากพระพุทธเจ้าย่อมเกิดขึ้นกับผู้ดำรงตนเป็นพระโพธิสัตว์ทุกๆชาติ

๓.๑.๔ การบำเพ็ญบารมีของพระโพธิสัตว์

ความหมายของคำว่า บารมีนั้นจะหมายถึงคุณธรรมหรือคุณสมบัติอันเป็นเหตุให้ถึงฝั่ง คือ ความสำเร็จต่างๆ ตามที่บุคคลนั้นมุ่งหมาย บุคคลต้องการบรรลุผลอันใด ต้องบำเพ็ญบารมีผลอันนั้น”^{๓๗} คำว่า บารมี เป็นภาษาบาลี ซึ่งตรงกับภาษาสันสกฤตว่า ปารมิตา มีความหมายว่า “คุณความดีที่

^{๓๖} สุมาลี มหณรงค์ชัย, พุทธศาสนมหายาน (ฉบับปรับปรุงแก้ไข), อ่างแก้ว, หน้า ๒๙-๓๑.

^{๓๗} วติน อินทสระ, พุทธปรัชญามหายาน, พิมพ์ครั้งที่ ๔, (กรุงเทพฯ: เจริญกิจ, ๒๕๓๐), หน้า ๓๗.

บำเพ็ญอย่างยิ่งยวดเพื่อบรรลุจุดหมายอันสูงยิ่ง”^{๓๔} กล่าวโดยธรรมแล้วบารมีเป็นการรวบรวมข้อธรรมต่างๆ ขึ้นเป็นหมวดสำหรับพระโพธิสัตว์บำเพ็ญโดยเฉพาะหรือธรรมอันมีจุดหมายหรือปัจจัยพื้นฐานอันเป็นส่วนผลักดันให้เกิดความคิดที่จะเป็นพระโพธิสัตว์ ได้แก่ โภธิ หรือความรู้ของพระพุทธรูปเจ้าและความกรุณาซึ่งธรรมทั้งสองนี้เป็นแกนกลางของธรรมทุกอย่างที่พระโพธิสัตว์จะบำเพ็ญต่อไป”^{๓๕}

พุทธรูปปรัชญามหายาน จึงมีความเชื่อในเรื่องพระโพธิสัตว์ว่าจะเป็นผู้ที่จะตรัสรู้เป็นพระพุทธรูปเจ้าในอนาคต มีจำนวนมากจนท่านเปรียบเทียบว่ามีจำนวนมากกว่าเม็ดทรายในท้องทะเล^{๓๖} และเป็นผู้ปรารถนาช่วยสรรพสัตว์ให้พ้นจากความทุกข์ยาก มีปณิธานว่าตราบใดที่สรรพสัตว์ยังไม่หลุดพ้น พระโพธิสัตว์ก็จะไม่เห็นแก่ตัวในการบรรลุพุทธภูมิแต่เพียงผู้เดียว จะยังคงช่วยเหลือและรอจนกว่าจะให้สรรพสัตว์ทั้งหลายบรรลุพุทธธรรมทั้งหมดเสียก่อนตนจึงจะบรรลุในภายหลัง ในเรื่องของหลักการตรัสรู้นั้น พุทธรูปปรัชญามหายานมีความเชื่ออย่างแน่วแน่ว่า สรรพสัตว์โดยเฉพาะมนุษย์มีพุทธภาวะอยู่ในตัว^{๓๗} มนุษย์ทุกคนมีความสามารถในการตรัสรู้ เพราะมนุษย์มีโพธิอยู่ในตัวของมนุษย์ก่อนแล้วจึงควรถือเอาการบรรลุพุทธภูมิเป็นอุดมการณ์ การบรรลุพุทธภูมิจึงไม่จำกัดเพศ ไม่จำกัดวัย ไม่จำเป็นต้องถือบวช แม้เป็นฆราวาสผู้ครองเรือนก็สามารถที่จะปรารถนาและบำเพ็ญเป็นพระโพธิสัตว์ได้เช่นกัน ซึ่งข้อความนี้มีความสอดคล้องกับทัศนะของประทุม อังกูรโรหิต ที่ได้แสดงไว้สรุปใจความสำคัญว่า พระโพธิสัตว์ซึ่งตั้งจิตปรารถนาบรรลุเป็นพระพุทธรูปเจ้าเป็นอุดมคติที่สูงส่งและเป็นทางเลือกหนึ่งสำหรับสรรพสัตว์แทนการเป็นพระอรหันต์และฆราวาสทั่วไปก็สามารถที่จะบำเพ็ญตนเป็นพระโพธิสัตว์ได้ไม่จำเป็นว่าจะต้องเป็นนักบวชเท่านั้น^{๓๘} ด้วยเหตุนี้ พระโพธิสัตว์จึงเป็นแนวคิดที่สำคัญมากในพุทธรูปปรัชญามหายานนับเป็นการปฏิบัติแนวคิดเดิมของพุทธศาสนิกชนที่ยกย่องพระอรหันต์ว่าอยู่สูงสุด การปฏิบัติเพื่อบรรลุอรหันต์นั้นนับเป็นเป้าหมายของคำสอนทางพุทธรูปปรัชญาแต่เดิมเป็นการหลุดพ้นโดยผ่านทางที่เรียกว่า สาวกยาน แต่ต่อมาภายหลังคุณค่าของความเป็นพระอรหันต์ได้ถูกลดทอนลง เพราะในยุคสมัยที่คนแสวงหาความเป็นพุทธะมากกว่าพระธรรม การเป็นพระพุทธรูปเจ้าจึงย่อมมีลักษณะที่เหนือกว่าการเป็นแค่พระอรหันต์ เพราะอาจจะถูกมองว่า พระอรหันต์นั้นไม่สามารถที่จะหลุดพ้นได้ด้วยกำลังสติปัญญาของตนยังต้องอาศัยพระพุทธรูปเจ้าช่วยให้บรรลุ จากนั้นเมื่อบรรลุแล้วก็สามารถที่จะช่วยเหลือคนได้เพียงจำกัดเท่านั้น ซึ่งมีความต่างไปจากความเป็นพุทธรูปเจ้าที่มีความสามารถขนย้ายสรรพสัตว์ได้อย่างมากมาย อาจเป็นเหตุผลหนึ่งในหลายๆ เหตุผลที่ว่าเหตุใดการเป็นพุทธรูปเจ้าจึงมีความสำคัญมากต่อแนวคิดของพุทธรูปปรัชญามหายาน

^{๓๔} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต), *พจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวลศัพท์*, พิมพ์ครั้งที่ ๑๔, (กรุงเทพฯ: ธนธัชการพิมพ์จำกัด, ๒๕๕๓), หน้า ๑๘๐.

^{๓๕} Har Dayal, *The Bodhisattva Doctrine in Buddhist Sanskrit Literature*, (Delhi: Sundar Lal Jain, 1970), p. 165.

^{๓๖} กุมารชีวะ, *สังฆธรรมปุมทริกสูตร*, แปลโดย ฉัตรสุมาลย์ กบิลสิงห์, (กรุงเทพฯ: เรือนแก้วการพิมพ์, ๒๕๓๗), หน้า ๒๒๗.

^{๓๗} สุมาลี มหณรงค์ชัย, *พุทธศาสนามหายาน (ฉบับปรับปรุงแก้ไข)*, อ่างแล้ว, หน้า ๒๒.

^{๓๘} ประทุม อังกูรโรหิต, *พระมหาประณิธานของพระโพธิสัตว์: ข้อโต้แย้งทางปรัชญา*, อ่างแล้ว, หน้า ๑๗.

จากเนื้อความข้างต้นนั้น สามารถทำให้เข้าใจได้ว่าผู้ที่ปรารถนาบำเพ็ญตนเป็นพระโพธิสัตว์นั้นไม่ว่าจะอยู่ในสถานภาพใด หากมีความตั้งใจจะบรรลุให้ถึงพุทธภูมิก็จะบรรลุได้ตามความประสงค์ และสรรพสัตว์ทั้งหลายไม่ว่าจะเป็นมนุษย์หรือสัตว์อื่นๆ สามารถบำเพ็ญตนเป็นพระโพธิสัตว์ได้ด้วยการบำเพ็ญบุญสั่งสมบารมีและประกอบกรกุศลรวมถึงการประกอบเมตตาจิต คือ การช่วยเหลือสรรพสัตว์ผู้ทุกข์ยากให้รอดพ้นจากความทุกข์นานาประการ

กล่าวโดยสรุป บุคคลผู้ที่ปรารถนาตั้งมั่นที่จะบำเพ็ญเป็นพระโพธิสัตว์จะต้องเป็นผู้มีใจผูกพันอยู่กับการตรัสรู้ มีจิตตั้งมั่นที่จะตรัสรู้เป็นพระสัมมาสัมพุทธเจ้ามากกว่าที่จะเป็นพุทธสาวก ในขณะที่บำเพ็ญบารมีอยู่แต่ละชาตินั้น แม้จะมีโอกาสบรรลุอรหันตภูมิก็ต้องปฏิเสธภาวะนั้น มีความมุ่งหวังจะเป็นผู้ที่มีคุณอันสูงส่งด้วยการตรัสรู้ที่มุ่งหวังเอาไว้ในอนาคต แม้จะต้องลำบากเพียงใดในการบำเพ็ญบารมีก็ตาม ก็ไม่ย่อท้อต่ออุปสรรคนั้นและผู้นั้นจะต้องมีธาตุแห่งความดีอันเป็นสภาวะจิตของพระโพธิสัตว์ทั้งหลายที่ต้องการจะหมกมุ่นอยู่กับการช่วยเหลือสัตว์โลกและการทำความดีอื่นๆ ในขณะเดียวกันจิตก็จะรู้แจ้งในสิ่งต่างๆ อย่างง่ายดายตามใจปรารถนา

มีข้อที่ควรสังเกตประการหนึ่ง การกล่าวถึงเรื่องระดับการบำเพ็ญบารมีนั้น ในพระคัมภีร์ฝ่ายพุทธปรัชญามหายานนั้นกลับเป็นสิ่งที่มิได้กล่าวถึงมากนักและมิได้มีการจัดระดับของการบำเพ็ญที่แน่นอน ลักษณะการแบ่งระดับของปารมิตาในพุทธปรัชญามหายานนั้นอาจพิจารณาได้จากการแบ่งปารมิตาต่างๆ ออกเป็น ๓ ประการ แต่มักเรียงลำดับสูงสุดไว้ลำดับต้น เช่น ทานปารมิตา ธรรมทาน เป็นขั้นสูงสุด แสดงจุดมุ่งหมายโพธิหรือหน้าที่ในอันจะนำสรรพสัตว์ให้พ้นจากสังสารวัฏ อภัยทาน แสดงจุดมุ่งหมาย คือ ความกรุณา และอามิสทานแสดงความเอื้อเฟื้อแก่ผู้อื่น เพื่อขจัดความยึดถือตัวตน กษานติปารมิตา ธรรมนิชยานกษานติ เป็นกษานติขั้นสูงสุด เพราะเกิดได้ด้วยปัญญาให้เห็นยอมรับสภาพธรรมเป็นเรื่องของปัญญาโดยตรงลำดับต่อมาอดทนทุกข์ที่เกิดในตนเอง และอดทนทุกข์ที่เกิดเมื่อช่วยผู้อื่น

ตามความเชื่อของพุทธปรัชญามหายานนั้นการที่บุคคลใดบุคคลหนึ่งจะเป็นพระโพธิสัตว์ได้นั้นจะต้องผ่านการบำเพ็ญธรรมที่ชื่อว่า โพธิปักขิยธรรมมาก่อนที่จะถึงการบำเพ็ญบารมีซึ่งเป็นสิ่งที่สำคัญที่สุดในการเป็นพระโพธิสัตว์ บารมีหรือปารมิตาจึงเป็นหมวดธรรมสำหรับการเป็นพระโพธิสัตว์โดยเฉพาะ

การบำเพ็ญบารมีนั้นถือเป็นหลักจรรยาที่สำคัญของพระโพธิสัตว์ที่จะมุ่งสู่พุทธภูมิและบารมีเป็นสิ่งที่พระโพธิสัตว์จะต้องบำเพ็ญให้บริบูรณ์จึงจะตรัสรู้เป็นพระพุทธเจ้าได้ ซึ่งมีทั้งหมด ๖ ประการ ดังนี้

๑. ทานปารมิตา ในคัมภีร์พุทธปรัชญามหายานได้กล่าวถึงเรื่องทานไว้อย่างละเอียดตั้งแต่ประเภทของทาน ผู้รับทาน ทานวัตถุที่ให้เป็นทาน วิธีการให้ทาน และผลของการให้ทาน ซึ่งจะมีลักษณะคล้ายคลึงกับบรรณถกถาจริยาปิฎก ในคัมภีร์ธรรมสังเคราะห์^{๓๙} ได้กล่าวถึงทานบารมีว่าแบ่งออกเป็น ๓ อย่าง คือ ๑) ธรรมทาน เป็นทานระดับสูงสุดเหนือการให้ทั้งหลาย ๒) อามิสทาน ได้แก่ วัตถุทาน และ ๓) ไผตรีทาน ได้แก่ อภัยทาน สำหรับธรรมทานถือเป็นทานสูงสุดและกล่าวว่าเป็นมหายาน

^{๓๙} ประพนธ์ อัครวิรุฬหการ, โพธิสัตว์จรยา: มรรคาเพื่อมหาชน, พิมพ์ครั้งที่ ๒, (กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์แห่งจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๕๗), หน้า ๒๐๖-๒๐๗.

ในโพธิสัตตภูมิ ยังได้จำแนกทานออกเป็นอีกนัยหนึ่ง คือ พาหิรทาน อาธยาตมิกทาน และพาหิรอธยาตมิกทาน จะเห็นได้ว่า ประเภทของทานจะแตกต่างกันไปตามคัมภีร์ต่างๆ ตามแต่คัมภีร์ใดจะใช้เกณฑ์ใดในการแบ่ง ซึ่งคัมภีร์ธรรมสังเคราะห์ถือเอาของที่ให้เป็นหลัก ส่วนคัมภีร์โพธิสัตตภูมิถือหลักผู้ให้ทานเป็นสำคัญว่า ของที่ให้นั้นเกี่ยวข้องกับผู้ให้ในลักษณะใด

สำหรับพุทธปรัชญามหายานนั้น จะให้ความสำคัญเกี่ยวกับการให้ทาน จะเห็นได้จากการ นำเอาทานบารมีมาเป็นธรรมข้อแรกของพระโพธิสัตว์ ซึ่งผู้บำเพ็ญบารมีข้อนี้จะมีสภาพจิตใจ กว้างขวางแผ่ไปยังผู้ขัดสนและตกทุกข์ได้ยากทั้งหมด ดังที่คัมภีร์โพธิจรยยาวตารกล่าวว่ “พระโพธิสัตว์ปรารถนาที่จะเป็นยาและเป็นแพทย์รักษาผู้เจ็บป่วยให้หายป่วย ปรารถนาที่จะเป็น อาหารและน้ำให้ผู้อดอยากหิวโหยได้ดื่มกินทั้งในยามปกติและเมื่อคราวประสบทุกข์ภัย ปรารถนา เป็นชุมทรัพย์ที่ไม่มีวันหมดสำหรับคนขัดสนสิ้นเนื้อประดาตัวและเป็นแหล่งบรรเทาทุกข์อื่น ๆ สำหรับ ผู้ต้องการความช่วยเหลือ”^{๔๐}

๒. ศิลปารมิตา การบำเพ็ญศิลปารมิตา แยกได้เป็น ๒ ประการ คือ ๑) กุศลกรรมบถ ๑๐ จะครอบคลุมรายละเอียดเกี่ยวกับความประพฤติทางกาย วาจา และใจ ๒) ศิลที่บำเพ็ญเมื่อเป็น คฤหิโพธิสัตว์ เป็นการพยายามลดความชั่วร้าย ซึ่งได้แก่ รากะ โทสะ และโมหะ ให้เบาบางลง

นลินักษะ ดัตต์ (Nalinaksha Dutt) ได้สรุปศิลปะของคฤหิโพธิสัตว์ในศึกษาสมุจจัย^{๔๑} ไว้ ๑๒ ประการ ดังนี้ (๑) เป็นผู้ทำทานเพื่อทำลายตัณหา (๒) พึงละอนุสัย ปฏิฆะ และไม่วันไหวด้วย โลกธรรม ๘ (๓) แสวงหาสิ่งประเทืองใจด้วยความชอบประกอบสัมมาอาชีวะ (๔) เป็นผู้เว้นจากการทำให้เกิดความลึงเลแก่ผู้ปรารถนาจะออกบวชมุ่งสู่นิรวาณ เว้นจากการไม่เชื่อกรรม การขัดขวางการบวช ของลูกเมียและญาติ เพราะความรักหรือความโลภ ไม่เป็นผู้ปฏิเสธพระสัทธรรมและเว้นจากการ รังเกียจสมณพราหมณ์ (๕) เว้นจากการเสพเครื่องทองของเมา การเที่ยวกลางคืน การบันเทิงโศกะ (๖) เว้นจากการประพฤตินิคมในกาม พอใจในภรรยา แต่ขณะเมื่ออยู่กับภรรยาของตนต้องคิดหลีกเลี่ยง จากกาม ถือว่าภรรยาเป็นเครื่องกันไม่ให้บำเพ็ญศีล สมาธิ และปัญญา (๗) ไม่ลุ่มหลงในทรัพย์สมบัติ พยายามบริจาคทรัพย์เพื่อขจัดความโลภ (๘) ละประโยชน์ตน เพื่อประโยชน์ผู้อื่น (๙) บูชาพระสฤป ต่างๆ เพื่อทำให้เกิดโพธิจิตโตตปาท (๑๐) รักษาศีล ๕ เป็นเวลา ๑ ปี จนถึง ๓ ปี ด้วยการนี้ไปเกิดใน สุขาวดี (๑๑) รักษากุศลกรรมบถ ๑๐ และ (๑๒) ศึกษาพระธรรมคำสั่งสอนและศิลปะที่บำเพ็ญเมื่อเป็น บรรพชิตโพธิสัตว์

ต่อมาลักษณะการรักษาศีลเช่นนี้ได้กลายมาเป็นสิกขาบท แบ่งเป็นอาบัติชนิดต่างๆ ตามความผิดหนักเบา คือ อาบัติเกิดเพราะโทษะ (เวทษสหคต) พระโพธิสัตว์จะออกจากอาบัติ ประเภทนี้ได้ด้วยการแสดงต่อสงฆ์จำนวน ๑๐ รูป ถือเป็นอาบัติสถานหนักและอาบัติที่เกิดขึ้น เพราะรากะ (รากสหคต) เป็นอาบัติสถานเบาบางครั้งจะไม่ลงโทษ เพราะแสดงให้เห็นถึงความมรฎณา ของพระโพธิสัตว์ ซึ่งจะออกได้ด้วยการแสดงต่อสงฆ์จำนวน ๕ รูป

๓. กษานติปารมิตา พระโพธิสัตว์ผู้บำเพ็ญกษานปารมิตาจะต้องบำเพ็ญความอดทนอดกลั้น ในกรณีต่างๆ แต่เดิมปารมิตานี้มิได้มีความสำคัญมากนัก ต่อมาคัมภีร์ในรุ่นหลัง เช่น สมานิราชสูตร

^{๔๐} สุมาลี มหณรงค์ชัย, พุทธศาสนมหายาน (ฉบับปรับปรุงแก้ไข), อ่างแล้ว, หน้า ๒๗.

^{๔๑} ประพจน์ อัครวิรุฬหาร, โพธิสัตตวจรยา: มรรคาเพื่อมหาชน, อ่างแล้ว, หน้า ๒๑๐-๒๑๑.

เน้นเรื่องกษานปารมิตามาก เพราะกษานติเป็นพื้นฐานสำคัญในอันที่จะทำให้จิตเป็นสมาธิหรือสามารถบำเพ็ญชยานปามิตาได้ ในคัมภีร์ธรรมสังเคราะห์ได้จำแนกกษานติปารมิตาไว้ ๓ ประเภทด้วยกัน คือ ๑) ธรรมนิชยานกษานติ การยอมรับความจริงของสภาวะด้วยปัญญา ๒) ทุกขาธิวาสนากษานติ การอดกลั้นต่อความทุกข์ที่เกิดขึ้นในตน และ ๓) ปโรปการธรรมกษานติ การอดทนในการที่จะประกอบกิจการช่วยเหลือผู้อื่น^{๔๒}

ตามทัศนะของพุทธปรัชญามหายานจะมองว่า ธรรมนิชยานกษานติ ถือว่าเป็นกษานติอย่างสูงสุด เพราะต้องใช้ญาณที่ชนะอันถูกต้องจึงจะสามารถมองเห็นธรรมะต่างๆ ตามความเป็นจริงได้ด้วยเหตุนี้ พระโพธิสัตว์ผู้บำเพ็ญกษานติประเภทนี้จะต้องศึกษาธรรมะอย่างละเอียดเสียก่อนอันจะเป็นแนวทางก่อให้เกิดความเลื่อมใสในพระคุณของพระพุทธเจ้าและพระโพธิสัตว์ ซึ่งจะเป็นผู้สามารถรู้เหตุรู้ผลในทุกสิ่งทุกอย่างได้

๔. วีรยปารมิตา การบำเพ็ญความเพียร ความมีพลังที่จะบำเพ็ญธรรม เพื่อให้บรรลุถึงความเป็นพระพุทธเจ้า เป็นปารมิตาที่สำคัญในอันที่จะก่อให้เกิดพลังในการบำเพ็ญธรรมของพระโพธิสัตว์ถือเป็นธรรมรากฐานที่สำคัญจนสามารถกล่าวได้ว่า ที่ใดมีวีรยะที่นั่นก็มีโพธิ วีรยะเป็นประธานของธรรมอันเป็นกุศลทั้งหลายของพุทธการกธรรม

๕. ฌยานปารมิตา การตั้งมั่นของจิต สภาพที่ยังจิตให้ทรงไว้ บุคคลจะบำเพ็ญชยานปามิตาก็ต่อเมื่อได้สละบ้านเรือนของตนแล้ว นับเป็นการแยกพระโพธิสัตว์ออกจากสังคมเป็นการบำเพ็ญสมาธิต่างๆ เพื่อขจัดกิเลส เพื่อให้ได้บรรลุถึงสภาพความเป็นจริง

๖. ปรัชญาปารมิตา ปรัชญา หมายถึง ปัญญา ได้แก่ ความรู้อย่างยอดเยี่ยม เป็นความรู้ที่ลึกซึ้งอันจะก่อให้เกิดความรู้แจ้งเห็นจริงได้ ความรู้แบ่งออกเป็น ๓ ประเภท ดังคัมภีร์ธรรมสังเคราะห์กล่าวไว้ดังนี้ ๑) สุตมัย ปัญญาสำเร็จด้วยการฟัง ๒) จินตมัย ปัญญาสำเร็จด้วยการคิด พิจารณา ไตร่ตรอง และ ๓) ภาวนามัย ปัญญาสำเร็จด้วยการเจริญให้มีขึ้น แต่พุทธปรัชญามหายานจะเน้นความหมายของปรัชญาว่า คือ ศูนย์ตาหรือตถตา

อย่างไรก็ตาม ปารมิตาที่กล่าวมาข้างต้น ๖ อย่างนั้น จะเป็นปารมิตาหลักหรือปารมีหลักของพุทธปรัชญามหายานและภายหลังได้เพิ่มปารมิตาเข้ามาอีก ๔ ประการ ซึ่งจะมีลักษณะเสริมเป็นลักษณะคุณสมบัติมากกว่าจะเป็นการบำเพ็ญความดี ได้แก่

๗. อุบายเกาศัลยปารมิตา การเป็นผู้ฉลาดในการจัดการเรื่องราวต่างๆ รวมทั้งความรู้ที่แตกฉาน เพื่อพระโพธิสัตว์จะได้มีความสามารถที่จะชี้บอกแนะนำสั่งสอนชาวโลก ซึ่งมีพื้นฐานความรู้ ความคิด สติปัญญาแตกต่างกันออกไป ให้เขาเหล่านั้นสามารถเข้าถึงธรรม สามารถรู้แจ้งถึงความจริงได้ การที่บุคคลจะเป็นผู้สามารถสั่งสอนได้เช่นนั้นจึงต้องมีอุบายโกศลอันประกอบด้วย

๑) สัครหวัสตุ (สังคหวัตถุ) ได้แก่ ทาน ปริยวาทิตา (ริยวัทย) อรรถจรรยา (อรรถจริยา) สมานารถตา

๒) ประติสัมมิท (ปฏิสัมมิทา) ได้แก่ ธรรมประติสัมมิท อรรถประติสัมมิท นิรุกติประติสัมมิท ประติทานประติสัมมิท

^{๔๒} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๒๑๓.

๓) ธารณี เป็นมนต์ที่ใช้ท่องบ่นคุ้มกันภัย พระโพธิสัตว์ผู้สั่งสอนเทศนาผู้อื่นต้องเป็นผู้ปราศจากภัยอันตราย ธารณีนี้จะเป็นสิ่งคอยคุ้มกันพระโพธิสัตว์ให้ปลอดภัย

คุณสมบัติ ๓ ประการนี้มีครบถ้วนในพระโพธิสัตว์แล้วก็สามารถที่จะเทศนาสั่งสอนสรรพสัตว์ให้บรรลุจุดหมายตามที่ประสงค์ไว้ได้ เพราะมีทั้งคุณธรรมที่จะเข้ากับผู้อื่น มีความสามารถแตกฉาน และมีมนต์ป้องกันภัยอันตรายต่างๆ ได้^{๔๓}

๔. ปณิธานปารมิตา เป็นผู้มีความตั้งใจอย่างแน่วแน่ต่อหลักการหรืออุดมการณ์ของตน จะมีความหมายและลักษณะเช่นเดียวกับการตั้งปณิธาน ด้วยเหตุที่ปณิธานนั้นเป็นความตั้งใจที่จะเป็นพระพุทธเจ้านั้นย่อมปรากฏมีในทุกขั้นตอนของการบำเพ็ญตนเป็นพระโพธิสัตว์ ดังนั้น ความต้องการเน้นให้เด่นชัดเป็นเหตุให้ต้องยกเอาปณิธานขึ้นเป็นความดีสูงสุด

๕. พลปารมิตา เป็นผู้มีความตั้งใจอย่างแน่วแน่ในทุกเรื่องที่ตั้งใจไว้ หมายรวมถึงกำลังต่างๆ ของพระโพธิสัตว์อันมีลักษณะไม่ต่างจากพลของพระพุทธเจ้าที่เรียกว่า ทศพลญาณ^{๔๔}

๑๐. ชยญาณปารมิตา เป็นผู้มีความรู้แจ้งในสรรพสิ่ง เป็นความรู้อย่างยิ่งของพระโพธิสัตว์อันมีลักษณะเหมือนกันกับปรัชญาปารมิตานั้นเอง^{๔๕}

อนึ่ง เมื่อพิจารณาแล้วจะพบว่า ในบารมีทั้ง ๑๐ ประการนั้น ตามทัศนะของพุทธปรัชญามหายานมองว่า บารมี ๖ ประการแรกนั้นถือเป็นบารมีหลักที่สำคัญมาก ส่วนบารมีที่เหลือ ๔ ประการหลังเป็นบารมีเสริม ทั้งนี้เพราะความคิดที่ได้เปลี่ยนแปลงไป เนื่องจากการเผยแผ่และการพัฒนาให้เจริญก้าวหน้าของพุทธปรัชญามหายาน แต่เมื่อรวมบารมีทั้งหมดเข้าด้วยกันต่างก็สนับสนุนกันและกัน จะเห็นได้ว่าบารมีแต่ละข้อจะมีความสัมพันธ์กันและเป็นสิ่งจำเป็นสำหรับความสมบูรณ์ในการที่จะบรรลุความเป็นพระพุทธเจ้า ดังข้อความที่ปรากฏในลังกาวตารสูตรว่า “ความเป็นพระพุทธเจ้าจะบรรลุได้ก็ด้วยการบำเพ็ญบารมีธรรมทั้ง ๖ ให้บริบูรณ์ บารมี ๖ เหล่านี้ เป็นกัลยาณมิตรของพระโพธิสัตว์ เป็นครู เป็นทางเดิน เป็นแสงสว่าง เป็นคบเพลิง เป็นดวงประทีป เป็นที่พักพิง เป็นที่พึ่งพา เป็นที่พักผ่อน เป็นสิ่งบรรเทาทุกข์ เป็นเกาะ เป็นมารดา เป็นบิดา และช่วยให้พระโพธิสัตว์ได้เข้าใจตามเป็นจริงจนได้ตรัสรู้ในที่สุด”^{๔๖} อีกนัยยะหนึ่ง อาจมองได้ว่าปารมิตาทั้ง ๔ ประการหลังนี้จะมีลักษณะเป็นคุณสมบัติของพระพุทธเจ้ามากกว่าธรรมที่ควรจะทำเพ็ญ การที่พระโพธิสัตว์บำเพ็ญปารมิตาเหล่านี้จึงเป็นการเพิ่มคุณสมบัติของพระโพธิสัตว์ให้เสมือนกับคุณสมบัติของพระพุทธเจ้านั่นเอง

ทั้งนี้เป็นที่น่าสังเกตว่า การที่พุทธปรัชญามหายานกล่าวถึงบารมีเพียง ๖ ประการนั้นเป็นเพียงการกล่าวถึงโดยที่มีตัวอย่างของชาดกเหมือนพุทธปรัชญาเถรวาท แต่ทางพุทธปรัชญามหายานเน้นพูดถึงลำดับขั้นของโพธิสัตว์ในการปฏิบัติมากกว่า แต่เป็นวิธีการกว้างๆ ซึ่งแสดงระดับภูมิธรรมที่ปฏิบัติไปตามลำดับจนถึงขั้นสุดท้ายและบรรลุเป้าหมายและลำดับการบำเพ็ญบารมีในพุทธปรัชญามหายานสรุปเป็นสองกลุ่มใหญ่ๆ ได้แก่ กลุ่มแรก เป็นการบำเพ็ญบารมีที่ต้องบำเพ็ญเป็นไปตามลำดับและต้องบำเพ็ญให้บริบูรณ์ก่อนแล้วจึงบำเพ็ญบารมีข้ออื่นต่อไปได้ กลุ่มนี้ได้แก่ มหายานสูตราลังการและ

^{๔๓} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๒๒๐.

^{๔๔} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๒๒๑.

^{๔๕} บุญย นิลเกษ, พุทธศาสนามหายาน, อ่างแล้ว, หน้า ๖๘.

^{๔๖} D.T. Suzuki, *The Lankāvata Sutra*, (Colorado: Great Eastern Book Company, 1978), p. 30.

กลุ่มที่สอง เป็นการบำเพ็ญบารมีทุกบารมีพร้อมกัน แต่ในแต่ละช่วงจะมีบารมีเดียวที่ปรากฏเด่น ออกมาเป็นพิเศษกว่าบารมีข้ออื่นๆ กลุ่มนี้ ได้แก่ ทศกมุทิสสูตร

อาจกล่าวได้ว่า บารมีเป็นหมวดธรรมที่สำคัญที่สุดในพุทธปรัชญามหายาน เพราะบารมี มีฐานเหนือธรรมหมวดอื่นๆ ทั้งปวง เป็นสิ่งที่แยกพระโพธิสัตว์ให้อยู่ในฐานะที่สูงเหนือกว่าพระอรหันต์ หรือพระปัจเจกพุทธเจ้า นอกจากนี้บารมียังเป็นการบำเพ็ญธรรมที่สามารถช่วยเหลือผู้อื่นได้ ในขณะที่ตนเองก็ได้พัฒนาขึ้น ด้วยเหตุนี้ พุทธปรัชญามหายานได้ชี้ให้เห็นว่า ตนเป็นเจ้าของความคิดเรื่องการบำเพ็ญบารมี ซึ่งเป็นผลมาจากการศึกษา การบำเพ็ญธรรมะของพระพุทธเจ้าก่อนที่พระองค์จะตรัสรู้ และต่อมาได้มีการรวบรวมธรรมต่างๆ เป็นหมวดหมู่โดยอาศัยหลักไตรสิกขาประกอบด้วยการบำเพ็ญธรรมในลักขณสูตร^{๔๗} และอนุปุพพิกถา โดยแยกออกเป็น ๒ แนว คือ ๑) บารมี ๖ เป็นการเสนอรูปแบบของการบำเพ็ญธรรม โดยการขยายจากไตรสิกขาโดยตรง คือ ขยายมาจากศีล สมาธิ ปัญญา และ ๒) บารมี ๑๐ ของเถรวาทบาลี เป็นการเสนอประวัติพระพุทธเจ้าหรือชีวิตพระมหากษัตริย์ ตั้งแต่ต้นจนปลายอันเป็นประวัติโดยรวมทั้งหมดนับแต่อดีตชาติ ดังนั้น บารมีในพุทธปรัชญามหายาน ได้กลายมาเป็นแกนกลางของความคิดเรื่องพระโพธิสัตว์ นั่นก็คือการแสดงชีวิตของพระโพธิสัตว์ด้วยธรรมหรือคุณความดีที่พระโพธิสัตว์ทั้งหลายได้บำเพ็ญมานั่นเอง

สำหรับประเด็นการบำเพ็ญบารมีตามทัศนะของพุทธปรัชญามหายานนั้น ประพจน์ อัครวิรุฬหการ ได้ตั้งข้อสังเกตไว้สรุปใจความสำคัญว่า การบำเพ็ญบารมีในพุทธปรัชญามหายานนั้นมีลักษณะเป็นไปในทางให้ความหมายและเสนอแนวทางการบำเพ็ญ การชักตัวอย่างต่างๆ ไม่ค่อยปรากฏมีคัมภีร์ที่มีเรื่องราวต่างๆ แบบชาดกของเถรวาทบาลี เห็นมีอยู่คัมภีร์เดียว คือ ชาดกมาลาเป็นเรื่องราวพระโพธิสัตว์ประมาณ ๒๕ ชาดก เรื่องราวที่ปรากฏเป็นเรื่องราวที่สมเหตุสมผลแก่ความคิดเรื่องบารมีของคัมภีร์มหายาน^{๔๘}

สรุปความว่า การบำเพ็ญบารมีของพระโพธิสัตว์ จะมีลักษณะการบำเพ็ญธรรมเป็นระยะเวลานานมาก มุ่งเน้นเพื่อประโยชน์ตนและผู้อื่น โดยใช้ทาน ศีล กษานติเป็นอุปกรณ์เพื่อทำให้เกิดบุญกุศลและเพื่อความสุขของตนเองและของชาวโลก อาศัยยาน ปรัชญา เพื่อเป็นการแสวงหาความหลุดพ้นและวิริยะ เพื่อเป็นกำลังในการบำเพ็ญธรรมะอื่นๆ อีกด้วยและที่สำคัญจะต้องเริ่มบำเพ็ญไปตามลำดับตั้งแต่ต้นจนถึงปลายสุดจะมีลักษณะเริ่มจากธรรมที่ง่ายที่สุดไปหาธรรมที่ยากที่สุด

จากที่ผู้วิจัยได้อภิปรายเนื้อหาเกี่ยวกับการบำเพ็ญบารมีของพระโพธิสัตว์ข้างต้นนั้น เพื่อจะแสดงให้เห็นวิธีการและขั้นตอนการที่ผู้ใดผู้หนึ่งจะปรารถนาที่จะเป็นพระโพธิสัตว์ตามแนวทางของพุทธปรัชญามหายานนั้นเป็นเช่นไร ประเด็นเรื่องการบำเพ็ญบารมีของพระโพธิสัตว์นี้ อาจจะมีข้อคำถามเกิดขึ้นได้ว่า “เหตุใด? การบำเพ็ญบารมีจึงมีความสำคัญต่อการตั้งความปรารถนาในการเป็นพระโพธิสัตว์” จากข้อคำถามนี้ ประพจน์ อัครวิรุฬหการ ได้ตั้งข้อสังเกตไว้อย่างน่าสนใจว่า “ชีวิตของพระโพธิสัตว์ คือ ผู้จะมาตรัสรู้นั้นเป็นเรื่องชีวิตทางศีลธรรม จริยธรรม ดังนั้น การเน้นเรื่องการบำเพ็ญความดีเพื่อบรรลุสถานภาพที่สูงสุดนี้เองเป็นเหตุให้ประวัติในส่วนอดีตของพระพุทธเจ้าสำคัญกว่า

^{๔๗} ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๑๙๘-๒๔๑/๑๕๙-๑๙๘.

^{๔๘} ประพจน์ อัครวิรุฬหการ, “การศึกษาเชิงวิเคราะห์เรื่องพระโพธิสัตว์ในคัมภีร์เถรวาทและคัมภีร์มหายาน”, วิทยานิพนธ์อักษรศาสตร์มหาบัณฑิต, อ่างแล้ว, หน้า ๒๕๘.

ประวัติในชาติปัจจุบัน อาจกล่าวได้ว่าศีลธรรมกำหนดประวัติมากกว่าที่แสดงประวัติจริงๆ ที่แฝงศีลธรรมด้วยเหตุนี้ จึงทำให้เกิดการวางระบบของการบำเพ็ญธรรมเพื่อเป็นพระพุทธรเจ้าซึ่งมีศูนย์กลางอยู่ที่ธรรมะหมวดหนึ่งที่เรียกว่า บารมีหรือปารมิตา เมื่อบำเพ็ญบารมีเต็มบริบูรณ์แล้วบุคคลนั้นก็จะได้บรรลุโพธิญาณได้เป็นพระพุทธรเจ้า”^{๔๙} จากข้อสังเกตดังกล่าวนี้ เป็นการตอบคำถามดังกล่าวข้างต้นนั้นได้เป็นอย่างดีและทำให้เห็นถึงความสำคัญของการบำเพ็ญบารมีเพื่อจะบรรลุเป้าหมายที่สำคัญสูงสุด คือ การเป็นพุทธเจ้าตามที่คณะของพุทธปรัชญามหายาน อาจจะกล่าวได้ว่าการบรรลุพุทธภาวะได้นั้น จะเกิดขึ้นได้ก็เพราะต้องอาศัยการบำเพ็ญบารมีเหล่านี้เท่านั้น

๓.๑.๕ ผลของการบำเพ็ญบารมีของพระโพธิสัตว์

ตามที่คณะของพุทธปรัชญามหายานต่างเชื่อว่า พระโพธิสัตว์เป็นพระผู้บำเพ็ญบารมีด้วยการขนสัตว์อื่นให้ล่วงพ้นจากกองทุกข์ จนเหลือตนเองเป็นคนสุดท้ายแล้วจึงจะขอบรรลุโพธิญาณ นั่นคือช่วยผู้อื่นให้พ้นทุกข์หมดก่อนตัวเองค่อยบรรลุทีหลัง กระบวนการในการบำเพ็ญบารมีของพระโพธิสัตว์เริ่มต้นขึ้นหลังจากตั้งปณิธาน คือ ความมั่นคง แน่วแน่ ไม่เปลี่ยนแปลง หรือความมุ่งมั่น ตั้งใจจริง บำเพ็ญบารมีให้บริบูรณ์ จนกว่าจะได้ตรัสรู้เป็นพระพุทธรเจ้า พระโพธิสัตว์จะเริ่มตั้งปณิธาน เรียกว่า มหาจตุรปณิธานมี ๔ ประการตามที่กล่าวมาแล้วนั้น ดังนั้น ปณิธานทั้ง ๔ ข้อนี้ อาจกล่าวได้ว่าอยู่ในฐานะเป็นจุดมุ่งหมายสูงสุดของพระโพธิสัตว์ในพุทธปรัชญามหายาน และเปรียบเสมือนสิ่งกระตุ้นความมุ่งมั่นอย่างอันแรงกล้าในการบำเพ็ญบารมีธรรมของผู้เป็นพระโพธิสัตว์ในพุทธปรัชญามหายานเช่นกัน

อย่างไรก็ตาม การบำเพ็ญบารมีในพุทธปรัชญามหายานนั้นจำเป็นจะต้องบำเพ็ญไปตามลำดับ ด้วยเหตุผล ๓ ประการคือ

๑. พระโพธิสัตว์ เมื่อไม่สนใจทรัพย์สมบัติก็จะสมทานศีล เมื่อมีศีลก็จะเป็นผู้ที่มีความอดทน เมื่อมีความอดทนก็จะมีจิตใจระลึกรู้ถึงความเพียร เมื่อมีความเพียร ก็สามารถทำให้สมาธิเกิดขึ้นได้ และเมื่อใดก็ตามที่จิตเป็นสมาธิ จิตก็สามารถรู้สิ่งทั้งหลายตามความเป็นจริง

๒. ปารมิตาหรือบารมีที่บำเพ็ญก่อน เป็นธรรมขั้นต่ำที่บำเพ็ญภายหลังเป็นธรรมขั้นสูงกว่า เช่น ทานต่ำกว่าศีล ฌยานต่ำกว่าปรัชญา

๓. ปารมิตาที่บำเพ็ญก่อนจะเป็นของหยาบที่บำเพ็ญหลังจะเป็นของละเอียดกว่าศีลจึงเข้าถึงได้ยากกว่าทาน ปรัชญาจึงเป็นการบำเพ็ญที่ยากที่สุด

เมื่อสั่งสมบารมีตามวิถีของพระโพธิสัตว์บริบูรณ์ดีแล้ว จิตของพระโพธิสัตว์ก็จะก้าวเข้าสู่ภาวะหรือฐานะอันเป็นฐานะของพระมหาสัตว์เรียกว่า ภูมิ ซึ่งในคัมภีร์พุทธปรัชญามหายานได้กล่าวถึงเรื่องภูมิ ๑๐ ประการว่าเป็นภาวะจิตอันเป็นผลจากการบำเพ็ญธรรมของพระโพธิสัตว์ บรรดาสูตรทั้งหลายถือกันว่าในทศภูมิสูตร^{๕๐} เป็นสูตรที่ได้กล่าวถึงเรื่องภูมิได้อย่างแจ่มแจ้งที่สุด เป็นการกล่าวที่เป็นระบบมากที่สุดในบรรดาคัมภีร์มหายานทั้งหลายซึ่งมีรายละเอียดดังต่อไปนี้

^{๔๙} ประพจน์ อัสววิรุฬหาร, โพธิสัตว์จรยา: มรรคาเพื่อมหาชน, อ่างแล้ว, หน้า ๔.

^{๕๐} Har Dayal, The Bodhisattva Doctrine in Buddhist Sanskrit Cerature, Op.cit., p. 284.

๑. ประมุขิตาภูมิ พระโพธิสัตว์จะบังเกิดความชื่นชม ภาคภูมิใจ เมื่อได้เห็นว่าตนเองเป็นผู้ใกล้ชิดโพธิและเป็นผู้ทำประโยชน์เพื่อสรรพสัตว์ให้สำเร็จ เป็นการเริ่มต้นความคิดของพระโพธิสัตว์โดยตรง คือ มีจุดมุ่งหมายที่โพธิ ได้แก่ ปัญญาและกรุณา

ธรรมที่ปฏิบัติ คือ โพธิจิตโตตปาท ได้แก่ การกระทำใจให้มุ่งไปสู่พระอนุตตรสัมมาโพธิญาณ และมุ่งจะช่วยเหลือผู้อื่น การมุ่งที่จะมีคุณธรรมของพระโพธิสัตว์นั้นเป็นเหตุให้เกิดการตั้งมหาปณิธาน ๑๐ ซึ่งบุคคลนั้นก็ได้อธิบายว่าพ้นจากปุถุชนเป็นพระโพธิสัตว์ในขั้นต้นแล้ว

ธรรมที่เป็นแกนกลาง ได้แก่ ทานปารมิตา โพธิปักขิยธรรมเป็นผู้ที่ได้พบพระพุทธเจ้าได้บูชาลักษณะพระพุทธเจ้าทั้งหลายทำภูมิ คือ ภาวะของจิตให้บริสุทธิ์ด้วยศรัทธา กรุณา ไมตรี ฯลฯ บำเพ็ญสังคหัตถ์โดยเฉพาะทาน กระทำมนสิการในพระพุทธเจ้า พระธรรม พระสงฆ์ พระโพธิสัตว์ ปารมิตา ฯลฯ เป็นผู้พิจารณาพุทธธรรมว่า เป็นสิ่งของลึกซึ้ง แจ่มแจ้ง สงบ เป็นศูนย์ตาปราศจากนิमित

ลักษณะของพระโพธิสัตว์ จะมีลักษณะพ้นจากคนธรรมดาไม่ไปเกิดในภูมิชั้นต่ำเป็นที่พึงของสรรพสัตว์อยู่ในพุทธวงศ์ ได้รับเกียรติอย่างสูงเป็นผู้เที่ยงต่อโพธิบำเพ็ญกุศลด้วยการบริจาคเพื่อขจัดความมัจฉริยะของสรรพสัตว์ทั้งหลาย

๒. วิมลภูมิ พระโพธิสัตว์เป็นผู้บริสุทธิ์ ปราศจากมลทินแห่งความเป็นผู้ทุศีลและความคิดของหินยาน

ธรรมที่บำเพ็ญ คือ จิตตาศัย ๑๐ หมายถึง แนวโน้มที่ดีของจิต ได้แก่ มีความตรง อ่อนโยน ขยันในการทำงาน ช่มตนเองได้สงบ ดึงาม ไม่คดโกง ไม่เพ่งแต่ได้ สูงส่ง และเป็นมหาตมะ

ธรรมที่เป็นหลัก ได้แก่ ศิลปารมิตา ธรรมะอื่นๆ ได้แก่ กุศลกรรมบถ ๑๐ พยายามทำจิตให้มุ่งต่อประโยชน์ มีไมตรี ความเอื้ออาทรเอ็นดู ความรัก ความอนุเคราะห์ อารักขา สม่่าเสมอ เป็นอาจารย์และทำจิตที่เป็นศาสดาเพื่อสอนผู้อื่นมีสังคหัตถ์ ๔

ลักษณะพระโพธิสัตว์ จะมีลักษณะถือบุคคลอื่นเป็นที่ตั้ง ชี้แนะแนวทางให้บุคคลอยู่ในกุศลกรรมบถ ๑๐ เพื่อความบริสุทธิ์แห่งศีลของสรรพสัตว์

๓. ประภาภวิภูมิ พระโพธิสัตว์เป็นผู้มีรัศมีแสงสว่างเป็นผู้ส่องรัศมีแห่งพระสัทธรรมไปสู่หมู่สัตว์

ธรรมที่บำเพ็ญ คือ มนสิการในทศจิตตาศัยอีก ๑๐ ประการ ได้แก่ นำจิตให้บริสุทธิ์ตั้งมั่น แยกตนจากโลก จาการาคะ มีความมั่นคง มีความพยายามสูงส่งและทำจิตให้มีลักษณะที่หนักแน่นไม่หวั่นไหวต่อสิ่งใดๆ

ธรรมที่เป็นหลัก คือ กษานติปารมิตา หรือขันติบารมี ธรรมอื่นๆ ได้แก่ การพิจารณาความเป็นไปของสังขารตามความเป็นจริงว่าเป็นอนัตตา ทุกขัง อสุภะ ฯลฯ เจริญจิตที่ประกอบด้วยพรหมวิหาร ๔ คือ เมตตา กรุณา มุทิตา อุเบกขาไปในที่ทั้งปวง บำเพ็ญสังคหัตถ์ ๔ โดยเฉพาะอตถจริยา การทำตนให้เกิดประโยชน์ พระโพธิสัตว์บำเพ็ญสมาบัติและสมาธิรวมทั้งอุทิศตนศึกษาพระธรรมวินัย

ลักษณะพระโพธิสัตว์ คือ ได้อภิญญา ๕ ได้แก่ อิทธิวิธี ทิพยโสต เจโตปริยญาณ ปุพเพนิวาสานุสสติญาณ ทิพยจักขุ เป็นผู้ที่มีความเกาะเกี่ยวหรือข้องเกี่ยวในกาม รูปและภพอย่างบางเบาและสามารถถอนทิวฐิได้หมด พระโพธิสัตว์ในภูมินี้จะเปรียบเหมือนพระอินทร์ เพราะจะเป็นผู้ชี้ ผู้สอน แนะนำแนวทางให้สรรพสัตว์พ้นจากกามาราคะ

๔. อรรถวิษณตีภุมิ พระโพธิสัตว์เป็นผู้มีรัศมีรุ่งเรือง เพราะโพธิปักขิยธรรมที่ลูกโพล่งขึ้น
เผาผลาญกิเลส

ธรรมที่บำเพ็ญ คือ การไตร่ตรองพิจารณาธรรม ๑๐ ประการ ได้แก่ พิจารณาสัตวธาตุ โลกธาตุ
ธรรมธาตุ อากาศธาตุ วิญญาณธาตุ กามธาตุ รูปธาตุ อารูปยธาตุ เป็นต้น

ธรรมที่เป็นหลัก ได้แก่ วีรยปารมิตา หรือวีริยะบารมี โพธิปักขิยธรรม ๓๗ ประการ ขจัด
ความคิดเรื่องอัตตาได้อย่างหมดสิ้น บำเพ็ญสังคหวัตถุโดยเฉพาะสมานัตตา พยายามให้มีความเพียรที่
ยอดเยี่ยมในอันที่จะสั่งสอนผู้อื่น

ลักษณะของพระโพธิสัตว์ พระโพธิสัตว์ในภุมินี้จะมีลักษณะที่สามารถถอนสัณสกายทิฏฐิได้
หมดเป็นผู้มีใจอ่อนโยน และเต็มไปด้วยความกรุณา จะออกบรพพาในพระศาสนา การที่พระโพธิสัตว์
ออกบรพพาในภุมินี้ ก็เพื่อเป็นการเตรียมตัวเข้าบำเพ็ญชยานปารมิตาซึ่งเป็นกิจในฝ่ายบรพชิต

๕. สุทฺธชยาภุมิ พระโพธิสัตว์ กระทำกิจที่ทำได้ยากได้ ๒ ประการ คือ ๑) เป็นผู้สั่งสอน
ชาวโลก และ ๒) เป็นผู้ป้องกันจิตของตนเอง ไม่ให้เกลือกกลั้วด้วยการระคนกับหมู่สัตว์หรือข้อง
เกี่ยวกับผู้อื่น เมื่อทำได้แล้วก็ได้ชื่อว่าบรพภุมิที่ชนะได้ยาก

ธรรมที่ปฏิบัติ พระโพธิสัตว์ต้องเข้าใจธรรมะของพระพุทธเจ้าทั้งในอดีต ปัจจุบันและ
อนาคต มีจิตที่บริสุทธิ์และสม่าเสมอ มีความเข้าใจในศีล จิต มรรค ความรู้ในการละ การบำเพ็ญอันสูงสุด
คือ บำเพ็ญโพธิปักขิยธรรมทั้งปวงและสิ้นสุดลงด้วยการมีจิตที่บริสุทธิ์และสงบ

ธรรมที่เป็นแก่นในการบำเพ็ญ คือ ชยานปารมิตา มีความเข้าใจในอริยสัจ ๔ มีความเข้าใจ
ว่าความจริงมีอยู่ ๒ ประการ คือ จริงโดยสมมติกับความจริงแท้ บำเพ็ญธรรมสังคหวัตถุทุกข้อ
โพธิปักขิยธรรมทุกหมวด เรียนศิลปศาสตร์ทางโลกและมีความเชี่ยวชาญในศาสตร์เหล่านั้นด้วย
ทั้งนี้เพื่อสามารถช่วยเหลือสรรพสัตว์ทั้งหลาย

ลักษณะของพระโพธิสัตว์ ในภุมินี้พระโพธิสัตว์จะสามารถสั่งสอนผู้อื่นได้เข้าใจในเรื่อง
อริยสัจ ๔ คือ ในเรื่องทุกข์ สมุทัย นิโรธ และมรรค

๖. อภิมุขีภุมิ พระโพธิสัตว์เป็นผู้มุ่งไปสู่ หรือเผชิญหน้ากับสังสารวัฏและพระนิพพาน
ด้วยการบำเพ็ญปรัชญาปารมิตา

ธรรมที่ปฏิบัติ ธรรมเบื้องต้น คือ มีความเข้าใจในความเสมอของธรรม ๑๐ ประการ คือ
ธรรมทั้งปวงเป็นของไม่มีนิमित ไม่มีลักษณะ ไม่มีการเกิดขึ้น ไม่มีการทำให้เกิด เป็นของแยกจากกัน ไม่มีต้น
ไม่มีปลาย พ้นจากการอธิบาย ไม่อาจแสดงได้ เป็นมายาเหมือนกัน เหมือนเสียงสะท้อน เหมือนเงา
พระจันทร์ที่ปรากฏในธารน้ำ ธรรมเบื้องต้นเหล่านี้เป็นลักษณะของศูนยตาทั้งสิ้น

ธรรมที่เป็นแก่น คือ ปรัชญาปารมิตา หรือปัญญาบารมี ธรรมอื่นๆ ได้แก่ ศูนยตา คือ การพิจารณา
ให้เห็นว่า โลกธาตุเป็นมายา อวิชชาเป็นต้นเหตุของความทุกข์มีความเข้าใจในปฏิจจสมุพบาทตามที
ควรจะเป็น คือ ทุกอย่างไม่มีต้นกำเนิด ไม่มีนิमित เป็นต้น

ลักษณะโพธิสัตว์ จะไม่กลับไปเป็นพระอรหันต์ หรือพระปัจเจกพุทธเจ้า เป็นผู้มิมีมหากรุณาต่อ
สรรพสัตว์ เพราะได้เข้าใจปรัชญาปารมิตา เป็นผู้ได้อานุโลมถิกษานติ คือ ความสามารถเข้าใจธรรมทั้งปวง
และสามารถทบทวนได้โดยไม่ติดขัด แต่ยังไม่ได้รับอนุตปัตติกธรรมกษานติ คือ ความรู้แจ้งในธรรม

๗. ทูรังกมาภุมิ พระโพธิสัตว์ไปถึงได้ด้วยพุทธยาน

ธรรมที่บำเพ็ญ คือ คือ ธรรมเบื้องต้น ๑๐ ประการ ได้แก่ ศูนยตา เช่น การมีใจเป็นสมาธิในศูนยตา การมีความคิดว่าธรรมทั้งปวงเป็นสิ่งไม่มีตัวตน ไม่มีอยู่ เป็นต้น

ธรรมที่เป็นหลัก ได้แก่ อุปายเภคัสยปารมิตา บำเพ็ญปารมิตาครบ ๑๐ รวมทั้งมีสังคัตถุ ๔ อธิษฐาน ๔ โพธิปักขิยธรรม ๓๗ และโพชฌงค์ ๗ เป็นผู้เข้าใจการสั่งสอนหมู่สัตว์ของพระพุทธเจ้าทั้งหลาย เข้าใจในโลกธาตุ เข้าใจในพุทธเกษตร เข้าใจว่าธรรมทั้งหลายเป็นอนัตตา เข้าใจในเรื่องรูปกายธรรมกายของพระพุทธเจ้า จะเห็นได้ว่าเป็นการรวบรวมธรรมทั้งหมดเข้ามาอยู่ในภุมินี้

ลักษณะโพธิสัตว์ จะเป็นผู้ไม่ข้องด้วยกิเลสทั้งปวง แต่ก็ยังไม่ปราศจากกิเลส เพราะยังมีความต้องการ ตถาคตญาณ หรือการเป็นพระพุทธเจ้า ยังมีความปรารถนาที่ยังไม่บริสุทธิ์อยู่ แต่เป็นผู้ก้าวลงสู่สี่สัพพัญญุตญาณ ถ้าพระโพธิสัตว์ในภุมินี้จะต้องการหลุดพ้นก็สามารถที่จะกระทำได้ แต่เนื่องจากยังคงอยู่ในสภาพพระโพธิสัตว์ จึงยังไม่หลุดพ้นเป็นผู้มีกายกรรม มโนกรรม และวจีกรรม บริสุทธิ์เป็นผู้นำสัตว์ทั้งหลายให้ก้าวไปสู่ความเที่ยงต่อนิรวาณมีลักษณะเหมือนพระอรหันต์ซึ่งพ้นจากอาสวกิเลสแล้ว

๘. อจลาภุมิ พระโพธิสัตว์เป็นผู้ไม่หวั่นไหวด้วยความคิดทั้ง ๒ ด้าน คือ ความคิดว่ามีเหตุ กับความคิดว่าไม่มีเหตุ

ธรรมที่บำเพ็ญ เป็นผู้มีมรรคอันบริสุทธิ์ด้วยปัญญาและอุปายโกศลมีความผูกพันในมหาปนิธานมีความมุ่งมั่นในพระพุทธเจ้าถึงพร้อมด้วยกุศลมูลมีอภัยาศัยบริสุทธิ์เป็นผู้ประกอบด้วยมหากรุณาและความเอื้ออารีเอ็นดูแก่สรรพสัตว์ทั้งปวงมีความเข้าใจในตถตาของสรรพธรรมเป็นผู้ที่ได้อนุตปตติกธรรมกษานติ คือ เกิดญาณในธรรมหรือความรู้แจ้งในธรรม

ธรรมที่เป็นแกนหลัก ได้แก่ ปณิธานปารมิตา ด้วยเหตุที่พระโพธิสัตว์เป็นผู้บริบูรณ์แล้วด้วยคุณสมบัติต่างๆ สามารถจะเข้านิรวาณได้แล้ว จึงต้องบำเพ็ญปณิธานปารมิตาอันจะเป็นเหตุให้ยังไม่เข้านิรวาณ

ลักษณะพระโพธิสัตว์ ในภุมินี้พระโพธิสัตว์จะสามารถแปลงร่างได้ตามปรารถนาและแสดงร่างนั้นแก่บุคคลที่พระองค์เห็นว่าเหมาะสม เป็นผู้เปรียบเสมือนพระมหาพรหม

๙. สาธุมติภุมิ พระโพธิสัตว์เป็นผู้มีความคิดที่งาม

ธรรมที่บำเพ็ญ คือ จะต้องตั้งใจพิจารณาวិโมกข์ทั้งหลายด้วยปัญญาอันไม่อาจประมาณได้ครุ่นคิดในเรื่องตถาคตญาณและไม่ละทิ้งความตั้งใจที่จะมีมหากรุณา

ธรรมที่เป็นหลัก คือ พลปารมิตา

ลักษณะพระโพธิสัตว์ เป็นผู้รู้ธรรมที่เป็นกุศลที่เป็นอกุศล ธรรมที่เป็นสารสรวะและอนาสรวะ รู้ธรรมที่เป็นเลาภิกะและโลกุตตระ รู้ธรรมที่เป็นจินไตยและอจินไตย ธรรมเป็นนียตและอนียตรู้ธรรมของสาวก ปัจเจกพุทธ โพธิสัตว์จรรยา และตถาคตภูมิ

พระโพธิสัตว์เป็นผู้รู้ทุกสิ่งทุกอย่างเกี่ยวกับจิตของคนและความเป็นไปของธรรมทั้งหลาย ได้ปฏิสัมภิตา ๔ อันจะเป็นเหตุให้เป็นผู้สั่งสอนที่ดีและได้ผลแน่นอน เป็นผู้ได้ธารณีต่างๆ เริ่มปฏิบัติการในสิ่งที่จะช่วยเหลือบุคคลให้พ้นจากสังสารวัฏ

๑๐. ธรรมเมฆาภุมิ พระโพธิสัตว์เป็นผู้มีสมาธิและบารมีอยู่เต็มประดุจเหมือนหมู่เมฆที่เต็มไปด้วยในอากาศ

ธรรมที่บำเพ็ญจะเจริญธรรมที่ได้สั่งสมมาแล้วในภุมิก่อนให้ยิ่งขึ้นจนเต็มบริบูรณ์จนถึงที่สุดของทุกๆ ข้อ พระโพธิสัตว์จะเข้าสมาธิมากมายจนเป็นผู้เชี่ยวชาญในสมาธิทุกด้าน

ธรรมที่เป็นหลัก คือ ชฎานปารมิตา

ลักษณะพระโพธิสัตว์ เป็นผู้ได้รับอภิเชกเทียบเท่ากับพระพุทธเจ้า สมบูรณ์ด้วยคุณสมบัติ และคุณลักษณะทั้งปวง เป็นผู้ได้รับชฎานความรู้ทั้งปวง ได้โพธิสัตว์วิโมกข์ ๑๐ ประการ ได้สมาธิ อารมณ์ อภิญญาทั้งหมด มีรูปกายงดงาม มีรัศมีรุ่งเรือง ล่วงเขตแดนโลกทั้งปวง ล่วงเทวดาทั้งปวง เป็นผู้นำสัตว์ทั้งหลายให้เข้าไปสู่การบำเพ็ญปารมิตาของพระโพธิสัตว์ พระสาวก และพระปัจเจกพุทธเจ้า^{๕๑}

จากข้อความข้างต้นนี้จะเห็นได้ว่า คัมภีร์ทศกมุติกสูตรนั้นนับเป็นคัมภีร์ที่แสดงความ คิดเห็นเรื่องภุมิได้ครบถ้วนและเป็นระบบที่สุดในบรรดาคัมภีร์ที่กล่าวถึงเรื่องนี้ ภูมิของพระโพธิสัตว์ สามารถแสดงการพัฒนาของพระโพธิสัตว์ได้ครบทุกแง่มุม ทั้งในด้านการบำเพ็ญธรรม ผลของการ บำเพ็ญธรรมอันได้แก่อำนาจและหน้าที่ในแต่ละภูมิ เมื่อพระโพธิสัตว์ผู้บำเพ็ญภูมิธรรมทั้ง ๑๐ ประการครบบริบูรณ์แล้ว ก็จะเป็นผู้มีคุณธรรมเทียบเท่ากับพระพุทธเจ้าและเหลือเพียงอีกชาติเดียว ก็จะมาอุบัติตรัสรู้อนุตรสัมมาสัมโพธิญาณเป็นพระสัมมาสัมพุทธเจ้าโปรดสรรพสัตว์ต่อไป

จากที่ได้อภิปรายมาข้างต้นนั้น อาจจะมีข้อสงสัยเกิดขึ้นได้ว่า “เหตุใด ? พุทธปรัชญามหายาน จึงเน้นสอนให้ทุกคนบำเพ็ญตนเป็นพระโพธิสัตว์ โดยไม่สนใจต่อการบำเพ็ญเพื่อบรรลุความเป็น พระอรหันต์ตติยภูมิ” จากข้อสงสัยนี้อาจจะตอบได้ว่า เป็นเพราะแนวคิดของพุทธปรัชญามหายาน มุ่งสนับสนุนให้พุทธศาสนิกชนบำเพ็ญตนเป็นพระโพธิสัตว์ ก็เพื่อที่จะได้ช่วยปลดปล่อยทุกข์ของสัตว์โลก ได้กว้างขวาง เพราะพระโพธิสัตว์นั้นหมายถึงผู้ที่จะได้ตรัสรู้เป็นพระพุทธเจ้า ซึ่งในพุทธปรัชญามหายาน พยายามหยิบยกเอาเรื่องพระโพธิสัตว์ขึ้นมาสอนเน้นเป็นพิเศษ จะไม่มุ่งเน้นในเรื่องของการพ้นทุกข์ ตามแนวทางการปฏิบัติตามหลักอริยสัจ ๔ แต่กลับให้ความสำคัญต่อการปฏิบัติตามทศบารมี ทั้งนี้ได้ หมายความว่าพุทธปรัชญามหายานจะไม่มีหลักอริยสัจก็หาไม่ แต่เป็นเพียงแค่หยิบยกเอาทศบารมีขึ้น เป็นจุดเด่นสำคัญเหนือหลักธรรมข้ออื่นๆ ที่มีอยู่เท่านั้น อนึ่ง หลักทศบารมีฝ่ายพุทธปรัชญามหายาน ได้ย่อลงมาเหลือเพียงบารมี ๖ คือ ทาน ศีล ขันติ วิริยะ ฌาน และปัญญาทั้งนี้ทานกับศีลเป็นคู่ปรับ ทำลายกิเลส คือ โลภะ ขันติกับวิริยะเป็นคู่ปรับทำลายกิเลส คือ โทสะและฌานกับปัญญาเป็นคู่ปรับ ทำลายกิเลส คือ โมหะ พระโพธิสัตว์นั้นจะต้องบำเพ็ญบารมี ๖ ให้สมบูรณ์

สรุปความว่า จากข้อความข้างต้นนั้นอาจจะเป็นเพราะด้วยคุณสมบัติที่ประเสริฐของ พระโพธิสัตว์ทั้งหลาย จึงทำให้ไม่มีสัตว์ใดถูกทอดทิ้งไว้ในสังสารวัฏ トラบใดที่ยังมีอยู่ตกทุกข์ได้ยาก トラบใดที่ยังมีผู้มองไม่เห็นธรรม トラบนั้นโลกก็จะมีพระโพธิสัตว์ แนวคำสอนของพุทธปรัชญามหายาน ส่วนใหญ่มักเน้นย้ำไปในทำนองนี้ เช่น พระโพธิสัตว์จะเป็นบุคคลสุดท้ายที่จะขอบรรลุพุทธภูมิ พระโพธิสัตว์แม้จะมีความเบื่อหน่ายในสังสารวัฏ แต่ก็ยังยินดีที่จะอยู่ในสังสารวัฏ พระโพธิสัตว์ยินดี ต่อการหลุดพ้น แต่ก็หันหลังให้กับความหลุดพ้นหรือพระโพธิสัตว์เห็นโทษของกิเลส แต่ก็ไม่ขอละกิเลส ให้หมดโดยเร็วเหล่านี้เป็นต้น คำดังกล่าวนี้ทำให้เกิดความรู้สึกที่ดีต่อพุทธศาสนิกชน มีความอบอุ่นใจ มีความหวังสามารถทำให้คลายจากทุกข์โศกที่ประสบอยู่ได้ อาจจะเป็นเหตุผลประการหนึ่งที่ทำให้

^{๕๑} Ibid., pp. 284, 286-291.

แนวคิดเรื่องพระโพธิสัตว์จึงมีความสำคัญยิ่งในพุทธปรัชญามหายาน อีกทั้งยังเชื่อมโยงสัมพันธ์กับความเชื่อเรื่องตรีกายของพระพุทธเจ้าอย่างเหนียวแน่นอีกด้วย

จากเหตุผลดังกล่าว ทำให้ทราบได้ว่าพุทธปรัชญามหายานนั้นมีจุดมุ่งหมายที่สำคัญอยู่ที่พุทธภูมิด้วยการบำเพ็ญบารมียึดตามหลักของโพธิจริยาหรือโพธิสัตว์ธรรม ผู้วิจัยมองว่าอาจเป็นเหตุผลประการหนึ่งที่ทำให้แนวคิดการบำเพ็ญตนเป็นพระโพธิสัตว์มีความโดดเด่นและเป็นที่ยอมรับของศาสนิกชนส่วนใหญ่ในบางประเทศ เพราะหลักการสำคัญของการบำเพ็ญบารมีก็คือการช่วยเหลือผู้อื่น การบำเพ็ญจะเกิดขึ้นไม่ได้ถ้าไม่มีผู้ให้ถูกช่วย เป็นเรื่องธรรมดาที่ผู้คนส่วนมากชอบเพราะมีคนคอยช่วยเหลือในยามที่ตกทุกข์ได้ยาก มีคนคอยให้ความหวังในยามที่หมดสิ้นทุกอย่าง เป็นเสมือนที่พึ่งของสรรพสัตว์ทั้งหลาย สิ่งเหล่านี้อาจจะเป็นเหตุผลหนึ่งที่ทำให้ความเป็นพระโพธิสัตว์นั้นสูงกว่าความเป็นพระอรหันต์ในมุมมองของพุทธปรัชญามหายาน

๓.๒ แนวคิดเรื่องพุทธภาวะตามทัศนะของพุทธปรัชญามหายาน

ตามทัศนะของพุทธปรัชญามหายานมีแนวคิดที่ว่า พระพุทธเจ้าแม้จะดับขันธปรินิพพานไปนานแล้วแต่พระองค์ยังทรงอยู่ในรูปของกายทิพย์ไม่ได้ดับสลายหายไปไหน เพราะการที่จะให้พระพุทธเจ้าหายไปนั้นเป็นการไม่สมเหตุผลจากเหตุที่พระองค์ทรงบำเพ็ญบารมีมามากมายเป็นระยะเวลายาวนานนับอสงไขยหลายกัปคงไม่ใช่เพื่อที่จะมาโปรดสัตว์เพียง ๔๕ พรรษาแล้วก็เสด็จดับขันธ ปรินิพพานไปอย่างไม่มีเหลืออะไร นอกจากพระคุณของพระองค์ที่เหลือไว้ให้พุทธศาสนิกชนได้ระลึกถึงพระองค์เท่านั้น อาศัยความเชื่อที่ว่าพระพุทธเจ้ามี พระพุทธานุภาพอันสูงส่งมีอำนาจอาณาสมบัติที่แก่กล้ายิ่งนัก พระองค์ย่อมต้องมีความสามารถพิเศษที่แตกต่างจากบุคคลทั่วไปหรือแม้แต่พระอรหันต์ผู้ปราศจากกิเลสเช่นเดียวกัน ด้วยเหตุนี้ พุทธปรัชญามหายานจึงมีแนวคิดเรื่องพุทธเจ้าที่แตกต่างออกไป ดังจะได้อภิปรายต่อไปนี้

๓.๒.๑ คุณลักษณะของพระพุทธเจ้า

ในพุทธปรัชญามหายาน ได้มีแนวคิดเกี่ยวกับพระพุทธเจ้าในลักษณะที่ว่า พระพุทธเจ้าบรรดาที่มีในอดีตกาลมาแล้วก็ดี หรือจะมีมาในอนาคตก็ดี มีจำนวนมากมายสุดคณานับ มากยิ่งกว่าเม็ดทรายชายฝั่งแห่งแม่น้ำคงคา^{๕๒} แม้ในจักรวาลอันกว้างใหญ่ไพศาลนี้ ได้มีโลกธาตุที่มีพระพุทธเจ้ามาอุบัติแล้วแสดงพุทธสังฆธรรมเทศนาอยู่ทั่วไปนับประมาณมิได้ ทั้งในอดีต ปัจจุบัน และอนาคต เช่น ปัจจุบันโลกธาตุของเราว่างจากพระพุทธเจ้ามาเป็นเวลา ๒,๕๐๐ กว่าปีแล้ว แต่ในขณะนี้ ณ โลกธาตุอื่นก็มีพระพุทธเจ้าอื่นๆ ทรงดำรงพระชนม์อยู่ และกำลังสั่งสอนสรรพสัตว์ โลกธาตุที่มีพระพุทธเจ้ามาอุบัตินั้นบางที่เรียกว่า “พุทธเกษตร” บางพุทธเกษตรบริสุทธ์สมบูรณ์ด้วยทิพย์ภวณารีนรมย์สำเร็จด้วยอำนาจปณิธานของพระพุทธเจ้าพระองค์นั้นก็มี สำเร็จแล้วด้วยกรรมนิยมของสัตว์ก็มี เป็นสภาพที่สรรพสัตว์ในโลกธาตุอื่นควรมุ่งไปเกิดที่สำคัญและมีชื่อเสียงโด่งดัง คือ สุขชาติพุทธเกษตรของพระอามิตาภะอยู่ทางทิศตะวันตก พุทธเกษตรของพระพุทธโกลัสซชคุรุไวฑูรย์ พุทธเกษตรของพระอักโษภยะแห่งหนึ่ง

^{๕๒} เสถียร พันธรั้งซี, พุทธศาสนมหายาน, (ธนบุรี: โรงพิมพ์ประยูรวงศ์, ๒๕๑๒), หน้า ๗๓.

และมณฑลเกษตรของพระเมตไตรยโพธิสัตว์ในดุสิตสวรรค์อีกแห่งหนึ่ง ในเกษตรทั้ง ๔ นี้ ปรากฏว่า สุชาวดีพุทธเกษตรของพระอมิตาภะ เป็นที่นิยมของพุทธศาสนิกชนฝ่ายมหายานมากที่สุด^{๕๓}

การที่พุทธปรัชญามหายานสร้างพุทธเกษตรอันมีลักษณะอุดมด้วยความสมบูรณ์พูนสุข เป็นทิพยภาวะเช่นนี้ก็เพื่อเป็นการสนองความต้องการของคนส่วนมากที่ยังอยากมีชีวิตอยู่ในความสุข ยังไม่อยากหาทางหลุดพ้นหรือแสวงหาพระนิพพาน ในพุทธเกษตรแต่ละแห่งจะมีพระพุทธเจ้าสถิตย์อยู่ คัมภีร์ลิลิตวิสตระและคัมภีร์สัทธรรมปุณฑริกสูตร ได้กล่าวถึงพระพุทธรูปเจ้าทั้งหลายว่ามีได้สถิตย์อยู่ใน โลกนี้เลย แต่จะสถิตย์อยู่ที่สวรรค์คามเขตต่างๆ และจะทรงสถิตย์อยู่ ณ ที่นั้นแบบอมตะนิรันดร์ ด้วยรัศมีอันแผ่ไพศาลไปตลอดทั้งโลกธาตุ

อย่างไรก็ตาม มหายานก็มีแนวความคิดเกี่ยวกับพระพุทธรูปที่เป็นมนุษย์ในโลกนี้มีชื่อว่า พระมานุสสุพุทธะ แต่ก็ไม่ได้มีความสำคัญเท่าพระพุทธรูปเจ้าทั้งหลายที่สถิตย์อยู่ที่พุทธเกษตรชื่อว่า พระธยานิพุทธะ ซึ่งต่างก็อุบัติมาจากแหล่งเดียวกันจากพุทธองค์แรก คือ พระอาทิพุทธะ ซึ่งรายละเอียด ในเรื่องนี้จะได้กล่าวในตอนต่อไป

ก่อนที่จะได้กล่าวถึงพุทธภาวะหรือความเป็นพุทธเจ้าต่อไป ผู้วิจัยจะขอกล่าวถึง ประวัติ ของพระศากยมุณีพระพุทธรูปองค์ปัจจุบันตามที่ปรากฏในคัมภีร์ของพุทธปรัชญามหายาน โดยสังเขปดังนี้

โดยเนื้อหาทั้งหมดที่จะกล่าวถึงนี้เป็นประวัติของพระพุทธรูปองค์ปัจจุบัน ผู้วิจัยได้สรุปมาจากคัมภีร์วิสตระ อันเป็นคัมภีร์ของพระพุทธรูปศานิกายสรวาสติวาทแต่งเป็นภาษาสันสกฤตสำนวน ร้อยแก้วผสมร้อยกรองมีเนื้อหาว่าด้วยประวัติของพระพุทธรูปเจ้า คัมภีร์นี้มีชื่อเรียกอีกหลายชื่อ เช่น ไวยาปุลยสูตร, มหานิทานหรือมหาวุฑุหะ, ปุราณะ^{๕๔} ทั้งนี้ การสรุปใจความสำคัญ ผู้วิจัยจะเริ่มจาก ที่พระโพธิสัตว์เสด็จลงสู่พระครรภ์ของพระมารดา

ในคัมภีร์ลิลิตวิสตระกล่าวว่า พระเศวตเกตุโพธิสัตว์ประอยู่ ณ สวรรค์ชั้นดุสิต เทวดาเป็น ผู้มาเตือนให้พระองค์จตุติ ได้เห็นบุญนิมิต ๘ ประการ ปรากฏในพระราชวังของพระเจ้าศุทโธทนะ จากนั้นจึงเลือกมหาวิโลกิตะ (มหาวิโลกนะ) ๔ อย่าง คือ เลือกกาลที่มนุษย์รู้จักชาติ ชรา พยาธิ และมรณะ เลือกเฉพาะชมพูทวีปเท่านั้น ประเทศก็เลือกส่วนกลางของประเทศ ส่วนตระกูลนั้นต้องประกอบด้วย คุณสมบัติ ๖๔ ประการ และยอมลงสู่ครรภ์ของสตรีที่ประกอบด้วยคุณสมบัติ ๓๒ ประการ^{๕๕}

เมื่อพระโพธิสัตว์เข้าสู่พระครรภ์แล้วก็ประทับอยู่ในสมาธิด้วยมหาวุฑุหสมาธิอันเป็น อจินไตยประดุจอาศัยอยู่ในวิมารแก้วทางเบื้องขวาในพระครรภ์ของพระนางมายาเทวี ภายของพระโพธิสัตว์ ผู้เกิดในภพสุดท้ายมิได้ตั้งขึ้นเป็นกลละ อัพพุทะ ฆนะ เปสิ แต่ปรากฏเป็นร่างกายมีอวัยวะน้อยใหญ่ ประทับนั่งเฉยทีเดียว พระนางมายาเทวีระหวางหลับอยู่ก็รู้ว่าข้างใหญ่กุญชรลงสู่พระครรภ์แล้วในยามราตรี^{๕๖}

^{๕๓} อภิชาติ โพธิ์ประสิทธิ์ศาสตร์, **พระพุทธศาสนา มหายาน**, (กรุงเทพฯ: กรุงเทพมหานครพิมพ์, ๒๕๒๐), หน้า ๑๑๔.

^{๕๔} ปฐมพงษ์ โพธิ์ประสิทธิ์นันท์, “การศึกษาเชิงวิเคราะห์ภาษาสันสกฤตในคัมภีร์ลิลิตวิสตระอัยยที่ ๑-๔”, **วิทยานิพนธ์อักษรศาสตรมหาบัณฑิต**, (บัณฑิตวิทยาลัย: จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย), ๒๕๓๖, หน้า ๑๖.

^{๕๕} กรมศิลปากร, **คัมภีร์ลิลิตวิสตระ**, แปลโดย แสง มนวิฑูร, (กรุงเทพฯ: กรมศิลปากร, ๒๕๑๒), หน้า ๕๑๓-๕๑๔.

^{๕๖} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๕๕๙-๕๖๑.

เมื่อล่วงได้ ๑๐ เดือน พระโพธิสัตว์ก็จะได้ประสูติ ก็ได้เกิดบุพนิมิต ๓๒ ประการ ในอุทยานของพระเจ้าศุทโธณะ ขณะนั้นพระนางมายาเทวีมีจิตคิดจะไปชมดอกสาละพฤกษ์ที่อุทยานลุมพินี พอพระนางเสด็จขึ้นประทับบนไวชยันต์ราชรถ ก็ได้เกิดเหตุการณ์แผ่นดินไหวด้วยวิกาล ๖ เทพยดา ก็มาโปรยปรายดอกไม้ ท้องฟ้าปั่นป่วน เมื่อเสด็จไปถึงอุทยาน พระนางเสด็จทอดพระเนตรบรรดาต้นไม้ในอุทยาน จนถึงต้นปลกษวฤกษ์ (ต้นมะเดื่อ) ซึ่งเป็นต้นไม้มีลักษณะใหญ่งามดั่งแก้ว กิ่งแบ่งแยกออกเป็นสัดส่วนออกดอกส่งกลิ่นหอม พระนางจึงเสด็จไปยังต้นมะเดื่อนั้น ประทับยืนเหยียดพระหัตถ์ขวายึดกิ่งมะเดื่อแหงนมองอากาศ พระโพธิสัตว์ก็เสด็จออกจากประรัศว์ (สีข้าง) เบื้องขวาของพระมารดา ทรงมีสมฤติสัมผัสประชาชนไม่เปรอะเปื้อนด้วยกรรมมลทิน (สิ่งสกปรกในกรรม) ทันททีที่ประสูติจากพระครรภ์ยังมีทันถึงพื้นดิน พระอินทร์และสหัมบดีพรหมก็ช่วยกันรับพระโพธิสัตว์ซึ่งอยู่ภายในผ้าไหมทิพย์ด้วยอวัยวะใหญ่หน่อยทุกส่วน เป็นธรรมดาว่ามนุษย์ใดก็จะไม่ได้อุ้มเพราะเทวดาจะเป็นผู้อุ้มพระโพธิสัตว์ก่อน

ขณะนั้น พอประสูติออกมาแล้วก็มีดอกบัวใหญ่ชำแรกปฐมมีขึ้นมารองรับพระบาทที่ทรงหย่อนลงสู่แผ่นดิน พระยานาคนั้นทะเลและอุปันนทะเลก็เนรมิตท่อน้ำร้อนน้ำเย็นมาสรองสนานพระโพธิสัตว์ ประทับยืนบนดอกบัวใหญ่และทอดพระเนตรดูทิศทั้ง ๔ จากนั้นก็เสด็จพระราชดำเนินไปในทิศทั้ง ๖ ทิศละ ๗ ก้าวโดยไม่มีผู้ใดประคอง ทรงหันพระพักตร์ไปทางทิศตะวันออกย่างพระบาท ๗ ก้าวแล้วทรงเปล่งอาทูลาถนาถมิถิภาจาด้วยพระสุรเสียงอันไพเราะยิ่งว่า “เราจะเป็นผู้ถึงก่อนซึ่งธรรมที่เป็นกุศลมูลทั้งปวง” จากนั้นทรงทำเช่นนี้ในทางทิศทักษิณแล้วตรัสว่า “เราจะเป็นผู้ควรแก่ทักษิณา” ทางทิศตะวันตกตรัสว่า “เราเป็นผู้เจริญที่สุดในโลก ชาตินี้เป็นชาติสุดท้ายของเรา เราจะทำที่สุดแห่งทุกข์ คือ ชาติ ชรา มรณะ” ทางทิศเหนือตรัสว่า “เราเป็นผู้สูงสุดของสัตว์ทั้งปวงไม่มีใครยิ่งกว่า” ทิศเบื้องล่างตรัสว่า “เราจะกำจัดมารและเสนามาร เราจักโปรยฝน คือ ธรรมพร้อมทั้งบำบัดไฟนรกทั้งหลายของสัตว์นรกทั้งหลายจะได้เปียบพร้อมด้วยความสุข” และสุดท้ายทรงหันพระพักตร์ไปทางทิศเบื้องบน ย่างพระบาท ๗ ก้าวเช่นเดิมแล้วตรัสว่า “เราจะเป็นผู้ที่สัตว์ทั้งปวงควรแหงนดู” และหลังจากนั้นมีเหตุอัศจรรย์เกิดขึ้นอีกมากมาย

ในยามเย็น ท่านอสิตมหาฤชซึ่งเป็นดาบสประจำตระกูลทราบข่าวการประสูติของพระราชากุมาร ก็ได้เข้าเฝ้าเพื่อถวายพระพรชัย ขณะที่พระราชาศุทโธณะรับสั่งให้นำพระราชากุมารมานมัสการอสิตมหาฤช แต่พระราชากุมารกลับยกพระบาททั้งสองขึ้นวางบนชฎาของอสิตมหาฤชอย่างอัศจรรย์ อสิตมหาฤชก็ลุกขึ้นจากอาสนะนั่งคุกเข่าลงถวายบังคมแทบพระบาทของพระโพธิสัตว์ พระราชาศุทโธณะเห็นเป็นอัศจรรย์ก็ยกพระหัตถ์ทั้งสองขึ้นอภิวาทพระราชากุมารเช่นกัน เมื่ออสิตมหาฤชได้เห็นมหาปุริสลักษณะ ๓๒ ประการของพระโพธิสัตว์ก็ทราบได้ทันทีว่า จะได้ตรัสรู้เป็นพระพุทธเจ้าแล้ว ดำริว่า นรทัตตะมาณพ (นาลกะ) ผู้เป็นหลานชายของตนจะเป็นผู้มีโอกาสพบเห็นพุทธเจ้า จึงบอกร้องสาวขอให้หลานชายบรรพชาขอคอยพระโพธิสัตว์ตรัสรู้ นรทัตตะมาณพจึงได้บรรพชานับแต่นั้นมา^{๕๗}

เมื่อเจ้าชายสรวารณสีทระ อยู่ครองฆราวาสสมบัติตราบเท่าพระชมมายูได้ ๒๙ พรรษา ทรงได้รับการบำรุงบำเรอความสุขด้วยดีมาตลอดจนกระทั่งวันหนึ่ง พระองค์มีพระประสงค์จะเสด็จประพาสพระราชอุทยาน ได้เสด็จออกจากพระนครพร้อมกับนายสารถิ ในระหว่างทางนั้นก็ได้ทอด

^{๕๗} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๕๗๐-๖๑๒.

พระเห็นคนชรา คนเจ็บ คนตาย ทรงทราบว่าความแก่ ความเจ็บ และความตายนี้ไม่มีใครหนีพ้นไปได้ จึงเกิดความสังเวชสลดใจและทำยสุตพระองค์ก็ได้เห็นบรรพชิต ผู้มีอาการสงบเสงี่ยมเรียบร้อยเกิดศรัทธาและเห็นว่าบรรพชิตเป็นอุดมเพศ นับแต่นั้นมาก็มีพระทัยยินดีในการบรรพชาตลอดมา พระโพธิสัตว์เข้าไปทูลลาพระราชบิดาเพื่อออกบรรพชาแต่ถูกห้ามไว้ ต่อมาตอนกลางคืนทรงตื่นขึ้นกลางดึกทอดพระเนตรเห็นอาการวิปาสของนางกำนัลทั้งหลายยิ่งทำให้เกิดความเบื่อหน่ายในฆราวาสวิสัยทรงเห็นปราสาทราชวังเป็นเสมือนป่าช้าผีดิบที่มีซากศพเกลื่อนกล่นอยู่ทั่วไปมีพระทัยน้อมไปในการบรรพชาและตัดสินพระทัยเสด็จออกบรรพชาในคืนนั้นเองมีม้ากัณฐกะเป็นพาหนะ และมีนายฉันทกะอำมาตย์เป็นผู้ติดตาม^{๕๘}

เมื่อทรงบรรพชาแล้วก็เสด็จไปอยู่ในสำนักของท่านอาราทะ กาลาปะ (อาฬารดาบส กาลามโคตร) ได้สำเร็จฉะฉาน ๔ อนุปฌาน ๓ เท่านั้น แล้วเสด็จไปศึกษาและปฏิบัติต่อในสำนักของท่าน รุทระ รามปุตระ (อุทกดาบส รามบุตร) ได้สำเร็จในวสันตฤดู (อนุปฌาน ๔) แต่พระองค์เห็นว่าข้อปฏิบัติของทั้งสองสำนักนี้มีช่องทางที่จะทำให้สำเร็จเป็นพระพุทธเจ้าได้จึงตัดสินใจเสด็จจาริกไปยังมคธนครถึงตำบลอุรุวิลาเสนาปติ (อุรุเวลาเสนานิคม) พร้อมด้วยภัทรวรรคีย์ (ปัญจวัคคีย์) ทั้ง ๕ ผู้เป็นศิษย์ของรุทระ รามปุตระ (อุทกดาบส รามบุตร) ซึ่งศรัทธาเลื่อมใสในพระโพธิสัตว์ขอติดตามอุปฐากทรงดำริว่าภูมิประเทศนี้ควรเป็นที่ตั้งความเพียรจึงได้กระทำพุทธจรจรยา (พุทธกิริยา) ณ โคนต้นไม้ต้นหนึ่ง ณ ตำบลอุรุวิลาเสนาปตินั้น^{๕๙}

หลังจากที่ทรงบำเพ็ญพุทธจรจรยาถึง ๖ ปี ก็ทรงสันนิษฐานว่า การทำพุทธจรจรยานั้นไม่ใช่วางแห่งการตรัสรู้แน่นอน จึงหันกลับมาเสวยพระกระยาหารตามปกติจะได้เป็นกำลังแก่การบำเพ็ญเพียรทางจิตต่อไป ภัทรวรรคีย์ทั้งห้าเห็นพระองค์ละความเพียรเวียนมาเป็นคนมักมากจึงพากันหลีกหนีไปจากที่นั่นแล้วเดินทางไปตั้งสำนักอยู่ ณ ป่าอิสิปตนมฤคทายวัน (ป่าอิสิปตนมฤคทายวัน) แขวงเมืองพาราณสี ในเวลานั้นเทวดามาเตือนนางสุชาดาธิดาหัวหน้าหมู่บ้านนั้นทักะบ้านเสนานิคม ตำบลอุรุวิลาเสนาปติ เตรียมบูชาถวายผู้ประพฤติในพรต เมื่อพระโพธิสัตว์บริโภคอาหารของนางแล้วจะได้ตรัสรู้อนุตรสัมมาสัมโพธิ และคืนนั้นเป็นวันขึ้น ๑๔ ค่ำ เดือน ๖ พระโพธิสัตว์ทรงพระสุบินนิมิตพอตื่นบรรทมก็ทรงใคร่ครวญด้วยพระองค์เอง จึงทรงแน่วพระทัยว่าจะได้สำเร็จสัมมาสัมโพธิญาณอย่างแน่แท้^{๖๐}

ในเวลาเย็นของวันเพ็ญขึ้น ๑๕ ค่ำ เดือน ๖ พระองค์ประทับนั่งบนรัตนบัลลังก์เจริญภาวนาด้วยอาการสงบ ครั้นถึงปฐมยาม พระองค์ก็ได้บรรลุทิพยจักขุญาณทรรคนะ (ทิพพจักขุญาณ) และจุตูปาตญาณ ทรงมีดวงตาอันเป็นทิพย์ทราบการจุติและอุบัติของสรรพสัตว์^{๖๑}

ครั้นถึงมัชฌิมยาม ก็ทรงได้บรรลุปุรวินิสาสมฤติญาณทรรคนะ (ปุพเพนิวาสานุสติญาณ) คือ การเห็นด้วยชวาระระลึกชาติหลังที่เคยอยู่มาแล้ว ตั้งแต่ชาติหนึ่งไปจนถึงสังขารกาล (สังขารกัป) วิวรรตกัป (วิวัฏฏกัป) แม้กระทั่งว่า เราเกิดในชาตินั้น มีโคตรอย่างนั้น มีชาติอย่างนั้น มีชาติมีวรรณะอย่างนั้น

^{๕๘} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๗๙๐.

^{๕๙} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๗๕๕-๗๕๘.

^{๖๐} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๗๘๑.

^{๖๑} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๘๖๑-๘๖๒.

ในปีคจิมยาม ได้ทรงใช้พระญาณ คือ ปัญญาพิจารณาปัจจัยการ ได้แก่ ปรตติยสมุตปรท (ปฏิจจสมุปบาท) มืองค์ ๑๒ ทรงทราบชัดตามหลักปัจจัยการ ทรงทำจตุรถยานนั้นให้เป็นบาทแล้ว เจริญวิปัสสนากรรมฐานที่สุดทรงกระทำให้แจ้งซึ่งอาศรวักษยชญาณทรศนะ (อาสวักขยญาณ) ตับกิเลสสิ้นเชิง ณ เวลาปัจจุสมัยใกล้รุ่งแห่งคืนวันเพ็ญเดือน ๖ เมื่อพระองค์ได้ตรัสรู้ธรรมพิเศษ คือ อารยสตัย ๔ (อริยสัจ ๔) จึงได้พระนามตามคุณนิมิตว่า “อรหิ สมมาสมพุทโธ แปลว่า พระผู้มีพระภาคเจ้า เป็นผู้ไกลจากกิเลส ตรัสรู้ชอบด้วยพระองค์เองไม่มีใครเป็นอาจารย์”^{๖๒}

ขณะนั้นได้เกิดเหตุอัศจรรย์หลายประการมีแผ่นดินไหวเป็นต้น เหล่าเทพเจ้าทั้งหลาย ตลอดพื้นปฐพีไปจนถึงอกนิฐุพรหมโลก ต่างส่งเสียงสาธุการกระทำการสักการบูชาและถวายอภิพาท พระพุทธเจ้าด้วยความเคารพบูชาอย่างยิ่ง^{๖๓}

จากเนื้อความที่นำมาแสดงไว้ข้างต้นนี้จะเห็นได้ว่า เนื้อหาในคัมภีร์ลิลิตวิสตระได้เริ่มต้น กล่าวถึงประวัติของพระพุทธเจ้าขณะที่ยังทรงเป็นพระโพธิสัตว์ประทับ ณ ดุสิตสวรรค์ ภายหลังเสด็จ ลงสู่พระครรภ์ของพระมารดา เหตุการณ์ตอนประสูติ ช่วงชีวิตการครองเรือน เกิดความเบื่อหน่ายจน เสด็จออกบรรพชา บำเพ็ญทุกริกิริยา และเหตุการณ์ตอนได้ตรัสรู้บรรลุนุตรสัมมาสัมโพธิญาณ โดยเนื้อหาบางส่วนจะพรรณนาแทรกด้วยเรื่องประเภทอิทธิปาฏิหาริย์ มุ่งเน้นให้เกิดความอัศจรรย์ใจ ก่อให้เกิดศรัทธาได้ง่าย ซึ่งตรงกับความหมายของชื่อคัมภีร์ลิลิตวิสตระ ตามที่ท่านดิช นัท ฮันท์ ได้กล่าว ไว้ว่า “หมายถึงชีวประวัติและงานของพระพุทธเจ้าอย่างกว้างขวางพิสดาร หรือเป็นการเล่าเรื่องที่ เกี่ยวกับพระโพธิสัตว์ซึ่งอยู่เหนือธรรมชาติ”^{๖๔} มุ่งเน้นบรรยายถึงการแสดงอิทธิปาฏิหาริย์ทำให้เห็น ภาพของพระพุทธเจ้าที่เป็นมนุษย์ยิ่งกว่ามนุษย์และเป็นเทพที่ยิ่งกว่าเทพ พระองค์อุบัติขึ้นเพื่อประโยชน์ เพื่อความสุขแก่หมู่ชนเป็นจำนวนมากและยังเป็นการอนุเคราะห์ช่วยเหลือสรรพสัตว์อันวยสุขให้แก่ เทวดาและมนุษย์ คัมภีร์นี้จึงทำให้ผู้อ่านเกิดความเลื่อมใสศรัทธาแล้วสามารถนำเอาหลักธรรมที่ได้รับ ฟังไปประยุกต์ใช้ในการดำเนินชีวิตประจำวันได้อย่างเหมาะสมกับสภาพแวดล้อม และอีกเหตุผลหนึ่ง อาจเป็นเพราะการกล่าวถึงประวัติพุทธเจ้าทำนองนี้ เป็นการยกย่องให้พระพุทธเจ้ามีความพิเศษ มากกว่าบุคคลทั่วไปเป็นการเชื่อมโยงให้เห็นถึงความพิเศษที่เกิดจากผลของการบำเพ็ญบารมีมาอย่าง ยาวนานของพระพุทธเจ้าขณะที่ทรงเป็นพระโพธิสัตว์

ผู้วิจัยมองว่า การกล่าวเช่นนี้ย่อมเป็นความง่ายต่อการเชื่อมประสานแนวคิดการบำเพ็ญบารมี ตามทัศนะของพุทธปรัชญามหายาน ที่มุ่งเน้นสนับสนุนให้พุทธศาสนิกชนมุ่งมั่นในการที่จะตั้งความ พิจารณาพุทธภูมิด้วยการบำเพ็ญตนเป็นพระโพธิสัตว์ จึงมีความจำเป็นที่จะต้องมีการเล่าเรื่องราวที่มีความพิเศษ เหนือจากคนปกติทั่วไปอันจะเป็นแรงจูงใจให้เกิดความเชื่อมั่นในวิถีทางที่ได้ยึดถือเป็นแนวทางในการ ปฏิบัติได้ มิเช่นนั้นแล้วก็อาจจะไม่มีอะไรเป็นเครื่องค้ำประกันได้ว่า เมื่อเริ่มพิจารณาพุทธภูมิเพื่อ ปฏิบัติตามวิถีโพธิสัตว์มรรคาแล้วท้ายที่สุดจะสำเร็จตามแนวทางที่กล่าวอ้างไว้นั้นได้จริงหรือไม่ด้วยเหตุนี้ พระพุทธเจ้าองค์ปัจจุบันจึงเป็นเครื่องค้ำประกันที่สามารถยืนยันผลของการบำเพ็ญบารมีได้อย่างดีที่สุด

^{๖๒} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๘๖๒-๘๗๖.

^{๖๓} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๘๙๑.

^{๖๔} ดิช นัท ฮันท์, *คือเมฆสีขาทางเก่าแก่*, แปลโดย รสนา โตสิทธะกุล และสันติสุข โสภณสิริ, (กรุงเทพฯ: โคมลคิมทอง, ๒๕๒๙), หน้า (๑๐).

ในคัมภีร์ลลิตวิสตระนั้นยังได้พรรณนาคุณลักษณะของพระพุทธเจ้าสมัยเป็นพระโพธิสัตว์ประทับอยู่ในสวรรค์ชั้นดุสิตไว้ว่า คุณสมบัติคุณลักษณะเหล่านี้เกิดจากกุศลกรรมในปางก่อนพระโพธิสัตว์^{๖๕} อันเป็นผลเกิดจากการบำเพ็ญบารมีมาอย่างยาวนาน ซึ่งคุณลักษณะดังกล่าวมีดังนี้

๑. เป็นผู้สะสมบุญ มีปัญญาหาที่สุดไม่ได้
๒. เป็นผู้มิพระทัยที่ปราศจากมลทิน
๓. เป็นผู้มิตระกูลสูง มีความเพียร มีกำลัง มีสมาธิและมีปัญญา
๔. เป็นผู้มิเกียรติหาที่สุดมิได้
๕. เป็นผู้รู้การจตุ สามารถกำจัดชรา มรณะ กิเลส และเป็นผู้ปราศจากอริ
๖. เป็นผู้มิยศไม่ถูกติเตียน มีความยินดีในธรรมไม่ยินดีในกาม
๗. เป็นผู้ชนะมารและเดียรฉัตรอื่นๆ
๘. เป็นผู้กล้าหาญ
๙. เป็นแพทย์อย่างแท้จริง มีความรู้ฉลาดในธาตุต่างๆ
๑๐. เป็นผู้มิประทีป คือ ปัญญาอยู่ในพระหัตถ์
๑๑. เป็นผู้มิแนวความคิดดี
๑๒. เป็นผู้มิปัญญาบริสุทธิ์

อีกเหตุการณ์หนึ่งที่เกิดขึ้นหลังจากที่พระโพธิสัตว์ประสูติได้ ๗ วัน เทวดาทิ้งหลายและพรหมได้แปลงตัวเป็นคนธรรพ์ กล่าวพรรณนาคุณลักษณะของพระองค์ท่ามกลางที่ประชุมพรหมณ์ ดังนี้

๑. เป็นเจดีย์ของโลก ที่ทำให้คนตาบอดก็มองเห็น คนหูหนวกก็ได้ยิน และคนบ้าคลั่งก็ได้สติ
๒. เป็นผู้ควรบูชา ผู้ที่กิเลสเบียดเบียนไม่ได้ ทำให้โลกเกิดไมตรีต่อกัน
๓. เป็นผู้รู้หมดทุกสิ่งทุกอย่าง เหมือนแผ่นดินที่ราบเรียบ
๔. เป็นที่พึ่งของโลกเหมือนดอกบัวใหญ่ผุดขึ้นมาทำให้โลกปราศจากความยุ่งสับสน
๕. เป็นผู้ทำให้โลกตั้งอยู่ในความสุข
๖. เป็นนายแพทย์ผู้บำบัดโรคของคนทั้งหลาย
๗. เป็นผู้ที่บรรดาเทวดาที่ปราศราคะแล้วได้กระทำอัญชลินมัสการ
๘. เป็นผู้ทำให้มนุษย์เห็นเทวดา เทวดาเห็นมนุษย์ ไม่เบียดเบียนซึ่งกันและกัน
๙. เป็นผู้เห็นความจริงอย่างถ่องแท้^{๖๖}

อย่างไรก็ตามเป็นที่น่าสังเกตว่า คัมภีร์พุทธปรัชญามหายานที่กล่าวถึงพุทธประวัติมักกล่าวถึงพระพุทธเจ้าในลักษณะยกย่องสรรเสริญให้มีความโดดเด่นในทางอภินิหารประการต่างๆ โดยเฉพาะในคัมภีร์ศีลธรรมปุณชริกสูตร ที่ได้กล่าวถึงพระพุทธเจ้าในแง่มุมของเป็นผู้อยู่เหนือธรรมชาติปาฏิหาริย์ต่างๆ จนทำให้พระพุทธเจ้ามีฐานะของผู้มีอิทธิฤทธิ์สูงส่งและมีศักยภาพช่วยเหลือขนย้ายสรรพสัตว์ให้เข้าสู่โลกสุขาวดีตามที่คัมภีร์ได้พรรณนาไว้ ด้วยเหตุนี้ คุณลักษณะของพระพุทธเจ้าตามทัศนะของพุทธปรัชญามหายาน จึงมีลักษณะที่แตกต่างไปจากเดิมอย่างมาก เช่นข้อความดังต่อไปนี้

^{๖๕} แสง มนวิฑูร, คัมภีร์ลลิตวิสตร, (พระนคร: ห้างหุ้นส่วนจำกัดคิวิพร, ๒๕๑๒), หน้า ๔๙๓.

^{๖๖} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๕๙๐.

...พระพุทธองค์เปรียบเหมือนก้อนเมฆที่ปรากฏเหนือโลกและปกคลุมแผ่นดินทั้งหมดให้มีมิติ...และเปรียบเสมือนหนึ่งก้อนมหาเมฆเต็มไปด้วยห้วงน้ำฝน มีสายฟ้าฟาดเสียงก้องลอยวนอยู่บนท้องฟ้าและให้ความเปียกชื้นดีแก่มหาชนทั่วไป เมื่อมหาเมฆหลังน้ำฝนลงสู่พื้นดินทั่วทุกแห่งหน ทำให้ฝูงชนทั้งปวงมีแต่ความสุขและสดชื่น ฉันทิดก็ดี พระพุทธเจ้าเสด็จอุบัติในโลกก็ทรงนำฝูงชนให้มีความร่มเย็นเป็นสุขตามหลักแก่มัสมาทิภูฏี พระองค์ทรงได้รับโลกก็ทรงนำฝูงชนให้มีความร่มเย็นเป็นสุข ตามหลักแห่งมัสมาทิภูฏี พระองค์ทรงได้รับการเคารพบูชาทั้งปวง เทวดาและมนุษย์ และทรงยืนยันว่าเราเป็นสัมมาสัมพุทธะ ผู้ประเสริฐในมวลมนุษย์และผู้ล้ำเลิศในมวลชน และอุบัติเพื่อความสุขของโลกทั้งปวงเราตถาคตต้องการสร้างความสดชื่นให้ปวงสัตว์ในโลกทั้ง ๓ (มนุษย์ สวรรค์ และพรหมโลก) ผู้ประสงคจะหนีจากห้วงทุกข์และเข้าไปสู่ห้วงแห่งสุขาวดี เราจะให้ความสมหวังและให้ความสมปรารถนาทุกประการแก่พวกสัตว์ทุกหมู่เหล่า

ปวงเทพและมนุษย์ทั้งหลาย จงตั้งใจฟังและเข้ามาหาเราตถาคตอย่างใกล้ชิด เราเป็นสัมมาสัมพุทธะผู้บริสุทธิ์และสูงสุด เราอุบัติขึ้นในโลกเพื่อปลดปล่อยสัตว์ทั้งปวงออกจากห้วงทุกข์ทั้งสิ้น

เราตถาคตได้ประกาศธรรมะ ให้ปวงสัตว์ทั้งหลายเข้าถึงสภาวะแห่งนิพพานตลอดมา เรามีได้สูญหายและมีได้ดับสลาย หากแต่ดำรงอยู่ในโลกนี้เพื่อประกาศสังขารมอยู่ณินคร^{๖๗}

จากข้อความที่ยกมาข้างนี้ จะเห็นได้ว่าพระพุทธเจ้าตามทัศนะของพุทธปรัชญามหายานนั้นมีคุณลักษณะเปรียบเสมือนผู้มีอิทธิฤทธิ์ที่ปกคลุมโลกและมีทรงมีอำนาจอันยิ่งใหญ่ที่จะช่วยเหลือสรรพสัตว์ให้พ้นทุกข์ขอเพียงแต่สรรพสัตว์นั้นเข้าไปใกล้ชิดพระองค์เท่านั้นและพระองค์มีสภาวะที่ไม่ใช่มนุษย์ธรรมดาทั่วไป แต่จะมีลักษณะเป็นผู้วิเศษมีภาวะนิรันดร ไม่ดับขันธ แม้ในขณะนี้พระองค์ก็ยังคงประกาศสังขารมอยู่ตลอดเวลา แต่พระองค์ก็มีเอกลักษณ์และความสามารถที่พิเศษเฉพาะของตัวเอง จนทำให้พระพุทธเจ้าเหล่านั้นมีลักษณะไม่ต่างจากพระเจ้าในศาสนาที่เป็นเทวนิยมหรืออาจจะคล้ายกับเทพเจ้าในศาสนาพราหมณ์-ฮินดู เพราะพระพุทธเจ้าแต่ละพระองค์นั้นมีอิทธิฤทธิ์ที่แตกต่างไม่เหมือนกัน

นอกเหนือจากคุณลักษณะที่กล่าวมาข้างต้นนั้น ยังมีคุณลักษณะของพระพุทธเจ้าที่สำคัญอีกประการหนึ่งก็คือลักษณะของพระมหาบุรุษ หรือมหาปุริสลักษณะ อันเป็นลักษณะที่พระพุทธเจ้าทุกพระองค์ย่อมมี เป็นสิ่งที่เกิดจากอำนาจของบุญบารมีอันได้สั่งสมไว้เมื่อสมัยเป็นพระโพธิสัตว์ด้วยระยะเวลาอันนานนับอสงไขย เมื่อบารมีเต็มเปี่ยมครบถ้วนบริบูรณ์ในพระชาติสุดท้ายมหาปุริสลักษณะ ๓๒ ประการ ย่อมปรากฏขึ้น เป็นเหตุให้พระมหาบุรุษมีคติเป็นไป ๒ ประการ โดยไม่เป็นอย่างอื่นนั่นก็คือ

ประการแรก ถ้าพระมหาบุรุษอยู่ครองเรือนจะได้เป็นเจ้าจักรพรรดิราช ผู้ทรงธรรมครองราชย์โดยธรรม และทรงจะเป็นใหญ่ในแผ่นดินมีมหาสมุทรทั้ง ๔ เป็นขอบเขต มีราชอาณาจักรมั่งคั่งสมบูรณ์ด้วยแก้ว ๗ ประการ คือ จักรแก้ว ข้างแก้ว ม้าแก้ว มณีแก้ว นางแก้ว คหบดีแก้ว ปริณายกแก้ว

^{๖๗} บุญย นิลเกษ, พุทธศาสนมหายาน, อ่างแก้ว, หน้า ๙๒.

มีพระโอรสมากกว่าพันองค์ ซึ่งล้วนกล้าหาญ มีรูปทรงเป็นวีรกษัตริย์ สามารถย้ายราชศัตรุได้ แต่พระองค์จะชนะโดยธรรมไม่ต้องใช้อาชญา ไม่ต้องใช้ศัสตรา จักครอบครองแผ่นดินนี้มีสาครเป็นขอบเขต

ประการที่สอง ถ้ามหาบุรุษออกจากพระราชวังผนวชเป็นบรรพชิต จักได้เป็นพระอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้าผู้ไม่มีกิเลสในโลก^{๖๘}

จะเห็นได้ว่าคำพยากรณ์ดังกล่าวข้างต้นนี้ เป็นฐานรองรับแนวคิดเรื่องการบำเพ็ญบารมีของพระโพธิสัตว์ได้เป็นอย่างดีเป็นการยืนยันว่าการบำเพ็ญบารมีนั้นมีผลแน่นอน แต่เป็นเรื่องที่น่าประหลาดใจว่า ตำราว่าด้วยมหาบุรุษลักษณะกลับเป็นของศาสนาพราหมณ์หรือฮินดูในปัจจุบันนี้ ซึ่งเป็นเหตุผลที่ปฏิเสธไม่ได้ว่า ทุกแนวคิดที่เกิดขึ้นในชมพูทวีปหรือประเทศอินเดียและประเทศข้างเคียงบางส่วนในปัจจุบันนี้ ต่างก็อยู่ภายใต้ร่มเงาของแนวคิดศาสนาพราหมณ์มาก่อนย่อมได้รับอิทธิพลทางความคิดมาไม่มากนักน้อยส่วนการที่จะปรากฏในรูปแบบใดนั้นก็เป็นอย่างอื่น

ผู้วิจัยมองว่า สาเหตุแห่งการออกผนวชของพระมหาบุรุษอาจจะไม่ใช่เกิดขึ้นเพียงเพราะเหตุการณ์หลังจากที่ได้เสด็จออกจากพระราชวังแล้วไปทอดพระเนตรเห็นคนแก่ คนเจ็บ และคนตายจนเกิดความสลดสังเวชในพระทัยและท้ายที่สุดก็ได้มาพบกับบรรพชิตผู้อยู่กับแนวทางอันสงบจนพระองค์ตัดสินใจตัดสินใจเลือกวิถีทางนี้ในการแสวงหาคำตอบให้กับชีวิต แต่อาจจะมีสาเหตุบางส่วนเกิดขึ้นเพราะคำพยากรณ์ที่เกิดจากตำรามหาบุรุษลักษณะที่ทำนายว่า มหาบุรุษผู้มีลักษณะครบถ้วนบริบูรณ์ตามมหาบุรุษลักษณะนี้จะมีคติเป็นไปสองทางนี้เท่านั้นไม่สามารถที่จะเป็นอย่างอื่นได้ซึ่งเมื่อพิจารณาแล้วคำพยากรณ์ดังกล่าวสามารถนำภัยอันตรายมาสู่ผู้ถูกพยากรณ์ได้ทั้งสิ้นในความเป็นจริง เมื่อพิจารณาจากสถานที่ประสูติของมหาบุรุษแล้วจะเห็นได้ว่า กรุงกบิลพัสดุ์นั้นเป็นเมืองหลวงของแคว้นศักกะที่ปกครองโดยศากยวงศ์ แต่ยังมีแคว้นอื่นๆ อีกมากที่มีอยู่ในชมพูทวีปตามที่ปรากฏในคัมภีร์จะมีแคว้นอังคะ มคธ กาสี โกลล วัชชี มัลละ เจติ วังสะ กุรุ ปัญจาละ มัจฉะ สุรเสนะ อัศกะ อวันตี คันถาระ และกัมโพชะ ซึ่งแคว้นเหล่านี้เป็นแคว้นรอบนอกอันเป็นส่วนหนึ่งของชนบท ต่างก็ตั้งอยู่ภายในเขตชมพูทวีปอันมีปริมณฑลวัดได้ประมาณพันโยชน์และที่สำคัญแคว้นศากยะนั้นตั้งอยู่ตรงมุมตะวันออกเฉียงเหนือของชมพูทวีป แต่เดิมเป็นแคว้นอิสระต่อมากษัตริย์แคว้นโกลลแผ่อำนาจเข้ามาปกครอง เป็นเหตุให้แคว้นศากยะตกอยู่ภายใต้อำนาจของแคว้นโกลล ซึ่งในสมัยของเจ้าชายสิทธัตถะก็เป็นเช่นนั้น ในบรรดาแคว้นที่มีอำนาจมากในขณะนั้นเห็นจะมีอยู่ด้วยกัน ๒ แคว้นคือ แคว้นโกลล มีพระเจ้าปเสนทิโกศล เป็นเจ้าผู้ปกครอง และแคว้นนมคธ มีพระเจ้าพิมพิสาร เป็นเจ้าผู้ปกครอง ซึ่งพระราชาทองสองพระองค์นี้ล้วนมีอายุรุ่นราวคราวเดียวกับเจ้าชายสิทธัตถะ^{๖๙}

จากข้อความที่นำมากล่าวไว้นี้ จะเห็นได้ว่ากรุงกบิลพัสดุ์นั้นไม่ได้เป็นเมืองที่มีอำนาจยิ่งใหญ่หรือมีกำลังพลมากมาย แต่กลับอยู่ภายใต้อำนาจของแคว้นอื่น ซึ่งตรงนี้เองที่ผู้วิจัยกำลังจะเชื่อมโยงกับข้อสังเกตที่ผู้วิจัยตั้งเป็นประเด็นไว้ข้างต้นนั้นว่า “สาเหตุการตัดสินใจออกผนวชอาจจะไม่มีเฉพาะเกิดความสังเวชพระทัยที่ได้เห็นคนแก่ เจ็บ และตายเท่านั้น อาจจะเป็นผลกระทบที่เกิดขึ้นจากคำพยากรณ์นั้นก็เป็นได้” ในความเป็นจริงเหตุการณ์ที่เกิดขึ้นของมหาบุรุษนั้นเป็นสิ่งที่

^{๖๘} แสง มนวิฑูร, คัมภีร์ลลิตวิสตระ, อ้างแล้ว, หน้า ๕๙๖-๕๙๗.

^{๖๙} ศ.พิเศษ เสฐียร พันธรั้งซี ราชบัณฑิต, พุทธประวัติมหายาน (พุทธประวัติฉบับค้นพบใหม่), พิมพ์ครั้งที่ ๗, (กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์ศยาม, ๒๕๕๔), หน้า ๑-๓.

ยิ่งใหญ่ที่ทุกแคว้นแคว้นย่อมทราบข่าวนี้อันเช่นกัน แม้แต่อสิตมหาฤๅษี ผู้เป็นดาบสประจำตระกูลที่เป็นนักบวชบำเพ็ญพรตอยู่ในที่ลึกเร้น ก็ยังทราบข่าวและรีบมาเข้าเฝ้าเพื่อถวายพระพรชัยในตอนเย็นของวันนั้น ผู้วิจัยมองว่า เมื่อคำพยากรณ์ดังกล่าวแพร่กระจายออกไปย่อมเป็นการสร้างศรัทธาให้กับเจ้าชายสิทธัตถะทันที โดยเฉพาะคำพยากรณ์ประการแรกนั้น ถ้าเจ้าชายสิทธัตถะเลือกก็จะต้องเป็นเหตุให้ต้องบรพราฆ่าฟันกับแคว้นอื่นอย่างหลีกเลี่ยงไม่ได้ ถึงแม้ในคำพยากรณ์จะระบุไว้ว่า มหาบุรุษจะเป็นเจ้าจักรพรรดิราชผู้ทรงธรรมครองราชย์โดยธรรมทรงก็สามารถย้ายราชศรัทธาได้ แต่พระองค์จะชนะโดยธรรมไม่ต้องใช้อาชญาไม่ต้องใช้ศัสตราภักก็ตาม แต่ในความเป็นจริงนั้นอาจจะไม่เป็นเช่นนั้นและเป็นสิ่งที่ไม่มีความเป็นไปได้สำหรับประการที่สองนั้น ถ้าเจ้าชายสิทธัตถะเลือกออกผนวชเป็นบรรพชิตตามวิถีทางของนักบวช แม้ถ้าจะมีการต่อสู้กันจะเป็นเพียงการต่อสู้กันทางความคิดเท่านั้นคงไม่มีความรุนแรงถึงขนาดต้องบรพราฆ่าฟันกันดังเช่นวิถีของชาวโลก ผู้วิจัยเชื่อมั่นว่าในขณะที่เจ้าชายสิทธัตถะย่อมจะเลือกหนทางประการที่สองนี้อย่างแน่นอน โดยไม่ต้องนำเอาเหตุผลเรื่องผลที่เกิดจากการบำเพ็ญบารมีในอดีตชาติมาเป็นเงื่อนไขในการตัดสินใจ โดยใช้เฉพาะเหตุการณ์ที่เกิดขึ้นขณะนั้นก็น่าจะเป็นสิ่งที่ทำให้พระองค์ตัดสินใจได้แล้วด้วยตัวของพระองค์เอง ต่อมาภายหลังเจ้าชายสิทธัตถะก็เลือกที่จะออกผนวชเป็นบรรพชิต ถึงแม้จะเป็นบรรพชิตแล้วก็ตาม แต่พระองค์ก็ไม่พ้นจากการโดนประทุษร้ายที่เกิดจากเจ้าลัทธิต่างๆ ที่มีชื่อเสียงในยุคสมัยนั้น หรือแม้แต่กับบวชที่เป็นพระภิกษุในพุทธศาสนาที่คิดมุ่งร้ายต่อพระองค์ก็มีเช่นกัน เช่น พระเทวทัต เป็นต้น รายละเอียดมีปรากฏอยู่ในพุทธประวัติฉบับต่างๆ แต่ถ้าพระมหาบุรุษไม่เลือกการออกผนวชเป็นบรรพชิตสิ่งที่จะเกิดขึ้นตามมาก็ยากที่จะคาดการณได้เช่นกัน

ต่อจากนี้ ผู้วิจัยจะได้นำเอามหาปุริสลักษณะ ๓๒ ประการ ที่มีปรากฏในคัมภีร์ลลิตวิสตระ มาแสดงซึ่งมีรายละเอียดดังต่อไปนี้

๑. อุษณิษศีรัชชะ	ศีรัชชะเหมือนสวนมงกุฎ
๒. ภินนาณชนมยุรกลาปาภินีลวลลิตปรทกษิณาวรุตเกชะ	เส้นผมแยกกันมีสีเขียวเข้มเหมือนสีโคนหางนกยูงขมวดเวียนขวา
๓. สมวิปุลลลภูชะ	หน้าผากกว้างเรียบ
๔. อูรณาภรุโวรุมธะย ชาตาทิมรชตปรกาศา	ขนอ่อนระหว่างคิ้วสีขาวเหมือนน้ำค้างหรือเงินยวง
๕. โคปกุชมนนตรชะ	ขอบตาเหมือนขอบตาวัว
๖. อภินีลนตรชะ	ดวงเนตรสีเขียวเข้ม
๗. สมจตวารีตททนตะ	มีฟัน ๔๐ ซี่เท่าๆ กัน
๘. อวีรลทนตะ	มีฟันชิดกัน
๙. ศุกุลทนตะ	มีฟันขาวสะอาด
๑๐. พรหมสวโร	เสียงดุษเสียงพรหม
๑๑. รสสาครวาน	ปลายลิ้นรูรัสไว
๑๒. ปรภูตานุชิวะ	ลิ้นแผ่ออกได้มาก
๑๓. สีหหนุ	คางเหมือนคางราชสีห์
๑๔. สุตสูวฤตตสทนตะ	มีร่างกายสำรวมดี
๑๕. สบโตะตสทชะ	เนื้อนุ่ม ๗ แห่ง

๑๖. จิตานตรำสะ	ไหปลาร้ามีเนื้อเต็ม
๑๗. สุกษมสุวรรณวรรณฉวี	ผิวละเอียดมีสีเหมือนสีทอง
๑๘. สติโต นวนตปรัมพพาหุ	กายยืนตรงไม่คดค้อม แขนยาว
๑๙. สีหปุรวารุทกายะ	กายท่อนบนเหมือนกายท่อนหน้าของราชสีห์
๒๐. นยโครฐปริมณฑโล	ปริมณฑลดูจปริมณฑลของต้นไทร
๒๑. เอโกกโรมา	ขนขุมละเส้น
๒๒. อูรฐวาคุราภิปรทกษิณาวรุตโรมา	ขนเวียนขวา ปลายงอนขึ้น
๒๓. โกโสปกตพสติกุหะ	อวัยวะสืบพันธุ์ซ่อนอยู่ในฝัก
๒๕. เอณยมฤคราชขงฆะ	แข็งเหมือนแข็งพญาเนื้อทราย
๒๖. ทิรฆางคฺลี	นิ้วมือ นิ้วเท้ายาว
๒๗. อายตปรารุชณิปาทะ	สั้นเท้ายาว
๒๘. อุตสงคปาทะ	เท้าลาดขึ้นสูง
๒๙. มฤทุตรณหสฺตปาทะ	มือและเท้าอ่อนนุ่ม
๓๐. ซาลางคฺลีหสฺตปาทะ	นิ้วมือ นิ้วเท้ารวมทั้งมือและเท้ามีรูปลายตาข่าย
๓๑. ทิรฆางคฺลีระชกรมตลโยรุ จกุเรชาเต จิเตรสทสุราเร สเนมิเก สนาภิเก	เท้าทั้งสอง

ลาดต่ำ นิ้วเท้ายาว มีลวดลายกนกจักรงดงามมีซี่ ๑,๐๐๐ พร้อมกงและดุม

๓๒. สุปรดิษฐิตสมปาโท	เท้าแนบสนิทติดกับพื้นเป็นอย่างดี ^{๗๐}
----------------------	--

มหาปุริสลักษณะที่ยกมากล่าวนี้ เป็นผลจากการบำเพ็ญกุศลกรรมที่บำเพ็ญมาอย่างยาวนาน และมั่นคงแน่วแนในแต่ละชาตินั่นเอง ครั้นในชาติสุดท้ายได้รวมตัวกันเป็นมหากุศลมีพลังส่งผลให้ พระโพธิสัตว์มีพระวรกายประกอบด้วยมหาปุริสลักษณะครบ ๓๒ ประการ ตามที่กล่าวข้างต้นนั้น ซึ่งเรื่องนี้พระพุทธเจ้าทรงตรัสรับรองไว้ในลักขณสูตร ดังมีข้อความตอนหนึ่งในพระไตรปิฎกว่า

ภิกษุทั้งหลาย ถึงพวกฤๅษีภายนอก (นอกพระพุทธศาสนา) ก็อาจจำลักษณะ มหาบุรุษ ๓๒ ประการนี้ของมหาบุรุษได้ แต่ว่าฤๅษีเหล่านั้นย่อมไม่ทราบ เพราะมหาบุรุษ ทรงทำกรรมนี้จึงได้ลักษณะนี้

ภิกษุทั้งหลายในชาติก่อน ภพก่อน กำเนิดก่อน ตถาคตเกิดเป็นมนุษย์สมาทาน ในกุศลกรรม สมาทานมั่นคงในกายสุจริต (ประพฤติชอบทางกาย) ในวจีสุจริต (ประพฤติชอบทางวาจา) ในมโนสุจริต (ประพฤติชอบทางใจ) ในการจำแนกทาน... หลังจากตายแล้วตถาคตจึงไปเกิดในสุคติโลกสวรรค์ ครอบงำเทพเหล่าอื่นในเทวโลก นั้นด้วยฐานะ ๑๐ คือ อายุทิพย์ วรรณะทิพย์ สุขทิพย์ ยศทิพย์ ความเป็นใหญ่ทิพย์ รูปทิพย์ เสียงทิพย์ กลิ่นทิพย์ และโณภูมิติพย์ จุติจากเทวโลกนั้นแล้วมาสู่ ความเป็นอย่างนี้ ย่อมได้เฉพาะซึ่งลักษณะมหาบุรุษนี้^{๗๑}

^{๗๐} กรมศิลปากร, คัมภีร์ลิลิตวิตรณะ, อ้างแล้ว, หน้า ๔๙๘-๔๙๙.

^{๗๑} ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๑๙๘-๒๔๑/๑๕๙-๑๙๖.

ถ้าจะกล่าวไปอีก กุศลธรรมที่เป็นเหตุให้พระโพธิสัตว์ทุกพระองค์ได้รับมหาปุริสลักษณะ ทั้ง ๓๒ ประการนั้น กล่าวโดยสรุปแล้ว ได้แก่ การบำเพ็ญบารมีนั่นเอง ในที่นี้จะขอยกตัวอย่างเป็น บางลักษณะ ดังนี้

- ลักษณะพระบาทประดับด้วยจักรซึ่งมีก่า (ซี่จักร) พันหนึ่งเวียนขวาเป็นรูปสวัสดิกะ เพราะสมาทานรักษาศีล ประพฤติตบะพรหมจรรย์มั่นคงไม่อ่อนแอ บรพเทภย คือ ความหวาดกลัว และความหวาดสะดุ้ง จัดการรักษาป้องกันคุ้มครองอย่างเป็นธรรมและให้ทานพร้อมทั้งของที่เป็นบริวาร

- ลักษณะสันพระบาทยาว เพราะรักษาลี้ภัยคุมารดาบิดา ศรมณะ พราหมณ์ครูและผู้ตั้งอยู่ในธรรม ซึ่งเป็นทักษิณียบุคคลและเสียสละให้แก่ผู้ถึงศรมณะ (ผู้นับถือพระรัตนตรัยเป็นที่พึ่ง) ทั้งหลาย

- ลักษณะพระองค์สีขาว เพราะเว้นขาดจากปาณาติบาตตลอดกาลนานและชักชวนให้ผู้อื่นเว้นด้วยตลอดกาลนาน

- ลักษณะฝ่ามือ ฝ่าเท้าอ่อนนุ่ม และมีเส้นที่ข้อมนิ้วจกดกันเป็นรูปตาข่าย เป็นเพราะเมื่อครั้งเกิดเป็นมนุษย์ในชาติก่อน ในภพก่อน ได้ประกอบกุศลกรรม คือ ทรงกระทำและประพฤติสังคหกรรม แก่ชนหมู่มา ได้แก่ ทาน (การให้) ปรียวัฑฒตา (กล่าววาจาเป็นที่รัก) อรรถกริยา (ประพฤติตนเป็นประโยชน์) และสมานารถตา (วางตนสม่ำเสมอ) ตลอดกาลนาน^{๗๒}

นอกจากจะมีมหาปุริสลักษณะดังที่กล่าวมาแล้วนั้น พระพุทธเจ้ายังมีสิริและความสวยงามแห่งองคภาพพ หรืออวัยวะน้อยใหญ่ในร่างกาย เรียกว่า อนุพยัญชนะ อันเป็นสิ่งที่เกิดจาก กุศลธรรมที่พระองค์สั่งสมมาในอดีตชาติเมื่อครั้งเป็นพระโพธิสัตว์ ในที่นี้จะนำเนื้อหาที่ปรากฏอยู่ใน คัมภีร์ลลิตวิสตรระ ซึ่งมีด้วยกัน ๘๐ ประการ มาแสดงดังนี้

๑. ตุงคนชะ เล็บนูน	๒. ตามรณชะ เล็บสีแดง
๓. สนิคนชชะ เล็บอ่อนเป็นเงางาม	๔. วุฤตตางคฺคฺลิต น้ํวกลม
๕. อนุปุรวจิตรางคฺคฺลิต น้ํวงามเรียวยาวเป็นลำดับ	๖. คุตฺตคฺคฺลิต ฐีระชะรอาบเรียบ
๗. คุตฺตคฺคฺลิต ตาตุ่มราบเรียบ	๘. ฆนสินธิ ข้อต่อมั่นคง
๙. อวิษมปาหะ เท้าไม่เหลื่อมล้ำกัน	๑๐. อายตปาฐณฺนิศะ สันเท้ายาว
๑๑. สนิครปาณฺนิเลชชะ ลายมือละเอียดอ่อน	๑๒. ตฺลยปาณฺนิเลชชะ ลายมือเท่ากัน
๑๓. คมภีรปาณฺนิเลชชะ ลายมือลึก	๑๔. อชิหฺมปาณฺนิเลชชะ ลายมือไม่คด
๑๕. อนุปุรวปาณฺนิเลชชะ ลายมือเรียวยาวตามลำดับ	๑๖. พิมโปษฺฐชะ ริมฝีปากแดงดังผลตำลึงสุก
๑๗. โนจจวนศพฺทชะ เสียงไม่ดังกินไป	๑๘. มฤตฺตรณฺตามรชิวหะ ลิ่นอ่อนและแดงสด
๑๙. คชครชิตาภิสตนิตเมฆสฺวรมธฺมณฺชฺไชชชะ เสียงก้องเหมือนเสียงช้างและเมฆคำราม แต่หวานและอ่อนโยนไพเราะ	
๒๐. ปรีปุณฺณวณฺณชะ ใช้ถ้อยคำถูกต้องบริบูรณ์	๒๑. ปฺรลมพพอาหุ แขนยาว
๒๒. ศุจิจาคตรวสตสพฺนชะ สมบูรณ์ด้วยร่างกายที่สะอาดบริสุทธิ์	
๒๓. มฤตฺคาตรชะ ร่างกายนิ่มนวล	๒๔. วิศาลคาตรชะ ร่างกายกว้างใหญ่
๒๕. อทินคาตรชะ ร่างกายไม่ชুবวม	
๒๖. อนุปุรวโนนตคาตรชะ ร่างกายสูงเรียวยาวตามลำดับ	

^{๗๒} กรมศิลปากร, คัมภีร์ลลิตวิสตรระ, อ่างแล้ว, หน้า ๙๖๔-๙๖๘.

๒๗. สุธสมาคิตคาตระ ร่างกายมันคงอย่างดี ๒๘. สุวิภกตคาตระ ร่างกายได้สัดส่วนดี
๒๙. ปฤถวิปุลสุปริปุรณชานุมณฑลชะ หน้าตักหน้ากว้างเต็มบริบูรณ์
๓๐. วฤตตคาตระ ร่างกายกลม ๓๑. สุปริมฤษฏคาตระ ร่างกายเกลี้ยงเกลาดี
๓๒. อชิหุมฤษฏคาตระ ร่างกายดุจโคผู้องอาจ
๓๓. อนุปุรวคาตระ ร่างกายเรียวตามลำดับ ๓๔. คมภีรนาภี สะตือล็ก
๓๕. อชิหุมนนาภี สะตือไม่บิดเบี้ยว ๓๖. อนุปุรวนาภี สะตือมีกลีบเป็นชั้นๆ
๓๗. ศุจยาจารย์ะ มีมารยาทงดงาม
๓๘. ฤษฏวตสมนตปราสาทิกะ ท่าทางงามเหมือนโคตัวผู้
๓๙. ปรมสุวิศุทวิติมิราโลกสมนตประชะ ร่างกายบริสุทธิ์ผุดผ่องเหมือนดวงอาทิตย์ส่องแสง
ในความมืด
๔๐. นาควิลมพิตคคิตี เดินแซมซ้อยดุจขี้ ๔๑. สีหวิภกรานตคคิตี เดินองอาจดุจราชสีห์
๔๒. ฤษฏภีกรานตคคิตี เดินองอาจดุจโคตัวผู้ ๔๓. หัสวิภกรานตคคิตี เดินละมุนละม่อมดุจหงส์
๔๔. อภิปรทกษิณาวรตคคิตี เดินมีท่าทางน่าเคารพอย่างยิ่ง
๔๕. วฤตตฤกษิ ท้องกลม ๔๖. มฤษฏฤกษิ ท้องเกลี้ยงเกลา
๔๗. อชิหุมฤกษิ ท้องไม่คดค่อม
๔๘. จาโปทระ ท้องนูนโค้งดุจคันธนู
๔๙. วุยกตฉนวนทโทษนีกาลกาทุษฏุศรีระ ร่างกายไม่มีเครื่องทำให้รัก เครื่องทำให้ซึ่ง
ไม่มีปาน และไม่มีไฟ
๕๐. วฤตทษฏุระ เขี้ยวซี่กลม
๕๑. ตีภษณทษฏุระ เขี้ยวคม
๕๒. อนุปุรวทษฏุระ เขี้ยวเรียบเป็นลำดับ
๕๓. ตุงคนาสะ จมูกโค้ง
๕๔. ศุจินยนะ ดวงตาใสสะอาด
๕๕. วิมลนยนะ ดวงตาไม่ขุ่นมัว
๕๖. พรหสิตนยนะ ดวงตายิ้มแย้มร่าเริง
๕๗. อายตनยนะ ดวงตาวาว
๕๘. วิศาลนยนะ ดวงตากว้าง
๕๙. นีลกุลยทลสทฤศนยนะ ดวงตาเหมือนกลีบบัวเขียว
๖๐. สหิตภุรุ คิ้วดก
๖๑. จตุรภุรุ คิ้วงาม
๖๒. อสิตภุรุ คิ้วดำ
๖๓. สคตภุรุ คิ้วต่อกัน
๖๔. อนุปุรวภุรุ คิ้วเรียงเป็นลำดับ
๖๕. ปีนคณฑะ แก้มอ้มเต็ม
๖๖. อวิษมคณฑะ แก้มไม่เหลื่อมล้ำกัน
๖๗. วุยกตคณฑทโทษะ แก้มไม่มีริ้วรอย
๖๘. อนุปहतกรษฏุระ ไม่แสดงหน้าเห็นเกรียม
๖๙. สุวิทเตนทริยะ อินทรีย์รับรู้ได้ดี
๗๐. สุปริปรณนทริยะ อินทรีย์ครบบริบูรณ์
๗๑. สคตมุขลลาฏุชะ หน้าผากรับกับใบหน้า
๗๒. ปริปรโณตตมางคะ ศีรษะอุมเต็ม
๗๓. อสิตเกคะ ไม่มีผมหงอก
๗๔. สหิตเกคะ เส้นผมดก (สุสัดเกคะ เส้นผมรวมเป็นเกลียว)
๗๕. สุรภีเกคะ เส้นผมมีกลิ่นหอม
๗๖. อปุรุษเกคะ เส้นผมไม่หยาบ
๗๗. อนากุลเกคะ เส้นผมไม่ยุ่ง
๗๘. อนุปุรวเกคะ เส้นผมเรียงเส้นเป็นลำดับ
๗๙. สุกฤจิตเกคะ เส้นผมเป็นลอนดี

๘๐. ศรีวตสสวสติกนทยวรวรรธมาน สัสถานเกศะ ผมยวงาม ขมวดเวียนขวาเหมือน
รูปสวัสติกะเป็นเครื่องหมายกากบาท^{๗๓}

จากเนื้อหาที่ผู้วิจัยนำมาอภิปรายไว้ข้างต้นนั้นทำให้ทราบว่า ลักษณะทั้งในส่วนมหาปฐิสลักษณ์
๓๒ ประการ และอนุพัชชนะ ๘๐ ประการนั้น เป็นลักษณะพิเศษที่เกิดขึ้นเฉพาะบุคคลที่เป็นมหาบุรุษ
เท่านั้น ซึ่งผู้วิจัยจะขอสรุปไว้เป็น ๕ ประเภท คือ ประเภทแรก ลักษณะจะปรากฏในรูปแบบที่บุคคลทั่วไป
สามารถมองเห็นได้ในทันทีเมื่อพบเจอ ซึ่งเป็นลักษณะภายนอกที่ชัดเจน ตัวอย่างเช่น มหาปฐิสลักษณ์
ข้อที่ ๓ สมวิบุลลภาวะ หน้าผากกว้างเรียบ หรืออนุพัชชนะข้อที่ ๒๔ วิศาลคาตรระ ร่างกายกว้างใหญ่
ประเภทที่ ๒ ลักษณะจะปรากฏในรูปแบบที่บุคคลทั่วไปไม่สามารถมองเห็นได้และทราบได้ในทันที
แต่ต้องอาศัยการพิจารณาและสังเกตอย่างถี่ถ้วนเท่านั้น จึงจะสามารถทราบชัดได้ ตัวอย่างเช่น
มหาปฐิสลักษณ์ข้อที่ ๑ อุษณิษศรัษะ ศรัษะเหมือนสวนมงกุฎ หรืออนุพัชชนะข้อที่ ๑ ตุงคนชะ
เล็บนูน เป็นต้น ประเภทที่ ๓ ลักษณะจะปรากฏในรูปแบบที่บุคคลทั่วไปไม่สามารถมองเห็นได้และ
ทราบได้เฉพาะลักษณะจะอยู่ในที่เร้นลับ ตัวอย่างเช่น มหาปฐิสลักษณ์ข้อที่ ๒๓ โกโคปคตพสติกุหะ
อวัยวะสืบพันธุ์ซ่อนอยู่ในฝัก หรืออนุพัชชนะข้อที่ ๓๔ คมภีรนาถิ สะดือลึก เป็นต้น ประเภทที่ ๔
ลักษณะจะปรากฏในรูปแบบที่บุคคลทั่วไปไม่สามารถมองเห็นได้และทราบได้เฉพาะต้องอาศัยการสัมผัส
จึงจะทราบได้ ตัวอย่างเช่น มหาปฐิสลักษณ์ข้อที่ ๒๙ มฤทุตรณหสตปาหะ มือและเท้าอ่อนนุ่มหรือ
อนุพัชชนะข้อที่ ๒๓ มฤทุคาตรระ ร่างกายนิ่มนวล เป็นต้น และประเภทที่ ๕ ลักษณะจะปรากฏใน
รูปแบบที่บุคคลทั่วไปไม่สามารถมองเห็นได้แต่จะต้องอาศัยการฟังเท่านั้น จึงทราบได้ ตัวอย่างเช่น
มหาปฐิสลักษณ์ข้อที่ ๑๐ พุรหมสุวโร เสียงดุจเสียงพรหม หรืออนุพัชชนะข้อที่ ๑๙ คชครชิตาภิสุนิต
เมฆสุวรรณธรมลขุโฆษะ เสียงก้องเหมือนเสียงช้างและเมฆคำรามแต่หวานและอ่อนโยนไพเราะ เป็นต้น

ถึงกระนั้นก็ตาม อาจจะมีข้อสงสัยในเรื่องดังกล่าวได้ว่า ลักษณะที่เป็นมหาปฐิสลักษณ์
และอนุพัชชนะทั้งหลายนั้น เมื่อพระโพธิสัตว์ประสูติออกมาจากพระครรภ์ของมารดาจะมีครบถ้วน
ทั้งหมดเลยหรือไม่ ? จากเนื้อหาที่นำมากล่าวไว้เบื้องต้นนั้นผู้วิจัยตั้งข้อสังเกตว่า มหาปฐิสลักษณ์บาง
ประการนั้นยังไม่สามารถที่จะปรากฏชัดเจนได้ในขณะที่ยังเป็นทารก เช่น อนุพัชชนะข้อที่ ๒๔ วิศาลคาตรระ
ร่างกายกว้างใหญ่ เพราะสรีระร่างกายของทารกจะมีลักษณะที่สมบูรณ์พอที่จะเห็นได้หรือไม่
ซึ่งลักษณะเช่นนี้จะปรากฏชัดต่อเมื่อเจริญวัยแล้ว เมื่อพิจารณาตามพุทธประวัติแล้วบุคคลแรกที่พบ
เห็นและทราบได้ทันทีว่า พระกุมารมีลักษณะของมหาบุรุษนั้นก็คือ อสิตมหาฤษี ซึ่งเข้าเฝ้าถวาย
พระพรชัยทันทีภายในตอนเย็นของวันที่ประสูติ^{๗๔} และหลังจากนั้นอีก ๕ วัน จึงจะมีการเชิญ
มาเลี้ยงและจัดราชพิธีชานพระนามพระกุมารพร้อมทั้งมีการทำนายว่า พระกุมารประกอบด้วย
มหาปฐิสลักษณ์เช่นนี้ย่อมมีคติเป็นสองหาเป็นอย่างอื่นไม่ ภายหลังจากนั้นก็ปรากฏว่ามีมารกล่าวถึง
มหาปฐิสลักษณ์ในลักษณะของการพยากรณ์อีกเลยและอีกประเด็นหนึ่งนั้นก็คือมหาปฐิสลักษณ์
บางประการ เช่น ข้อที่ ๑๐ พุรหมสุวโร เสียงดุจเสียงพรหม ซึ่งเมื่อพิจารณาข้อมูลในเรื่องดังกล่าวนี้
จากพุทธประวัติ การเปล่งอาสภิวาจานั้นเกิดขึ้นภายหลังจากการเสด็จพระราชดำเนินไปทิศทั้ง ๖ ทิศ

^{๗๓} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๕๙๙-๖๐๒.

^{๗๔} ศ.พิเศษ เสฐียร พันธรัชนี, พุทธประวัติมหายาน พุทธประวัติฉบับค้นพบใหม่, อ่างแก้ว,
หน้า ๑๑-๑๓.

ละ ๗ ก้าวเท่านั้น ซึ่งต่อแต่นั้นก็ไม่มีปรากฏว่าพระกุมารได้แปลงพระวาจาอีกเลย จึงเป็นเรื่องที่เป็นไปไม่ได้ในเหตุการณ์ที่เกิดขึ้นในวันที่ ๕ ที่จัดราชพิธีชานพระนามพระกุมารและเชิญพราหมณ์มาเลี้ยงพร้อมกับการทำนายพระลักษณะของพระกุมารตามคัมภีร์มหาปุริสลักษณะอย่างเป็นทางการนั้น พราหมณ์ผู้รับหน้าที่ในการทำนายจะได้ยินสุรเสียงของพระกุมาร จากข้อมูลดังกล่าวนี้ ผู้วิจัยมีความเห็นว่าเมื่อพระโพธิสัตว์ประสูติออกมาจากพระครรภ์ของพระมารดานั้นเป็นไปได้ว่ามหาปุริสลักษณะและอนุพยัญชนะอาจจะมีครบถ้วนอยู่แล้ว แต่บางลักษณะอาจจะไม่ปรากฏได้อย่างชัดเจนในขณะนั้นก็ไม่ได้ แต่เมื่อพิจารณาการทำนายของท่านอชิตมหาฤๅษีก็ดีของพราหมณ์ทั้งหลายที่เชิญมาก็ดี ท่านเหล่านี้อาจจะทำนายโดยการอนุมานจากลักษณะบางประการเท่านั้น เพราะลักษณะบางประการตามที่ได้กล่าวได้เบื้องต้นนั้นไม่สามารถที่จะพิสูจน์ได้อีก ผู้วิจัยเชื่อว่าการที่คนทั้งหลายจะได้เห็นบุคคลผู้มีมหาปุริสลักษณะเช่นนี้คงไม่ใช่เป็นเรื่องง่ายๆ หรือเป็นเรื่องปกติสามัญทั่วไป เพราะในคัมภีร์ได้พรรณนาเรื่องของการเกิดอุบัติเกิดขึ้นของพระพุทธเจ้านั้นไว้ว่าเป็นเรื่องยากและต้องอาศัยระยะเวลาที่ยาวนานมากและพราหมณ์เหล่านั้นก็คงเป็นเพียงแต่ผู้ได้ศึกษามาจากตำราที่สืบทอดกันมาตั้งแต่ครั้งโบราณกาลเท่านั้นเอง

ถึงกระนั้นก็ตาม การที่ผู้วิจัยได้นำเนื้อหาที่เกี่ยวข้องกับมหาปุริสลักษณะ ๓๒ มากล่าวไว้นั้นเป็นเพียงมุมมองหนึ่งเท่านั้น ยังมีมุมมองที่เห็นต่างออกไปจากลักษณะดังกล่าว ซึ่งปรากฏในบันทึกคำสอนของท่านฮวงโปมีใจความเป็นลักษณะของคำถามของลูกศิษย์ว่า “ใครก็ตามที่ประกอบอยู่ด้วยพุทธลักษณะ ๓๒ ประการ ย่อมเป็นผู้สามารถปลดปล่อยสัตว์โลกทั้งหลายจากสังสารทุกข์” ซึ่งท่านฮวงโปได้ปฏิเสธคำดังกล่าวไว้ว่า “สิ่งใดๆ ที่ประกอบอยู่ด้วยลักษณะใดๆ ล้วนแต่เป็นมายาทั้งสิ้น ต่อเมื่อรู้ชัดแจ้งว่า ลักษณะทุกลักษณะหาใช่ลักษณะไม่ นั่นแหละพวกเธอจึงจะรู้จักพระตถาคตเจ้า พระพุทธเจ้าก็ดี สัตว์โลกทั้งหลายก็ดี ทั้งสองอย่างเป็นเพียงความคิดปรุงขึ้นมาย่างผิดๆ ในจิตของพวกเขาเองนานาชนิดเท่านั้น เป็นเพราะพวกเขาไม่รู้จักจิตจริงแท้ พวกเขาจึงได้หลงตัวเองด้วยความคิดปรุงแต่งในทางความมีตัวมีตนทำนองนั้น ถ้าเธอยังถือว่ามีพุทธะอยู่ เธอก็จะถูกปิดกั้นเสียด้วยพุทธะนั้นนั่นเอง”^{๗๕} จากมุมมองของท่านฮวงโปทำให้ทราบว่า ตามทัศนะของท่านมหาปุริสลักษณะทั้งหลายเหล่านั้นเป็นเพียงสิ่งสมมติขึ้นมาที่มีความเป็นมายาที่ถูกสร้างขึ้นหรือปรุงแต่งขึ้นมาเท่านั้น ความเป็นพุทธะแท้จริงนั้นล้วนมีอยู่ในจิตของแต่ละคนอยู่แล้ว ในทางกลับกันแม้การยึดถือว่ามีพุทธะอยู่ในตัวก็อาจจะเป็นอุปสรรคปิดกั้นทำให้ยึดติดอยู่ไม่สามารถเข้าถึงความเป็นพุทธะได้เช่นกัน

นอกจากคุณบัติทางกายภาพแล้ว พระพุทธเจ้าพระองค์ยังมีคุณสมบัติทางจิตภาพอันเป็นผลที่เกิดจากการบำเพ็ญบารมีของพระองค์สมัยเป็นพระโพธิสัตว์เช่นเดียวกัน ตามทัศนะของพุทธปรัชญามหายานได้มีกล่าวไว้เช่นกัน ซึ่งจะมีปรากฏอยู่ในคัมภีร์ลลิตวิสตรระ ดังมีเนื้อความโดยสังเขปต่อไปนี้

๑. พระพุทธคุณ ๙

พระคุณอันเกิดจากการที่ได้ทรงบำเพ็ญบารมี ๑๐ ประการ เป็นเวลา ๔ อสงไขยแสนกัป ในส่วนที่เป็นนามธรรมเป็นคุณสมบัติเฉพาะพระพุทธเจ้า ในคัมภีร์ลลิตวิสตรระได้มีการกล่าวสรรเสริญคุณของพระพุทธเจ้าว่า พระองค์มีพระคุณอย่างใหญ่หลวงแก่โลก ๙ ประการ ดังนี้

^{๗๕} พุทธทาสภิกขุ, คำสอนฮวงโป, อ่างแล้ว, หน้า ๗๙.

๑) อรหัต	พระผู้มีภคเป็นพระอรหันต์
๒) สมยกสมพุทฺธะ	เป็นผู้ตรัสรู้ด้วยพระองค์เอง
๓) วิทยาจรณสมปนฺนะ	ถึงพร้อมด้วยวิชาและจรณะ
๔) สุกตะ	เป็นผู้เสด็จไปดีแล้ว
๕) โลกวิตฺประ	ทรงรู้แจ้งโลก
๖) ปุรุชทมยสาริถะ	ทรงเป็นสารถิฝึกหัดบุรุช (ปวงชน) อย่างยอดเยี่ยม
๗) ศาสตา เทวามนุชยานาม	ทรงเป็นศาสตาสั่งสอนเทวดาและมนุษย์ทั้งหลาย
๘) พุทฺธะ	ทรงเป็นผู้ตรัสรู้แล้วตื่นอยู่เสมอ

๙) ภควาน ปญจกษะสมนวาคตะ ทรงเป็นผู้มีภค ทรงประกอบด้วยจักขุ พระองค์ทรงรู้แจ้งโลกนี้โลกหน้า พร้อมทั้งเทวโลก มารโลก พรหมโลก ทรงรู้แจ้งด้วยพระองค์เองซึ่งหมู่สัตว์พร้อมทั้งเทวดาและมนุษย์ทั้งหลาย พร้อมทั้งสมณะและพราหมณ์ ทรงกระทำ (ความรู้) ให้ปรากฏบรรลุแล้ว ประทับอยู่แล้ว พระองค์ทรงแสดงสัทธรรมงามในเบื้องต้น งามในท่ามกลาง งามในเบื้องปลาย ประกอบด้วยอรรถพญัญชนะ สมบูรณ์บริสุทธิ และสะอาดที่สุดได้ทรงประกาศพรหมจรรย์ (ศาสนา) ดังนี้แล้ว^{๗๖}

๒. ทศพลญาณ ๑๐

กำลังแห่งพระสัมมาสัมพุทฺธเจ้าทุกพระองค์มี ๒ ประการ คือ กำลังพระวรกายอย่างหนึ่ง และกำลังพระปรีชาญาณอีกอย่างหนึ่ง ซึ่งกำลังพระวรกายของพระสัมมาสัมพุทฺธเจ้าแต่ละพระองค์นั้น เท่ากับช้างทั่วไปถึงพันโกฏิเชือก ส่วนกำลังแห่งปัญญาอันทำให้พระสัมมาสัมพุทฺธเจ้าเป็นผู้องอาจ ย่อมบันลือสีหนาทประกาศพรหมจักรในบริษัทเรียกว่า พุทธานุภาพ หรือทศพลญาณ อันหมายถึง กำลังตถาคต ๑๐ ประการ ดังต่อไปนี้

- ๑) สถานาสถานชญาณ ปรีชากำหนดรู้ฐานะและอฐานะตามความเป็นจริง
- ๒) กรมวิปากชญาณ ปรีชากำหนดรู้ผลแห่งกรรมตามความเป็นจริง
- ๓) สรวตฺรคามินีปชฺชตฺติปชชญาณ ปรีชากำหนดรู้ทางไปสู่ภูมิทั้งปวงตามความเป็นจริง
- ๔) นานาธาตฺตชญาณ ปรีชากำหนดรู้ธาตุต่างๆ ตามความเป็นจริง
- ๕) นานาธิมุกฺตชญาณ ปรีชากำหนดรู้อัธยาศัยของสัตว์ทั้งหลายตามความเป็นจริง
- ๖) อินฺทริยปฺราปรชญาณ ปรีชากำหนดรู้ความยิ่งและหย่อนแห่งอินฺทริยของสัตว์ทั้งหลาย

ตามความเป็นจริง

- ๗) ธยานวิโมกษ ปรีชากำหนดรู้อาการเศร้าหมองความฟุ้งแว่วของฌานต่างๆ ตามความเป็นจริง
- ๘) ปุรวนิวาसानุสมถฺติชญาณ ปรีชากำหนดรู้ระลึกาตินหลังได้พร้อมทั้งลักษณะทั่วไป

และชีวประวัติอย่างนี้

- ๙) จยฺตฺตปาตฺติชญาณ ปรีชากำหนดรู้จุดและอุบัติของสัตว์ทั้งหลายผู้เป็นไปตามกรรม

๑๐. อาสรวกฺษยชญาณ ปรีชากำหนดรู้ทำอาสวะให้สิ้นไปด้วยปัญญาอันยิ่งเอง^{๗๗}

กำลังของพระตถาคตทั้ง ๑๐ ประการนี้ เป็นเหตุให้พระสัมมาสัมพุทฺธเจ้าเป็นผู้ไม่หวั่นไหว ในฐานะทั้ง ๑๐ และเป็นเหตุให้เป็นผู้องอาจแกลวกกล้าบันลือสีหนาทในท่ามกลางประชุมชนทั้งหลาย

^{๗๖} กรมศิลปากร, คัมภีร์ลิลิตวิตรณะ, อ่างแล้ว, หน้า ๔๘๕-๔๘๖.

^{๗๗} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๔๘๕, ๖๕๖.

๓. ไวศรัทธะ ๔

ไวศรัทธะ ญาณเป็นเหตุให้พระตถาคตทรงแก้แล้วแล้ว ไม่เห็นว่าใครๆ จักท้วงพระองค์ได้ โดยธรรมในฐานะคือ

- ๑) ท่านปรตัญญาว่า เป็นสัมยักสัมพุทธ ธรรมเหล่านี้ท่านยังไม่รู้แล้ว
- ๒) ท่านปรตัญญาว่า อาสวะนี้ของท่านยังไม่สิ้นแล้ว
- ๓) ท่านกล่าวธรรมเหล่าใดว่า ทำอันตราย ธรรมเหล่านั้นไม่อาจทำอันตรายแก่ผู้เสพได้จริง
- ๔) ท่านแสดงธรรมเพื่อประโยชน์อย่างใด ประโยชน์อย่างนั้นไม่เป็นทางสิ้นทุกข์โดยชอบ

แห่งผู้ทำตาม^{๗๘}

๔. พุทธญาณ ๑๔

๑) ทุกขญาณ	รู้ทุกข์
๒) สมุทยญาณ	รู้เหตุเกิดทุกข์
๓) นิโรธญาณ	รู้ความดับทุกข์
๔) มัคคญาณ	รู้วิธีการไปสู่ความดับทุกข์
๕) อตถปฏิสัมภิทาญาณ	รู้จักวิเคราะห์ความหมาย
๖) ธัมมปฏิสัมภิทาญาณ	รู้จักวิเคราะห์ธรรม
๗) นิรุตติปฏิสัมภิทาญาณ	รู้จักวิเคราะห์ประวัติคำ
๘) ปฏิภาณปฏิสัมภิทาญาณ	รู้จักวิเคราะห์คำโต้ตอบ
๙) อินทรีย์โยปปริยัตตญาณ	รู้จักเหตุและผลที่นำไปสู่เทวโลก มนุษย์โลกและโลกอื่นๆ
๑๐) อาสยานุสยญาณ	รู้จักความแตกต่างในอินทรีย์ของสัตว์ทั้งหลาย
๑๑) ยมกปาฏิหาริยญาณ	รู้จักวิธีแสดงปาฏิหาริย์เป็นคู่
๑๒) มหากรุณาสมาปัตติญาณ	รู้ประกอบด้วยมหากรุณาจิต
๑๓) สัพพัญญุตญาณ	รู้สรรพสิ่ง
๑๔) อนาวรณญาณ	รู้โดยไม่มีอะไรขัดขวาง ^{๗๙}

จากเนื้อหาที่ผู้วิจัยได้นำมากล่าวไว้ข้างต้นนั้น ทำให้ทราบว่าคุณสมบัติด้านจิตภาพของ พระพุทธเจ้าดังกล่าวนั้นล้วนเป็นผลของบุรพกรรมที่พระพุทธเจ้าทรงได้บำเพ็ญมาเป็นระยะเวลายาวนาน นับตั้งแต่เมื่อครั้งที่พระองค์เริ่มปรารถนาพุทธภูมิแล้วบำเพ็ญบารมีทั้งหลายด้วยการเป็นพระโพธิสัตว์ และผลทั้งหลายก็ปรากฏออกมาในชาติสุดท้ายที่พระโพธิสัตว์จะได้บำเพ็ญครั้งสุดท้ายเพื่อจะได้บรรลุ อนุตรสัมมาสัมโพธิญาณ เมื่อสำเร็จเป็นพระพุทธเจ้าแล้วก็ทรงสั่งสอนมหาชนให้ได้เข้าถึงธรรมตามสมควรแก่สถานะของแต่ละคนเป็นจำนวนมาก สำหรับเนื้อหาที่เกี่ยวข้องกับภาวะการเป็นพระพุทธเจ้านั้น ผู้วิจัยจะได้นำเสนออย่างละเอียดในตอนต่อไป

๓.๒.๒ ภาวะการเป็นพระพุทธเจ้า

ตามทัศนะของพุทธปรัชญามหายานนั้นมีความเชื่อในความเป็นพระพุทธเจ้านั้นว่ามีจำนวนมากองค์ด้วยกัน เมื่อมีทัศนะเช่นนั้นพระพุทธเจ้าทั้งหลายจึงไม่มีพระองค์ใดมีความพิเศษกว่ากัน

^{๗๘} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๔๙๖๘-๔๖๙.

^{๗๙} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๖๕๘.

แม้จะมีพระนามและประวัติแตกต่างกันออกไปแต่ก็รวมเรียกพระนามไว้อย่างเดียวกันว่า ตถาคต มีแดนอันเป็นที่ประทับแห่งเดียวกันนั่นคือ พุทธเกษตร อันเป็นสถานที่สถิตย์อยู่ของพระพุทธเจ้าทั้งหลาย จากความเชื่อในลักษณะนี้จึงเป็นเหตุให้พระพุทธเจ้าตามทัศนะของพุทธปรัชญามหายานนั้น จะมีจำนวนมาก จนมีนักวิชาการทางด้านพุทธศาสนากล่าวไว้ว่า “ลัทธิมหายานกำหนดว่า พระพุทธเจ้าบรรดามีในอดีตกาลมาแล้วก็ดี ซึ่งจะมีมาในอนาคตก็ดี มีจำนวนมากมาสุดคณานับ มากยิ่งกว่าเมล็ดทรายชายฝั่งแห่งแม่น้ำคงคา”^{๘๐} ถึงแม้จะมีแนวความคิดเกี่ยวกับพระพุทธเจ้ามีจำนวนมากเพียงใด แต่เมื่อจัดเป็นประเภทแล้ว สามารถแบ่งออกได้ ๓ ประเภทใหญ่ๆ ดังนี้

๑. อาทิพุทธะ เป็นพระพุทธเจ้าองค์แรกทรงเป็นแหล่งกำเนิดของพระพุทธเจ้าทั้งหลายเป็นพระพุทธเจ้าองค์ปฐมที่อุบัติขึ้นมาพร้อมกับจักรวาล ความเชื่อของพุทธปรัชญามหายานยุคหลังเชื่อกันว่า พระองค์เป็นผู้สร้างและเป็นแหล่งกำเนิดของพระพุทธเจ้าทั้งหลายทั่วจักรวาล ทรงสถิตย์อยู่เป็นนิรันดร์ แนวคิดนี้สอดคล้องกับทัศนะของ เสฐียร พันธรังสี ที่กล่าวไว้ว่า “อาทิพุทธะ เป็นพระพุทธเจ้าที่ทรงอุบัติมาพร้อมกับโลกและประจำโลกอยู่ชั่วนิรันดร์ เท่ากับเป็นผู้สร้างหรือเป็นแหล่งกำเนิดของพระพุทธเจ้าทั้งหลายทั่วจักรวาลเช่นเดียวกับมหาพรหมของศาสนาพราหมณ์ ซึ่งเป็นผู้สร้างสิ่งทั้งปวง โดยจะเห็นได้ว่า อรรถกถาจารย์ฝ่ายมหายานได้สร้างอาทิพุทธะขึ้นเพื่อให้แบ่งภาคลงมาปรากฏเป็นพระพุทธเจ้าและโพธิสัตว์ เพื่อจะสู้กับมหาพรหมของศาสนาพราหมณ์และเป็นการต่อต้านกับอิทธิพลของศาสนาพราหมณ์ซึ่งได้ฟื้นฟูปรับปรุงและเผยแพร่อิทธิพลในเวลานั้น”^{๘๑} เริ่มแรกการนับถือพระอาทิพุทธะได้มีขึ้นโดยพุทธนิกายในประเทศเนปาล คือ ไอศวาริก แต่การนับถือนี้มีได้แพร่หลายมากใน ประเทศจีน และญี่ปุ่นไม่มีการกล่าวถึงพระอาทิพุทธะเลย แต่จะกล่าวถึงพระอมิตาภพุทธะว่าจะเป็นพุทธะสูงสุดกว่าพุทธะองค์อื่นๆ และในนิกายบางนิกายในญี่ปุ่นกลับนิยมในพระไวโรจนะให้เป็นพระพุทธเจ้าองค์สำคัญกว่าองค์อื่นๆ พุทธปรัชญามหายานในประเทศเนปาลได้อธิบายเกี่ยวกับพระอาทิพุทธะว่าเป็นสยัมภู คือ เกิดเอง เป็นเอง เป็นคู่ขึ้นมาอยู่กับโลก ไม่มีการเริ่ม ไม่มีที่สุด เมื่อโลกเป็นรูปร่างขึ้นมาขึ้นนั้น พระอาทิพุทธะปรากฏพระกายในแสงของเปลวเพลิงซึ่งเป็นรัศมีขึ้นมาจากดอกบัว^{๘๒}

๒. มานุสสพุทธะ คือ พระพุทธเจ้าผู้บำเพ็ญเพียรบารมีจนได้ตรัสรู้เป็นพระพุทธเจ้านับเป็นพระพุทธเจ้าที่อุบัติมาจากอาทิพุทธะมาในรูปของมนุษย์ผู้ประเสริฐ แล้วได้บำเพ็ญเพียรบารมีในฐานะเป็นพระโพธิสัตว์ จนได้ตรัสรู้ซึ่งความจริงหรือสัจธรรม เข้าถึงซึ่งอนุตรสัมมาสัมโพธิญาณ และได้ตรัสรู้เป็นพระพุทธเจ้าในที่สุด

ตามคติความเชื่อของพุทธปรัชญามหายาน มานุสสพุทธะที่ได้รับการกล่าวถึงมากที่สุดมี ๕ พระองค์ด้วยกัน ได้แก่

๑) พระที่ปึงกรพุทธะ

พระมานุสสพุทธะ พระองค์นี้ตามตำนานมหายานจะมีประวัติคล้ายคลึงกับในเถรวาท มีพระประวัติว่า ในกาลก่อนนับไม่ได้ในอดีตกาล มีพระมหาภคชัตริย์พระองค์หนึ่งพระนามว่า อารจิตต์ประทับในพระมหานครที่ปวดี พระโพธิสัตว์ที่ปึงกรเสวยพระชาติเป็นเทพบุตรอยู่ในสวรรค์ชั้นดุสิต

^{๘๐} ศ.พิเศษ เสฐียร พันธรังสี ราชบัณฑิต, พุทธศาสนมหายาน, อ่างแล้ว, หน้า ๔๗-๔๘.

^{๘๑} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๔๘.

^{๘๒} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๔๙.

เมื่อจะมาตรัสรู้ในมนุษยโลกได้เสด็จลงสู่พระครรภ์ของพระนางสุสีลา มเหสีพระมหากษัตริย์พระองค์นั้น วันที่สองของวันประสูติพระที่ปังกรทรงแสดงความปรารถนาให้สำเร็จธรรม คือ เมตตา เพื่อบำเพ็ญประโยชน์แก่เทวดาและมนุษย์ทั้งหลาย สมัยนั้นพระสุเมธดาบส ได้นำดอกบัว ๕ ดอกมาทูลถวายเป็นพุทธบูชาและได้ทอดกายนอนเป็นรองพระบาทให้พระที่ปังกรเสด็จดำเนินแล้วอธิษฐานขอให้ตนได้ตรัสรู้เป็นพระพุทธเจ้าในอนาคต พระที่ปังกรประทานพรนั้นแก่สุเมธดาบสให้ได้สมปรารถนา เพื่อช่วยเหลือเทวดาและมนุษย์ให้ข้ามพ้นสังสารวัฏ พระสุเมธดาบสผู้ตั้งความปรารถนาครั้งนั้น คือ พระศากยมุนีพุทธะในกาลป็นี้

ตามตำนานของพุทธปรัชญามหายานนั้น ได้แสดงแตกต่างกันไปบางแห่งแสดงว่า พระที่ปังกรนั้นมีพระชนมายุอยู่แสนปี บางแห่งว่าได้เสด็จท่องเที่ยวไปเพื่อแสดงธรรมอยู่ถึงสามพันปี ก่อนที่จะได้พบผู้ควรแก่การรับพระสัทธรรม อย่างไรก็ตาม ทศนะเกี่ยวกับพระที่ปังกรนั้นได้แพร่หลายออกมาสู่เกาะชวา เกาะลังกาถึงเมืองจีนและญี่ปุ่นด้วย แม้ในประเทศไทยก็ได้ปฏิมาแบบพระที่ปังกรเป็นรูปปางประทานอภัย พระเศวตสีนขมวดเป็นปม มีพระอุณาโลมและพระกรณยาวเป็นพุทธศิลปะที่สืบทอดต่อกันมา^{๘๓}

๒) พระกัสสปพุทธะ

ในกาลก่อนพระศากยมุนีนั้น พระกัสสปพุทธะมีพระชนมายุอยู่ในมนุษยโลกถึง ๒๐,๐๐๐ ปี พระศากยมุนี คือ พระโคตมพุทธเจ้า เป็นคนของพระพุทธเจ้าองค์นี้ ซึ่งเป็นมานุสสพุทธะอีกองค์หนึ่ง ที่มหายานเชื่อว่าพระกัสสปะ เมื่อสิ้นพระชนม์แล้วพระบรมศพถูกฝังไว้ในภาคเหนือของชมพูทวีป จนกว่าจะถึงสมัยเมื่อพระเมตไตรย์พุทธมาอุบัติเป็นมานุสสพุทธะองค์ที่ ๔ ตามตำนานของมหายานเชื่อว่าพระองค์จะเสด็จเข้านิพพานในเวลานั้น ตามรูปแบบพุทธศิลปะของพุทธศาสนามหายานจะสร้างรูปพระกัสสปพุทธเจ้าทรงสิงโตเป็นพาหนะ ครองผ้ากาสาหวัดพัศตร์^{๘๔}

๓) พระโคตมพุทธะหรือพระศากยมุนี

เรื่องของพระมานุสสพุทธะพระองค์นี้ ตามตำนานของพุทธปรัชญามหายานในตอนต้นของประวัติคล้ายคลึงกับฝ่ายเถรวาท ในประเทศญี่ปุ่นได้แสดงพระรูปของพระองค์ในแบบต่างๆ กัน ซึ่งถือว่าเป็นแบบเดียวกับที่มีอยู่ในประเทศธิเบต รูปของพระโคตมพุทธะเท่าที่ได้ปรากฏในประเทศจีนและญี่ปุ่นจะมีลักษณะดังนี้

(๑) พระศากยมุนีพุทธะในรูปเด็ก ประทับยืนพระหัตถ์ขวาชี้ขึ้นสู่ฟ้าเบื้องบน พระหัตถ์ซ้ายชี้ลงมาสู่พื้นดินเบื้องล่าง พระรูปนี้แสดงว่าภายหลังเสด็จอุบัติออกมาสู่โลกมนุษย์แล้ว ทันทีนั้นก็ได้ตรัสเป็นคำแรกว่า “ครั้งนี้เป็นชาติสุดท้ายของเราแล้ว”

(๒) พระศากยมุนีจะมีในพระรูปอื่นบ้าง แต่ส่วนมากจะเป็นพระรูปนั่ง ท่าทรงทรมานทฤกริยาม มีพระกายชูปมอมเต็มไปด้วยพระมัสสุและพระเกษายาว

(๓) พระรูปในปางเข้าสู่นิพพาน เป็นแบบสี่หิไสยาสน์ วางพระหัตถ์ขวาเป็นที่รองพระเศียร และมีรูปพระสาวกนั่งเฝ้าพระศพอยู่ ฝ่ายมหายานอธิบายว่าเป็นรูปของพระสารีบุตรและพระโมคคัลลานะ มหาอัครสาวก^{๘๕}

^{๘๓} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๕๓.

^{๘๔} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๕๔.

^{๘๕} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๕๔-๕๕.

๔) พระเมตไตรย์พุทธะ

พระมานุสสพุทธะองค์นี้ ตามคัมภีร์พุทธปรัชญามหายานกล่าวว่ามีพระกายสี่เหลี่ยม เครื่องหมายสำคัญประจำพระองค์ คือ วงจักร พระกายมีสายมาลาขาวเหลืองคาด บนพระเศียรทำเป็นรูปทำนองสถูป บางทีที่พระกายมีสายสังวาลย์พันโดยรอบ โดยอรรถแห่งพระนามหมายความว่า พระผู้ทรงเมตตาหรือไมตรี

ตามจาริตแห่งมหายานได้แบ่งเวลาหรือยุคระหว่างการดับขันธของพระพุทเจ้ากับการอุบัติขึ้นแห่งพระเมตไตรย์ออกเป็น ๓ ระยะ คือ สมัยแรก ๕๐๐ ปี เป็นสมัยที่พระธรรมกำลังแผ่ไพศาลไปด้วยดี สมัยที่สอง ๑,๐๐๐ ปี เป็นสมัยสังฆธรรมปฏิรูป และสมัยที่สาม ๓,๐๐๐ ปี เป็นสมัยพระสังฆธรรมได้เสื่อมไปแล้ว ภายหลังพระเมตไตรย์จะเสด็จจากสวรรค์ชั้นดุสิตมายังมนุษยโลกเพื่อยังพระธรรมอันบริสุทธิ์ให้รุ่งเรืองขึ้นอีกครั้งหนึ่ง

เมื่อสิ้นสมัยพระศากยมุนีแล้ว พระองค์ก็ได้เสด็จเยี่ยมพระเมตไตรย์ในสวรรค์ชั้นดุสิต เพื่อทรงมอบหมายให้พระเมตไตรย์เสด็จมาทรงปฏิบัติกิจแห่งความเป็นพระพุทเจ้าแทนพระองค์ พุทธศาสนิกชนฝ่ายใต้ในลังกา พม่า และไทยได้นับถือพระเมตไตรย์เป็นเพียงพระโพธิสัตว์องค์หนึ่งเท่านั้น ส่วนในอินเดียจะนับถือพระมานุสสพุทธะองค์นี้มาก^{๘๖}

๕) พระโสฬชชक्रพุทธะ

พระโสฬชชक्रพุทธะ หรือพระโสฬชชक्रไวฑูรยประภาสพุทเจ้า คือ พระเจ้าแห่งการรักษาพยาบาล ทรงรักษาโรคทุกชนิด รวมทั้งโรค คือ อวิชา มักจะทำรูปประดิษฐานทางเบื้องซ้ายของพระศากยมุนีและพระองค์ได้เสด็จประทับในเบื้องทิศตะวันออกด้วยปณิธานว่าจะรักษาโรคทุกชนิด

พระมานุสสพุทธะองค์นี้ แต่เดิมมีพระนามตามภาษาทิเบตว่า มันลา แปลว่า โอสถวิเศษ มีความหมายว่าพระพุทเจ้าผู้เป็นแพทย์วิเศษ มีผู้นับถือมากในประเทศจีนและญี่ปุ่น เชื่อว่าเป็นพุทเจ้าผู้เป็นนายแพทย์ที่คอยรักษาโรคหรือประทานโอสถแก่สรรพสัตว์และเมื่อผู้นับถือได้บูชาพระองค์ด้วยความเคารพ คนไข้เพียงได้สัมผัสสร้าง (องค์ปฏิมา) ของพระองค์เท่านั้นโรคร้ายไข้เจ็บจะอันตรธานไปในประเทศจีนนับถือในนามว่า ยาโยอินโฟ มีความหมายว่า ครูแพทย์ หรือเจ้าแห่งหมอยา ทรงปกครองอยู่ในโลกตะวันออก มีพระโพธิสัตว์คู่พระทัย ๒ พระองค์ คอยเป็นผู้ช่วยรักษาโรคภัยให้แก่มนุษย์ทั้งหลายและในประเทศญี่ปุ่นนับถือในนามว่า ยาคุชิ ซึ่งในโบสถ์บางแห่งทำเป็นรูปรวมอยู่กับพระอามิตาภะและพระศากยมุนี ในญี่ปุ่นจะมีอีกพระนามหนึ่งว่า บินซุรุ ซามา ได้รับนับถือเป็นพระประเภทเครื่องรางที่จะสามารถบันดาลสิ่งใดได้ตามความต้องการ ตามสถานที่ทั่วไปในประเทศญี่ปุ่น อาจจะเห็นรูปพระบินซุรุซามาให้บูชากันอยู่ในที่กลางแจ้งและที่โดดเดี่ยวไม่รวมอยู่กับใคร ส่วนในประเทศอินเดียจะนับถือพระมานุสสพุทธะองค์นี้เป็นเพียงพระโพธิสัตว์ตามคติความเชื่อแบบพุทธปรัชญามหายานที่มีพระพุทเจ้าผู้มีหน้าที่รักษาโรคภัยไข้เจ็บอยู่ ๘ องค์ด้วยกัน ซึ่งจะมีพระโสฬชชक्रพุทธะเป็นองค์สำคัญที่สุด^{๘๗}

^{๘๖} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๕๖.

^{๘๗} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๕๖-๕๗.

นอกจากนี้ ในพุทธปรัชญามหายานได้มีแนวคิดเกี่ยวกับพระพุทธเจ้าว่า พระพุทธเจ้าที่มีมาในอดีตกาลหรือที่จะมีมาในอนาคตมีจำนวนมากมายสุดที่จะนับได้^{๘๘} แต่มีปรากฏพระนามเป็นบางส่วนเท่านั้น ในคัมภีร์ลลิตวิสตระได้กล่าวพระนามของพระพุทธเจ้าเหล่านั้นไว้จำนวน ๕๖ พระองค์ด้วยกัน โดยอ้างว่าพระพุทธเจ้างดกล่าวนี้ได้เคยแสดงธรรมบรรยายชื่อลลิตวิสตระมาแล้ว พระนามพระพุทธเจ้าที่กล่าวไว้ในคัมภีร์ลลิตวิสตระนั้นมีดังนี้

๑. พระปัทมุตตระ	๒. พระธรรมเกตุ	๓. พระทีปังกระ
๔. พระคุณเกตุ	๕. พระมหากระ	๖. พระฤษีเทวะ
๗. พระศรีเตชะ	๘. พระสัตยเกตุ	๙. พระวัชรสังคะตะ
๑๐. พระสัมมาภิภู	๑๑. พระเหมวารณะ	๑๒. พระอตัยจคามิ
๑๓. พระประวาหะสาคระ	๑๔. พระบุษปะเกตุ	๑๕. พระวรรูปะ
๑๖. พระสุโลจนะ	๑๗. พระฤษีคุปะตะ	๑๘. พระชินวัฏคะระ
๑๙. พระอุณนะตะ	๒๐. พระบุษมิตะ	๒๑. พระอูรณะเตชะ
๒๒. พระบุษกระ	๒๓. พระสุรัศมี	๒๔. พระมัคละ
๒๕. พระสุทรรชนะ	๒๖. พระมหาสิงหะเตชะ	๒๗. พระสถิตะพุทธัทตะตะ
๒๘. พระวสันตคันธิ	๒๙. พระสัตยธรรมวิปุลกัรติ	๓๐. พระติษยะ
๓๑. ประบุษยะ	๓๒. พระโลกสุนทระ	๓๓. พระวิสตึระณะภะทะ
๓๔. พระรัตนกัรติ	๓๕. พระอุตรเตชะ	๓๖. พระพรหมเตชะ
๓๗. พระสุโฆชะ	๓๘. พระสุบุษปะ	๓๙. พระสุมนโชนุโฆชะ
๔๐. พระสุเจษฏูปะ	๔๑. พระประหสิตานตระ	๔๒. พระคุณราสี
๔๓. พระเมษสวระ	๔๔. พระสุนทรวรณะ	๔๕. พระอายุสเตชะ
๔๖. พระสถีละคะชะคามิ	๔๗. พระโลกภิลลาษิตะ	๔๘. พระธิตศัฏฐุ
๔๙. พระสัมบุชิตะ	๕๐. พระวิปิตัจิตะ	๕๑. พระคิชี
๕๒. พระวิศวะภู	๕๓. พระกกุจันนทะ	๕๔. พระกนกะมุณี
๕๕. พระกัศยปะ	๕๖. พระศากยมุนี ^{๘๙}	

พระพุทธเจ้าเหล่านี้เป็นพระพุทธเจ้าในพุทธปรัชญามหายานที่เรียกว่า มานุสสพุทธะ คือเป็นผู้บำเพ็ญเพียรบารมีในฐานะเป็นโพธิสัตว์จนได้ตรัสรู้เป็นพระพุทธเจ้า

กล่าวโดยสรุป การที่ผู้วิจัยได้นำเนื้อหาข้างต้นซึ่งอาจจะมีลักษณะที่เป็นเชิงประวัติศาสตร์เสียส่วนมากกล่าวไว้นั้น ก็มีความประสงค์เพื่อจะแสดงให้เห็นถึงลักษณะโดยรวมของแนวคิดเรื่องมานุสสพุทธเจ้าตามทัศนะของพุทธปรัชญาว่าเป็นมาอย่างไร จากเนื้อหาดังกล่าวทำให้ทราบว่าตามความเชื่อของพุทธปรัชญามหายานนั้น จำนวนของพระพุทธเจ้าจะมีมากมายจนเหลือคณานับเปรียบดังเม็ดทรายในแม่น้ำคงคาก็ตาม แต่ในคัมภีร์ลลิตวิสตระได้กล่าวพระนามที่ปรากฏไว้เพียง ๕๖ พระองค์เท่านั้น และบรรดาพระมานุสสพุทธเจ้าเหล่านี้ก็ล้วนเป็นผู้อวตารมาจากพระอาทิพุทธะอุบัติมาในรูปของมนุษย์ผู้ประเสริฐ เมื่อบรรลุปะเป็นพระพุทธเจ้าแล้วจะไม่มีการเกิดใหม่อีกต่อไป

^{๘๘} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๔๗.

^{๘๙} แสง มนวิฑูร, คัมภีร์ลลิตวิสตระ, อ้างแล้ว, หน้า ๔๘๙.

เพราะการปรินิพพานของพระมานุสสุพุทธเจ้าเหล่านี้นับเป็นการเข้าถึงพระนิพพานซึ่งถือว่าในระยะนั้นคือการเข้าไปอยู่ร่วมกับพระอาทิพุทธะ แต่ก็มีพุทธปรัชญามหายานบางนิกายที่มีได้รับนับถือว่ามีพระอาทิพุทธะ และมีคำอธิบายของแนวความคิดที่เชื่อว่าพระมานุสสุพุทธเจ้า เป็นเพียงภาพอันแสดงออกจากพระธยานิพุทธะอีกต่อหนึ่งเท่านั้นและพระรูปของพระมานุสสุพุทธเจ้านั้นมักสร้างขึ้นด้วยรูปธรรมดาไม่มีเครื่องประดับตกแต่งที่พระอังสาและพระอุระปล่อยว่าง พระกรรมโดยมากจะยาวประทับนั่งขัดสมาธิเพชรก็มี ประทับยืนก็มี สำหรับความเชื่อของพุทธศาสนิกมหายานเกี่ยวกับพระมานุสสุพุทธเจ้านี้ จะเป็นที่นิยมน้อยกว่าพระธยานิพุทธเจ้าที่เป็นพระพุทธรูปที่เป็นที่ยอมรับนับถือเป็นส่วนใหญ่ของพุทธศาสนิกชนฝ่ายพุทธปรัชญามหายานและพระมานุสสุพุทธเจ้าองค์ปัจจุบันนี้ก็คือพระศากยมุนีหรือพระโคตมพุทธเจ้านั่นเอง

๓. ธยานิพุทธะ คือ พระพุทธรูปผู้สำเร็จเป็นพุทธะโดยอำนาจฌานของพระอาทิพุทธะ และเป็นอยู่ด้วยฌานนั้น เป็นพระพุทธรูปที่ไม่ประสงค์จะลงมาอุบัติในโลกนี้ จึงสถิตย์อยู่บนดินแดนที่เรียกว่า พุทธเกษตร อันเป็นดินแดนเป็นที่อยู่ของพระพุทธรูปทั้งหลาย โดยจะมีลักษณะแห่งพระนามอันบริสุทธิสมบูรณ์ทรงดำรงอยู่ในฐานะสัมโมกคกาย หรือกายทิพย์ ซึ่งจะมองเห็นได้เฉพาะเหล่าพระโพธิสัตว์เท่านั้น แต่มนุษย์ปุถุชนทั่วไปไม่อาจเห็นได้ พระธยานิพุทธะองค์ที่สำคัญมีอยู่ ๕ พระองค์ด้วยกัน ดังนี้

๑) พระไวโรจนะพุทธะ

สืบเนื่องมาจากในประเทศเนปาลนั้นมีการนับถือพระอาทิพุทธะของนิกายต่างๆ ตามคติความเชื่อของพระพุทธรูปศาสนามหายาน ต่างได้นับถือพระไวโรจนะว่าเป็นพระอาทิพุทธะ แต่ก่อนสมัยที่จะมีการนับถือเช่นนี้ พระไวโรจนะ ได้รับนับถือว่าเป็นพุทธะองค์แรกของธยานิพุทธะและคำว่าไวโรจนะหรือวิโรจนะนั้นจะหมายถึง ดวงอาทิตย์ให้แสงสว่างหรือความร้อนแก่ชาวโลกทั้งหมดในยุคแรกพระพุทธรูปศาสนานำเอาความหมายเช่นนี้มาใช้กับพระสัมมาสัมพุทธเจ้าผู้มีธรรมะเป็นประทีปแก่ชาวโลก แต่ครั้งยุคมหายาน ได้ใช้คำนี้หมายถึงพระนามของพระธยานิพุทธะองค์หนึ่ง คือ พระไวโรจนะพุทธะ^{๙๐} จะมีลักษณะวรณะสีขาวย ดำรงอยู่ในท่าแสดงธรรมจักร (ธรรมจักรมูทรา) มีสีห์เป็นพาหนะประทับบนดอกบัวเขียวอยู่กลางดินแดนพุทธเกษตร มีศักราชชื่อว่า วัชรธาตวิศวีรี มีมานุษยพุทธะ คือ พระกะกุฉันท์ (กุกุสันธพุทธเจ้า) และมีพระสมันตภัทรโพธิสัตว์เป็นพระฉานิโพธิสัตว์^{๙๑}

๒) พระอักษโยภยะพุทธะ

พระอักษโยภยะ ตามศัพท์แปลว่า ไม่กระเทือน ไม่หวั่นไหว^{๙๒} เป็นพระผู้ไม่หวั่นไหวหรือผู้ปราศจากความเดือดร้อน เป็นพระธยานิพุทธะองค์ที่สอง นับถือกันว่าประทับอยู่ในสวรรค์ชั้นอภริตีซึ่งตั้งอยู่ทางทิศตะวันออก แต่ได้รับนับถือกันไม่แพร่หลายกว้างขวางเหมือนพระอมิตาภะแห่งสวรรค์สุขาวดีทางทิศตะวันตก หรือพระไวโรจนะที่นิกายนับถือเป็นหลักก็คือลัทธิโยคาจารย์

^{๙๐} คณะสงฆ์จีนนิกายแห่งประเทศไทย, พจนานุกรมพุทธศาสนา จีน-สันสกฤต อังกฤษ-ไทย, (กรุงเทพฯ: ชาลุมพัฒนาการพิมพ์, ๒๕๑๙), หน้า ๕๙๕.

^{๙๑} ผศ.ดร.สุวิญ รักษ์สัตย์, พระพุทธรูปศาสนามหายาน, (กรุงเทพฯ: หจก.บางกอกบล็อก, ๒๕๕๒), หน้า ๑๑๙.

^{๙๒} คณะสงฆ์จีนนิกายแห่งประเทศไทย, พจนานุกรมพุทธศาสนา จีน-สันสกฤต อังกฤษ-ไทย, อ้างแล้ว, หน้า ๓๘๒.

รูปของพระอักษโษภยะ ประทับนั่งเป็นแบบเดียวกับพระธยานิพุทธะทั้งหลาย พระหัตถ์ซ้ายวางบนพระเพลาในอริยาบถสมาธิท่ามารวิชัย (ภูมิปรหมุทรา) ทรงวัชระ พระหัตถ์ขวาเหยียดตั้งขึ้นชี้ลงยังพระธรณี เสมือนหนึ่งการอ้างเอาพระธรณินั้นเป็นพยาน มีวรรณะสีน้ำเงิน มีข้างเป็นพาหนะประทับอยู่ทางทิศตะวันออกของดินแดนพุทธเกษตร มีศักดิ์ชื่อว่า โลจนา มีพระกณกมุณี (โกนาคมนพุทธเจ้า) เป็นมานุชิพุทธเจ้า และมีฉานิโพธิสัตว์ คือ วัชรปาณีโพธิสัตว์^{๙๓}

๓) พระรัตนสัมภวะพุทธะ

หมายถึงพระผู้มีกำเนิดอันประเสริฐ เป็นพระธยานิพุทธะองค์ที่สามมีผู้นับถือน้อยที่สุดในบรรดาพระธยานิพุทธะทั้ง ๕ พระองค์ พระรูปร่างมีพระวรกายสีเหลือง ทรงประทับอยู่ในท่าประทานพร (พรหมุทรา) พระหัตถ์ซ้ายวางบนเพลา ถือดวงมณี พระหัตถ์ขวามีมุทรา คือ พุทธลีลาโดยนิ้วพระหัตถ์ประทานพร มีม้าเป็นพาหนะ ประทับอยู่ทางทิศใต้ มีมามภีเป็นศักดิ์ มีพระกาศยปะ (กัสสปะ) เป็นมานุชิพุทธเจ้า และมีพระรัตนปาณี เป็นฉานิโพธิสัตว์^{๙๔}

๔) พระอมิตาภะพุทธะ

คัมภีร์มหายานทั่วไปต่างรู้จักพระอมิตาภพุทธะกันอย่างแพร่หลาย ในคัมภีร์มหาสุชาวดี วยุหสูตร^{๙๕} กล่าวว่าประวัติของท่านไว้โดยย่อว่า ครั้งหนึ่งเมื่อหลายอสงไขยกัลป์มาแล้วมีพระภิกษุรูปหนึ่งชื่อ “ธรรมการะ” ได้ฟังพระเทศนาแล้วมีความปรารถนาอย่างแรงกล้าที่จะเป็นพระพุทธเจ้าจึงได้กราบทูลให้แสดงหลักธรรมที่นำไปสู่ความเป็นสัมมาสัมพุทธะผู้บริสุทธิ์จากกิเลสตัณหาและบริบูรณ์ด้วยคุณธรรมอันสูงสุด พระตถาคตเจ้าใช้เวลาสั่งสอนพระธรรมการะอยู่เป็นเวลานานถึง ๑๐ ล้านปี หลังจากนั้นจึงรับสั่งให้ท่านลงมือปฏิบัติธรรมและสมาธิเพ่งถึงดินแดนสุชาวดี ซึ่งเป็นภพแห่งพระพุทธเจ้าทั้งหลายต่อไปเป็นเวลาถึง ๕ กัป ซึ่งต่อมาพระธรรมการะก็ได้กำเนิดเป็นพระอมิตาภะ

พระอมิตาภะพุทธะ จะมีลักษณะวรรณสีแดง ประทับอยู่ในท่าสมาธิเพชร (ฉานมุทรา) ทรงบาตร มีนกงูเป็นพาหนะ มีศักดิ์ชื่อปาณตธา มีพระมานุชิพุทธเจ้า คือ พระศากยมุนี มีพระฉานิโพธิสัตว์ คือ พระอวโลกิตศวรอยู่เบื้องขวาและทรงมีพระมหาสถามปราปต์อยู่ทางเบื้องซ้าย ประทับอยู่ทางทิศตะวันตกของดินแดนพุทธเกษตร^{๙๖}

พระอมิตาภะพุทธะนั้นทรงเป็นพระธยานิพุทธะที่มีรัศมีและอายุหาที่สุดมิได้ ทรงมีสาวกจำนวนมากมายเหลือคณานับ พระพุทธเจ้าในภพอื่นๆ ต่างก็พากันสรรเสริญคุณธรรมองค์พระอมิตาภะตลอดเวลา พระองค์ทรงเป็นประธานและปกครองแดนสุชาวดีโดยมีผู้ช่วย คือ พระอวโลกิตศวร โพธิสัตว์และพระมหาสถามปราปต์โพธิสัตว์ ผู้ประสงค์จะเกิดในแดนสุชาวดีนั้นต้องบำเพ็ญกุศลต่างๆ รวมทั้งบำเพ็ญสมาธิภาวนาต่อองค์พระอมิตาภะอย่างสม่ำเสมอ ซึ่งสอดคล้องกับทัศนะของเสถียร โพธิ์นันทะ ได้กล่าวถึงแดนสุชาวดีไว้ว่า “ผู้ที่ปรารถนาจะไปอุบัติในสุชาวดีนั้นพึงบำเพ็ญกุศล ๓ ประการ คือ ๑) ต้องมีความกตัญญูกตเวที ปรนนิบัติบิดามารดา ครูบาอาจารย์ รักษาอุกถรรพณ ๑๐

^{๙๓} ผศ.ดร.สุวิญญู รักษิตต์ย์, พระพุทธศาสนามหายาน, อ่างแก้ว, หน้า ๑๑๙.

^{๙๔} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๑๙.

^{๙๕} บุญญ์ นิลเกษ, พุทธศาสนามหายาน, อ่างแก้ว, หน้า ๙๔.

^{๙๖} ผศ.ดร.สุวิญญู รักษิตต์ย์, พระพุทธศาสนามหายาน, อ่างแก้ว, หน้า ๑๑๙.

มีเมตตากฎา ๒) ต้องถือพระรัตนตรัยเป็นสรณะ มีความสมบูรณ์ในศีลสิกขา และต้องมีโพธิจิตเชื่อในกฎแห่งกรรมและศึกษาเล่าเรียนท่องปณคัมภีร์มหายาน^{๙๗}

จากทัศนะที่นำมากล่าวอ้างไว้ข้างต้นนี้ เป็นที่น่าสังเกตว่า ดินแดนสุขาวดีนั้นดูเหมือนจะเป็นดินแดนที่จะสงวนไว้สำหรับพุทธศาสนิกชนฝ่ายมหายานเท่านั้น เพราะดูจากหลักปฏิบัติในการบำเพ็ญเพื่อจะไปบังเกิดในแดนสุขาวดีนั้น จะต้องมีโพธิจิตเชื่อในกฎแห่งกรรม และจำเป็นอย่างยิ่งที่จะต้องศึกษาเล่าเรียนท่องปณคัมภีร์ที่เป็นของฝ่ายมหายานเท่านั้น ดูเหมือนจะเป็นข้อปฏิบัติที่เจาะจงมิได้เฉพาะพุทธศาสนิกชนที่เลื่อมใสศรัทธาในแนวทางของพุทธปรัชญามหายานเท่านั้น ส่วนหลักปฏิบัติสองข้อต้นนั้นถือว่าเป็นหลักปฏิบัติที่มีอยู่โดยทั่วไปในแนวคำสอนของพุทธปรัชญานิกายอื่นอยู่แล้ว

อย่างไรก็ตาม มีประเด็นที่น่าสนใจที่ปรากฏอยู่ในคัมภีร์สัทธรรมปุณฑริกสูตร ได้กล่าวถึงสตรีเพศว่า ไม่สามารถเข้าถึงสวรรค์ชั้นสุขาวดีได้ แต่ด้วยความพยายามทำความดีอย่างยิ่งยวดก็สามารถเกิดเป็นเพศชายในภพเบื้องหน้าและด้วยความกรุณาของพระอมิตาภะ พระองค์อาจนำพาให้ผู้นั้นเข้าไปสวดยสุขในสวรรค์ชั้นสุขาวดีได้ มีรรถกถาจารย์บางท่านกล่าวว่า ในสวรรค์ชั้นสุขาวดีนั้น ผู้ที่จะสวดยสุขจะต้องไม่มีเพศ หรือจะต้องเป็นผู้ไม่มีความรู้สึกทางเพศ ความรักในระหว่างเพศเป็นความรักอันเกิดจากความสงบแห่งดวงใจ^{๙๘}

สำหรับพระอมิตาภพุทธะนั้น นอกจากจะเป็นพระธยานิพุทธเจ้าองค์ทำคัญแล้ว พระองค์ยังมีอัครสาวกที่สำคัญที่เป็นพระธยานิโพธิสัตว์มีชื่อว่า อวโลกิเตศวร หรือที่รู้จักกันทั่วไปว่า เจ้าแม่กวนอิม ผู้เต็มเปี่ยมไปด้วยความเมตตากฎา ตามความเชื่อของมหายานเชื่อว่าพระอมิตาภพุทธเจ้าเป็นผู้ถือเอาพระเมตตาเป็นมหาบารมี ทรงถือมหาปฏิญญาอุทิศความดีงามทั้งหมดที่ทรงบำเพ็ญมาแต่บุรพชาติ เพื่อที่จะปลดเปลื้องสรรพสัตว์ออกจากกองทุกข์ทั้งหลาย ทรงอธิษฐานพระทัยว่า ขอให้พระองค์ได้ทรงอนุเคราะห์ต่อสรรพสัตว์ผู้ซึ่งอยู่ในห้วงแห่งความทุกข์ของชีวิตตลอดไป พระองค์เสด็จอยู่ในดินแดนอันบริสุทธิ์ชื่อว่าสุขาวดี ทรงประทับอยู่ที่นั่นเพื่อรอเวลารองรับดวงวิญญาณของสรรพสัตว์ทั้งหลายผู้มีศรัทธาต่อพระองค์และคอยพำพรณาพระนามของพระองค์ด้วยความเลื่อมใสศรัทธา

๕) อโมขสิทธิพุทธะ

พระนามมีความหมายถึง พระผู้ทรงความสำเร็จอันไม่ตกหล่นหรือผู้บันดาลความสำเร็จทุกเมื่อให้สรรพสัตว์ทั้งหลายเป็นธยานิพุทธะองค์ที่ห้านับเป็นองค์สุดท้าย พระองค์ทรงมีวรรณะสีเขียว ทรงประทับอยู่ในท่าประธานอภัย (อภัยมุทรา) ทางวิคควัชร (วชิรสองด้าน) มีศกติชื่อ ดารา (ดารา) แต่ไม่มีมานุชิพุทธะและฌานิโพธิสัตว์เหมือนกับพระธยานิพุทธะองค์อื่น ประทับอยู่ทางทิศเหนือของดินแดนพุทธเกษตร^{๙๙}

สรุปความว่า ในจำนวนธยานิพุทธะ ๕ องค์นี้ จะมีลักษณะที่แตกต่างกันไปแต่ความเหมือนกันนั้นก็คือต่างก็เป็นพระธยานิพุทธะเช่นเดียวกัน สำหรับพระอมิตาภะนั้นมีความพิเศษแตกต่างจากองค์อื่น เพราะเป็นพระธยานิพุทธะที่มีความสำคัญยิ่งกว่าองค์ใดในดินแดนพุทธเกษตรที่มีผู้นับถือพระพุทธรเจ้า

^{๙๗} เสถียร โพนันทะ, ปรัชญามหายาน, อ้างแล้ว, หน้า ๒๑๒.

^{๙๘} บุญย นิลเกษ, พุทธศาสนามหายาน, อ้างแล้ว, หน้า ๙๔.

^{๙๙} ผศ.ดร.สุวิญ รักษ์สัตย์, พระพุทธศาสนามหายาน, อ้างแล้ว, หน้า ๑๑๙.

องค์นี้แพร่หลายอยู่ในบรรดาพุทธศาสนิกมหายานทุกประเทศและข้ามจากทวีปเอเชียไปสู่ทวีปอื่นในปัจจุบัน

นอกจากนี้แล้วในสัทธรรมปุณฑริกสูตร ซึ่งเป็นพระสูตรหลักที่สำคัญของนิกายสุขาวัตได้กล่าวพระนามของพระธยานิพุทธเจ้าไว้ ๑๖ พระองค์ด้วยกัน โดยกล่าวว่าพระพุทธเจ้า ๑๖ พระองค์นี้แต่เดิมเคยเป็นสามเณร ๑๖ รูปที่ได้สดับฟังและจดจำธรรมบรรยายที่เรียกว่า สัทธรรมปุณฑริกสูตร อันเป็นพระสูตรที่มีความไพศาลเพื่อสอนพระโพธิสัตว์และเป็นที่ยกย่องของพระพุทธเจ้าทั้งปวงและสามเณรทั้ง ๑๖ รูปนั้นให้รับพุทธทำนายว่า จะได้บรรลุพระอนุตรสัมมาสัมโพธิญาณในอนาคตกาล และเมื่อได้บรรลุในพระสัมมาสัมโพธิญาณแล้วทุกองค์ยังคงประทับอยู่ดำรงพระชนม์ชีพอยู่ในทิศต่างๆ ในพุทธเกษตร เพื่อประกาศพระธรรมแก่บรรดาสาวกและพระโพธิสัตว์ พระนามพระพุทธเจ้าทั้งหลายดังกล่าวนี้มีดังนี้

๑. พระอักษโษภยะ อยู่ทางทิศตะวันออกเฉียงใต้
๒. พระเมรุภุญ
๓. พระสิงห์โฆษ อยู่ทางทิศตะวันออกเฉียงใต้
๔. พระสิงห์วัช
๕. พระอากาศปรดิษฐ์ อยู่ทางทิศใต้
๖. พระนิตยปรินิรวฤต
๗. พระอินทรวัช อยู่ทางทิศตะวันตกเฉียงใต้
๘. พระพรหมวัช
๙. พระอมิตายุส อยู่ทางทิศตะวันตก
๑๐. พระสรรพโลกธาตุ ปัทมวาทะคฤตยติรณะ
๑๑. พระตมาลปัตร จันทนคันชาภิพญะ อยู่ทางทิศตะวันตกเฉียงเหนือ
๑๒. พระเมรุภุสปะ
๑๓. พระเมษัศวรประทีป อยู่ทางทิศเหนือ
๑๔. พระเมษัศวรราช
๑๕. พระสรรพโลกภยธิดกัมภิตตวิธวังสนกร อยู่ทางทิศตะวันออกเฉียงเหนือ
๑๖. พระศากยมุนี ผู้ซึ่งได้บรรลุพระสัมมาสัมโพธิญาณในโลกธาตุนี้^{๑๐๐}

จะเห็นได้ว่า พระพุทธเจ้าที่กล่าวไว้ในสัทธรรมปุณฑริกสูตรนี้ ตั้งแต่องค์ ๑ ถึง องค์ที่ ๑๕ จะเป็นพระพุทธเจ้าในพุทธปรัชญามหายานที่เรียกว่า ธยานิพุทธะ กล่าวคือยังคงดำรงพระชนม์ชีพอยู่ในพุทธเกษตรในทิศต่างๆ ส่วนองค์ที่ ๑๖ คือ พระศากยมุนีนับเป็นพระพุทธเจ้าที่พุทธปรัชญามหายานเรียกว่า มานุสสุพุทธเจ้าที่เป็นพระพุทธเจ้าอยู่ในโลกยุคปัจจุบันและพระองค์ก็ได้ดับขันธปรินิพพานจากโลกนี้ไปแล้วและภายหลังก็กลับไปเป็นพระธยานิพุทธะสถิตยอยู่ในดินแดนพุทธเกษตรเช่นเดียวกัน

จากเนื้อความที่กล่าวมาข้างต้นนั้น จะเห็นได้ว่าจำนวนพระพุทธเจ้าในพุทธปรัชญามหายานมีจำนวนมากมายทั้งในอดีตและที่จะมีมาในอนาคตก็จริง แต่ต่างก็มีภาวะการเป็นพระพุทธเจ้าใน

^{๑๐๐} เคิร์น, สัทธรรมปุณฑริกสูตร, แปลโดย ฉัตรสุมาลย์ กบิลสิงห์, อ่างแก้ว, หน้า ๓๗๑.

ภาพรวมสามารถสรุปแล้วจะมีดังนี้ ประการแรก พุทธภาวะที่เกิดขึ้นเองโดยธรรมชาติพร้อมกับการเกิดของโลก คือ พระอาทิพุทธะ ประการที่สอง คือ พุทธภาวะที่เกิดขึ้นในรูปของมนุษย์ผู้ประเสริฐ และได้บำเพ็ญเพียรบารมีจนได้ตรัสรู้เป็นพระพุทธเจ้า คือ พระมานุสสพุทธะ และประการสุดท้าย สภาวะของพระธยานิพุทธะ ซึ่งเป็นพระพุทธเจ้าที่เป็นที่ยอมรับถือทั่วไปของพุทธปรัชญามหายานไม่ได้เป็นมนุษย์ธรรมดาแต่มาจากอำนาจของอาทิพุทธะและประทับอยู่ในเขตแดนที่เรียกว่า พุทธเกษตร

อาจเป็นไปได้ว่า เมื่อแนวคิดของพุทธปรัชญามหายานได้เกิดมีแนวคิดเรื่องภาวะการเป็นพุทธเจ้าในลักษณะดังที่กล่าวไว้แล้วข้างต้นนั้นแล้ว ต่อมาภายหลังเพราะความจำเป็นที่จะต้องมีสถานที่ใดสถานที่หนึ่งเป็นที่สถิตย์ของพระพุทธเจ้าทั้งหลายเหล่านั้น จึงสร้างดินแดนที่เรียกว่า พุทธเกษตร (The Buddha Pure Land) ขึ้นเพื่อให้สอดคล้องกับความเกี่ยวเนื่องกันระหว่างภาวะที่พุทธเจ้าดำรงอยู่ในร่างที่เป็นสัมโภคกายอันเป็นทิพย์ รวมถึงเป็นที่อาศัยอยู่ของพระธยานิพุทธเจ้าทั้งหลาย

เมื่อมองในภาพรวมดินแดนพุทธเกษตรจะมีลักษณะที่เป็นดินแดนที่มีความสุขเป็นดินแดนที่มีความเพียบพร้อมบริบูรณ์ จะมีลักษณะคล้ายดินแดนของพระเจ้าในศาสนาเทวนิยม ในคัมภีร์อมิตาภสูตร คัมภีร์สุขาวดีอุยหสูตร และจุลสุขาวดีอุยหสูตร ต่างก็ได้แสดงลักษณะของดินแดนพุทธเกษตรไว้อย่างชัดเจน ซึ่งคัมภีร์ดังกล่าวยังได้แสดงพระดำรัสของพระพุทธรูปเจ้าซึ่งตรัสกับพระสารีบุตรความว่า “ห่างไปทางทิศตะวันตกของดินแดนพุทธเกษตรนั้นเรียกว่า ดินแดนสุขาวดี ซึ่งพระอมิตาภพุทธเจ้ากำลังแสดงธรรมอยู่เป็นที่ประทับของพระอมิตาภพุทธเจ้า พระอวโลกิเตศวรโพธิสัตว์ และพระมหาสถามปราปตโพธิสัตว์ เป็นดินแดนที่ประกอบด้วยเพชรนิลจินดา เงิน ทอง อัญมณีต่างๆ มากมายมหาศาล มีสระที่บรรจุอัญมณีเหล่านั้นไว้ ส่วนด้านตะวันออกของดินแดนนี้ยังเป็นที่อยู่ของพระโกลัสซชยคุรุพุทธเจ้า”^{๑๐๑}

จากข้อความดังกล่าวนี้ จึงเป็นเรื่องที่ไม่น่าแปลกประหลาดเลยที่เหตุใดพุทธศาสนิกชนมหายานจึงมีความปรารถนาที่จะไปบังเกิดในดินแดนพุทธเกษตร เพราะจากคำพรรณนาลักษณะของสถานที่แล้วจะเห็นถึงความบริบูรณ์ของทุกสิ่งที่สามารถอำนวยความสุขให้เกิดมีขึ้นได้ เป็นสถานที่สวยงามเท่าที่มนุษย์จะจินตนาการได้จนกลายมาเป็นจุดเน้นของพุทธปรัชญามหายานไปในที่สุด

แม้ในคัมภีร์สัทธรรมปุณฑริกสูตร ในบทที่หกตอนบทที่ว่าด้วยการประทานคำพยากรณ์ ได้แสดงลักษณะของพุทธเกษตรไว้ว่า

...พุทธเกษตรของพระองค์ได้รับการประดับประดาอย่างเลอเลิศไม่มีมลทินหรือความชั่วร้ายไม่มีเศษกระเบื้องหรือเศษหินเสาปูนไม่มีหนามหรือต้นไม้หนามไม่มีสิ่งปฏิภูลหรือสิ่งโสโครกทั้งหลาย แผ่นดินราบเรียบ ไม่มีที่สูงที่ต่ำ ไม่มีหลุมบ่อพื้นจะเป็นแก้วไพฑูรย์มีต้นไม้อัญมณีขึ้นเรียงรายข้างถนนและมีเชือกทองกั้นขอบเขตถนน ดอกไม้มณีไปรยปรายกระจายไปทั่วทุกแห่งจะดูบริสุทธิ์และสะอาด พระโพธิสัตว์แห่งพุทธเกษตรนั้นจะมีจำนวนมากมายนับไม่ถ้วนเช่นกัน^{๑๐๒}

จากข้อความที่นำมาอ้างไว้นี้ ดูเหมือนว่าดินแดนพุทธเกษตรนั้นถูกสร้างขึ้นมาจากวัตถุประสงค์เพื่อตอบสนองความต้องการของมนุษย์ทั้งหลาย โดยเฉพาะผู้ที่ไม่มีกำลังเพียงพอที่จะช่วยเหลือตัวเอง

^{๑๐๑} ผศ.ดร.สุวิญ รักสัตย์, พระพุทธศาสนามหายาน, อ้างแล้ว, หน้า ๑๒๐.

^{๑๐๒} Burton Watson, *The Lotus Sutra*, แปลโดย สมามคมสร้างคุณค่าในประเทศไทย, (กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์สุภา จำกัด, ๒๕๕๗), หน้า ๑๘๓.

จำเป็นอยู่เองที่จะต้องพึ่งพิงอำนาจการช่วยเหลือของพระพุทธเจ้าอมิตาภะและตั้งความปรารถนาเหล่านั้นได้ก็ด้วยการภาวนานามของพระพุทธเจ้าอมิตาภะ พระองค์จึงมีลักษณะเป็นผู้ทำหน้าที่คล้ายกับพระผู้เป็นเจ้าของที่คอยสอดส่องดูแลโลก ลงโทษผู้กระทำความผิดและให้รางวัลแก่ผู้ที่กระทำถูกและพระองค์จะทรงนำผู้ที่มีความเชื่อมั่นศรัทธาอย่างแท้จริงต่อพระองค์ไปสู่ดินแดนดังกล่าวอันเป็นดินแดนแห่งความสุขอันแท้จริงและเป็นนิรันดร์ ซึ่งมักเรียกกันอีกชื่อว่า สุขาวดี อันหมายถึงดินแดนแห่งความบริสุทธิ์และเต็มเปี่ยมไปด้วยความสุขตามที่คัมภีร์ได้พรรณนาไว้ข้างต้นนั้น

จากเหตุผลดังกล่าวนี้ พุทธเกษตรจึงกลายเป็นดินแดนในอุดมคติที่พุทธศาสนิกชนผู้เลื่อมใสศรัทธาแนวทางของพุทธปรัชญามหาหนามมีความปรารถนาที่จะไปเกิดและปรารถนาไปให้ถึงกล่าวอีกนัยหนึ่ง การใช้ดินแดนอันประกอบด้วยความสุขที่ไม่อาจหาได้ในโลกนี้มาเป็นจุดหมายในการสอนก็อาจเป็นเพราะต้องการให้ทุกคนมุ่งทำแต่ความดี มุ่งปฏิบัติตามกฎเกณฑ์เพื่อจะได้ไปเกิดในที่นั้น นับเป็นกุศโลบายที่แยบยลในการกระตุ้นให้ศาสนิกชนกระตือรือร้นในการทำความดี ส่วนหนึ่งอาจจะมาจากสาเหตุของการดำรงอยู่บนโลกนี้ของมนุษย์ทั้งหลายในบางยุคสมัยนั้นมักเต็มไปด้วยความทุกข์ทรมานการ เมื่อทราบว่ามีดินแดนดังเช่นพุทธเกษตรมีอยู่ แม้ว่าจะมีอยู่ในโลกหน้าก็ตาม แต่ก็เพียงพอต่อความต้องการที่จะปฏิบัติตามเงื่อนไขเพื่อเข้าถึงดินแดนนั้นและแนวคำสอนในลักษณะนี้ก็เป็นที่ยอมรับของพุทธศาสนิกชนส่วนใหญ่ได้อย่างรวดเร็วเช่นกัน ตามทัศนะของผู้วิจัย เมื่อเป็นเช่นนี้อาจกล่าวได้ว่าพุทธเกษตรนั้นอาจจะกลายเป็นดินแดนที่มีลักษณะที่แตกต่างไปจากอาณาจักรของพระเจ้า (Empire of God) ของบางศาสนาบางลัทธิที่มีแนวคำสอนเป็นเทวนิยมที่มีอยู่มายมายหลายลัทธิและในบางศาสนา

ผู้วิจัยมีข้อสังเกตบางประการ จากเนื้อหาที่นำมาอภิปรายทำให้เห็นถึงความเป็นมาและลักษณะของพระธยานิพุทธะที่สถิตยบนดินแดนพุทธเกษตรที่สำคัญ ๕ พระองค์ จะสังเกตเห็นว่าพระธยานิพุทธะนั้นจะมีมานุชิพุทธเจ้าและพระภิกษุโพธิสัตว์อยู่ประจำพระองค์อยู่ด้วยแต่มีบางพระองค์เท่านั้นที่ไม่มี ประเด็นที่ผู้วิจัยสนใจ ก็คือมานุชิพุทธเจ้านั้นล้วนแล้วแต่เป็นอดีตพุทธเจ้าที่เคยอุบัติเกิดขึ้นและบรรลุนุตตรสัมมาสัมโพธิญาณบนโลกมนุษย์นี้แล้วทั้งสิ้น เช่น กรณีของพระอมิตาภพุทธะจะมีพระมานุชิพุทธเจ้า คือ พระศากยมุนี หรือพระโคตมพุทธเจ้าที่เป็นพระพุทธรูปองค์ปัจจุบันนั่นเอง และมีพระมหาสถามปรารถและพระอวโลกิเตศวร เป็นพระภิกษุโพธิสัตว์อยู่เบื้องซ้ายและขวาตามลำดับ

การที่ผู้วิจัยยกประเด็นดังกล่าวขึ้นมา ก็เพื่อจะกล่าวเชื่อมโยงไปยังเนื้อความที่ผู้วิจัยได้ตั้งไว้ในบทนำที่กล่าวถึงแนวคำสอนบางประการที่เกี่ยวข้องกับแนวคิดเรื่องการหลุดพ้นซึ่งเมื่อพิจารณาแล้วจะพบว่า ทั้งพุทธปรัชญาและศาสนาพราหมณ์ต่างก็มีคำสอนที่เกี่ยวกับความหลุดพ้นเช่นเดียวกันและต่างยอมรับว่า มีภาวะที่เป็นความรู้แจ้งในปรมาตมธรรมสามารถนำไปสู่ความหลุดพ้นจากทุกข์ทั้งปวงได้เหมือนกัน แม้ในระบบความคิดเรื่องภาวะของพุทธเจ้าของพุทธปรัชญามหาหนามก็อาจจะมีเค้าโครงที่ได้รับอิทธิพลมาจากความเชื่อในศาสนาพราหมณ์ไม่มากนักน้อย ในประเด็นดังกล่าว ศ.พิเศษ เสฐียร พันธงชัย นักปราชญ์ผู้เชี่ยวชาญทางด้านพุทธปรัชญามหาหนามได้มีมุมมองถึงความคล้ายกันของแนวคิดทั้งสอง โดยกล่าวว่า “อาทิพุทธะ เป็นพุทธเจ้าที่ทรงอุบัติมาพร้อมกับโลกและประจำโลกอยู่ชั่วนิรันดร์ เท่ากับเป็นผู้สร้างหรือเป็นแหล่งกำเนิดของพุทธะทั้งหลายทั่วจักรวาลเช่นเดียวกับมหาพรหมของศาสนาพราหมณ์ซึ่งเป็นผู้สร้างสิ่งทั้งปวง”^{๑๐๓} ดูเหมือนว่าคำกล่าวเช่นนี้

^{๑๐๓} ศ.พิเศษ เสฐียร พันธงชัย, พุทธศาสนามหาหนาม, อ่างแก้ว, หน้า ๔๘.

ทำให้เข้าใจได้ว่า ภาวะของพระอาทิตย์พระจันทร์นั้นมิใช่ต่างไปจากพระเจ้าหรือเทพเจ้าผู้สร้างทุกสรรพสิ่งตามความเชื่อของศาสนาเทวนิยมโดยเฉพาะศาสนาพราหมณ์

คำกล่าวนี้จะเป็นข้ออ้างอิงที่สามารถนำมาสนับสนุนประเด็นดังกล่าวได้ชัดเจนมากที่สุดเมื่อวิเคราะห์ดูแล้วพบว่า เริ่มจากที่พุทธปรัชญามหายานได้สร้างระบบแนวคิดเรื่องการที่สรรพสัตว์ที่เป็นมนุษย์พร้อมทั้งสัตว์ทั้งหลายรวมไปถึงพืชตามแนวคิดของนิกายเซนที่เชื่อเช่นนั้น ต่างก็มีพุทธจิตหรือพุทธภาวะอันเป็นภาวะที่สามารถจะพัฒนาและบรรลุธรรมได้ในโพธิสัตว์ศีลสูตรกล่าวไว้ว่า “เนื้อแท้แห่งจิตของเราบริสุทธิ์อยู่แล้วตามธรรมชาติ เมื่อใดที่เรารู้จักจิตของเราและเข้าใจว่า อะไรคือธรรมชาติแท้จริงของเรา เมื่อนั้นเราย่อมบรรลุถึงพุทธภาวะ”^{๑๐๔} เป็นคำกล่าวที่ยืนยันถึงความบริสุทธิ์ของจิตที่มีอยู่ตามธรรมชาติ และให้ความสำคัญเป็นอย่างมากกับการรู้แจ้งในจิตเดิมแท้ด้วยการเชื่อว่าการที่ใครจะบรรลุอนุตรสัมโพธิได้นั้น ผู้นั้นจะต้องสามารถรู้แจ้งด้วยใจตนเอง ในธรรมชาติแท้ของตัวเอง จิตเดิมอันเป็นสิ่งที่ไม่ใคร่สร้างขึ้นมาได้หรือทำลายให้สูญหายไปไม่ได้^{๑๐๕} จากแนวคิดที่มีลักษณะเป็นธรรมาธิษฐานนี้ จึงทำให้แนวคำสอนของพุทธปรัชญามหายานนิกายเซนนั้นมุ่งเน้นตรงไปที่จิตของมนุษย์แต่ละคนมีเป้าหมายเพื่อตระหนักรู้จิตอย่างสมบูรณ์ การรู้แจ้งนับเป็นการเปิดเผยธรรมชาติภายในจิตนั่นเอง นอกเหนือจากจิตแล้วไม่มีการรู้แจ้งใดอีกต่อไป จากความเชื่อเช่นนี้จึงทำให้มีความเชื่อมั่นในศักยภาพของมนุษย์และยอมรับความเท่าเทียมกันของสรรพสัตว์โดยเฉพาะมนุษย์ด้วยกัน เพื่อสนับสนุนแนวคิดนี้พุทธปรัชญามหายานจึงมีแนวคำสอนที่สนับสนุนให้ศาสนิกชนมุ่งเน้นในการบำเพ็ญบารมีเป็นพระโพธิสัตว์เพื่อปรารถนาพุทธภูมิ เพื่อให้สอดคล้องกับแนวคิดเรื่องพุทธจิตหรือโพธิจิตที่มีอยู่ในตัวของมนุษย์หรือในสรรพสัตว์ เป็นเหตุให้ภาวะการเป็นพระโพธิสัตว์นั้นเป็นภาวะที่ถูกยกให้สูงกว่าภาวะการเป็นอรหันต์ที่มีมาแต่เดิม ต่อมาภายหลังเมื่อพุทธปรัชญามหายานได้รับความนิยมนามากยิ่งขึ้นความเป็นพระอรหันต์นั้นจึงเลื่อนลงแทบจะหมดความสำคัญไปในสายตาของพุทธปรัชญามหายาน

จากการที่พุทธปรัชญามหายานสร้างแนวคิดดังกล่าวขึ้น โดยมุ่งเน้นเรื่องพุทธภาวะและพยายามทำให้ทุกคนเชื่อว่า สรรพสัตว์นั้นล้วนมีพุทธภาวะอยู่ในตน เพื่อเป็นการสนับสนุนให้เกิดการพัฒนาศักยภาพของพุทธภาวะให้บริบูรณ์บรรลุเป็นพุทธเจ้าในท้ายที่สุด ตามทัศนะของผู้วิจัย เมื่อมองแบบเชื่อมโยงจะเห็นว่าความสัมพันธ์ของระบบแนวคิด เริ่มตั้งแต่เรื่องพุทธภาวะแล้วพัฒนาต่อด้วยการปรารถนาพุทธภูมิด้วยการตั้งความปรารถนาเป็นพระโพธิสัตว์เพื่อบำเพ็ญบารมีช่วยเหลือสรรพสัตว์ จนกระทั่งเต็มเปี่ยมพร้อมที่จะบรรลุอนุตรสัมมาสัมโพธิญาณจนได้เป็นพระพุทธเจ้าประเภทมานุสพุทธะ หลังจากปรินิพพานไปแล้วก็กลับคืนสู่ความเป็นพุทธเจ้าประเภทอหิงสาพุทธะในดินแดนพุทธเกษตร อันเป็นที่สถิตยของอาทิตย์พระจันทร์ที่เชื่อกันว่าเป็นแหล่งกำเนิดของพุทธเจ้าทั้งหลาย แนวคิดลักษณะเช่นนี้เมื่อพิจารณาอย่างละเอียดแล้วจะมีความใกล้เคียงกับแนวคิดของศาสนาพราหมณ์ในคัมภีร์อุปนิษัทที่กล่าวถึงแนวคิดเรื่องพรหมัน-อาตมัน ที่เป็นสภาวะความจริงสูงสุด ในคัมภีร์อุปนิษัทได้กล่าวถึงคุณสมบัติของพรหมันไว้ว่าเป็นสิ่งที่มีอาศัยอยู่ในสรรพสิ่งทั้งหลายในโลก ไม่มีวันตาย เป็นอมตะ ไม่มีจุดเริ่มต้น จุดกึ่งกลางและสิ้นสุด เป็นผู้มิสตีปัญญา และเป็นมูลเหตุแห่งความสุขอันยิ่งใหญ่

^{๑๐๔} สมภาร พรมทา, พุทธศาสนานิกายเซน: การศึกษาเชิงวิเคราะห์, พิมพ์ครั้งที่ ๓, (กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์แห่งจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๕๖), หน้า ๓๒.

^{๑๐๕} พุทธทาสภิกขุ, สูตรเว่ยหลง, (กรุงเทพฯ: ธรรมสภา, ๒๕๔๒), หน้า ๘.

เป็นเทพเจ้าสูงสุด เป็นผู้วางกฎเกณฑ์^{๑๐๖} เป็นสิ่งซึ่งเป็นที่เกิดขึ้นแห่งสรรพสิ่ง เป็นที่อิงอาศัยแห่งสรรพสิ่ง และเป็นทีกลับสู่แห่งสรรพสิ่ง^{๑๐๗} สำหรับอาดัมมันนั้นเป็นสิ่งที่กำเนิดมาจากพรหมัน ทุกสรรพสิ่งในโลกนี้ล้วนมีกำเนิดมาจากพรหมันทั้งสิ้น^{๑๐๘} โดยนัยยะนี้มนุษย์ก็ถือว่าเป็นอาดัมมันอันเป็นส่วนหนึ่งของพรหมัน และทุกสรรพสิ่งก็จะต้องกลับไปสู่พรหมันอันเป็นจุดกำเนิดของสรรพสิ่งนั่นเอง แต่การที่จะกลับไปสู่ พรหมันได้นั้นจะต้องชำระอาดัมมันให้บริสุทธิ์เสียก่อนด้วยการประกอบกรรม ๓ ประการ คือ ๑) ชญาโยคะ เป็นความรู้ที่ถูกต้องอันเป็นปัจจัยหนึ่งในการเห็นแจ้งอาดัมมัน ๒) กรรมโยคะ เป็นการประพฤติปฏิบัติตนเองตามหลักคำสอนทางศาสนา การประกอบพิธีกรรมทางศาสนาก็เป็นส่วนหนึ่งของกรรมโยคะ และ ๓) ภักติโยคะ เป็นการภักดีต่อพระเป็นเจ้าด้วยความบริสุทธิ์ใจโดยปราศจากการหวังผลตอบแทน^{๑๐๙} เมื่อประพฤติตามนี้แล้วอาดัมมันของผู้นั้นย่อมมีความบริสุทธิ์ที่สามารถที่จะไปสู่ความเป็นอันหนึ่งอันเดียวกันกับพรหมันผู้เป็นจุดกำเนิดของสรรพสิ่งได้ในที่สุดและเป็นอยู่เช่นนั้นอย่างเป็นอมตะ

ศ.ดร.สมภาร พรหมทา ผู้เชี่ยวชาญทางด้านพุทธปรัชญาได้แสดงทัศนะเกี่ยวกับประเด็นของความเกี่ยวเนื่องกันของภาวะการเป็นพุทธเจ้ากับแนวคิดของศาสนาพราหมณ์ดังกล่าวไว้ว่า

มีข้อที่ควรสังเกตประการหนึ่ง คือ การอธิบายภาวะของพระพุทธรูปที่มีตัวตนในประวัติศาสตร์จริงๆ ว่า สืบสาวมาจากพระพุทธรูปที่เป็นเทพบนสวรรค์ แล้วอธิบายต่อไปอีกว่า พระพุทธรูปในภาคที่เป็นเทพในสวรรค์นี้ก็เป็น การเปิดเผยหรือแสดงตัวของสิ่งที่เป็นอมตะ ไร้ตัวตนอีกทีหนึ่งนี้ ค่อนข้างจะพ้องกับแนวความคิดในศาสนาพราหมณ์ในยุคอุปนิษัทย่างน่าสงสัย

แต่เดิมนั้น ศาสนาพราหมณ์เริ่มต้นด้วยการนับถือเทพเจ้าประจำธรรมชาติ ภายหลังเทพเจ้าจำนวนหนึ่งในบรรดาเทพเจ้าทั้งหลายก็รับการยกย่องว่า เป็นเทพเจ้าชั้นสูงกว่าเทพอื่นๆ เทพที่ได้รับการยกย่องนี้ที่เรารู้จักกันดีมีอยู่สามองค์ คือ พระพรหม พระวิษณุ และพระศิวะ

ต่อมานักปรัชญาฮินดูยุคอุปนิษัทยได้อธิบายว่า เทพเหล่านี้ต่างก็มีกำเนิดมาจากสิ่งสูงสุดที่เรียกว่า ปรมาตมันเหมือนกัน ที่มีบทบาทในโลกมนุษย์ที่ปรากฏในคัมภีร์พระเวทนั้น เมื่อตกมาถึงสมัยอุปนิษัทยแล้วได้รับการอธิบายว่า เป็นเพียงภาคหนึ่งของปรมาตมันเท่านั้น ภาคดังกล่าวนี้มีภาคมีรูป เป็นภาคที่แสดงตัวออกมาจากภาคไร้รูปอีกทีหนึ่ง^{๑๑๐}

เมื่อพิจารณาจากทัศนะข้างบนนี้ มีแนวโน้มค่อนข้างมากที่จะทำให้เชื่อได้ว่า แนวคิดของพุทธปรัชญามหายานบางส่วนอาจจะได้รับอิทธิพลมาจากแนวคิดอื่น โดยเฉพาะจากศาสนาพราหมณ์

^{๑๐๖} นางสาวลลิตา ธีรวัฒนกุล, “การผสมผสานแนวคิดเรื่องพรหมมัน-อาดัมมันในคัมภีร์อุปนิษัทยสำคัญ”, *วิทยานิพนธ์ปริญญาอักษรศาสตรมหาบัณฑิต*, (บัณฑิตวิทยาลัย: จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย), ๒๕๔๙, หน้า ๕-๖.

^{๑๐๗} สุนทร ฦ รังษี, *ปรัชญาฮินดูยุคประวัติศาสตร์และลัทธิ*, พิมพ์ครั้งที่ ๓, (กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์แห่งจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๔๕), หน้า ๓๗.

^{๑๐๘} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๓๒.

^{๑๐๙} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๕๓-๕๙.

^{๑๑๐} สมภาร พรหมทา, *พุทธศาสนมหายานนิกายหลัก*, อ่างแล้ว, หน้า ๗.

เมื่อมองตามประวัติศาสตร์แล้วเป็นเรื่องที่ไม่สามารถปฏิเสธได้ว่า แนวคิดเกือบทั้งหมดที่เกิดขึ้นในภาคพื้นของชมพูทวีปในอดีตนั้นล้วนแล้วแต่เกิดขึ้นภายใต้ร่มเงาของศาสนาพราหมณ์ทั้งสิ้น แม้แต่พุทธปรัชญาก็รวมอยู่ในบริบทนั้นเช่นกัน ผู้วิจัยมองว่า ถ้าเป็นแนวคิดของพุทธปรัชญาดั้งเดิมนั้น อาจจะไม่มีความคิดอื่นมาปนมากนักหรืออาจจะไม่มีเลย แต่ต่อมาภายหลังนับจากมีการสังคายนาครั้งแรกเริ่มมีเค้าโครงของความเปลี่ยนแปลงเกิดขึ้นแล้ว อาศัยระยะเวลาที่ยาวนานรวมถึงเหตุปัจจัยทั้งภายในและภายนอกที่เข้ามาเป็นแปรทำให้พุทธปรัชญาจำต้องปรับเปลี่ยนวิธีการของตนเองเพื่อความเหมาะสมกับบริบทของสังคมนั้นๆ พุทธปรัชญามหายานนั้นอาจจะเป็นตัวอย่างที่ดีในการปรับเปลี่ยนวิธีการเพื่อการพัฒนาให้เข้ากับบริบทสังคม เพราะเมื่อพิจารณาตามประวัติศาสตร์ของพระพุทธศาสนาแล้วมีมากมายหลายนิกายที่สูญหายไปไม่สามารถที่จะคงอยู่ต่อมาถึงปัจจุบันนี้ได้ เหตุผลประการหนึ่งก็อาจจะเกิดจากการไม่ปรับตัวให้เข้ากับบริบทของสังคมหรือปรับเปลี่ยนแล้วแต่ก็ไม่เป็นที่นิยมศรัทธาของศาสนิกชนก็จำเป็นต้องสูญหายหมดไปตามกาลเวลา

อีกมุมมองหนึ่งที่สำคัญต่อแนวคิดเรื่องพุทธภาวะของพุทธปรัชญามหายานนั้นก็คือแนวคิดเชิงจริยธรรมที่มุ่งเน้นความเมตตากรุณาที่มีต่อสรรพสัตว์ของพระโพธิสัตว์ผู้ได้ชื่อว่า มีความตั้งมั่นแน่วแน่ต่อพุทธภูมิ แม้ว่าจะให้ความสำคัญต่อหลักการเมตตากรุณาเป็นหลักก็ตาม ปัญญาที่จะนำพาให้ถึงภาวะแห่งการบรรลุนั้นก็เป็นสิ่งที่สำคัญไม่แตกต่างกัน อาจจะสามารถกล่าวได้ว่าแนวคิดทางจริยธรรมเรื่องความเมตตากรุณานั้นนับเป็นอุดมการณ์ของพระโพธิสัตว์ที่มีความสัมพันธ์เชื่อมโยงกับการยอมรับในศักยภาพของสรรพสัตว์ที่มีความเป็นพุทธะ หรือพุทธภาวะอยู่ในตัวเหมือนกันเป็นการยอมรับความเสมอภาคกันของสรรพสัตว์ การใช้แนวคิดในลักษณะนี้อาจจะเป็นการง่ายต่อการตัดสินใจที่จะตั้งความปรารถนาพุทธภูมิด้วยการบำเพ็ญบารมีเพื่อเป็นพระโพธิสัตว์เพื่อมุ่งสู่ความเป็นพุทธเจ้าในท้ายที่สุด

จากเหตุผลดังกล่าว จึงมีส่วนทำให้เกิดมีการอธิบายพุทธภาวะที่มุ่งเน้นในเรื่องของภาวะที่เกิดขึ้นภายในจิต เป็นศักยภาพเชิงปัญญาของสรรพสัตว์ที่จะพึงธรรมแล้วเข้าใจ เพื่อเป็นฐานรองรับแนวคิดที่ว่า มนุษย์ทุกคนมีสิทธิ์มีความสามารถหรือศักยภาพที่จะบำเพ็ญบารมีเป็นพระโพธิสัตว์และสามารถที่จะตรัสรู้เป็นพระพุทธเจ้าได้ หากหมั่นฝึกชำระจิตจนบริสุทธิ์ผุดผ่องด้วยเมตตาและปัญญาบารมีเมื่อนั้นสรรพสัตว์ก็จะหลุดพ้นจากการเวียนว่ายตายเกิดและบรรลุดุธรรมเช่นเดียวกับที่พระสัมมาสัมพุทธเจ้าได้ทรงกระทำสำเร็จมาแล้ว^{๑๑๑} ซึ่งสอดคล้องกับคำกล่าวของท่านพุทธทาสภิกขุว่า “มนุษย์มีความโน้มเอียงสู่ภาวะนิพพาน” คำกล่าวนี้ เป็นการยอมรับว่ามนุษย์นั้นสามารถที่จะพัฒนาตนเพื่อให้เข้าพระนิพพานได้เหมือนกัน ในมุมมองเรื่องนี้ ศ.ดร.สมภาร พรหมทา ได้กล่าวถึงพุทธปรัชญามหายานนิกายเซ็นที่มีเนื้อหาเกี่ยวกับพุทธภาวะสรุปใจความสำคัญว่า “...คนปกติทุกคนมีธรรมชาติอย่างหนึ่งในตัวเหมือนกัน ธรรมชาติที่ว่านี้เรียกว่า พุทธภาวะ (Buddhahood) หรือธรรมชาติแห่งความเป็นพุทธะ (Buddha nature) พุทธภาวะที่ว่านี้หมายถึงสิ่งสิ่งหนึ่งที่มีอยู่ในตัวตนและสิ่งนี้เองทำให้คนสามารถเข้าใจธรรมแล้ว

^{๑๑๑} สุวรรณา สถาอานันท์, *ปรัชญาพุทธทาสกับมหายานธรรม*, (กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์แห่งจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๓๖), หน้า ๕๓.

ก้าวสู่ความหลุดพ้นได้หรืออีกนัยหนึ่ง พุทธภาวะ คือ ความสามารถที่จะเข้าใจธรรมแล้วก้าวสู่ความหลุดพ้นได้ ความสามารถนี้เช่นถือว่า ทุกคนมีอยู่เท่ากันไม่มีใครมากกว่าใคร”^{๑๑๒}

จากข้อความนี้จะเห็นได้ว่า การยอมรับความเสมอภาคด้วยการยอมรับว่าทุกคนที่เป็นปกติจะมีภาวะของการตรัสรู้เหมือนกัน ผู้วิจัยมองว่า การมีแนวคิดเช่นนี้ทำให้เกิดความเมตตากรุณาต่อสรรพสัตว์และเป็นการง่ายต่อการที่จะให้ยอมรับวิถีของโพธิสัตว์จรรยาที่มีความเมตตากรุณาเป็นพื้นฐานในการบำเพ็ญบารมีช่วยเหลือมหาชน

อย่างไรก็ตาม การมองว่าแนวคิดพุทธภาวะมีลักษณะเป็นศักยภาพแฝงเป็นเชื้อที่มีอยู่ในตัวของมนุษย์ทุกคนตามที่คณะของนักวิชาการทางพุทธปรัชญามหาวิทยาลัยมหามกุฏราชวิทยาลัย วิทยาเขตมหานิกาย กรุงเทพมหานคร นับเป็นนักปราชญ์ทางด้านศาสนาและปรัชญาทางฝั่งพุทธปรัชญาเถรวาทที่ยอมรับแนวคิดดังกล่าวและได้แสดงทัศนะไว้อย่างน่าสนใจว่า

ธรรมชาติแห่งพุทธภาวะ หมายถึง ธรรมชาติอันหนึ่ง ซึ่งทำให้สัตว์เข้าถึงพุทธภาวะ และมีอยู่ในทุกหนทุกแห่ง ทุกกาลเวลา ตามความหมายของไควล์ธรรม ข้อนี้เราไม่ค่อยได้พูดถึงในเรื่องอย่างนี้ว่า เชื่อหรือพิชพันธุแห่งความเป็นพุทธะนั้นมีอยู่แล้ว ในสัญญาติญาณ ในความรู้สึกลึกซึ้ง ในสันดานของสัตว์นั้นแหละ ซึ่งจะเรียกว่าจิตก็ได้ ในจิตตามธรรมชาติธรรมดานั้นมันก็มีเชื้อแห่งความเป็นพุทธะหรือว่าเชื้อแห่งโพธิก็ได้

การวิวัฒนาการของสิ่งที่มีชีวิตย่อมไปถึงวาระสุดท้าย คือ พุทธภาวะ อันหมายถึง ภาวะแห่งความรู้ ความตื่น ความเบิกบาน สิ่งที่เราเรียกว่า ความรู้ ในที่นี้หมายถึง การรู้แจ้งด้วยปัญญาอันชอบว่า ความทุกข์ได้หมดสิ้นไปแล้วชาติสิ้นแล้วชาตินี้เป็นชาติสุดท้าย ความเกิดย่อมไม่มีอีกต่อไป อย่างนี้เรียกว่า เบิกบานถึงที่สุด ซึ่งจัดเป็นจุดหมายปลายทางที่แท้จริงของทุกชีวิต^{๑๑๓}

การยืนยันแนวคิดเรื่องศักยภาพแฝงดังกล่าวนี้ นับเป็นจุดเด่นของพุทธปรัชญามหาวิทยาลัยมหามกุฏราชวิทยาลัยโดยเฉพะามนุษย์ปกติทั่วไปนั้น ต่างมีความสามารถที่จะเข้าถึงภาวะแห่งการบรรลุธรรมเสมอภาคเท่าเทียมกันได้หมด ยังมีนักวิชาการท่านหนึ่งที่มีมุมมองเห็นด้วยกับทัศนะดังกล่าว คือ แซลลี่ บี.คิง (Sallie B. King) ได้กล่าวถึงศักยภาพในการบรรลุพุทธภาวะของสรรพสัตว์ไว้ว่า “คำที่กล่าวว่า สรรพสัตว์นั้นครอบครองพุทธภาวะ ตถาคตภรณ์นั้นมีความหมายที่สามารถแทนกันได้กับประโยคที่ว่า สรรพสัตว์ทั้งที่มีความสามารถที่จะเข้าถึงภาวะแห่งการเป็นพุทธะ ซึ่งพุทธภาวะนั้นอีกนัยยะหนึ่งนั้นมีความหมายถึงศักยภาพแห่งความเป็นพุทธะ”^{๑๑๔}

อย่างไรก็ตาม ความแตกต่างของศักยภาพนั้นย่อมมีต่างกัน จึงขึ้นอยู่กับระดับของการพัฒนาของแต่ละบุคคลว่ามีความสามารถมากน้อยแค่ไหน แม้ว่าตามแนวคิดของพุทธปรัชญามหาวิทยาลัยมหามกุฏราชวิทยาลัยจะยอมรับว่าทุกคนมีพุทธภาวะอยู่ในตัวของแต่ละคนไม่ได้แตกต่างกันก็จริง แต่คำว่าไม่แตกต่างกันในกรณีอาจจะหมายถึง ความมีอยู่ แต่ไม่ได้หมายถึงระดับของความมีอยู่ว่าต่างกันมากน้อยแค่ไหน ในเรื่องนี้ แซลลี่ บี.คิง (Sallie B. King) ได้กล่าวไว้ว่า “ความแตกต่างกันระหว่างพระเจ้า

^{๑๑๒} สมภาร พรหมทา, *พุทธศาสนานิกายเซน: การศึกษาเชิงวิเคราะห์*, อ่างแล้ว, หน้า ๒๖-๒๗.

^{๑๑๓} สุวรรณ สถาอาพันธ์, *ปรัชญาพุทธศาสนิกมหายานธรรม*, อ่างแล้ว, หน้า ๖๒.

^{๑๑๔} Sallie B. King, *Buddha Nature*, (Delhi: Sri Satguru, 1992), p. 104.

พระโพธิสัตว์และบุคคลธรรมดาอื่น ไม่ได้มีความต่างกันเชิงความหลุดพ้น ความแตกต่างจะอยู่ที่ความสามารถในกระบวนการพัฒนาศักยภาพแห่งความเป็นพุทธะในตัวของแต่ละคนเท่านั้น”^{๑๑๕} การกล่าวเช่นนี้ก็ถือว่าเป็นการยอมรับและยืนยันว่า พุทธภาวะที่มีลักษณะเป็นภาวะแฝงนั้นมีอยู่ในตัวของทุกคนปกติทั่วไปแต่ระดับของความมีอยู่นั้นแตกต่างกันไปตามศักยภาพในการพัฒนา ท่านพุทธทาสภิกขุ ท่านก็มีทัศนะที่ไปในทางทิศเดียวกับข้อความข้างต้นเช่นเดียวกัน ท่านกล่าวไว้ว่า “เมื่อสัตว์ทั้งหลายตระหลักซัดถึงภาวะที่แท้แห่งจิตเขาก็เป็นพุทธะ ถ้าพุทธะถูกครอบงำด้วยความหลงผิดอยู่ในภาวะที่แท้แห่งจิต เขาก็เป็นสามัญสัตว์ ความบริสุทธิ์ในภาวะที่แท้แห่งจิต ทำให้สามัญสัตว์เป็นพุทธะ ความไม่บริสุทธิ์ในภาวะที่แท้แห่งจิตย่อมเปลี่ยนพุทธะให้เป็นสามัญสัตว์ เมื่อจิตของท่านคิดหรือเศร้าหมอง ท่านก็เป็นสามัญสัตว์ ซึ่งมีธรรมชาติแห่งพุทธะแฝงอยู่ในทางตรงกันข้าม ถ้าท่านทำจิตให้บริสุทธิ์และตรงแนว แม้เพียงชั่วขณะเดียวท่านก็เป็นพุทธะ”^{๑๑๖} จากข้อความที่นำมากล่าวนี้ ทำให้ทราบได้ว่า พุทธภาวะนั้นมีอยู่ในจิตของสรรพสัตว์อาจจะอยู่ในลักษณะของศักยภาพแฝงที่รอการพัฒนาให้ศักยภาพดังกล่าวตื่นขึ้นมา จนทำให้บุคคลธรรมดาอื่นกลับกลายเป็นพระพุทธเจ้า พระโพธิสัตว์หรือพระอริยบุคคลในระดับชั้นต่างๆ ได้อย่างเท่าเทียมกัน

แม้ในตถาคตตรรกสูตรซึ่งเป็นสูตรที่สำคัญพระสูตรหนึ่งของพุทธปรัชญามหายาน ก็ยอมรับในเรื่องของศักยภาพแห่งพุทธะที่มีอยู่ในสรรพสัตว์ ซึ่งในเรื่องนี้ ปีเตอร์ ฮาร์วีย์ (Peter Harvey) กล่าวไว้ว่า “แนวคิดเรื่องตถาคตตรรกนี้มีอยู่ในสรรพสัตว์บ่งชี้ว่า ไม่ว่าจิตจะถูกครอบครองด้วยกิเลสอย่างไรก็ตาม จิตนั้นก็จะสามารถบรรลุถึงภาวะแห่งพุทธะได้ในที่สุด ดังนั้น ตถาคตตรรก จึงแสดงถึงศักยภาพแห่งพุทธะภายในสรรพสัตว์ ในตถาคตตรรกสูตรกล่าวว่า ตถาคตตรรก มีความหมายเท่ากับพุทธภาวะและได้รับการยืนยันจากพระพุทธเจ้าว่า ตถาคตตรรกนั้นสมบูรณ์พร้อมด้วยคุณธรรมและมีได้เป็นอื่นแตกต่างไปจากพระองค์”^{๑๑๗} ถึงแม้จะมีคำเรียกที่แตกต่างกัน แต่ก็หมายถึงพุทธภาวะที่อยู่ในภายในของสรรพสัตว์เช่นเดียวกันและการที่จะบรรลุถึงพุทธภาวะได้นั้นจะต้องทำลายกิเลสที่เข้ามาครอบครองจิตใจออกไปให้ได้เสียก่อน คำกล่าวนี้สอดคล้องกับทัศนะของ ฉัตรสุมาลย์ กบิลสิงห์ ที่กล่าวไว้ว่า “...มีสภาพหลักสองประการสำหรับตถาคตตรรก คือ ยังแปดเปื้อนด้วยกิเลส เมื่อปราศจากกิเลสแล้ว ตถาคตตรรก ก็ไม่มีครรภ์อีกต่อไป แต่เป็นตถาคต คือ เป็นความจริงมิใช่เพียงศักยภาพ”^{๑๑๘} คำกล่าวเช่นนี้เป็นที่ยอมรับว่า สรรพสัตว์มีความรู้ที่แท้จริงแฝงอยู่ในจิตของแต่ละคนแต่เป็นเพราะกิเลสเข้ามาทำให้จิตนั้นแปดเปื้อนเกิดความไม่รู้หลงอยู่ในอำนาจของกิเลสจนทำให้ห่างไกลจากความเป็นพุทธภาวะด้วยเหตุนี้ ถึงแม้ว่าพุทธปรัชญามหายานจะยอมรับว่า สรรพสัตว์มีความเท่าเทียมกันในเข้าถึงพุทธภาวะ แต่พุทธภาวะจะเกิดขึ้นได้เร็วหรือช้าขึ้นอยู่กับการพัฒนาศักยภาพแฝงที่อยู่ในภายในจิตของแต่ละคน เรื่องดังกล่าวนี้ตามทัศนะของนิกายโยคอาจารย์ กลับมองว่าตถาคตตรรกนั้นก็คือจิตหรืออาลัยวิญญาณเป็นสภาวะที่มีความบริสุทธิ์ เป็นจิตที่หลุดพ้นจากการกองกิเลสทั้งหลาย สุมาลี มหณรงค์ชัย ได้กล่าวไว้ว่า

^{๑๑๕} Ibid., p. 81.

^{๑๑๖} พุทธทาสภิกขุ, *จิตนี้ประภัสสร*, (กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์สุภาพใจ, ๒๕๓๐), หน้า ๒๐๘.

^{๑๑๗} Peter Harvey, *An introduction to Buddhism : Teaching, history and practice*, (United Kingdom: Cambridge University Press, 1990), p. 114.

^{๑๑๘} ฉัตรสุมาลย์ กบิลสิงห์, *ศรีมาลาเทวีสีหนาทสูตร*, (กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์ส่องศยาม, ๒๕๔๔), หน้า ๕๘.

“จิตในด้านที่บริสุทธิ์ของปุถุชนก็คือพุทธภาวะที่แฝงอยู่ในตัวของแต่ละบุคคล พุทธภาวะนี้เป็นศักยภาพอันไร้ขอบเขตที่มนุษย์สามารถเข้าถึงความหลุดพ้นได้เช่นเดียวกับพระพุทธเจ้า เป็นช่องว่างที่เราทั้งหลายจะได้เติมความเป็นพุทธะลงไป จึงเรียกจิตในด้านที่บริสุทธิ์นี้ว่า ตถาคตธรรม”^{๑๑๙} การกล่าวเช่นนี้นับว่าเป็นการยอมรับว่า แม้แต่ปุถุชนก็มีพุทธภาวะภายในตัวเป็นภาวะที่แฝงตัวอยู่และสามารถพัฒนาให้มีศักยภาพในการหลุดพ้นได้ไม่แตกต่างจากพุทธภาวะที่มีอยู่ภายในของพระพุทธเจ้าทั้งหลาย

การที่ผู้วิจัยนำเนื้อหาที่กล่าวถึงพุทธภาวะในลักษณะของภาวะที่มีอยู่ภายในจิตของสรรพสัตว์ดังที่กล่าวมานั้น เพื่อให้เห็นอีกมุมมองหนึ่งของพุทธปรัชญามหายานที่ใช้แนวคิดดังกล่าวนี้เชื่อมโยงกับระบบแนวคิดการบำเพ็ญบารมีของพระโพธิสัตว์ที่ยึดถือหลักการช่วยเหลือผู้อื่น เป็นสำคัญ การปูพื้นด้วยแนวคิดที่ว่าสรรพสัตว์ล้วนมีพุทธภาวะมีอยู่ภายในของทุกคน เป็นภาวะแฝงที่มีศักยภาพอันสามารถนำมาพัฒนาเพื่อการบรรลุอนุตตรสัมมาสัมโพธิญาณจนเป็นพุทธเจ้าได้ ผู้วิจัยเชื่อว่า วิธีการดังกล่าวนี้ย่อมเป็นวิธีที่ง่ายต่อการปลูกเร้าให้พุทธศาสนชนมีความกระตือรือร้นในการที่จะบำเพ็ญตนด้วยการตั้งความปรารถนาพระโพธิสัตว์เพื่อต้องการบรรลุความเป็นพระพุทธเจ้าในที่สุด

ในท้ายที่สุด ถึงแม้ว่าพุทธปรัชญามหายานจะได้สร้างระบบแนวคิดเรื่องเกี่ยวกับพุทธภาวะขึ้นซึ่งอาจจะมีผู้ที่ไม่เห็นด้วยหรือมีความคิดที่ขัดแย้งบ้างก็ตาม ผู้วิจัยคิดว่า ถ้าหากพยายามเข้ามาศึกษาและพยายามทำความเข้าใจถึงเจตนารมณ์และกุศโลบายที่แท้จริงของผู้ที่ก่อให้เกิดแนวคิดดังกล่าวมาแล้ว เมื่อทราบเจตนารมณ์ที่แท้จริงแล้วก็อาจจะไม่เกิดความสงสัยใดๆ กับแนวคิดดังกล่าว ซึ่งบางครั้งการมองสิ่งต่างๆ ด้วยมุมมองเดียว ก็อาจจะทำให้พลาดสิ่งที่ดีๆ อันมีประโยชน์ไปได้เช่นกัน ดังนั้น การจะมองสิ่งใดก็ตามไม่ควรมองในมุมเดียวควรมองให้ได้หลายๆ มุมและควรพิจารณาอย่างละเอียดรอบครอบก็จะเป็นสิ่งที่ดีมีประโยชน์อย่างยิ่ง

๓.๓ แนวคิดเรื่องตรีกายในพุทธปรัชญามหายาน

แนวคิดเรื่องตรีกายนี้ถือเป็นแนวคิดหลักที่สำคัญของพุทธปรัชญามหายานสืบเนื่องต่อมาจากการสร้างแนวคิดเรื่องพระพุทธเจ้าไม่ใช่มีเฉพาะอยู่บนโลกนี้เท่านั้น ในความเป็นจริงพระพุทธเจ้าทั้งหลายนั้นล้วนสถิตย์อยู่บนดินแดนพุทธเกษตร พร้อมกันนี้ก็ได้อาศัยระบบแนวคิดเรื่องตรีกายขึ้นมาเพื่อรองรับการอธิบายถึงความมีอยู่ของพระพุทธเจ้าในรูปแบบต่างๆ แต่เดิมนั้นพุทธปรัชญามหายานดูเหมือนจะมีทัศนะเกี่ยวกับแนวคิดเรื่องกายของพระพุทธเจ้านี้ จะไม่ต่างจากพุทธปรัชญานิกายอื่นๆ โดยเฉพาะพุทธปรัชญาเถรวาทที่ว่า พระพุทธเจ้าทรงมีพระกายเพียง ๒ กายเท่านั้น ได้แก่ ธรรมกายและนิรมาณกาย ซึ่งคัมภีร์รุ่นแรกๆ ของมหายานก็กล่าวไว้เช่นนั้นเหมือนกัน แต่ต่อมามีคัมภีร์รุ่นหลังๆ เช่น มหายานสูตราลังการ ได้แบ่งรูปกายของพระพุทธเจ้าออกเป็นสองระดับ ระดับแรกเป็นรูปกายที่ปรากฏบนโลกเป็นรูปกายหรือนิรมาณกายที่เห็นเป็นพระพุทธเจ้าในโลกนี้และรูปกายที่ปรากฏในพุทธเกษตรเป็นสัมโมคคกาย^{๑๒๐} จะมีลักษณะเป็นกายทิพย์ที่เพิ่มขึ้นมาที่หลัง

^{๑๑๙} สุมาลี มหณรงค์ชัย, พุทธศาสนามหายาน (ฉบับปรับปรุงแก้ไข), พิมพ์ครั้งที่ ๒, (กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์ศยาม, ๒๕๕๒), หน้า ๒๓-๒๔.

^{๑๒๐} ประพจน์ อัครวิรุฬหาร, โพธิสัตว์จรยา: มรรคาเพื่อมหาชน, อ่างแก้ว, หน้า ๘๓.

จากการที่พุทธปรัชญามหายานเพิ่มสัมโมคคกายเข้ามาในภายหลังจนกลายเป็นตรีกายนี้ นลินักษะ ดัตต์ (Nalinaksha Dutt)^{๑๒๑} ได้แสดงทัศนะสรุปใจความไว้ว่า จำเดิมที่พุทธศาสนานิกายหนึ่งคือ สลวีรวาทินได้วิพากษ์วิจารณ์เรื่องพระกายของพระพุทธเจ้าขึ้น และภายหลังได้มีนิกายมหาสังฆิกะของท่านมหาเวระ ได้หยิบยกเอาปัญหาเรื่องพระกายนี้ขึ้นมาวิเคราะห์เช่นกันและได้ปูเป็นแนวทางให้พุทธปรัชญามหายานปัจจุบันสร้างเป็นแนวคิดขึ้นมาอีกต่อหนึ่งและพุทธปรัชญามหายานดั้งเดิมนั้นต่างถือว่าพระพุทธรูปมีเพียงสองกายเท่านั้น ซึ่งจะไม่ต่างจากแนวคิดของพุทธปรัชญาเถรวาทมากนัก

จากแนวคิดดังกล่าวมานั้น เพื่อสนับสนุนแนวคิดเรื่องพระพุทธรูปที่มีอยู่บนดินแดนพุทธเกษตร จึงเป็นสิ่งจำเป็นที่ทำให้พุทธปรัชญามหายานจะต้องสร้างแนวคิดเรื่องตรีกายขึ้นมาเพื่อรองรับความมีอยู่ของพุทธรูปทั้งหลายภายหลังจากเสด็จดับขันธปรินิพพานไปแล้ว ซึ่งตรีกายนี้เป็นสภาวะหรือพุทธภาวะจะปรากฏอยู่สามลักษณะตรงกับพุทธรูปสามประเภทที่สถิตย์อยู่บนดินแดนพุทธเกษตรดังที่กล่าวมาแล้ว แม้ว่าพุทธปรัชญามหายานแต่ละยุคจะมีแนวความคิดเกี่ยวกับลักษณะของพระพุทธรูปหรือตรีกายที่แตกต่างกัน แต่ก็ยังยอมรับหลักการใหญ่ๆ รวมกันอยู่ ๓ ประการด้วยกันคือ

๓.๓.๑ นิรมานกาย

นิรมานกาย หมายถึง สภาพของชีวิตและร่างกายสังขารทั่วไปของพระพุทธเจ้า ที่ยังคงอยู่ภายใต้ความเกิด แก่ เจ็บ และตายเช่นเดียวกับมนุษย์และสัตว์ทั้งปวง บางกลุ่มเชื่อว่า พระพุทธรูปทั้งหลายที่มาตรัสรู้ในโลกมนุษย์นั้นล้วนแต่ถูกเนรมิตมาจากองค์พระธยานิพุทธะทั้งหมด^{๑๒๒}

นิรมานกาย แปลตามศัพท์ หมายถึง กายที่แปลงหรือสร้างขึ้น เรียกอีกอย่างหนึ่งว่า รูปกายอันเป็นกายที่มีรูปลักษณะปรากฏให้มนุษย์ทั่วไปเห็นได้ เป็นร่างกายที่เป็นเลือดเนื้อประกอบด้วยชั้น ๕ ซึ่งต้องอยู่ภายใต้อำนาจของกาลเวลาและถูกจำกัดด้วยสถานที่และตกอยู่ใต้กฎเกณฑ์ธรรมชาติเช่นเดียวกับสิ่งที่มีชีวิตทั้งหลายในโลก นิรมานกายของพระพุทธเจ้าองค์ที่เป็นที่รู้จักกันดี คือ พระสมณโคตมพุทธเจ้า หรือพระศรีศากยมุนี ซึ่งอุบัติขึ้นในโลกเมื่อประมาณ ๒,๕๐๐ ปีมาแล้ว เป็นร่างกายของเจ้าชายสิทธัตถะ ซึ่งได้ตรัสรู้เป็นพระพุทธเจ้าและได้แตกดับไปแล้วในประวัติศาสตร์^{๑๒๓} นั่นคือก็หมายความว่า นิรมานกายเป็นกายที่เปลี่ยนแปลงได้ตามสภาพของสังขารในฐานะที่เป็นมนุษย์

ตามทัศนะของ ศ.ดร.สมภาร พรหมทา ได้กล่าวถึงพระพุทธเจ้าไว้ว่า “ในทางกาย พระพุทธเจ้าก็เหมือนกับคนปกติทั่วไป ทรงเจ็บป่วยได้ดังคนธรรมดา ทรงชราแก่เฒ่าดังคนทั่วไปและเมื่อถึงเวลาอันเหมาะสมที่สังขารร่างกายจะต้องแตกดับไปตามธรรมชาติ ก็ทรงดับขันธเข้าสู่นิพพานเหมือนคนทั้งหลายที่เกิดมาแล้วล้วนต้องตายทุกคนไม่มีข้อยกเว้น...แต่สำหรับชาวพุทธมหายาน พระพุทธเจ้ามิได้มีฐานะเป็นมนุษย์ธรรมดา จริงอยู่ที่หลักฐานในคัมภีร์ระบุว่า พระพุทธเจ้าสิทธัตถะ โคตมจะ ทรงเจ็บป่วยแก่ชราและตายได้เหมือนคนทั่วไป แต่ทั้งหมดที่กล่าวมานั้นก็เป็นเพียงปรากฏการณ์ที่เกิดขึ้นกับพระกายส่วนหนึ่งของพระพุทธเจ้าที่เรียกว่า นิรมานกายเท่านั้น”^{๑๒๔} จากทัศนะดังกล่าวนี้ทำให้เข้าใจได้ว่าแนวคิดเรื่องเกี่ยวกับพระพุทธเจ้าที่พระองค์มีลักษณะที่ไม่ได้แตกต่างมนุษย์ทั่วไปที่มีการเกิด

^{๑๒๑} Nalinaksha Dutt, *Mahayana Buddhism*, (Delhi: Molilal Bararsidass, 1978), p. 136.

^{๑๒๒} บุษย์ นิลเกษ, *พุทธศาสนมหายาน*, อ่างแล้ว, หน้า ๑๐๐.

^{๑๒๓} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๐๐.

^{๑๒๔} สมภาร พรหมทา, *พุทธศาสนมหายานนิกายหลัก*, อ่างแล้ว, หน้า ๑๐๐.

เจ็บ แก่ และตาย ในที่สุดนั้นย่อมเป็นไปตามธรรมชาติของสังขารที่เป็นปกติของมนุษย์ในโลกนี้ ซึ่งถ้ามองทางด้านกายภาพพระองค์ก็จะมีอะไรแปลกไปจากคนปกติทั่วไป แต่พุทธปรัชญามหายาน นั้นมีมุมมองที่แตกต่างออกไป พุทธเจ้าในรูปแบบดั้งเดิมนั้นอาจจะไม่ตอบโจทย์เกี่ยวกับแนวคิดเรื่อง พุทธภูมิ ตามที่ตั้งไว้เพื่อใช้กระตุ้นให้พุทธศาสนิกชนเกิดความปรารถนาที่จะปฏิบัติตามวิถีทางบำเพ็ญ บารมี เพื่อเป็นพระโพธิสัตว์ตามที่กล่าวมาแล้วนั้น

อาจจะสรุปได้ว่า นิรมาณกายนั้นเป็นกายของพระพุทธเจ้าที่ปรากฏมีอยู่ทั้งในพุทธปรัชญา เถรวาทและมหายาน แต่ฝ่ายมหายานถือเป็นพระกายของพระพุทธเจ้าประเภทมานุสสพุทธะที่เป็นผู้ บริสุทธิ์จากกิเลส พระกายนั้นอุบัติขึ้นมาในโลกแห่งอวิชชา ลักษณะแห่งร่างกายย่อมเป็นเช่นเดียวกับ มนุษย์ทั้งหลายผู้เวียนว่ายอยู่ในสังสารวัฏ หากแต่พระกายนั้นทรงไว้ซึ่งความบริสุทธิ์ พระองค์อุทิศ พระองค์สั่งสอนและปลดทุกข์ให้แก่มนุษย์และเทวดาทั้งหลายโดยอาศัยการตรัสรู้และความบริสุทธิ์ ของพระองค์ เพื่อความหลุดพ้นของสรรพสัตว์ จึงทรงสั่งสอนคนทั้งหลายด้วยพระธรรมคำสั่งสอนด้วย พระปัญญาและพระกรุณาของพระองค์ แม้วานิรมาณกายจะเป็นกายในร่างมนุษย์ซึ่งมีลักษณะที่ต้อง ผันแปรไปตามกฎธรรมชาติก็ตาม แต่การปรุงแต่งของนิรมาณกายของพระพุทธเจ้านั้น เป็นการปรุง แต่งมาอย่างดีเลิศ มีพระอายุ พระวรรณะ และมีพลังพิเศษสูงกว่าร่างกายของคนทั่วไป อีกทั้งประกอบ ด้วยดวงพระทัยที่เปี่ยมไปด้วยพระปัญญาและพระมหากรุณา จากคุณลักษณะตามที่กล่าวมานั้น จึงเป็นเหตุให้พุทธศาสนิกชนฝ่ายมหายานมุ่งถือหลักการดำเนินชีวิตตามแนวทางดังกล่าว

๓.๓.๒ ธรรมกาย

ธรรมกาย หมายถึง ธรรมชาติแห่งความเป็นพุทธะ ซึ่งมีอยู่แล้วในชีวิตทุกชีวิตเป็นธรรมชาติ ของความรู้ ความตื่น ความเบิกบาน ซึ่งอยู่เหนือรูปร่างลักษณะใดๆ ทั้งสิ้น และถือกันว่าเป็นกายที่ แท้จริงของพระพุทธเจ้าทั้งหลาย^{๑๒๕} และอีกนัยยะหนึ่ง ธรรมกายนั้นก็คือพระพุทธวชิระที่ได้ทรง สั่งสอนโปรดเวไนยสัตว์ นับตั้งแต่ได้บรรลุพระสัมมาสัมโพธิญาณ^{๑๒๖} พระธรรมคำสั่งสอนนี้มีได้ หมายความว่าถึงคำสั่งสอนที่บันทึกไว้ในพระไตรปิฎกอย่างเดียวกัน แต่ยังคงอาจหมายถึงสัจธรรมอันมี อุตมสภาวะอีกด้วย ต่อมาอธิบายว่าธรรมกาย คือ ลักษณะที่ทำให้เป็นพระพุทธเจ้า ดังนั้น การยึดถือ พระพุทธเจ้าเป็นสรณะที่พึ่งย่อมต้องหมายความว่ายึดเอาลักษณะแห่งความเป็นพุทธะเป็นที่พึ่ง^{๑๒๗} นั้นก็หมายถึงการยึดพระธรรมคำสั่งสอนเป็นที่พึ่งนั่นเอง

จากความหมายดังกล่าว ธรรมกายจึงหมายถึงทั้งธรรมชาติและหลักคำสอนของพระพุทธเจ้า โดยทรง สภาวะแห่งธรรมกายนี้จะปรากฏอยู่ในพระพุทธเจ้าทั้งที่เป็นพระมานุสสพุทธะและพระอริยโพธิสัตว์ ดังนั้น คำอธิบายโดยทั่วไป ธรรมกายนี้จึงหมายถึง ภาวะ ได้แก่ ความรู้ของพระพุทธเจ้าหรือธรรมที่ พระพุทธเจ้าตรัสรู้ ความจริงอันถาวร ความเป็นไปอย่างหนึ่งอย่างใดอันคงที่ไม่มีเปลี่ยนแปลง ได้แก่ สัจธรรม ซึ่งย่อมหมายถึงความรู้แจ้งของพระพุทธเจ้า สำหรับในคัมภีร์ต่างๆ ของพุทธปรัชญามหายานนั้น ได้อธิบายถึงเรื่องธรรมกายไว้ต่างกันโดยนัยแห่งอรรถกถาจารย์ของนิกายนั้นๆ ได้แก่ คัมภีร์ศรัทธาปาหุสสูตร ของพระอัสสวัชโชอันเป็นคัมภีร์หนึ่งที่เป็นหลักการสำคัญของมหายานพรรณนาว่าธรรมกาย ได้แก่

^{๑๒๕} ทวีวัฒน์ ปุณฺทริกวิวัฒน์, *วิถีแห่งมหายาน*, (กรุงเทพฯ: ลินจี้การพิมพ์, ๒๕๒๖), หน้า ๓.

^{๑๒๖} เสถียร โพธิ์นันทะ, *ปรัชญามหายาน*, อ่างแล้ว, หน้า ๑๕.

^{๑๒๗} ฉัตรสุมาลย์ กบิลสิงห์, *ศาสนา*, (กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, ๒๕๑๙), หน้า ๑๐๖.

สัจธรรมอันเป็นปฐม คัมภีร์ปารมิตากล่าวถึงธรรมกายนั้น ได้แก่ พระธรรมความเป็นไปอันสูงสุด ปรัชญาความรอบรู้อันสูงสุด สำหรับนิกายมาธยมิกของอินเดีย แสดงไว้ว่า ธรรมกาย คือ ความว่างจากกิเลส ความเที่ยงแท้ ซึ่งไม่สามารถจะพรรณนาได้ชัดเจน ส่วนนิกายโยคจาร กล่าวไว้ว่า ธรรมกายนั้นคือความเด็ดขาดปราศจากความขัดข้องใดๆ^{๑๒๘} การอธิบายธรรมกายในลักษณะดังกล่าวจะทำให้เข้าใจได้ว่า ธรรมกายนั้นเป็นภาวะที่ปรากฏมีอยู่ในพระพุทธรูปเจ้าประภทมานุสสุพุทธรและพระธยานิพุทธร ซึ่งจะแสดงออกมาเป็นความรู้หรือธรรมะที่พระพุทธรเจ้าตรัสรู้มีลักษณะที่เป็นความจริงอันถาวรคงที่ไม่มีความเปลี่ยนแปลงใดๆ อาจจะสามารถได้ว่า ธรรมกายนั้นอีกนัยยะหนึ่งก็คือพระพุทธรเจ้านั้นเอง ซึ่งคำอธิบายนี้มีลักษณะสอดคล้องกับทัศนะของ ประพจน์ อัครวิรุฬหการ ที่กล่าวไว้ว่า

คัมภีร์ของพุทธศาสนมหายานกล่าวว่า กายของพระพุทธรเจ้านั้น ไม่ใช่พระพุทธรเจ้าที่แท้จริง พระพุทธรเจ้าที่แท้จริง คือ ธรรมกาย ดังที่กล่าวว่า “ธรรมทั้งหลาย คือ พระพุทธรเจ้า ภิกษุทั้งหลายท่านไม่พึงคิดว่า กายที่ท่านเห็นอยู่นี้เป็นกายจริงของเรา ท่านจงเห็นเราจากความพร้อมบริบูรณ์ คือ ธรรมกายเถิด” จากคำกล่าวนี้ ธรรมกายเป็นแก่นแท้ เป็นความจริงประการเดียวของสกลจักรวาล พ้นจากการมีภาวะเป็นสองเป็นธรรมชาติที่แท้จริงของจักรวาล จึงมีชื่อเรียกว่า สวภาวิกาย

ดังนั้น พระพุทธรเจ้าทุกพระองค์จึงรวมอยู่ในธรรมกายเดียวกัน ในความเป็นจริงแล้วมีพระพุทธรเจ้าเพียงพระองค์เดียว โภทิมืออยู่ประการเดียว พระพุทธรเจ้าจึงมีลักษณะเป็นอันหนึ่งอันเดียวหรือเป็นอย่างเดียวกับระเบียบจักรวาล เป็นสภาวะที่ทุกคนที่มีอยู่ในตนอยู่แล้ว ดังนั้น การปรากฏขึ้นของพระพุทธรเจ้าจึงเป็นเพียงแต่มาเป็นผู้ชี้ให้เห็นสภาวะที่มีอยู่ในตนของแต่ละคนเท่านั้น^{๑๒๙}

จะเห็นได้ว่า คำอธิบายเกี่ยวกับธรรมกายเหล่านี้ล้วนมีความหมายเป็นอันเดียวกัน คือ หมายถึงพระธรรมคำสั่งสอนที่พระพุทธรเจ้าตรัสรู้ แต่มีความแตกต่างกันไปเพราะสำนวนโวหารแห่งการอธิบายของอรรถกถาจารย์แต่ละนิกายเท่านั้นและพระศากยมุนีพุทธรเจ้า เมื่อทรงพระชนม์อยู่ได้ตรัสแก่สาวกของพระองค์ว่า พระกายที่แท้จริงของตถาคตนั้นมีใช้กายเนื้อ เช่น กายของมนุษย์ธรรมดา แต่หากเป็นร่างกายทิพย์และธรรมกาย ได้แก่ กายทิพย์ของพระองค์นั่นเอง บรรดาสาวกของศากยมุนีชั้นแรกพากันเข้าใจว่าธรรมกายที่พระพุทธรเจ้าตรัสเป็นเพียงคำสั่งสอนของพระพุทธรเจ้าแต่ที่แท้ธรรมกาย ได้แก่ สภาวะอันสำคัญของพระพุทธรเจ้าหรือแก่นธรรมที่พระพุทธรเจ้าตรัสรู้ซึ่งเป็นเครื่องแสดงว่า ผู้ตรัสรู้เป็นพุทธรเจ้านั้นเอง จากมองในลักษณะนี้ตรงกับทัศนะที่มีปรากฏอยู่ในบันทึกคำสอนของท่านฮวงโปผู้เป็นหลานศิษย์ของท่านเว่ยหล่าง สังฆปริณายกองค์ที่ ๖ แห่งนิกายเซน ได้กล่าวถึงธรรมกายว่า เป็นกายสูงสุดของพุทธร ลักษณะที่แท้จริงนั้นคล้ายกับความว่าง^{๑๓๐} การกล่าวถึงธรรมกายเช่นนี้ย่อมเป็นไปตามแนวคิดหลักที่สำคัญอันหนึ่งของนิกายเซนนั้นก็คือแนวคิดเรื่องความว่าง

^{๑๒๘} เสฐียร พันธงชัย, พุทธศาสนมหายาน, (ธนบุรี: โรงพิมพ์ประยูรวงศ์, ๒๕๑๒), หน้า ๑๑๗-๑๑๙.

^{๑๒๙} ประพจน์ อัครวิรุฬหการ, โภทิสัตตวจรยา: มรรคาเพื่อมหาชน, อ่างแก้ว, หน้า ๗๙.

^{๑๓๐} พุทธทาสภิกขุ, คำสอนฮวงโป, อ่างแก้ว, หน้า ๗๓.

หรือศูนยตานั้นเอง อันเป็นมโนทัศน์พื้นฐาน (Basic Concept) ที่สำคัญของพุทธศาสนาซึ่งเป็นหลักการที่
นิกายเซนนำมาเสนอต่อยอดจากท่านคุรุณาการขุนเจ้าสำนักมาธยมิกะนั่นเอง^{๑๓๑}

ในเรื่องของธรรมกายนี้ มีมุมมองหนึ่งที่สำคัญที่ควรนำมาอภิปรายในที่นี้ก็คือ แต่เดิมนั้น
พุทธปรัชญามหายานในยุคแรกๆ มีความคิดเรื่องธรรมกายไม่แตกต่างพุทธปรัชญานิกายอื่นๆ นั่นคือ
การเข้าใจว่า ธรรมกาย ก็คือกายแห่งธรรมของพระพุทธเจ้าทั้งหลายนั่นเอง อันหมายถึงหลักธรรมที่
พระพุทธเจ้าทรงค้นพบและนำมาสั่งสอนประชาชนทุกหมู่เหล่า แต่ภายหลังแนวคิดเรื่องธรรมกายเริ่ม
เปลี่ยนไปโดยเฉพาะทางฝ่ายพุทธปรัชญามหายานที่นำไปเชื่อมโยงกับการอธิบายความมีอยู่ของ
พระพุทธเจ้าที่สถิตย์อยู่บนดินแดนพุทธเกษตรภายหลังที่ดับขันธปรินิพพานจากโลกนี้ไปแล้ว
การอธิบายธรรมกายในลักษณะนี้ จึงมีผู้ตั้งข้อสังเกตว่าแนวคิดการสร้างให้ธรรมกายมีลักษณะเป็น
จุดกำเนิดของสรรพสิ่งเช่นนี้ ดูเหมือนจะไม่ต่างจากแนวคิดเรื่องเทพเจ้าในศาสนาพราหมณ์ ในเรื่องนี้มี
นักวิชาการบางท่าน เช่น กวง ซิง (Guang Xing) ได้แสดงทัศนะไว้ว่า “...ร่างกายแห่งตถาคตนั้นคือ
ธรรมกาย ซึ่งมีธรรมชาติที่บริสุทธิ์ ประทีปแห่งธรรมจะดำรงอยู่ชั่วนิรันดร์ในโลก เพื่อขจัดความมืดมัว
แห่งอวิชชา”^{๑๓๒} นั่นก็หมายความว่าธรรมกายนั้นก็เป็นสิ่งที่จะไม่เปลี่ยนแปลงไปจะคงอยู่เป็นอมตะชั่วนิรันดร์ในโลกนี้ ต่อมาภายหลังแนวคิดเรื่องธรรมกายจากยุคแรกที่เป็นลักษณะของหลักธรรมกลับถูก
นำไปเชื่อมโยงกับแนวคิดเกี่ยวกับปรากฏการณ์ต่างๆ ของโลกจนกลายเป็นรากฐานความเชื่อที่ว่า
ธรรมกายเป็นจุดกำเนิดหรือเป็นรากฐานของสรรพสิ่ง ซึ่งมีลักษณะที่ใกล้เคียงกับแนวคิดของศาสนา
ประเภทเทวนิยม ดังทัศนะของกวง ซิง ที่กล่าวเพิ่มเติมในเรื่องนี้ว่า “มโนทัศน์เรื่องธรรมกายนั้นได้ถูก
เปลี่ยนแปลงรูปแบบและความเข้าใจจากที่มีแต่เดิม จนกลายเป็นมโนทัศน์ที่มีความหมายเน้นไปใน
เชิงอภิปรัชญา เช่น เป็นภาวะพื้นฐานจริงแท้ เป็นฐานรองรับอะไรบางอย่าง”^{๑๓๓} ซึ่งสอดคล้องกับ
อภิชัย โปธิประสิทธิ์ศาสตร์ ที่กล่าวไว้ว่า “ปรัชญาจิตตฤตถาวาทิน กล่าวถึงมูลการณ์ของโลกว่า
เป็นภาวะที่มีอยู่ได้ด้วยตนเอง ซึ่งเรียกว่า จิตสากล อันเป็นสภาพที่ทรงอยู่ทั่วไปในสรรพสัตว์ ภาวะอันนี้มี
ชื่อเรียกต่างๆ เช่น พุทธภาวะ ตถาคตภรรมา สัตยาตมัน สัตยจิต และธรรมกาย เป็นต้น ปรากฏการณ์
ต่างๆ เป็นเพียงพลติภาพของสภาพสากลอันนี้เท่านั้น พระสูตรมหายานส่วนใหญ่เป็นของฝ่ายนี้มาก
และปรัชญานี้เจริญมากในประเทศจีนและญี่ปุ่น”^{๑๓๔} จะสังเกตได้ว่า การที่อธิบายธรรมกายใน
ที่มีสภาวะความเป็นจริงที่สมบูรณ์และคงอยู่ชั่วนิรันดร์เป็นอมตะไม่ดับสลายไปนั้นนับเป็นแนวคิดที่
ก่อให้เกิดการเชื่อมโยงกับแนวคิดเรื่อง พรหมัน-อาตมัน เป็นแหล่งกำเนิดของจักรวาลและรวมถึง
สรรพสัตว์ที่เป็นแนวคิดหลักของศาสนาพราหมณ์ได้อย่างค่อนข้างมาก ในกรณีนี้มีข้อสังเกต
บางประการของ ศ.ดร.สมภาร พรหมทา ที่ได้กล่าวไว้ว่า

...แต่เดิมนั้น ศาสนาพราหมณ์นั้นเริ่มต้นด้วยการนับถือเทพเจ้าประจำธรรมชาติ
ภายหลังเทพเจ้าจำนวนหนึ่งในบรรดาเทพเจ้าทั้งหลายก็ได้รับการยกย่องว่าเป็น
เทพเจ้าชั้นสูงกว่าเทพอื่นๆ เทพที่ได้รับการยกย่องนี้ที่เรารู้จักกันดีมีอยู่สามองค์ คือ

^{๑๓๑} สมภาร พรหมทา, *พุทธศาสนานิกายเซน: การศึกษาเชิงวิเคราะห์*, อ่างแล้ว, หน้า ๗.

^{๑๓๒} Guang Xing, *The Concept of Buddhism*, (New York: Routledge Curzon, 2005), p. 74.

^{๑๓๓} Ibid., p. 86.

^{๑๓๔} อภิชัย โปธิประสิทธิ์ศาสตร์, *พระพุทธศาสนามหายาน*, พิมพ์ครั้งที่ ๔, (กรุงเทพฯ: สภาการศึกษา
มหาภูมิบาลวิทยาลัย, ๒๕๓๙), หน้า ๑๑๖.

พระพรหม พระวิษณุ และพระศิวะ ต่อมานักปรัชญาฮินดูยุคอุปนิษัทได้อธิบายว่า เทพเหล่านี้ต่างก็มีกำเนิดมาจากสิ่งสูงสุดที่เรียกว่า พรมาตมันเหมือนกัน พรมาตมันเป็นสิ่งไร้รูป เป็นต้นกำเนิดของสรรพสิ่งในจักรวาล เทพต่างๆ ที่มีบทบาทในโลกมนุษย์ที่ปรากฏในคัมภีร์พระเวทนั้น เมื่อตกลมาถึงสมัยอุปนิษัทล้วนได้รับการอธิบายว่าเป็นเพียงภาคหนึ่งของพรมาตมันเท่านั้น ภาคดังกล่าวนี้คือ ภาคมีรูป เป็นภาคที่แสดงตัวออกมาจากภาคไร้รูปอีกทีหนึ่ง^{๑๓๕}

ตามแนวคิดของศาสนาพราหมณ์นั้นจะมีความเชื่อในเรื่องเทพเจ้าผู้กำเนิดจักรวาลตลอดถึงโลกและสรรพสิ่งอันเป็นแนวคิดพื้นฐานของศาสนาประเภทเทวนิยมโดยทั่วไป และมีข้อสังเกตเพิ่มเติมโดยได้ยกตัวอย่างวรรณคดีของอินเดียเรื่องรามเกียรติ์ ที่มีพระรามเป็นตัวเอกของเรื่องในความเชื่อของชาวฮินดูต่างเข้าใจกันว่า เป็นภาคอวตารของพระวิษณุที่เป็นหนึ่งในสามของเทพเจ้าสูงสุดในศาสนาพราหมณ์ นับเป็นภาคมีรูปของพรมาตมันที่ไร้รูปอีกทีหนึ่งและได้เปรียบเทียบธรรมกายของพุทธปรัชญามหายานว่า ไม่แตกต่างจากพรมาตมันในปรัชญาอุปนิษัท ส่วนสัมโมกกายนั้นก็ดูจะไม่แตกต่างจากภาคมีรูปของพรมาตมัน เช่น พระวิษณุ เป็นต้น สำหรับนิรมานกายนั้นก็มีความคล้ายกับพระรามที่เป็นภาคอวตารพระวิษณุที่เป็นเทพเจ้าอยู่บนสรวงสวรรค์ จะสังเกตเห็นว่า พระรามนั้นเป็นมนุษย์เป็นรูปอวตารของพระวิษณุที่เป็นการสำแดงตนของพรมาตมันตามความเชื่อของพราหมณ์ ส่วนพระศากยมุนีพุทธเจ้า ก็ทรงเป็นมนุษย์เช่นกัน และทรงเป็นภาคอวตารของสัมโมกกายที่เป็นการแสดงตัวของธรรมกาย^{๑๓๖} จากข้อเทียบเปรียบเทียบดังกล่าวนี้ ทำให้ข้อสังเกตที่ตั้งไว้ข้างต้นนั้นมีความชัดเจนมากยิ่งขึ้น แต่เป็นเพียงข้อสังเกตทางวิชาการเท่านั้น แต่ในมุมมองทางประวัติศาสตร์นั้นก็มีความเป็นไปได้ที่แนวคิดต่างๆ ที่เกิดขึ้นภายในบริบทสังคมที่ไม่แตกต่างกันมากนักแทบกล่าวได้ว่าเป็นพื้นแผ่นดินเดียวกัน ฉะนั้น จะมีส่วนผสมปนกันในด้านแนวคิดบางอย่างบ้างก็ไม่เป็นเรื่องแปลกประการใด

ถึงกระนั้น ผู้วิจัยยังมีความเชื่อมั่นว่า แนวคิดเรื่องธรรมกายนั้น ถึงแม้จะเปลี่ยนแปลงไปจากเดิมมากน้อยเพียงใด แต่เป็นแนวคิดที่ยังสามารถช่วยมนุษย์ทั้งหลายทำลายบาปได้ ช่วยก่อให้เกิดกุศลธรรม ทำลายความมืดอวิชชา ความโง่เขลาเบาปัญญาที่มีอยู่ในสรรพสัตว์ด้วยความเมตตากรุณาในสรรพสัตว์ทั้งหลายให้มีความรักปราศจากความทุกข์และในที่สุดธรรมกายช่วยให้ถึงซึ่งพุทธภาวะได้ และเชื่อมั่นในคณาจารย์ฝ่ายมหายานในอดีตนั้น ท่านทั้งหลายเหล่านั้นคงจะมีเจตนารมณ์ที่บริสุทธิ์ในการที่จะทำให้พุทธธรรมคำสั่งสอนของพระพุทธเจ้านั้นคงอยู่ได้ บางทีวิธีการดังกล่าวนี้ อาจจะเป็นวิธีการที่ดีที่สุดในขณะนั้นก็เป็นได้ มิเช่นนั้นแล้วพุทธปรัชญาคงไม่มั่งคั่งถาวรจวบจนถึงทุกวันนี้

๓.๓.๓ สัมโมกกาย

สัมโมกกายเป็นกายทิพย์หรือกายแห่งบรมสุข พุทธปรัชญามหายานถือว่าเป็นกายแห่งธยานิพุทธะโดยตรง ซึ่งสามารถมองเห็นได้เฉพาะเหล่าพระโพธิสัตว์เท่านั้น คนทั่วไปไม่อยู่ในฐานะจะสัมผัสหรือมองเห็นได้ พระกายเช่นนี้จะปรากฏเฉพาะบางแห่ง เช่น ยอดเขาคิชกูฏ แดนสุขาวัตี หรือที่อื่นๆ

^{๑๓๕} สมภาร พรหมทา, พุทธศาสนมหายานนิกายหลัก, อ่างแก้ว, หน้า ๗.

^{๑๓๖} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๗-๘.

ซึ่งเป็นที่บริสุทธิ์สำหรับแสดงให้ปรากฏเท่านั้น สัมโภคกายของพระพุทธเจ้าปรากฏในรูปต่างๆ^{๑๓๗} ล้วนแล้วแต่เต็มไปด้วยความสมบูรณ์นานานับประการ ซึ่งการอธิบายพระลักษณะต่างๆ ของพระพุทธเจ้าที่ปรากฏในพระสูตรต่างๆ นั้นล้วนกล่าวถึงสัมโภคกายทั้งสิ้น เช่น พระสูตรศตสาหัสริกาปรัชญาปารมิตามีกล่าวถึงพุทธลักษณะโดยละเอียด กล่าวถึงพระรัศมีที่เปล่งออกมารอบพระเศียร พระหัตถ์และพระบาทว่า มีแสงสะท้อนไปทั่วพื้นพิภพ แต่มนุษย์ปุถุชนไม่อาจเห็นสัมโภคกายของพระพุทธเจ้าได้^{๑๓๘} และที่สำคัญสัมโภคกายนั้นจะไม่แก่ ชรา ไม่เปลี่ยนแปลงอย่างนิรมาณกายที่อยู่ในโลกมนุษย์^{๑๓๙}

จากคุณสมบัติดังกล่าว จึงทำให้สัมโภคกายมีคุณลักษณะเป็นสภาพการดำรงอยู่ของพระพุทธเจ้าอย่างเป็นอตมะภายหลังการแตกดับทางร่างกายไปแล้ว พระพุทธเจ้าผู้มีความกรุณาอันยิ่งใหญ่จะไม่ทอดทิ้งสรรพสัตว์ด้วยการเข้าสู่นิพพานตามลำพังภายหลังการแตกดับของร่างกาย แต่จะดำรงอยู่ในฐานะสัมโภคกายบนดินแดนแห่งใดแห่งหนึ่งในจักรวาลนี้ (พุทธเกษตร) เพื่อคอยสอดส่องดูแลและให้ความช่วยเหลือแก่สรรพสัตว์ต่อไป ดังนั้น แม้จนกระทั่งบัดนี้ พระโพธิสัตว์ก็ยังสามารถเห็นพระศากยมุนีพระพุทธเจ้าได้ในรูปสัมโภคกาย^{๑๔๐} พระพุทธองค์ยังทรงอาจสดับคำสวดมนต์ของเรา แม้พระองค์จะดับขันธปรินิพพานไปแล้วก็ดี ทั้งนี้ก็ด้วยการดับขันธปรินิพพานนั้นเป็นแต่เพียงการสำแดงให้เห็นปรากฏในรูปนิรมาณกายเท่านั้น

พระพุทธเจ้าที่ทรงดำรงอยู่ในฐานะสัมโภคกายมีหลายพระองค์ด้วยกันดังกล่าวไว้แล้วข้างต้น แต่ที่เกี่ยวข้องกับโลกนี้มากที่สุด ได้แก่ “พระพุทธเจ้าอมิตาภะ”^{๑๔๑} ซึ่งประทับอยู่ที่แดนสุขาวดี สวรรค์ทางทิศตะวันตก ทำหน้าที่คอยสอดส่องดูแลให้ความช่วยเหลือแก่สรรพสัตว์ในโลกนี้ พระองค์มีอัครสาวกที่สำคัญ คือ “พระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวร” หรือ “กวนอิม” ผู้เต็มเปี่ยมความเมตตากรุณาคอยรับฟังความทุกข์ยากของสรรพสัตว์และให้ความช่วยเหลือแก่ผู้ที่ได้รับทุกข์ทั้งหลาย

สำหรับสัมโภคกายนี้ ถ้าจะเปรียบเพื่อให้เข้าใจอย่างง่าย ๆ ก็อาจจะเป็นไปในลักษณะที่ว่า สัมโภคกายของพระพุทธเจ้าเปรียบเสมือนเป็นพระจันทร์และนิรมาณกายก็เปรียบได้กับเงาของพระจันทร์ที่ทอดในน้ำ ในขณะที่พระโคตมพุทธเจ้าเป็นนิรมาณกายอุบัติขึ้นในโลกนั้น สัมโภคกายได้แก่ พระอมิตาภพุทธเจ้า ซึ่งเมื่อมองพิจารณาดูในปัจจุบันนี้พุทธศาสนิกชนต่างให้ความเคารพนับถือกราบไหว้ขอความคุ้มครองและความเป็นสิริมงคลจากพระอมิตาภพุทธเจ้าและพระอวโลกิเตศวรโพธิสัตว์ซึ่งเป็นธยานิโพธิสัตว์ ส่วนบทบาทของพระโคตมพุทธเจ้านั้นถูกลบเลื่อนไปจนแทบไม่มีความสำคัญเลย อาจเป็นเพราะเหตุผลที่ว่า การเคารพบูชาพระอมิตาภพุทธเจ้านั้นเป็นการปฏิบัติทางสายตรงกว่าที่จะต้องผ่านพระโคตมพุทธเจ้าซึ่งเป็นเพียงนิรมาณกายเท่านั้น

แต่มีทัศนะที่แตกต่างจากที่กล่าวว่าสัมโภคกายนั้นเป็นกายทิพย์เกิดแต่อำนาจของฌานเป็นกายทิพย์ของพระธยานิพุทธะ ทัศนะดังกล่าวมีปรากฏอยู่ในบันทึกคำสอนของท่านฮวงโป ความว่า “สัมโภคกายเป็นกายเสวยสุขของพุทธะนั้น ไม่ใช่พุทธะที่แท้จริง หรือผู้ประกาศธรรมะก็ไม่ใช่

^{๑๓๗} บุญย นิลเกษ, พุทธศาสนมหายาน, อ่างแล้ว, หน้า ๑๐๐.

^{๑๓๘} ฉัตรสุมาลย์ กบิลสิงห์, ศาสนา, อ่างแล้ว, หน้า ๑๑.

^{๑๓๙} สมภาร พรหมทา, พุทธศาสนมหายานนิกายหลัก, อ่างแล้ว, หน้า ๓.

^{๑๔๐} เสถียร โพธิ์นันทะ, ปรัชญามหายาน, อ่างแล้ว, หน้า ๑๕.

^{๑๔๑} ทวีวัฒน์ ปุณฺทริกวิวัฒน์, วิถีแห่งมหายาน, (กรุงเทพฯ: ลีนี่การ์พิมพ์, ๒๕๒๖), หน้า ๓๓.

การเข้าใจรู้จักธรรมชาติแท้แห่งจิตเท่านั้น ซึ่งในธรรมชาตินั้นจะไม่มีตนเองหรือผู้อื่นอยู่เลยแล้วจะเป็นพุทธองค์หนึ่งจริงๆ”^{๑๔๒} การกล่าวเช่นนี้เป็นการปฏิเสธแนวคิดที่มองพระพุทธเจ้าเป็นบุคคลลาธิฐานอย่างสิ้นเชิง มุ่งเน้นมองภาวะการเป็นพุทธเจ้าที่เป็นธรรมาธิฐานเท่านั้น

แต่เป็นที่น่าสังเกตว่า การกล่าวถึงสัมโมคคกายว่าเป็นกายทิพย์ของพระพุทธเจ้านั้นจะมีลักษณะเดียวกันกับพระวรกายของพระภุชงค์ที่ทรงแสดงให้พระอรชุนได้ทอดพระเนตรในภควัทคีตา ซึ่งเดิมพระอรชุนเองไม่อาจเห็นได้ หากแต่ได้รับสิทธิพิเศษโดยพระภุชงค์ประทานตาวิเศษให้เพื่อมองเห็นพระวรกายของพระองค์ได้ในโอกาสที่พระอรชุนปรารถนาที่จะได้เห็นพระวรกายที่แท้จริงของพระเจ้า ในส่วนของความสำคัญที่จะทำให้สัมโมคคกายเป็นจุดเด่นในหลักตรีกายของพุทธปรัชญามหายานนั้นก็คือการที่สัมโมคคกายเป็นกายที่เทศนาสั่งสอนธรรมแก่บรรดาพระโพธิสัตว์และพระธรรมคำสอนเหล่านี้ได้ถูกรวบรวมขึ้นเป็นพระสูตรต่างๆ ที่ใช้เป็นหลักในการเผยแผ่พระธรรมของฝ่ายพุทธปรัชญามหายาน

ในคัมภีร์มหายานสูตราลังการ อันเป็นคัมภีร์ที่สำคัญคัมภีร์หนึ่งของนิกายโยคอาจารย์รจนานันโดยท่านอสังคะ คณาจารย์คนสำคัญของนิกายโยคอาจารย์ที่มีชีวิตอยู่ช่วงศตวรรษที่ ๙ เนื้อหาของพระสูตรนี้มุ่งแสดงแนวคิดเรื่องตรีกายในภาพรวม ซึ่งมีตอนหนึ่งในพระสูตรได้กล่าวถึงกายทั้งสามไว้ว่า

ธรรมกาย สัมโมคคกาย นิรมานกายเหล่านี้คือ พระกายของพระพุทธเจ้าทั้งหลาย ธรรมกายเป็นมูลฐานของสัมโมคคกายและนิรมานกาย สัมโมคคกายในโลกทั้งปวงในจักรวาลนั้นแตกต่างกันไปตามภูมิภาค แตกต่างกันไปในด้านชื่อรูปร่างและประสบการณ์ในปรากฏการณ์ แต่ธรรมกายที่เป็นเอกรูปและสุขุมนั้นมีอยู่ในสัมโมคคกายและโดยอาศัยธรรมกายนี้สัมโมคคกายก็ควบคุมประสบการณ์ของตนได้ในเมื่อธรรมกายสำแดงตนให้ปรากฏได้ตามประสงค์ นิรมานกายย่อมเปิดเผยด้วยการเกิดที่ขำนาญด้วยการตรัสรู้และนิพพาน เพราะนิรมานกายมีอำนาจลึกลับที่จะนำมนุษย์ไปสู่การตรัสรู้อยู่มาก กายของพระพุทธเจ้าทั้งหลายจะประกอบด้วยกายทั้งสามเหล่านี้ กายทั้งสามนี้เป็นเอกรูปในมูลฐาน ความโน้นเอียงและการกระทำโดยธรรมชาติ โดยยืนกรานและโดยการเกี่ยวเนื่องแล้วกายทั้งสามนั้นมีเสถียรภาพ^{๑๔๓}

จากข้อความข้างต้นนี้ สามารถเข้าใจได้ว่ากายทั้งสามของพระพุทธเจ้าทั้งหลายนั้นธรรมกายนั้นเป็นกายที่สำคัญเป็นมูลฐานที่ทำให้เกิดกายทั้งสอง สำหรับสัมโมคคกายนั้นสามารถที่จะเปลี่ยนแปลงหรือมีความแตกต่างกันไปได้ขึ้นอยู่กับบริบทของสถานที่แห่งนั้นจะเป็นเช่นไร แต่ธรรมกายที่มีอยู่ในกายทั้งสองจะคงสภาพเดิมไม่มีเปลี่ยนแปลง ซึ่งคำอธิบายที่ยกมาข้างต้นนั้นสอดคล้องกับคำอธิบายของ ศ.ดร.สมภาร พรมทา ที่กล่าวไว้ว่า “ธรรมกายนั้นเป็นภาวะหนึ่งเดียว แต่เมื่อแสดงออกในรูปสัมโมคคกายก็สามารถแสดงออกได้หลายอย่าง ฝ่ายมหายานนั้นเชื่อว่าจักรวาลนี้ประกอบด้วยอาณาจักรหรือดินแดนย่อยๆ จำนวนมหาศาล ในแต่ละอาณาจักรนี้มีพระพุทธเจ้า

^{๑๔๒} พุทธทาสภิกขุ, คำสอนฮวงโป, อ่างแล้ว, หน้า ๗๓.

^{๑๔๓} จำนวนค์ ทองประเสริฐ, บ่อเกิดลัทธิประเพณีอินเดีย ภาค ๑, (กรุงเทพฯ: ราชบัณฑิตยสถาน, ๒๕๒๙), หน้า ๓๒๗-๓๒๘.

คอยทำหน้าที่โปรดเวไนยสัตว์อยู่หนึ่งพระองค์ อาณาเขตภายใต้การปกครองของพระพุทธเจ้านี้ เรียกว่า พุทธเกษตร ไม่ว่าจะอยู่ในภาคสัมโสกกายหรือนิรมาณกายทั้งหมดล้วนแตกขยายออกมาจาก ธรรมกายอันเดียวกัน”^{๑๔๔} จากคำอธิบายนี้ สามารถยืนยันได้ว่า นิรมาณกายและสัมโสกกายทั้งสองนี้ ล้วนเป็นส่วนที่แยกออกไปจากธรรมกายเป็นส่วนแยกออกไปทำหน้าที่โปรดสัตว์เป็นแนวคิดที่สามารถ นำไปเชื่อมโยงกับแนวคิดเรื่องการปรารถนาพุทธภูมิเพื่อบรรลุเป็นพระพุทธเจ้าด้วยการบำเพ็ญบารมี เพื่อเป็นพระโพธิสัตว์นั่นเอง และท่านยังได้อธิบายเพิ่มเติมอีกว่า “พระพุทธเจ้าในแต่ละพุทธเกษตร อาจมีลักษณะและคุณสมบัติผิดแผกกันตามความเหมาะสมในการโปรดสัตว์ในพุทธเกษตรนั้นๆ แต่นั่น เป็นเพียงความแตกต่างภายนอกเท่านั้น พระพุทธเจ้าทั้งหมดเปรียบได้กับน้ำในสถานที่ต่างๆ น้ำใน สระย่อมมีรูปร่างแตกต่างจากน้ำในคลอง น้ำในคลองอาจมีลักษณะแตกต่างจากน้ำในบึง น้ำในบึงอาจ มีรูปร่างแตกต่างจากน้ำในแม่น้ำ ความแตกต่างนี้เกิดจากการที่น้ำนั้นต้องปรับตัวให้เข้ากับลักษณะ ของสระ คลอง บึงและแม่น้ำ แต่โดยสาระอันเป็นเนื้อแท้ของน้ำ คือ เป็นน้ำอย่างเดียวกัน”^{๑๔๕} และ ในท้ายที่สุดท่านได้เปรียบเทียบให้เห็นภาพของพระพุทธเจ้าในพุทธเกษตรแม้จะมีมากมายหลาย พระองค์ก็ตาม อาจจะมี ความแตกต่างกันแต่เพียงรูปลักษณะและคุณสมบัติภายนอกเท่านั้น แต่โดยเนื้อแท้พระพุทธเจ้าทั้งหลายที่เป็นมีรูปลักษณะเป็นนิรมาณกายและสัมโสกกายก็ล้วนแต่มา จากธรรมกายเดียวกัน เหมือนกับน้ำแม้จะอยู่คนละสถานที่แต่ก็มีเนื้อแท้ที่เป็นน้ำเช่นเดียวกัน การเปรียบเทียบดังกล่าวนี้ ทำให้เข้าใจได้อย่างชัดเจนว่า ธรรมกายนั้นเป็นสิ่งที่ทำให้เกิดกายทั้งสอง แต่ความแตกต่างของกายทั้งสองนั้นก็ขึ้นอยู่กับบริบทของสถานที่ที่จะไปโปรดสรรพสัตว์ แต่เนื้อแท้ ภายใต้นั้นก็จะไม่มีอะไรที่แตกต่างกันเลย

กล่าวโดยสรุป พุทธปรัชญามหายานนั้นมีหลักตรีกายเป็นกายสามประเภทของพระพุทธเจ้า นิรมาณกาย เกิดจากพระพุทธเจ้าประเภทมานุสสพุทธะเป็นพระพุทธเจ้าที่ปรากฏพระกายเป็นมนุษย์ มีชีวิตอยู่ในโลกมนุษย์นั่นก็คือพระสมณโคดมพุทธเจ้าองค์ปัจจุบันนั่นเอง หรือที่ฝ่ายมหายานเรียกว่า พระศากยมุนีและธรรมกาย ต่อมารู้จักกันในนามของสัมโสกกาย เป็นกายทิพย์ของพระพุทธเจ้า ประเภทยานิพุทธะที่สถิตย์อยู่บนดินแดนพุทธเกษตรบุคคลทั่วไปไม่สามารถที่จะเห็นกายในลักษณะ นี้ได้เว้นไว้แต่ว่าพระพุทธเจ้าประเภทนี้จะมีความประสงค์ที่จะต้องการให้เห็น ในบางครั้งก็อาจจะลงมา ช่วยเหลือสรรพสัตว์ที่สวدمนต์ภาวนาร้องขอความช่วยเหลือ ด้วยเหตุนี้้อาจจะเป็นเหตุผลที่ทำให้ การ เกิดขึ้นของแนวคิดเรื่องตรีกายขึ้นก็เพื่อใช้แนวคิดดังกล่าวนำมาใช้เพื่อจะสร้างความหวัง ความสัมพันธ์ ระหว่างพุทธศาสนิกชนกับพระพุทธเจ้าทั้งหลายให้มีอยู่ต่อไปอันเป็นเหตุหนึ่งที่ทำให้แนวคำสอนของ พุทธปรัชญามหายานมีประชาชนเลื่อมใสและปฏิบัติตามได้ง่ายกว่าพุทธศาสนิกายอื่น

๓.๔ แนวคิดพุทธภาวะหลังปรินิพพาน

เมื่อกล่าวถึงแนวคิดพุทธภาวะหลังปรินิพพานของพุทธปรัชญามหายานนั้น จะเป็นแนวคิด ที่อยู่บนฐานของความเชื่อว่า พระพุทธเจ้าทั้งหลายที่มีชีวิตอยู่ในโลกนี้ ภายหลังจากดับขันธปรินิพพานแล้ว ไม่ได้หายไปไหน แต่จะกลับไปสถิตย์อยู่บนดินแดนอันเป็นทิพยสถานชื่อว่า พุทธเกษตรหรือดินแดนสุขาวดี

^{๑๔๔} สมภาร พรหมทา, พุทธศาสนมหายานนิกายหลัก, อ่างแก้ว, หน้า ๖.

^{๑๔๕} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๖-๗.

ดำรงอยู่เช่นนั้นชั่วนิรันดร์ ไม่มีความเปลี่ยนแปลง ไม่สูญสลายไปตามกาลเวลา ซึ่งเป็นฐานความคิดที่ เกิดสืบเนื่องมาจากแนวคิดเรื่องตรีกายของพระพุทธเจ้าแต่ละประเภทตามที่พุทธปรัชญามหายานได้ สร้างขึ้นดังรายละเอียดที่กล่าวมาแล้วข้างต้น

ด้วยเหตุนี้ แนวคิดความเป็นอยู่ของพระพุทธเจ้าที่ไม่สูญสลายไปตามกาลเวลาใน พุทธปรัชญามหายานนี้ จะมีปรากฏอยู่ในพระสูตรสำคัญ ๕ สูตร ด้วยกัน ซึ่งเนื้อหาในแต่ละสูตร เหล่านี้จะมีลักษณะเหมือนกันที่กล่าวถึงลักษณะของพระพุทธเจ้าที่ไม่ได้สูญสลายไปไหน ยังคงอยู่ใน แดนพุทธเกษตร สถิตย์อยู่ตลอดเวลาและสามารถรับรู้การสักการบูชาของมนุษย์ทั้งหลาย ใจความสำคัญของพระสูตรเหล่านี้มีดังต่อไปนี้

ก. สัทธัมมปุณทริกสูตร เป็นพระสูตรแรกที่แสดงหลักฐานยืนยันว่า พระพุทธเจ้าไม่ได้ดับ สูญสลายไปสิ้นเชิง เพราะพระองค์ได้ตรัสถึงความเป็นอมตะ ไม่สูญสลายไปและการดำรงอยู่ชั่วนิรันดร์ เพื่อช่วยเหลือสรรพสัตว์ทั้งหลายด้วยพระหฤทัยที่เปี่ยมด้วยพระมหากรุณา ความว่า

...เรายังไม่สูญหายไปไหน ยังคงอยู่ที่นี้ (แดนพุทธเกษตร) เพื่อแสดงธรรม ตลอดเวลา ด้วยการใช้พลังทางจิตของเราต่อเหล่าชนผู้เดินทางผิดทั้งหลาย แม้เราจะ อยู่ในที่ไกล แต่พวกเขาทั้งหมดก็ละทิ้ง เพื่อมองเห็นเราพวกเขา มองเราว่าเราได้สูญ สลายไปแล้ว จึงบูชาพระบรมสารีริกธาตุของเราในทุกๆ แห่งด้วยความปรารถนาที่ แสดงออกถึงความหวงแหนทะนุถนอม...แดนสุขาวดีของเราไม่เคยถูกทำลาย ชีวิตของ พระพุทธเจ้าเป็นอมตะ^{๑๔๖}

นอกจากนี้พระองค์ยังตรัสถึงโอกาสที่หมู่มนุษย์ทั้งหลายจะพบพระองค์อีกพร้อมทั้ง พระอรหันตสาวกทั้งหลายบนยอดเขาคิฆมกุฏอันเป็นทิพย์ ถ้ามนุษย์ทั้งหลายเชื่อมั่นและสักการะ พระองค์ด้วยจิตใจที่ซื่อตรง ตั้งใจและความปรารถนาจะพบพระองค์จริงๆ โดยไม่คำนึงถึงชีวิตที่มี ความลำบากของตนเอง เมื่อพิจารณาจากข้อความที่ปรากฏในพระสูตรนี้ ทำให้มองเห็นว่า พระพุทธเจ้านั้นไม่ได้สูญสลายไปไหน ยังสถิตย์อยู่บนดินแดนสุขาวดีดำรงอยู่ด้วยความเป็นอมตะ ถึงแม้ว่าคนทั่วไปบางคนจะเข้าใจว่าพระองค์สูญสลายหายไปแล้วก็ตาม การดำรงอยู่เช่นนี้อาจจะเกิด จากความปรารถนาอันแรงกล้าของพระองค์ที่ปรารถนาจะทำการช่วยเหลือมนุษย์ให้หลุดพ้นจากทุกข์ ทั้งปวง การกระทำเช่นนี้อาจจะเป็นคำตอบต่อข้อสงสัยได้ว่า การที่พระพุทธเจ้าทั้งหลายทรงบำเพ็ญ บารมีมาตลอดสี่อสงไขยแสนมหากัปอันเป็นระยะเวลาที่ยาวนานการบำเพ็ญบารมีดังกล่าวมี วัตถุประสงค์เพื่ออะไร? อาจจะต้องตอบได้ว่า เพื่อจุดประสงค์ในการช่วยสรรพสัตว์ทั้งหลายให้เข้าถึงความ เป็นพระพุทธเจ้าเช่นเดียวกับพระองค์ ดังเช่นพระดำรัสที่พระองค์ได้ตรัสไว้ในตอนหนึ่งของพระสูตร นี้ว่า “...พระพุทธเจ้าในอดีต พยายามอธิบายธรรมให้สรรพสัตว์ทั้งหลายเพื่อจะให้เข้าพุทธภาวะ เมื่อได้ฟัง ธรรมะแล้วสรรพสัตว์ก็ได้เข้าถึงปัญญาที่สมบูรณ์ในที่สุด”^{๑๔๗} ด้วยเหตุนี้ อาศัยความเมตตากรุณาของ พระพุทธเจ้าที่มีต่อสรรพสัตว์จึงเป็นเหตุผลที่ทำให้พระองค์จำเป็นต้องมีสถานะที่เป็นอมตะดำรงอยู่ ชั่วนิรันดร์เพื่อโปรดสรรพสัตว์ต่อไปอย่างไม่วันสิ้นสุด

^{๑๔๖} The Buddhist Text Translation Society (translated from Chinese to English), *The Lotus Sutra*, (Tokyo: Kosei Publishing Company, 1967), pp. 254-255.

^{๑๔๗} Gene Reeves, *The Lotus Sutra*, (Boston: Wisdom Publications, 2008), p. 13.

ข. สรุจมาสูตร เป็นพระสูตรที่ว่าด้วยคุณสมบัติของผู้หาญกล้า เนื้อหาพระสูตรส่วนใหญ่กล่าวถึงการสนทนาระหว่างพระพุทธเจ้ากับพระอานนท์ท่ามกลางพระโพธิสัตว์ พระอรหันต์ เทวดา และมนุษย์ทั้งหลาย ขณะที่พระพุทธเจ้าประทับอยู่ ณ เขตวันมหาวิหาร เมืองสาวัตถี มีประเด็นสำคัญของเนื้อหาพระสูตรจะเกี่ยวกับเรื่องที่ตั้งของจิต ที่รับรู้ของจิต และธรรมชาติของจิต ความไม่เปลี่ยนแปลงของจิต ความเป็นอมตะของจิต และการดำเนินตามวิถีแห่งพระพุทธเจ้าที่แสดงให้เห็นถึงความเป็นอมตะนิรันดรของพระพุทธเจ้า การกลับมาเกิดอีกของพระอรหันต์ และพระโพธิสัตว์ทั้งหลาย เพื่อช่วยเหลือสัตว์โลกทั้งปวงให้พ้นจากทุกข์และเข้าถึงดินแดนพุทธเกษตรเช่นเดียวกับพระองค์ ดังมีเนื้อความที่พระองค์ตรัสกับพระอานนท์ว่า

อานนท์เอ๋ย ภายหลังการปรินิพพานของเราไป เราก็ก็นับสนุนให้เธอ พระโพธิสัตว์มหาสัตว์ตวาส และพระอรหันต์ทั้งปวงมาเลือกเกิดใหม่ในกัลป์สุดท้ายนี้ เพื่อประโยชน์ในการช่วยสัตว์โลกทั้งปวงให้หลุดพ้นไปโดยเฉพาะ เธอควรใช้การจำแลงกายด้วยประการต่างๆ เช่น เป็นสาวก เป็นสามัญชน เป็นพระราชา เป็นเจ้านาย เป็นเสนาบดี เป็นมนุษย์พรหมจรรย์ เป็นมหาดเล็ก และแม้กระทั่งเป็นหญิงเสเพล หญิงหม้าย นักเลงผู้หญิง ขโมย คนฆ่าสัตว์ คนจรจัด ฯลฯ ทั้งนี้เพื่อจะได้เข้าไปปะปนกับคนทุกประเภท และเผยแพร่วิธีหลุดพ้นอันแท้จริงทางพระพุทธศาสนาและสภาพศานติแห่งสมาธิที่จะเกิดขึ้นให้ทราบโดยทั่วถึงกัน เธอจะต้องไม่กล่าวถึงฐานะจริงของตนเอง อันเป็นพระโพธิสัตว์มหาสัตว์ตวาสและพระอรหันต์นั้นเลย^{๑๔๘}

จากเนื้อหาของพระสูตรนี้ ทำให้ทราบได้ว่า พระพุทธเจ้าแม้จะปรินิพพานไปแล้วก็ยังคงสถิตย์อยู่ ณ ดินแดนพระองค์พร้อมด้วยพระอรหันต์สาวกทั้งหลาย โดยทรงรับรู้ความเป็นไปของสรรพสัตว์ทั้งหลายไม่ได้ทอดทิ้งหมู่สัตว์ที่กำลังเสวยความทุกข์อยู่และพร้อมที่จะกลับมาช่วยอยู่ตลอดเวลา พร้อมกันนี้พระองค์ยังสนับสนุนให้พระโพธิสัตว์และพระอรหันต์สามารถกลับมาเกิดในโลกมนุษย์ได้อีก เพื่อช่วยเหลือสัตว์โลกทั้งปวงให้พ้นจากทุกข์เช่นเดียวกับพระองค์ การกลับมาเกิดในโลกมนุษย์นี้พระองค์ยังทรงให้คำแนะนำวิธีการ อาจจะต้องจำเป็นต้องจำแลงเป็นคนประเภทต่างๆ ทั้งที่เป็นดีและไม่ดีก็สามารถที่จะเป็นได้ เพื่อจะได้เข้าไปปะปนกับคนทุกประเภท เหตุผลของการกระทำดังกล่าวก็เพื่อช่วยให้ทุกคนนั้นสามารถรู้ถึงวิธีการที่จะพ้นทุกข์ได้

ผู้วิจัยมองว่า จากเนื้อความในพระสูตรนี้ทำให้ทราบว่า เหตุใดแนวคำสอนของพุทธปรัชญามหายานจึงเป็นที่นิยมและศรัทธาของพุทธศาสนิกชนส่วนใหญ่ อาจเป็นเพราะพุทธปรัชญามหายานมีแนวคำสอนที่เป็นไปเพื่อประโยชน์ของมหาชนมุ่งเน้นในการช่วยเหลือเป็นสำคัญ แม้จะจากโลกนี้ไปแล้วก็ยังไม่หยุดคิดที่จะช่วยเหลือ การเกิดขึ้นของพระพุทธเจ้าทั้งหลายรวมถึงพระโพธิสัตว์ทั้งหลายก็เพื่อจะมาเป็นผู้ช่วยเหลือสรรพสัตว์นั่นเอง อีกมุมมองหนึ่งแนวคิดในลักษณะนี้ของพุทธปรัชญามหายานจะทำให้เกิดความสัมพันธ์ที่แนบแน่นระหว่างพระพุทธเจ้ากับศาสนิกชนเกิด

^{๑๔๘} สมัคร บุราวาศ, **ปรัชญามหายานของลัทธิตถะ**, พิมพ์ครั้งที่ ๓, (กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์ศยาม, ๒๕๕๒), หน้า ๓๖๕.

ความรู้สึกที่อบอุ่นไม่รู้สึกโดดเดี่ยว เพราะทุกคนต่างก็เชื่อว่าพระพุทธเจ้าทั้งหลายไม่ได้หายไปไหน ยังดำรงอยู่เพื่อหยิบยื่นความช่วยเหลือคอยให้ความดูแลเอาใจใส่อยู่ตลอดเวลา

ในทางกลับกัน แนวคิดลักษณะดังกล่าวอาจจะเป็นการสร้างการคาดหวังของศาสนิกชน มากจนเกินไปอันนำไปสู่ความเป็นคนที่ไม่เข้มแข็ง เพราะแม้แต่รอคอยความหวังการช่วยเหลือจาก บุคคลอื่นมากเกินไป อันอาจเป็นเหตุไม่ต้องการที่จะกระทำอะไรด้วยความเพียรของตนเอง ยิ่งไปกว่านั้น การมีแนวคิดเช่นนี้ อาจเป็นเหตุผลประการหนึ่งที่ทำให้พุทธศาสนิกชนมหายานหันมาให้ความสำคัญ ต่อการประกอบพิธีกรรม เน้นการสวดอ้อนวอนเพื่อความช่วยเหลือจากพระพุทธเจ้าหรือพระโพธิสัตว์ ทั้งหลายเพื่อปรารถนาในการเข้าถึงดินแดนพุทธเกษตร ความจริงแล้วพระสูตรนี้พระองค์ยังได้แสดง หลักการดำเนินชีวิตตามแนวทางที่ถูกต้อง นั่นคือการดำเนินตามหลักไตรสิกขาเพื่อให้ชีวิตของสรรพสัตว์ ทั้งที่ปฏิบัติตามมีความเป็นอิสระปราศจากความมัวเมาและอุปสรรคทั้งหลาย

ค. ตถาคตตรรกสูตร^{๑๔๙} เป็นพระสูตรที่ว่าด้วยตถาคตตรรก หรือพุทธภาวะที่มีอยู่ใน ภายในของสรรพสัตว์ทั้งหลายที่สามารถพัฒนาไปสู่ความเป็นพระพุทธเจ้าได้ทุกคน เป็นการยืนยันว่า สรรพสัตว์สามารถเป็นพระพุทธเจ้าด้วยกันทั้งหมดและเชื่อว่าพระพุทธเจ้านั้นมีมากมายกว่าเม็ดทราย ในแม่น้ำคงคา แต่บางคนอาจจะไม่สามารถมองเห็นได้เพราะถูกกิเลส ตัณหา และอวิชชาห่อหุ้มปกปิดไว้ จะต้องได้รับการแนะนำจากพระโพธิสัตว์หรือพระพุทธเจ้าจึงจะทราบแนวทางปฏิบัติที่ถูกต้องได้ อย่างไรก็ตาม เมื่อผู้นั้นสามารถทำลายเครื่องห่อหุ้มทั้งหลายเหล่านี้ได้แล้วย่อมสามารถเข้าถึงพุทธภาวะ ที่มีอยู่ในภายในของตนเองได้ นั่นหมายความว่าความเป็นพระพุทธเจ้าเป็นอมตะ เพราะเป็นสิ่งที่มิได้อยู่ และปรากฏอยู่ในภายในของสรรพสัตว์ทุกหมู่เหล่าไม่ใช่มีเฉพาะในพระศากยมนิพระพุทธเจ้าหรือ พระอมิตาภพุทธเจ้าเท่านั้น และพุทธภาวะนั้นจะไม่ดับหรือสูญสลายไปพร้อมกับการปรินิพพานหรือการ ลื่นไถลของบุคคลใดทั้งสิ้น ข้อยืนยันเช่นนี้มีปรากฏอยู่ในพระสูตรนี้ ซึ่งแสดงการเปรียบเทียบพุทธภาวะหรือ ตถาคตตรรกไว้ ด้วยอุปมา ๔ ประการ ได้แก่

๑. เปรียบเหมือนดอกไม้ที่แห้งใกล้จะร่วงโรย ก่อนที่กลีบดอกไม้ร่วงหล่น พระพุทธเจ้า ทอดพระเนตรเห็นตถาคตที่ไม่แปดเปื้อนนั่นก่อนที่กลีบดอกไม้ที่แห้งใกล้จะร่วงโรยนั้นจะถูกเปิดออก

๒. เปรียบเหมือนน้ำผึ้งบริสุทธิ์ที่มีอยู่ในถ้ำหรือบนต้นไม้ถูกห่อหุ้มล้อมด้วยผึ้งนับประมาณมิได้ ผู้มีปัญญาได้ขจัดผึ้งผึ้งทั้งหลายออกแล้วก็จะได้น้ำผึ้งมารับประทานและได้แบ่งปันแก่คนอื่น ทั้งใกล้และไกล

๓. เปรียบเหมือนข้าวที่ยังไม่ได้สีเปลือกออก คนโง่เขลาไม่รู้คุณค่าต่างทอดทิ้ง แต่เมื่อขจัด เปลือกนอกออกแล้วย่อมจะได้เมล็ดใหม่ที่นำมาใช้ประโยชน์ได้

๔. เปรียบเหมือนทองคำบริสุทธิ์ที่ตกหล่นไปในที่สกปรกไม่ปรากฏหลายปี ทองคำแท้ ก็ไม่สลายไป แต่ไม่มีใครรู้ ไม่มีใครพิสูจน์ได้ว่า ในกองที่สกปรกมีทองคำบริสุทธิ์อยู่ สิ่งสกปรกนั้น เปรียบเหมือนกองกิเลส ส่วนทองคำแท่นั้นเปรียบเหมือนตถาคตตรรก พระตถาคตแสดงธรรมเพื่อให้ เวไนยสัตว์ขจัดกองกิเลสให้บรรลุความเป็นพระพุทธเจ้าได้

^{๑๔๙} The Tathagatagarbha Sutra, translated by William H. Grosnik in www.empty univeres.com.

๕. เปรียบเหมือนบ้านของคนยากจนที่มีรัตนะมีสมบัติที่มีค่ายิ่ง สมบัตินั้นไม่สามารถบอกได้ว่าฉันอยู่ที่นี้ให้ช่วยเอาไปด้วย ไม่มีใครหามาหาสมบัติที่ซ่อนอยู่ได้ฉันใด สัตว์ทั้งหลายก็ฉันนั้นแม้มีตถาคตครรภ์อยู่ภายในแต่ลุ่มหลงในกามคุณ ๕ ทำให้เวียนว่ายตายเกิดในสังสารวัฏ พระพุทธเจ้าอุบัติขึ้นมาเพื่อแสดงเพื่อเปิดเผยตถาคตครรภ์ที่อยู่ภายในของเวไนยสัตว์ทั้งหลายนั้น เมื่อเวไนยสัตว์มีศรัทธาปฏิบัติตามกระทำปัญญาให้บริสุทธิ์แล้วย่อมพบกับตถาคตครรภ์นั้นด้วยตนเอง

๖. เปรียบเหมือนเมล็ดมะม่วงที่ยังไม่เสีย สามารถนำไปปลูกลงพื้นดินและเจริญเติบโตเป็นต้นไม้ใหญ่ได้ เมล็ดที่อยู่ในผลไม้ คือ ตถาคตครรภ์ ส่วนเปลือกนอกที่ห่อหุ้ม คือ กิเลส เมื่อขจัดหรือทุบเปลือกออกก็สามารถนำเมล็ดไปปลูกได้

๗. เปรียบเหมือนคนอุ้มรูปหล่อทองคำแท้ไปยังเมืองอื่น ต้องเดินผ่านสถานที่ที่เต็มไปด้วยอันตรายเพราะกลัวจะถูกคนจับปล้นจึงใช้ผ้าขี้ริ้วมาห่อหุ้มไว้ เพื่อไม่ให้คนรู้ในระหว่างทาง คนนั้นตายลงอย่างกะทันหันรูปหล่อทองคำนั้นก็ถูกทิ้งในระหว่างทาง คนเดินผ่านไปมาต่างเหยียบย่ำ เพราะเห็นว่าเป็นของสกปรก คนที่มีตาทิพย์จึงจะเห็นว่าภายในของสกปรกนั้นมีทองคำแท้ซ่อนอยู่ เขาได้เห็นแล้วทำทองคำนั้นให้ปรากฏผู้ที่พบเห็นต่างก็มาทำสักการะ

๘. เปรียบเหมือนหญิงมีครรภ์ มีรูปร่างอัปลักษณ์ เป็นที่รังเกียจของคนทั่วไป แต่เด็กที่อยู่ในครรภ์เป็นผู้มีบุญมาก ภายหลังจะได้เป็นพระเจ้าจักรพรรดิราชปกครองโลกทั้ง ๔ แต่คนทั้งหลายไม่รู้ต่างคิดว่าหญิงนี้เป็นคนชั้นต่ำ คลอดบุตรออกมาบุตรนั้นก็จะเป็นคนต่ำต้อยเช่นเดียวกัน

๙. เปรียบเหมือนช่างหลอมทอง เมื่อหลอมเสร็จแล้วคว่ำลงและวางไว้บนพื้นดิน แม้ว่าช่างนอกอาจจะไม่สะอาดอาจเปื้อนไปด้วยสิ่งปฏิกูล แต่ช่างในยังคงเดิม เมื่อถูกทรายหรือเปิดออกสีของทองย่อมส่องแสงประกายเหลืองอร่ามไปทั่ว

จากข้ออุปมาดังกล่าวข้างต้นนี้ นับเป็นการเปรียบเทียบให้เห็นตถาคตครรภ์ หรือพุทธภูษานนั้นได้อย่างชัดเจนเป็นสิ่งที่มิได้อยู่ในตัวของสรรพสัตว์ทั้งหลาย แต่การที่จะมองเห็นได้นั้นก็ขึ้นอยู่กับศักยภาพของแต่ละคน ถ้าถือเอาตามหลักการนี้ พระพุทธเจ้าตามที่คณะของพุทธปรัชญามหายานจึงมีจำนวนมากนับไม่ถ้วนเพื่อรองรับแนวคิดดังกล่าว มิเช่นนั้นแล้ว อาจจะไม่มีความเป็นไปได้ว่าเมื่อทุกคนสามารถสำเร็จเป็นพุทธเจ้าได้จริงตามนั้นแล้ว ภายหลังเมื่อดับขันธจะไปดำรงชีวิตอยู่ ณ ที่แห่งใด ซึ่งการอธิบายในลักษณะนี้จึงเป็นการสอดคล้องกับแนวคิดเรื่องพุทธเกษตรได้เป็นอย่างดี

ง. สุขอายุหสูตร เป็นพระสูตรที่กล่าวถึงแดนสุขาวดีที่พระพุทธเจ้าพระนามว่า อมิตาภะประทับอยู่พร้อมด้วยพระพุทธเจ้า พระอรหันตสาวก และพระโพธิสัตว์ทั้งหลายเป็นดินแดนที่เต็มไปด้วยความสุขปราศจากความทุกข์ จึงเป็นที่ปรารถนาของพุทธศาสนิกชนเป็นอย่างมากที่จะไปอยู่ร่วมกับพระพุทธเจ้าพระองค์นี้และพระพุทธเจ้าองค์อื่นๆ ซึ่งมีอยู่มากมายกว่าเม็ดทรายในแม่น้ำคงคา เนื้อหาในพระสูตรได้กล่าวยืนยันว่า ภายหลังการปรินิพพานแล้วพระพุทธเจ้าทั้งหลายไม่ได้สูญสลายไปไหน แต่พระองค์ได้เสด็จขึ้นไปประทับอยู่ที่ดินแดนของพระพุทธเจ้าเรียกว่าพุทธเกษตรที่ชื่อว่า สุขาวดี ที่ตั้งอยู่ทางด้านทิศตะวันตก อันเป็นสถานที่ที่เต็มไปด้วยความสุขปราศจากความทุกข์ทั้งหมด มีพระพุทธเจ้าพระนามว่า อมิตาภะ ประทับเป็นประธานและแสดงธรรมอยู่ตลอดเวลาจนกระทั่งถึงปัจจุบัน เพราะชีวิตของพระองค์เป็นอมตะดังเช่นข้อความที่ปรากฏในพระสูตรนี้ว่า

ชีวิตของพระพุทธเจ้าพระองค์นี้และสาวกของพระองค์เป็นอมตะด้วย
 สุกจะคำนวณนับได้ เพราะเหตุนี้ พระองค์จึงมีพระนามว่าอมิตาภะ นับเป็นเวลา

๑๐ กลับผ่านไปแล้ว ที่พระองค์เข้าถึงความเป็นพระพุทธเจ้า สารีบุตร พระพุทธเจ้า พระองค์นี้มีพระสาวกจำนวนมากนับไม่ถ้วนและบรรดาพระสาวกทั้งหมดนั้นต่างก็เข้าถึงความเป็นพระอรหันต์มีจำนวนมากนับไม่ได้เช่นกัน พร้อมทั้งพระโผติสัตว์ทั้งหลายด้วย ดังนั้น สารีบุตร แคนสุชาวดีถูกเนรมิตขึ้นเพื่อเป็นสถานที่ทิพยวิมานอันยอดเยี่ยม ด้วยพระบารมีของพระอมิตาภพุทธเจ้า^{๑๕๐}

ยิ่งไปกว่านั้น บนแดนสุชาวดีนี้ยังมีพระพุทธเจ้าที่มีชื่อต่างๆ ประทับอยู่เป็นจำนวนมาก ในทิศใต้ ทิศตะวันตก ทิศเหนือ และทิศตะวันออก เพราะตามข้อความที่ปรากฏในพระสูตรนี้ พระพุทธเจ้ามีมากมาย รวมถึงพระสาวกที่เป็นพระอรหันต์จำนวนมากนับไม่ได้เช่นกันและที่สำคัญ ศาสนิกชนทั้งหลายก็สามารถที่จะปรารถนาไปยังเกิดบนดินแดนนี้ได้เพียงเพราะมีความศรัทธาอย่างมั่นคงในพระสูตรนี้ และเอ่ยพระนามของพระอมิตาภพุทธเจ้าหรือสวดอ้อนวอนว่า “ขอให้สรรพสัตว์ทั้งปวงผู้มีศรัทธาในพระสูตรนี้ ซึ่งได้สวดอ้อนวอนต่อพระองค์ผู้ประทับอยู่ในแดนสุชาวดี จงได้รับการปกป้อง คุ้มครอง ช่วยเหลือจากพระพุทธเจ้าทั้งหลายด้วยเทอญ”

จากข้อความนี้ ทำให้ทราบถึงสาเหตุที่ทำให้พุทธศาสนิกชนฝ่ายมหายานมีความศรัทธาและมักชื่นชอบในการสวดมนต์ภาวนาในลักษณะของการอ้อนวอนขอความช่วยเหลือ เพราะการมีแนวคิดที่เชื่อว่า พระพุทธเจ้าทรงเป็นอมตะดำรงอยู่ชั่วนิรันดร์ นอกจากนี้พระองค์ยังมีอำนาจที่จะให้ความช่วยเหลือต่อมนุษย์ผู้สวดมนต์ภาวนาระลึกถึงพระองค์อย่างมั่นคงสม่ำเสมอไม่ขาดทำให้สามารถเข้าถึงแดนสุชาวดีอันเต็มเปี่ยมไปด้วยความสุขนั้นได้ การกระทำเช่นนี้เป็นาง่ายเพราะไม่ต้องอาศัยความพากเพียรหรือกระทำความดีด้วยตนเองหรือด้วยการพึ่งตนเองเลยแต่อย่างใด

อย่างไรก็ตาม เป็นที่น่าสังเกตว่า แนวคิดที่สนับสนุนให้มีศรัทธาต่อพระพุทธเจ้าในลักษณะของการสวดมนต์ภาวนาเพื่ออ้อนวอนขอความช่วยเหลือต่อพระพุทธเจ้าที่ดำรงอยู่บนดินแดนสุชาวดี เช่นนี้จะมีลักษณะที่ไม่ต่างไปจากแนวคิดของศาสนาเทวนิยมที่เชื่อในอาณาจักรของพระพรหมหรือพระเจ้าในฐานะเป็นผู้สร้างผู้พิทักษ์สรรพสัตว์ทั้งหลายอย่างเช่น ศาสนาพราหมณ์ ที่มีมาก่อนพุทธศาสนา จะเกิดขึ้นในชมพูทวีป เป็นสิ่งที่ไม่อาจจะปฏิเสธได้ว่า การกระทำตามแนวคิดของพุทธปรัชญามหายานในลักษณะนี้เป็นเหตุให้แนวคิดของพุทธปรัชญามหายานได้ย้อนกลับไปสู่ความเชื่อเดิมอย่างเช่นที่เคยมีมาก่อนพระพุทธศาสนาจะเกิดขึ้น ไม่ต้องสงสัยเลยว่าความคล้ายเช่นนี้อาจจะเป็นเพราะอิทธิพลแนวความคิดของศาสนาพราหมณ์ที่เข้ามาแทรกอยู่ในแนวคิดของพุทธปรัชญามหายาน หลังจากการปรินิพพานของพระพุทธเจ้าเพียง ๘๐๐ ปี เท่านั้น เมื่อมองย้อนไปในประวัติศาสตร์แล้ว จะเห็นได้ว่าในพุทธศตวรรษที่ ๑๔ อันเป็นยุคของท่านคังกราจารย์^{๑๕๑} นักปรัชญาฮินดูที่มีชื่อเสียงโด่งดังที่สุด และได้รับการยกย่องมากที่สุด เป็นผู้ที่สร้างแนวคิดใหม่เพื่อปรับปรุงศาสนาพราหมณ์ด้วยการสร้างพระพุทธเจ้าให้เป็นเพียงองค์อวตารบางหนึ่งของพระนารายณ์เท่านั้น จนกระทั่งสามารถกลืนศาสนาพุทธได้ในที่สุด

^{๑๕๐} F.Max Muller, *The Five Pure Land Sutras: The Larger Sukhavati-vyuhā*, (Taiwan: The Corporate Body of the Buddha Educational Foundation, 1990), pp. 103-109.

^{๑๕๑} สุนทร ธิรังษี, *ปรัชญาฮินดู: ประวัติและลัทธิ*, อ่างแล้ว, หน้า ๒๘๗.

จ. มหาปริณิรวาณสูตร เป็นพระสูตรที่ว่าด้วยเรื่องการปรินิพพานของพระศากยมุนีพุทธเจ้า ได้กล่าวถึงแนวคิดของความเป็นพระพุทธรูปที่ปรินิพพานนั้นเป็นเพียงการเปลี่ยนสภาวะของนิรมาณกาย อันเป็นพระวรกายเนื้อที่ได้รับการถวายพระเพลิงไปแล้วหลังพุทธปรินิพพาน ๓ วัน แต่พระวรกายที่แท้จริง คือ สัมโภคกายและธรรมกายนั้นยังคงดำรงอยู่เป็นอมตะชั่วนิรันดร์บนแดนพุทธเกษตรหรือแดนสุขาวดี แวดล้อมด้วยพระพุทธรูป พระอรหันตสาวก และพระโพธิสัตว์ทั้งหลายและพระองค์ก็รับรู้การแสดงความเคารพสักการะ การสวดอ้อนวอนและความเป็นไปของสัตว์โลกทั้งหลายอยู่ตลอดเวลา พระองค์ไม่ได้สูญหายไปไหนยังคงอยู่ในสภาวะที่เป็นทิพย์ トラบเท่าถึงวันนี้ ซึ่งเนื้อหาดังกล่าวนี้มีความแตกต่างจากมหาปริณิพพานสูตรของฝ่ายพุทธปรัชญาเถรวาท เพราะในพุทธปรัชญาเถรวาทนั้นจะกล่าวถึงพระพุทธรูปว่าปรินิพพานไปแล้วก็ดับสูญสลายไปไม่มีที่อยู่ที่อาศัยอีกต่อไป

เนื้อความในมหาปริณิรวาณสูตร จะกล่าวถึงพระพุทธรูปที่เป็นพุทธรูปภาวะอมตะ ไม่สูญสลายไปไว้อย่างชัดเจน ความว่า

ธาตุแห่งความเป็นพระพุทธรูปที่มีอยู่ภายในสรรพสัตว์ทั้งหลายมีลักษณะเป็นอัตตา (self) คือ ตัวตนที่แท้จริงของสรรพสัตว์ทั้งหลายเป็นอมตะ (eternal) ไม่มีความเปลี่ยนแปลงไม่สามารถทำลายได้ บริสุทธิ์ตามธรรมชาติดั้งเดิมและพร้อมที่จะได้รับการพัฒนาให้กลายเป็นพระพุทธรูปได้

แต่ที่สรรพสัตว์ไม่สามารถพบเห็นได้เพราะถูกปกปิดไว้ด้วยกิเลสทั้งหลาย ดังที่พระพุทธองค์ตรัสตอบพระโพธิสัตว์กัสยปะที่ได้ทูลถามว่า “ข้าแต่พระโลกนาถ ในธาตุ ๒๕ อย่าง มีตัวตนอะไรอยู่” พระองค์ตรัสตอบว่า “สัตบุรุษ อัตตา (Sefe) หมายถึง พุทธรูป สรรพสัตว์ทั้งหลายมีธาตุแห่งความเป็นพระพุทธรูปอยู่นี้คืออัตตา แต่ละอัตตาเป็นจุดเริ่มต้นของสรรพสิ่งที่ถูกครอบงำด้วยมายาหรือสิ่งล่อลวงทั้งหลาย ทำให้สิ่งนี้มนุษย์ทั้งหลายจึงไม่สามารถเห็นได้”^{๑๕๒}

หลังจากนั้น พระองค์ได้แสดงพุทธรูปภาวะที่ซ่อนอยู่ในสรรพสัตว์แต่สรรพสัตว์ทั้งหลายไม่รู้ด้วยอุปมา ๕ อย่าง ได้แก่

๑. อุปมาด้วยเรื่องสตรียากจนที่มีทองคำที่ถูกเก็บซ่อนอยู่ในบ้าน นางไม่รู้ คนอื่นก็ไม่รู้ ต่อมามีคนแปลกหน้าผู้ที่มีความสามารถมาหาพบและชี้ให้นางดู นางจึงรู้และนับถือบุคคลนั้น

อุปมาในข้อนี้ ทองคำก็คือความเป็นพระพุทธรูปหรือพุทธรูปภาวะ คนแปลกหน้าก็คือตถาคตเจ้า และสตรีที่ยากจนก็คือสรรพสัตว์ทั้งหลายที่ถูกครอบงำด้วยอำนาจกิเลสทั้งหลาย

๒. อุปมาด้วยเรื่องสตรีผู้มีบุตรยังเล็กและกำลังป่วยอยู่ ต่อมาเมื่อมีความสามารถคนหนึ่งมาตรวจและปรุรงยา ๓ ขนาน ที่ประกอบด้วยเนยเหลว น้านม และลูกกวาดดั่งเม พร้อมกำชับว่า เมื่อบุตรเธอรับประทานยาแล้วไม่ต้องให้น้านมในบางครั้ง เมื่อยาออกฤทธิ์แล้วจึงค่อยให้น้านม นางได้ปฏิบัติตามด้วยการปรุรงยาที่มีรสขมลงในขวดนมและบอกลูกว่า อย่าแตะต้องนะ เพราะหัวจุกนมนี้ อันตราย ลูกของนางซึ่งกำลังหิวและต้องการนมมาก พอได้ยินคำว่า อันตราย จึงวิ่งหนีไป เมื่อยาออกฤทธิ์ นางได้ล้างหัวจุกนมและเรียกลูกมารับประทาน เด็กทั้งที่หิวจัด แต่เพราะได้ยินคำว่า อันตราย

^{๑๕๒} Kosho Yamamoto, *The Mahayana Mahaparinirvana Sutra*, (London: Nirvana Publications, 1999-2000), p. 3.

จึงไม่มารับประทาน นางจึงพูดเกลี้ยกล่อมว่า แม่แค่นี้ให้หนูรับประทานยา แม่แกล้งพูดว่ามีอันตราย แต่ในขณะที่หนูรับประทานยา แม่ได้ล้างมันออกหมดแล้ว ลูกของนางจึงค่อยๆ เดินกลับมาและรับประทานยานั้น

ในอุปมาข้อนี้เป็นการแสดงให้เห็นถึงการที่พระตถาคตเจ้าได้แสดงหลักอนัตตา (No-self) การมีวิธีปฏิบัติเช่นนั้น สรรพสัตว์ทั้งหลายได้สลัดจิตใจที่ยึดติดในความมีตัวตนออกไปและบรรลุพระนิพพานทั้งหมดนี้ เพื่อให้บุคคลสลัดแนวคิดที่ผิดออกไป เพื่อแสดงแนวทางและยืนยันวิธีการที่ว่าแล้ว เพื่อแสดงให้เห็นว่า พวกเขายึดติดต่อความมีตัวตน ซึ่งสิ่งที่มีในโลกนี้ล้วนแต่เป็นมายาและไม่จริงทั้งหมดและให้ปฏิบัติตามหลักอนัตตาและชำระอดีตของตัวนั้นให้บริสุทธิ์ กรณีนี้เปรียบเสมือนสตรีที่ใส่ของขมไว้บนจุกหัวนม เพราะความรักที่มีต่อเด็ก กรณีของพระตถาคตเจ้าที่กล่าวว่า สิ่งทั้งปวงไม่มีตัวตน เพื่อให้การปฏิบัติเป็นโมฆะ เช่นเดียวกันเหมือนกรณีของสตรีที่ล้างหัวจุกนมแล้ว เรียกบุตรมาดื่มน้ำนม กรณีของพระองค์ที่ตรัสเรื่องพุทธภาวะ เพราะพุทธภาวะนั้น ภิกษุทั้งหลายไม่กลัวแน่นอน เช่นเดียวกับกรณีของเด็กที่ได้ยินเสียงของมารดาแล้วเข้ามาอย่างซ้ๆ และดื่มน้ำนมนั้น เช่นเดียวกับกรณีของภิกษุทั้งหลายควรจะรู้เป็นอย่างดีว่า พระตถาคตไม่ได้ซ่อนอะไรไว้

๓. อุปมาด้วยเรื่องสมาชิกในครอบครัวของนักมวยปล้ำผู้ยิ่งใหญ่ (the household of a king a great wrestler) อุปมานี้เกิดขึ้นเพราะพระโพธิสัตว์มหาภิกษุปะได้ทูลถามด้วยความสงสัยหลายอย่างเกี่ยวกับเรื่องความมีอยู่จริงของอัตตา (Self) ว่า ในเมื่อมีแนวคิดเรื่องอัตตานี้แล้วทำไมในเวลาที่เกิดขึ้นมา จึงไม่มีความรู้อะไรเลย ถ้ามีอัตตาจริงเด็กจะต้องรู้ เมื่อเขาได้มาอุบัติในโลกนี้ด้วยเหตุนี้ เราจึงรู้ว่า ไม่มีอัตตา (No-Self) เพราะถ้าอัตตาดำรงอยู่อย่างไม่มีที่สิ้นสุดจะไม่มีความรู้ อะไรที่สูญหายไป ถ้าสรรพสัตว์ทั้งหลายเป็นเจ้าของความเป็นพระพุทธเจ้า (the Buddha Nature) อย่างเป็นอมตะชัณริรันดรแล้ว จะไม่มีการเปลี่ยนแปลงอะไรถ้าไม่มีการถูกทำลาย จะมีความแตกต่างกันระหว่างกษัตริย์ พราหมณ์ แพศย์ ศูทร จัณฑาล และสัตว์เดรัจฉานอย่างไร ? เพราะการให้ผลของกรรมมีหลากหลาย จึงมีความแตกต่างกันในชีวิตของสัตว์ทั้งหลาย ซึ่งความสงสัยเหล่านี้พระพุทธเจ้าได้ตรัสตอบด้วยการยกอุปมาเรื่องสมาชิกในครอบครัวนักมวยปล้ำผู้ยิ่งใหญ่

โดยมีเนื้อหาสรุปว่า นักมวยปล้ำคนหนึ่งมีลูกปัดเป็นประกายวาวเหมือนเพชรประดับอยู่บนหน้าผาก ขณะที่เขาได้ปล้ำกับนักมวยปล้ำคนอื่น ศรีษะของนักมวยปล้ำนั้นได้สัมผัสกับลูกปัดนั้น ลูกปัดนั้นได้เข้าไปในเนื้อและไม่มีใครรู้ว่ามันหายไปไหน จนกระทั่งมีหมอที่เก่งกาจคนหนึ่งมารักษา และบอกว่าลูกปัดนั้นไม่ได้หายไปไหน แต่เข้าไปอยู่ในเนื้อใต้ผิวหนังขณะที่สองคนนี้ปล้ำกันอยู่ ตอนแรกเขาไม่เชื่อคำของหมอนั้น จนกระทั่งหมอได้นำกระจกมาให้เขาส่องดูเขาจึงเห็นลูกปัดฝังอยู่ใต้ผิวหนัง

กรณีนี้เช่นเดียวกันกับความเป็นพระพุทธเจ้าที่มีอยู่ภายในของสรรพสัตว์ทั้งหลาย เพราะพวกเขาไม่ได้ใกล้ชิดครูที่ดีที่สุด จึงไม่สามารถมองเห็นความเป็นพระพุทธเจ้าที่อยู่ภายในตนเองได้ แม้มันจะมีอยู่ก็ตามและเพราะพวกเขาถูกรอบงำด้วยความโลภ ความโกรธ และความหลง จึงไปเกิดในนรกบ้าง เป็นสัตว์เดรัจฉานบ้าง เป็นเปรตบ้าง อสุรกายบ้าง คนจันฑาลบ้าง หรือบางครั้งก็ไปเกิดในตระกูลกษัตริย์ พราหมณ์ แพศย์ และศูทร แต่เมื่อภพามาทั้งหลายถูกกำจัดออกไป ความรู้ ความสว่างไสวก็เกิดขึ้น เปรียบเสมือนเมื่อนักมวยปล้ำเห็นเพชรในกระจกแล้วเพราะมีหมอที่เก่ง (พระพุทธเจ้า) ได้แนะนำวิธีการดูให้

๔. อุปมาด้วยยาที่มีรสอร่อย มีสาระสำคัญโดยสรุปว่า ณ ป่าหิมพานต์ มียาขนานหนึ่ง มีชื่อเรียกว่า “ยารสอร่อย” มีรสชาติหวานมาก มันเจริญเติบโตขึ้นในระหว่างแมกไม้ทั้งหลาย ซึ่งคนไม่สามารถมองเห็นได้โดยง่าย หลายวันผ่านไปมีพวกชาวเขาที่อาศัยอยู่บริเวณนั้นและในโพรงไม้ของป่าหิมพานต์ได้นำมันไปทำเป็นยา เมื่อมันสุกงอมแล้วได้ลอยขึ้นไปและเข้าไปในโพรงไม้มันมีรสชาติดีเหมือนเดิม แต่เมื่อพระราชาสวรรคต ยาขนานนี้ได้กลายเป็นของมีรสเปรี้ยว เค็ม หวาน ขม หรือร้อน หรือเบาบาง นี่คือนิสัยที่มีรสชาติแตกต่างกันในสถานที่ต่างกัน แต่รสชาติเดิมยังคงอยู่ในภูเขา เช่นเดียวกันกับความเจริญเติบโตของสิ่งมอมเมาทั้งหลาย สรรพสัตว์ทั้งหลายถูกห่อหุ้มอยู่ในอวิชชา จึงไม่หวังที่จะเห็นรสของสิ่งที่อาศัยอยู่ของพุทธภาวะ (The undisclosed the store of the Tathagata) ที่ยังไม่เปิดเผยออกมาด้วยการปรากฏตัวของโมหะ รสชาติ (กำเนิด) หลากหลายจึงมาปรากฏ เช่น อาณาจักรของนรก สัตว์เดรัจฉาน เปรต เทวดา มนุษย์ บุรุษ สตรี ไม่ใช่บุรุษ ไม่ใช่สตรี กษัตริย์ พราหมณ์ แพศย์ และศูทร

ท่านได้สรุปลักษณะของความเป็นพระพุทธเจ้าว่า เป็นสิ่งที่แข็งแกร่ง และมีพลังพิเศษ ยากที่จะทำลายได้ ดังนั้น จึงไม่มีใครที่จะสามารถฆ่ามันได้ ไม่เคยมีอะไรที่จะทำลายความเป็นพระพุทธเจ้าได้ ธรรมชาติของตนเองเป็นสิ่งไม่มี แต่มีที่อยู่อาศัยที่ยังไม่ได้เปิดเผยของพุทธภาวะ บุคคลจะสามารถเห็นมันได้ต่อเมื่อได้เข้าถึงการรู้แจ้ง (โพธิ) ที่ไม่เกินวิสัย เพราะฉะนั้น จึงไม่มีอะไรที่จะฆ่ามันได้ ไม่มีกรรมที่ส่งผลให้เกิดใหม่จากการกระทำชั่ว อย่างไรก็ตาม ความเป็นพระพุทธเจ้าอาศัยอยู่ในชั้น ๕ ถ้าชั้น ๕ ถูกทำลายลงไป นี่คือการฆ่าความเป็นพระพุทธเจ้า ถ้าบุคคลหนึ่งได้ทำลายสิ่งมีชีวิตหนึ่ง คนหนึ่งที่ได้รับกรรมในอาณาจักรแห่งความชั่วด้วยการให้ผลของกรรม คนหนึ่งเคลื่อนย้ายไปสู่ความเป็นกษัตริย์ พราหมณ์ แพศย์ ศูทร จันฑาล บุรุษ สตรี ไม่ใช่สตรี ไม่ใช่บุรุษ และธาตุ ๒๕ ที่แตกต่างกัน

๕. ความเป็นพระพุทธเจ้าเปรียบเหมือนเพชร เพราะเป็นสิ่งที่แข็งแกร่ง มนุษย์และเทวดาทั้งหลายไม่สามารถทำลายได้ ซึ่งแตกต่างจากชั้น ๕ ที่มีการเกิดขึ้นและดับไปเป็นธรรมดา เพราะว่าอัตตาที่แท้จริงของความเป็นพระพุทธเจ้าก็เหมือนเพชรที่ไม่สามารถบดทำลายได้เราเรียกการทำลายชั้น ๕ ว่าเป็นการฆ่าชีวิต แต่คำสอนของพระพุทธเจ้าไม่ได้อยู่ในขอบเขตของการมีชีวิตใหม่^{๑๕๓}

เมื่อพิจารณาจากข้อความในพระสูตรนี้ ก็จะเห็นถึงลักษณะบางประการของเนื้อหาคำที่ไม่แตกต่างจากพระสูตรอื่นๆ ที่ได้กล่าวมาแล้วนั้น แต่ละสูตรจะมีลักษณะตรงกันในเรื่องที่ต่างก็ยอมรับในความมีอยู่อย่างนิรันดร์ของพระพุทธเจ้าที่ภายหลังจากดับขันธปรินิพพานจากโลกนี้ไปแล้ว จะละทิ้งพระวรกายที่เป็นกายเนื้อ คือ นิรมาณกายแล้วกลับไปสู่ร่างกายอันเป็นทิพย์ คือ สัมโภคกาย ดำรงอยู่บนดินแดนพุทธเกษตรตราบชั่วกาลนานไม่มีสูญสลายไปไหนอีก

จะเห็นได้ว่า หลักการของพระสูตรทั้งหลายในพุทธปรัชญามหายานที่ผู้วิจัยได้นำมากล่าวทั้งหมดนี้ สามารถเป็นเครื่องยืนยันได้ว่า ในฝ่ายพุทธปรัชญามหายานนั้นมีแนวคิดเกี่ยวกับพระพุทธเจ้าทั้งหลายว่า เป็นอมตะไม่ดับสลายไปไหน แต่จะไปดำรงอยู่ชั่วนิรันดร์บนดินแดนพุทธเกษตร สำหรับการเกิด การเจ็บป่วย ความชรา และความตายของพระศากยมุนีพุทธเจ้าที่ประทับอยู่ในมนุษยโลกนี้เป็นเพียงปรากฏการณ์อย่างหนึ่งที่แสดงให้เห็นถึงความเป็นไปแห่งสังสารวัฏที่สืบเนื่องมาจากกรรมในอดีตเท่านั้นและเป็นสิ่งที่ปกติสามัญอันจะเกิดขึ้นกับสรรพสัตว์ทั้งหลายที่เกิดขึ้นบนโลกนี้ การที่พระองค์

^{๑๕๓} Ibid., pp. 3-5.

ปรีนิพพานไปแล้วก็ไม่ได้สูญสลายไปไหน เพราะพุทธปรัชญามหาญาณมองว่า การเกิดขึ้นและการปรีนิพพานไปนั้นก็เป็นเพียงปรากฏทางธรรมชาติที่ทำให้มนุษย์ทั้งหลายได้เห็นสภาวะความเปลี่ยนแปลงไปเท่านั้น แต่ความจริงแล้วไม่มีการดับไปอย่างสิ้นเชิง แต่ยังคงหมุนเวียนตามวัฏจักรดำรงอยู่และมีอยู่อย่างนั้นตลอดไปเช่นเดียวกับพระพุทธเจ้าทั้งหลายและพระโพธิสัตว์ทั้งหลายที่ยังคงความเป็นอมตะในรูปแบบที่เป็นทิพย์ในพุทธเกษตรหรือแดนสุขาวดีโดยไม่มีการดับสลายไป แต่อย่างใด

จากเนื้อหาที่นำมาอภิปรายข้างต้นนี้ อาจจะมีข้อคำถามเกิดขึ้นได้ว่า เหตุใด ? พุทธปรัชญามหาญาณจึงมีการอธิบายพุทธภาวะหลังจากพระพุทธเจ้าดับขันธปรีนิพพานแล้วด้วยการยืนยันให้เห็นชัดเจนว่า พระพุทธเจ้าทั้งหลายรวมถึงพระโพธิสัตว์ทั้งหลายไม่ได้สูญสลายหายไป เพียงแต่กลับไปสถิตย์อยู่บนดินแดนพุทธเกษตรเท่านั้นอันเป็นลักษณะของการยอมรับว่า พุทธภาวะเป็นอัตตามีความเที่ยงแท้ไม่สูญสลายหายไปไหนยังคงดำรงอยู่ชั่วนิรันดร์บนดินแดนพุทธเกษตรตราប់ถึงทุกวันนี้

ประเด็นปัญหาดังกล่าวที่ตั้งไว้ข้างต้นนั้น สามารถตอบได้ด้วยการเสนอเหตุผลสนับสนุนแนวคิดเรื่องพุทธภาวะภายหลังดับขันธปรีนิพพานแล้วว่ามีความเป็นอมตะชั่วนิรันดร์ของพุทธปรัชญามหาญาณ โดยจะแบ่งออกเป็น ๓ ประเด็นใหญ่ๆ ดังนี้

ประเด็นแรก ความต้องการที่จะแสดงให้เห็นถึงการมีความกรุณาในสรรพสัตว์ทั้งหลายอันหาที่สุดมิได้ คือ ความปรารถนาที่จะช่วยให้สรรพสัตว์ทั้งหลายให้หลุดพ้นจากทุกข์ในสังสารวัฏและให้เข้าถึงแดนพุทธภูมิทั้งหมดของพระพุทธเจ้าพระอรหันต์และพระโพธิสัตว์ทั้งหลาย โดยไม่เลือกความแตกต่างระหว่างชนชั้นวรรณะ เพศ หรือสถานภาพ ด้วยวิถีทางของพระโพธิสัตว์ อย่างไรก็ตามถึงแม้ว่าพระองค์จะมีพระมหากรุณาธิคุณต่อสรรพสัตว์ทั้งหลายมากมายเพียงใด แต่พระองค์ก็เน้นให้เข้าถึงพุทธภูมิด้วยการบำเพ็ญบารมีหรือทำความดีทั้งหลายด้วยตนเอง โดยวางหลักการปฏิบัติไว้อย่างชัดเจน ไม่ได้ทรงใช้อำนาจเหนือธรรมชาติที่เกิดจากอิทธิปาฏิหาริย์ที่เป็นความสามารถพิเศษของพระองค์ช่วยเหลือแต่อย่างใด แต่เดิมหลักการดังกล่าวนี้ได้ถือปฏิบัติกันซึ่งจะมีลักษณะที่ไม่แตกต่างจากหลักการพึ่งตนเองตามแนวคิดของพุทธปรัชญาเถรวาทมากนัก ต่อมาในภายหลังหลักการดังกล่าวได้เปลี่ยนแปลง เมื่อพุทธปรัชญามหาญาณได้เพิ่มหลักการปฏิบัติที่ง่ายกว่าการบำเพ็ญเพียรด้วยตนเองด้วยการสวดอ้อนวอน การเปล่งพระนามของพระอมิตาภพุทธเจ้าเป็นประจำติดต่อกันอย่างสม่ำเสมออาจเป็นวัน เป็นสัปดาห์หรือเป็นปี ควบคู่ไปกับการประคับประคองจิตของตนให้สงบไม่ให้ฟุ้งซ่านไปในอารมณ์ต่างๆ แล้วก็จะสามารถไปบังเกิดร่วมกับพระอมิตาภพุทธเจ้าบนแดนสุขาวดีได้ดังความที่ปรากฏในสุขาวดียุทธที่กล่าวมาแล้วข้างต้นนี้

ประเด็นที่สอง ความต้องการที่จะให้ความหวัง ความเชื่อมั่น ความอบอุ่น และกำลังใจแก่พุทธศาสนิกชนผู้ศรัทธาทั้งหลายด้วยการสร้างแนวคิดขึ้นมายืนยันว่า พระพุทธเจ้าที่แท้จริงไม่ได้จากไปหรือสูญสลายไปแต่อย่างใด ยังคงดำรงอยู่กับพุทธศาสนิกชนทั้งหลายตลอดเวลา แม่ว่านิรามณกายแห่งความเป็นพระศากยมุนีพุทธเจ้าจะปรีนิพพานจากมนุษย์โลกนี้ไปแล้ว แต่สัมโภคกายหรือกายทิพย์และธรรมกายของพระองค์ไม่ได้ดับสลายไปพร้อมด้วย พระองค์ยังทรงดำรงอยู่อย่างเป็นอมตะในแดนพุทธเกษตร หรือแดนสุขาวดี อันเป็นสถานที่ที่ประทับของพระพุทธเจ้าทั้งหลายรวมพระอรหันต์ และพระโพธิสัตว์ทั้งหลายก็ยังคงอยู่บนสถานะนั้นเช่นกันและพระพุทธเจ้ายังทรงแสดงธรรมอยู่จนตราប់เท่าปัจจุบันนี้ ทรงรับรู้ความเป็นไปของสรรพสัตว์ทั้งหลายบนโลกนี้และพร้อมที่จะช่วยเหลือสรรพสัตว์ทั้งหลายให้พ้นจากทุกข์อันเกิดจากการเวียนว่ายตายเกิดในสังสารวัฏด้วยการ

สนับสนุนให้พระโพธิสัตว์และพระอรหันต์ทั้งหลายมาถือกำเนิดในมนุษยโลกในสถานภาพต่างๆ กัน เพื่อช่วยเหลือสัตว์โลก แม้การกล่าวถึงศักยภาพของสรรพสัตว์ทั้งหลายที่มีตถาคตครุภหรือพุทธภาวะ ภายในเหมือนกันหมด แต่ถูกปกปิดไว้ด้วยกิเลสทั้งหลายมีวิชาเป็นต้นนั้น นับเป็นการให้กำลังใจต่อสรรพสัตว์ให้รู้สึกมีความหวังแม้จะเจอกับความทุกข์มากมายก็ตาม เมื่อมีความเชื่อมั่นเช่นนี้เกิดขึ้น ย่อมมีกำลังใจที่จะทำความดีด้วยการช่วยเหลือผู้อื่น เมื่อหลายๆ คนคิดและทำเช่นนี้ก็ย่อมทำให้สังคม นั้นๆ เกิดความสงบสุขเป็นเหตุให้เกิดสันติสุขได้ในที่สุด

ประเด็นที่สาม ความต้องการที่จะดึงศาสนิกชนให้เข้ามาสู่ศาสนาพุทธให้มากขึ้น เพราะในช่วงพุทธศตวรรษที่ ๖ (พ.ศ. ๘๐๐) จนถึงพุทธศตวรรษที่ ๑๕ การแข่งขันทางปรัชญาแนวคิดทางศาสนาระหว่างศาสนาพุทธกับศาสนาพราหมณ์เป็นไปอย่างเข้มข้น คณาจารย์ทั้งสองฝ่ายต่างจะเอาชนะจิตใจของศาสนิกชน ต่างฝ่ายต่างข่มกันด้วยวาจาและปัญญาและต่างก็นำเอาเรื่องราวของฝ่ายหนึ่งมาคลุกเคล้าปะปน ลักษณะของศาสนาพุทธไปปรากฏแทรกซึมในศาสนาพราหมณ์ก็มาก และนิยายพิธีการของศาสนาพราหมณ์ก็มาปรากฏในศาสนาพุทธก็ไม่น้อยเหมือนกัน สมกับคำโบราณว่า “พุทธกับไสยย่อมอาศัยกัน”^{๑๕๔} แต่ในที่สุด ความพยายามของศาสนาพราหมณ์ที่ต้องการจะปฏิรูปตนเองเพื่อกลับมาอิทธิพลต่อสังคมชาวชมพูทวีปเช่นเดิม จึงพยายามผสมผสานกลมกลืนระหว่างศาสนาทั้งสองจนไม่มีความต่างกันและดูเหมือนอิทธิพลของศาสนาพราหมณ์ดูเหมือนจะมีเหนือศาสนาพุทธในทุกๆ ด้าน โดยเฉพาะในศตวรรษที่ ๑๔ ยุคของท่านสังกกราจารย์ที่โดยพื้นฐานเดิมเป็นที่ยอมรับว่าท่านได้หลักคิดไปจากพุทธศาสนamahayan วิธีการที่ใช้กำจัดศาสนาพุทธของท่านสังกกราจารย์ที่สำคัญก็คือ การเที่ยวไปเกลี้ยไถ้วาทะไปทั่วทุกถิ่นเฉพาะนอกเมือง โดยไม่ยอมสอนคนในเมืองเลย เพราะเวลานั้นศาสนาพุทธแม้จะกำลังเสื่อมแต่ก็ยังเข้มแข็งในเมืองพร้อมนั้นก็ตีวงล้อมเมืองด้วยการจัดคณะนักบวชฮินดูขึ้น ทำนองเลียนแบบสังฆะในศาสนาพุทธโดยตั้งวัดใหญ่ขึ้นมาในสี่ทิศเรียกว่า มัฐตามอย่างวัดในศาสนาพุทธที่เรียกว่า วิหาร ซึ่งเป็นศูนย์กลางการศึกษา เวลานั้นพระสงฆ์ในศาสนาพุทธมักมากระจุกกันอยู่ในเมืองใหญ่ๆ ปล่อยให้ชนบทถิ่นห่างไกลอ่อนแอ พระไม่มีความรู้ วัดฮินดูที่จัดตั้งโดยเน้นชนบทก็มีกำลังและได้รับความนิยมถึงกับค่อยๆ เปลี่ยนและกลืนวัดในศาสนาพุทธไปเป็นวัดฮินดูได้ในที่สุด^{๑๕๕} การที่ศาสนาพุทธได้ถูกผสมผสานกลมกลืนกับศาสนาฮินดูอย่างแยกไม่ออกทั้งด้านพิธีกรรมและหลักการปฏิบัติของพระสงฆ์และพุทธศาสนิกชน เมื่อมีภัยเกิดขึ้นกับศาสนาพุทธ จึงไม่มีใครสามารถปกป้องได้เพราะขาดพระภิกษุผู้เป็นปราชญ์ที่จะสามารถชี้แจงให้เห็นถึงความจริงได้ด้วยวิธีการดังกล่าวนี้จึงทำให้ศาสนาพุทธรอเวลาที่จะสูญสิ้นไปจากประเทศอินเดีย

แม้ว่าต่อมาภายหลังศาสนาพุทธจะอ่อนแรงลง แต่ในภูมิภาคอื่นก็ยังคงมีความเจริญรุ่งเรืองอยู่ในส่วนของพุทธศาสนamahayan นั้น ยังคงมีความต้องการที่จะดึงให้ศาสนิกชนมาศรัทธาพระพุทธศาสนาให้มากโดยการปรับลดข้อปฏิบัติที่ทำได้ยากและเพิ่มหลักการที่ง่ายต่อการปฏิบัติ ซึ่งดูเหมือนจะเป็นความพยายามที่ดีที่แสดงให้เห็นถึงการปรับปรุงตนเองของศาสนาพุทธแต่ในยุคสุดท้ายก่อนที่

^{๑๕๔} เสถียร โพธิ์นันทะ, ประวัติศาสตร์พระพุทธศาสนา, พิมพ์ครั้งที่ ๔, (กรุงเทพฯ: มหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๔๓), หน้า ๔๘-๔๙.

^{๑๕๕} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตโต), กาลานุกรมพระพุทธศาสนาในอารยธรรมโลก, พิมพ์ครั้งที่ ๕, (กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์อริยมรรค, ๒๕๕๔), หน้า ๙๓-๙๔.

พุทธศาสนาจะเสื่อมสูญไปจากประเทศอินเดียอย่างสิ้นเชิง เพราะเหตุแห่งการเข้ามาครอบครองอินเดีย และทำลายพระพุทธศาสนาอย่างถอนรากถอนโคนในพุทธศตวรรษที่ ๑๘^{๑๕๖} ของพวกเดิร์กมุสลิม เหตุการณ์ทางประวัติศาสตร์ดังกล่าวนี้เป็นเครื่องบ่งชี้ถึงอันตรายที่เกิดขึ้นต่อพระพุทธศาสนา ในประเทศต่างๆ ในยุคต่อมาได้เป็นอย่างดี

เมื่อกล่าวโดยสรุป จะพบว่าเหตุผลของการอธิบายสภาวะของพระพุทธเจ้าในลักษณะเป็น อมตะชัวินรินทร์ของพุทธปรัชญามหายานนั้น ตั้งอยู่บนหลักการที่สำคัญก็เพื่อความต้องการที่จะแสดงให้เห็นถึงความมีพระมหากรุณาธิคุณอันหาประมาณมิได้ต่อสรรพสัตว์ทั้งหลายของพระพุทธเจ้า และความต้องการที่จะให้ศาสนิกชนทั้งหลายเกิดความหวัง ความเชื่อมั่น ความบอบอุ้มใจและการมีกำลังใจในการบำเพ็ญบารมีของตนเองให้ถึงพร้อมเพื่อจะได้เข้าไปอยู่ร่วมกับพระพุทธเจ้าในแดนพุทธเกษตร และเข้าถึงความเป็นพระพุทธเจ้าเช่นเดียวกับพระพุทธเจ้าทั้งหลาย ด้วยวิธีการเสนอหลักการปฏิบัติที่มุ่งเน้นการช่วยเหลือผู้อื่นทำประโยชน์ให้เกิดขึ้นกับผู้อื่นด้วยการบำเพ็ญบารมีอันเป็นวิธีการที่ไม่ได้ยุ่งยากอะไรมาก สามารถที่มองเห็นผลที่เกิดขึ้นจากการช่วยเหลือได้ในทันทีที่ลงมือปฏิบัติหรือแม้แต่การ สวดมนต์ภาวนาขอพรก็เป็นอีกวิธีหนึ่งที่ได้ความนิยมเป็นอย่างมาก

อย่างไรก็ตาม วิธีการดังกล่าวนี้ต่อมาภายหลังก็เห็นผลเป็นที่ประจักษ์ เพราะสามารถช่วย สร้างศรัทธาให้เกิดขึ้นต่อพุทธศาสนิกชนส่วนใหญ่จนนำเข้ามาสู่พุทธศาสนาได้อย่างมาก อาจเป็นเพราะวิธี ดังกล่าวเป็นวิธีการที่ง่ายต่อการปฏิบัติและสอดคล้องกับวัฒนธรรมดั้งเดิมทั้งของคนในชมพูทวีปและ ประเทศต่างๆ ที่พระพุทธศาสนาเผยแผ่ไปถึง จึงเป็นเหตุผลหนึ่งที่ทำให้พุทธศาสนาดำรงอยู่ อย่างมั่นคงจนถึงทุกวันนี้

๓.๕ สรุป

การศึกษาพุทธภาวะในพุทธปรัชญามหายานในบทนี้ ผู้วิจัยมีความประสงค์ที่จะต้องการ ทราบถึงความเป็นมาของแนวคิดพุทธภาวะ ด้วยการเริ่มศึกษาจากแนวคิดเรื่องพระโพธิสัตว์อันเป็น แนวคิดที่เชื่อมโยงกับพุทธภาวะโดยตรง พร้อมกับศึกษาต่อเนื่องถึงแนวคิดเรื่องตรีกาย และแนวคิด พุทธภาวะหลังปรินิพพานป็นลำดับสุดท้าย ซึ่งเมื่อศึกษาค้นคว้าแล้วสามารถสรุปได้ดังนี้

แนวคิดเรื่องพระโพธิสัตว์ในพุทธปรัชญามหายานนั้น จะหมายเอาบุคคลที่มีความปรารถนา เพื่อเป็นพระพุทธเจ้าในอนาคต ตั้งความปรารถนาอย่างแน่วแน่เพื่อบรรลุถึงความเป็นพระพุทธเจ้า หลังจากนั้นก็เริ่มบำเพ็ญบารมี ๖ ประการ หรือ ๑๐ ประการ เพื่อเป็นพระโพธิสัตว์ด้วยการช่วยเหลือ สรรพสัตว์ให้พ้นทุกข์ การบำเพ็ญอาจจะต้องใช้ระยะเวลาที่ยาวนานหลายอสงไขยแสนกัลป์หรือ ไม่สามารถนับค่านวนได้ ผู้บำเพ็ญบารมีจะยอมแม้ต้องเวียนว่ายตายเกิดอยู่ในภพภูมิต่างๆ ตามแรง ของกรรมก็จะไม่ย่อท้อ จะต้องเป็นผู้มีใจผูกพันอยู่กับการตรัสรู้ มีจิตตั้งมั่นที่จะตรัสรู้เป็นพระสัมมา สัมพุทธเจ้ามากกว่าที่จะเป็นพุทธสาวก แม้จะมีโอกาสบรรลุอรหัตตภูมิก็ต้องปฏิเสธภาวะนั้น พุทธปรัชญามหายานมีความเชื่อว่า ทุกคนสามารถเป็นพระโพธิสัตว์ได้ ทั้งบรรพชิตและฆราวาส ผู้ครองเรือน แต่สิ่งที่จะต้องปฏิบัติเหมือนกัน คือ การบำเพ็ญบารมีพร้อมกับการตั้งปณิธานในการ ช่วยเหลือสรรพสัตว์ทั้งหลายให้พ้นจากความทุกข์ทั้งปวง แต่พระโพธิสัตว์นั้นจะมีความพิเศษประการหนึ่ง

^{๑๕๖} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๐๕.

ก็คือการบำเพ็ญบารมีเพื่อมุ่งหวังที่จะเป็นพระพุทธเจ้า ในขณะที่เดียวกันการบำเพ็ญบารมีดังกล่าวจะสำเร็จไม่ได้ถ้าไม่เกิดจากการช่วยเหลือคนอื่น จะเห็นได้ว่าการทำประโยชน์เพื่อผู้อื่นเพื่อบำเพ็ญบารมีก็จริงแต่ก็เป็นกรปฏิบัติที่เอื้อต่อการทำประโยชน์เพื่อตัวเองไปพร้อมกันด้วย

อย่างไรก็ตาม การที่พุทธปรัชญามหายานมีแนวคำสอนที่มุ่งเน้นสอนให้ทุกคนบำเพ็ญตนเป็นพระโพธิสัตว์ โดยไม่สนใจต่อการบำเพ็ญเพื่อบรรลุความเป็นพระอรหันต์ตักิเลสอันเป็นภาวะที่สามารถเข้าถึงได้ง่ายกว่าการมุ่งบรรลุสำเร็จเป็นพระพุทธเจ้า อาจเป็นเพราะต้องการให้ศาสนิกชนได้มีโอกาสเป็นผู้ช่วยปลดเปลื้องทุกข์ของสรรพสัตว์ทั้งหลายได้กว้างขวางเป็นประโยชน์ต่อชนหมู่มากดีกว่าที่จะบรรลุธรรมแล้วพ้นทุกข์ไปแล้วเพียงผู้เดียวซึ่งการกระทำเช่นนี้ฝ่ายมหายานมองว่าเป็นการเห็นแก่ตัว

สำหรับแนวคิดเรื่องพุทธภาวะตามทัศนะของพุทธปรัชญามหายานนั้นจะมีอยู่ในลักษณะที่ว่าพระพุทธเจ้าทั้งหลายแม้จะดับขันธปรินิพพานแล้ว แต่พระพุทธเจ้าเหล่านั้นยังทรงอยู่ในรูปของกายทิพย์ดำรงอยู่เป็นอมตะชั่ววันรันดรบนดินแดนพุทธเกษตรและไม่ได้ดับหายไปไหนซึ่งการกล่าวเช่นนี้ก็เพราะพุทธปรัชญามหายานนั้นจะสามารถตอบได้ว่า เมื่อมีการบำเพ็ญบารมีเพื่อมุ่งหวังต่อการบรรลุสำเร็จเป็นพระพุทธเจ้าแล้วและการปรารถนาเป็นพระพุทธเจ้าก็ไม่ได้สงวนสิทธิ์ไว้กับผู้ใดผู้หนึ่งทุกคนสามารถที่จะเป็นได้ เมื่อเป็นเช่นนี้จำนวนพุทธเจ้าก็ต้องมีจำนวนมากเท่ากับจำนวนผู้ที่บำเพ็ญบารมี ถ้าการอธิบายว่า พระพุทธเจ้าเมื่อดับขันธปรินิพพานแล้วก็หายไปและไม่สามารถอธิบายให้ชัดเจนว่าพระองค์และเหล่าพระอรหันต์นั้นไปอยู่ ณ ดินแดนแห่งใด ตามแนวคิดของพุทธปรัชญาดั้งเดิมหรือพุทธปรัชญาเถรวาทนั้น พุทธปรัชญามหายานมองว่าเป็นการไม่สมเหตุสมผลจากเหตุที่พระพุทธเจ้าทรงบำเพ็ญบารมีมากมายเป็นระยะเวลายาวนานนับอสงไขยหลายกัปมิใช่เพื่อที่จะมาโปรดสัตว์เพียง ๔๕ พรรษาแล้วก็เสด็จดับขันธปรินิพพานไปอย่างไม่เหลืออะไร นอกจากพระคุณของพระองค์ที่เหลือไว้ให้พุทธศาสนิกชนได้ระลึกถึงพระองค์ อาศัยความเชื่อที่ว่าพระพุทธเจ้าทั้งหลายย่อมมีพระพุทธานุภาพอันสูงส่งมีอำนาจสมาบัติที่แก่กล้าอันเป็นอันสงส์จากการบำเพ็ญบารมีมาอย่างยาวนาน พระองค์ย่อมต้องมีความสามารถพิเศษที่แตกต่างจากบุคคลทั่วไปหรือแม้แต่พระอรหันต์ผู้ปราศจากกิเลสก็เช่นเดียวกัน

จากเหตุผลดังกล่าว พุทธปรัชญามหายานได้สร้างระบบความเชื่อประการหนึ่งขึ้นมาเกิดเป็นแนวคิดที่ว่า จะต้องมีสถานที่ใดสถานที่หนึ่งเป็นที่สถิตย์ของพระพุทธเจ้าทั้งหลายเหล่านั้น จึงสร้างดินแดนที่เรียกว่า พุทธเกษตร (The Buddha Pure Land) ขึ้นมาเพื่อให้สอดคล้องกับแนวคิดการบำเพ็ญบารมีเป็นพระโพธิสัตว์ของเหล่าศาสนิกชน ดินแดนดังกล่าวนี้เป็นที่สถิตย์อยู่ของพระพุทธเจ้า ๓ ประเภท คือ พระอาทิพุทธะ พระมานุสสุพุทธะ และพระธยานิพุทธะ ลักษณะการดำรงอยู่ด้วยสัมโภคกายอันเป็นทิพย์อันเป็นหนึ่งในสามกายของพระพุทธเจ้าทั้งหลายนั้นก็คือ นิรมานกาย ที่เป็นเนื้อของพระพุทธเจ้าขณะที่ยังดำรงชีพอยู่บนโลกมนุษย์เพื่อโปรดสัตว์เชื่อกันว่าเป็นกายที่ถูกเนรมิตรมาจากพระธยานิพุทธะที่สถิตย์อยู่บนดินแดนพุทธเกษตร ส่วนธรรมกายนั้นแต่เดิมเชื่อว่าเป็นธรรมที่พระพุทธเจ้าตรัสรู้ เป็นสภาวะที่ปรากฏอยู่ในพระพุทธเจ้าทั้งพระมานุสสุพุทธะและพระธยานิพุทธะจะแสดงออกมาเป็นความรู้หรือธรรมะที่พระพุทธเจ้าตรัสรู้มีลักษณะที่เป็นความจริงอันถาวรคงที่ไม่มี ความเปลี่ยนแปลงใดๆ แต่ภายหลังแนวคิดเรื่องธรรมกายเริ่มเปลี่ยนไปนำไปเชื่อมโยงกับการอธิบายความมีอยู่ของพระพุทธเจ้าที่สถิตย์อยู่บนดินแดนพุทธเกษตรภายหลังที่ดับขันธปรินิพพานจากโลกนี้ไปแล้วจนมีลักษณะเป็นจุดกำเนิดของสรรพสิ่ง ซึ่งจะมีลักษณะที่ไม่ต่างจากแนวคิดเรื่องเทพเจ้าใน

ศาสนาพราหมณ์เพื่อรองรับการดำรงอยู่อย่างเป็นอมตะชั่วนิรันดร์ของพระพุทธรูปทั้งหลายบนดินแดนพุทธเกษตร และกายสุดท้าย คือ สัมโภคกาย เป็นกายทิพย์หรือกายแห่งบรมสุข เป็นกายของพระธยานิพุทธะทั้งหลาย มีคุณลักษณะเป็นสภาพการดำรงอยู่ของพระพุทธรูปอย่างเป็นอมตะภายหลังการแตกดับทางร่างกายไปแล้ว ซึ่งสามารถมองเห็นได้เฉพาะเหล่าพระโพธิสัตว์เท่านั้น คนทั่วไปไม่อยู่ในฐานะจะสัมผัสหรือมองเห็นได้เป็นกายทิพย์ที่เกิดจากอำนาจของพระอาทิพุทธะ สัมโภคกายนี้ เป็นแนวคิดที่เกิดขึ้นมาเพื่ออธิบายว่า พระพุทธรูปเจ้าผู้มีความกรุณาอันยิ่งใหญ่ พระองค์จะไม่ทอดทิ้งสรรพสัตว์ด้วยการเข้าสู่นิพพานตามลำพัง แต่ภายหลังการแตกดับของร่างกายที่เป็นนิรมาณกาย พระองค์จะกลับไปดำรงอยู่ในฐานะสัมโภคกายบนดินแดนพุทธเกษตรเพื่อคอยสอดส่องดูแลและให้ความช่วยเหลือแก่สรรพสัตว์ต่อไปสิ้นกาลนาน

แต่การพยายามอธิบายพุทธภาวะในลักษณะดังกล่าวทำให้เกิดข้อสงสัยว่าเป็นเพราะพุทธปรัชญามหายานได้รับอิทธิพลมาจากแนวคิดเรื่องเทพเจ้าผู้สร้างสรรพสิ่งมาจากศาสนาพราหมณ์หรือไม่ เพราะเมื่อพิจารณาแล้ว จะเห็นได้ว่าตั้งแต่แนวคิดเรื่องพุทธภูมิที่ก่อให้เกิดแนวคิดพุทธภาวะที่เชื่อว่าเป็นภาวะที่มีอยู่ภายในตัวของสรรพสัตว์ทั้งหลายก่อให้เกิดการบำเพ็ญตนเพื่อเป็นพระโพธิสัตว์ปรารถนาจะบรรลุปะเป็นพระพุทธรูป เพื่อกลับไปอยู่ร่วมกับอาทิพุทธะที่เชื่อกันว่าเป็นองค์ปฐมของพระพุทธรูปทั้งหลายบนดินแดนพุทธเกษตร หรืออีกนัยหนึ่งก็คือพุทธภูมินั่นเอง การจากศึกษาทำให้มีข้อสังเกตว่า แนวคิดลักษณะดังกล่าวมีความคล้ายกับแนวคิดพรหมัน-อาตมัน ของศาสนาพราหมณ์ที่เชื่อว่าเป็นเทพเจ้าผู้กำเนิดจักรวาลตลอดถึงโลกและสรรพสิ่ง ก่อให้เกิดเป็นพระพรหม พระวิษณุ และพระอิศวร ที่เรียกว่า ตรีมูรติ ทุกสรรพสิ่งล้วนเกิดมาจากพรหมันที่เป็นสภาวะความจริงสูงสุดเป็นเทพเจ้าสูงสุด เป็นที่เกิดขึ้นแห่งสรรพสิ่ง และอาตมันก็เป็นส่วนหนึ่งที่เกิดจากพรหมัน ซึ่งท้ายที่สุดอาตมันนั้นเมื่อผ่านการบำเพ็ญตนชำระให้บริสุทธิ์ด้วยการประกอบสามประการอย่างเคร่งครัดตามความเชื่อของศาสนาพราหมณ์ เมื่ออาตมันบริสุทธิ์แล้วก็กลับไปสู่ความเป็นอันหนึ่งอันเดียวกันกับพรหมันผู้เป็นจุดกำเนิดของสรรพสิ่งได้ในที่สุดและเป็นอยู่เช่นนั้นอย่างเป็นอมตะ แม้แนวคิดเรื่องตรีกายของพุทธปรัชญามหายานก็มีส่วนคล้ายกับแนวคิดดังกล่าวของศาสนาพราหมณ์เช่นเดียวกัน

อย่างไรก็ตาม ในกรณีเรื่องแนวคิดพุทธภาวะดังกล่าวยังมีอีกมุมมองหนึ่งที่มองว่าพุทธภาวะนั้นเป็นภาวะที่มีอยู่ภายในของสรรพสัตว์ มีอยู่ในลักษณะของศักยภาพแฝงที่รอการปลุกให้ตื่นด้วยการบำเพ็ญธรรมเป็นพระโพธิสัตว์ การอธิบายเช่นนี้ก็เพื่อที่จะให้เชื่อมต่อกับแนวคิดเชิงจริยธรรมของพระโพธิสัตว์หรือของพระพุทธรูปเจ้าทั้งหลายที่มีความเมตตากรุณาต่อสรรพสัตว์โดยไม่ได้เลือกชนชั้นวรรณะ หรือสถานะใดๆ ทั้งสิ้น ด้วยการเสนอแนวคิดให้สรรพสัตว์ต่างก็มีพุทธภาวะภายในตนเท่าเทียมกัน ไม่มีใครต่างกันและสามารถที่จะพัฒนาศักยภาพดังกล่าวให้ก้าวหน้าจนบรรลุปะเป็นพระพุทธรูปได้ในที่สุดและเชื่ออย่างแน่วแน่ว่า ทุกคนสามารถเป็นพระพุทธรูปได้เสมอกันไม่มีใครแตกต่างกัน พุทธภาวะที่มีอยู่ในองค์ของพระพุทธรูปเจ้าทั้งหลายก็เหมือนกับที่มีอยู่ในตัวของสรรพสัตว์เช่นกัน

ประเด็นสุดท้าย ในบทนี้ผู้วิจัยได้กล่าวถึงแนวคิดพุทธภาวะหลังปรินิพพาน ซึ่งแนวคิดดังกล่าวนี้ พุทธปรัชญามหายานจะมีแนวคิดอยู่บนฐานของความเชื่อว่า พระพุทธรูปเจ้าทั้งหลายที่มีชีวิตอยู่ในโลกนี้ ภายหลังจากดับขันธปรินิพพานแล้วไม่ได้หายไปไหน แต่จะกลับไปสถิตย์อยู่บนดินแดนอันเป็นทิพยสถานชื่อว่า พุทธเกษตร หรือแดนสุขาวดี และจะดำรงอยู่เช่นนั้นชั่วนิรันดร์มีสภาวะที่เป็นอมตะจะไม่มีเปลี่ยนแปลงและสูญสลายไปตามกาลเวลา แนวคิดดังกล่าวนี้จะมีปรากฏหลักฐาน

อยู่ในพระสูตรที่สำคัญของพุทธปรัชญามหายาน ได้แก่ สัทธัมปุณฺณทริกสูตร สุรังกมาสูตร ตถาคตกรรมสูตร สุขาวุธสูตร และมหาปริณิรวาณสูตร ซึ่งเนื้อหาของพระสูตรส่วนใหญ่ก็จะเป็นไปในทางทิศเดียวกันในลักษณะที่เชื่อว่า พระพุทธเจ้าทั้งหลายหลังจากดับขันธปรินิพพานแล้วรวมถึงพระโพธิสัตว์ทั้งหลายไม่ได้สูญสลายหายไป เพียงแต่กลับไปสถิตย์อยู่บนดินแดนพุทธเกษตรเท่านั้นและบางพระสูตรกล่าวยืนยันอย่างชัดเจนว่า พระโพธิสัตว์หรือพระอรหันต์นั้นสามารถเลือกที่จะกลับมาเกิดใหม่เพื่อประโยชน์ในการช่วยสัตว์โลกทั้งปวงให้หลุดพ้นด้วยการเผยแพร่วิธีหลุดพ้นอันแท้จริงทางพระพุทธศาสนาและสภาพศานติแห่งสมาธิให้เกิดขึ้นกับโลกนี้

อย่างไรก็ตาม การอธิบายพุทธภาวะเช่นนี้มีลักษณะเป็นอัตตาหรือไม่ ถ้ายอมรับว่าพุทธภาวะนั้นว่ามีภาวะเป็นอัตตาแล้วจะมีความคล้ายหรือต่างกับแนวคิดเรื่องอัตตาของแนวคิดศาสนาอื่นๆ ที่ยึดถือเป็นแนวทางของตนหรือไม่อย่างไรนั้น ผู้วิจัยจะขอนำไปวิเคราะห์อย่างละเอียดในบทต่อไป

บทที่ ๔

วิเคราะห์แนวคิดพุทธภาวะในพุทธปรัชญาเถรวาท และพุทธปรัชญามหายาน

เนื้อหาในบทที่ ๒ และบทที่ ๓ ที่ผ่านมานั้น ผู้วิจัยได้อภิปรายเนื้อหาที่เกี่ยวกับความเป็นมาของแนวคิดของพุทธภาวะ คุณลักษณะทางกายและจิตของพระพุทธเจ้า และแนวคิดพุทธภาวะหลังปรินิพพานของพุทธปรัชญาเถรวาทและมหายาน เนื้อหาเป็นไปในเชิงภววิทยาที่ปรากฏอยู่ในแนวคิดทั้งสองนิกายหลัก

ในบทที่ ๔ นี้ผู้วิจัยมีความประสงค์จะวิเคราะห์เนื้อหาของงานวิจัยเพื่อนำไปพิสูจน์ให้เห็นว่าแนวคิดพุทธภาวะของพุทธปรัชญาเถรวาทในมุมมองของพุทธปรัชญามหายานนั้นมีสถานะเป็นอัตตาหรืออัตตา รูปแบบการอภิปรายในบทนี้ ผู้วิจัยจะแบ่งออกเป็น ๓ ประเด็นหลักๆ ซึ่งแต่ละประเด็นจะมีประเด็นย่อยประกอบอยู่ภายใน พร้อมกันนี้จะมีการวิจารณ์ไปในแต่ละประเด็นเพื่อเป็นการตอบคำถามหรือข้อโต้แย้งที่อาจจะมีเกี่ยวกับเนื้อหาในระหว่างการอภิปราย ดังมีรายละเอียดต่อไปนี้

๔.๑ แนวคิดเรื่องพระโพธิสัตว์ของพุทธปรัชญาเถรวาทในมุมมองของพุทธปรัชญามหายาน

จากเนื้อหาที่ผู้วิจัย ได้เสนอไว้ในตอนต้นของบทที่ ๒ จะมีเนื้อหาที่เกี่ยวกับแนวคิดเรื่องจิตประภัสสรที่มีลักษณะตามคัมภีร์กล่าวไว้ว่าเป็นสถานะของจิตที่แต่เดิมนั้นจะมีความผุดผ่องขาวบริสุทธิ์เป็นธรรมชาติ ภายหลังจิตได้เกิดความเศร้าหมองเหตุเพราะอุปกิเลสอันเป็นสิ่งที่ทำให้ใจเศร้าหมอง ขุ่นมัว ไม่แจ่มใส ไม่บริสุทธิ์ดั้งเดิมและอุปกิเลสเหล่านี้จะเกิดขึ้นกับจิตของปุถุชนที่ไม่ได้มีการศึกษาหรือปฏิบัติตามคำสอนของพระพุทธเจ้า จากการศึกษาแนวคิดดังกล่าวนี้เชื่อว่าเป็นแนวคิดที่มีมาแต่เดิมของพุทธปรัชญาดั้งเดิมก่อนที่จะเกิดมีพุทธปรัชญาเถรวาทและมหายาน

ในกรณีนี้ ผู้วิจัยได้ตั้งประเด็นคำถามไว้ว่า จิตที่เชื่อกันว่าประภัสสรนั้น มีความบริสุทธิ์มาแต่เดิมหรือไม่ ? จากการศึกษาพบว่า จิตนั้นแต่เดิมมีความบริสุทธิ์ก็จริง แต่ไม่ได้มีความบริสุทธิ์ผุดผ่องในลักษณะที่หมายถึงสถานะที่ไร้กิเลส แต่ที่เชื่อว่าบริสุทธิ์เพราะยังไม่มีอุปกิเลสจรเข้ามาเท่านั้น ด้วยเหตุนี้ จึงถูกมองว่าจิตนั้นมีความบริสุทธิ์ คำกล่าวเช่นนี้มีข้ออ้างซึ่งเป็นพุทธพจน์ที่ปรากฏในคัมภีร์สุตตันตปิฎก อังคุตตรนิกาย เอกนิบาต ตอนหนึ่งว่า

ภิกษุทั้งหลาย จิตนี้ผุดผ่อง แต่จิตนั้นแลเศร้าหมองเพราะอุปกิเลสที่เกิดขึ้น
ภายหลังปุถุชนผู้ไม่ได้สดับ ย่อมไม่ทราบจิตนั้นตามความเป็นจริง เพราะเหตุนี้
เราจึงกล่าวว่า “ปุถุชนผู้ไม่ได้สดับย่อมไม่มีการอบรมจิต”

จิตนี้ผู้ดอง และจิตนั้นแลหลุดพ้นแล้วจากอุปกิเลสที่เกิดขึ้นมาภายหลัง
อริยสาวกผู้ได้สดับย่อมทราบจิตนั้นตามความเป็นจริง เพราะเหตุนี้ เราจึงกล่าวว่า
“อริยสาวกผู้ได้สดับย่อมมีการอบรมจิต”^๑

จากพุทธพจน์นี้ ทำให้ทราบว่าจิตประภัสสรนั้นไม่ใช่เป็นจิตที่มีความบริสุทธิ์ชนิดที่ไม่มี
อุปกิเลสใดๆ อยู่ภายในจิตเหมือนจิตของผู้ที่หลุดพ้นแล้วจากกิเลสทั้งหลายเป็นเพียงจิตที่บริสุทธิ์
ผู้ดองเพราะยังไม่มีอุปกิเลสจรเข้ามาภายในเท่านั้น แนวคิดเรื่องจิตประภัสสรดังกล่าวนี้ ได้ถูกสืบต่อ
ส่งผ่านมาจากยุคของพุทธปรัชญาเถรวาท ซึ่งก็ยังยึดถือปฏิบัติเหมือนกับแนวคิดของพุทธปรัชญา
ดั้งเดิมไม่ได้เปลี่ยนไปมากนักและได้นำมาเป็นแนวคิดพื้นฐานของวิธีที่นำไปสู่การปฏิบัติเพื่อบรรลุ
นิพพานด้วยวิธีการปฏิบัติฝึกฝนตนให้จิตหลุดพ้นจากอุปกิเลสทั้งหลาย

ในกรณีดังกล่าวนี้ ผู้วิจัยได้ตั้งข้อสังเกตไว้ว่าแนวคิดเรื่องพุทธภาวะของพุทธปรัชญา
มหายานก็อาจจะได้รับอิทธิพลมาจากพุทธปรัชญาดั้งเดิมเช่นกัน การจากศึกษาพบว่าคำกล่าวเช่นนั้น
อาจจะเป็นความจริง เพราะเมื่อพิจารณาลักษณะของพุทธภาวะในพุทธปรัชญามหายานอย่างละเอียด
แล้วพบว่า มีลักษณะคล้ายกับสภาวะของจิตประภัสสรที่กล่าวไว้แล้วข้างต้นอย่างน่าสงสัย
เมื่อพิจารณาจากคำอธิบายถึงหลักธรรมของฝ่ายมหาสังฆิกะที่มีการถือว่า จิตมีสภาวะเดิมบริสุทธิ์
ดังคำกล่าวที่ว่า “กิเลสต่างๆ เป็นเพียงสิ่งภายนอกที่มาห่อหุ้มจิตอันบริสุทธิ์ไว้ เหมือนเมฆมาบังดวง
อาทิตย์ กิเลสก็ไม่ใช่จิต ธรรมชาติจิตนี้สะอาดหมดจด แต่ที่เห็นขุ่นมอมเพราะกิเลสมาเคลือบ เหมือน
น้ำบริสุทธิ์ก็ขุ่น เมื่อเอาสีแดงเจือลงไปน้ำนั้นก็สีแดง เอาสีเขียวเจือลงไปน้ำก็มีสีเขียว สภาวะเดิมของ
จิตบริสุทธิ์ปลอดโปร่งจากกิเลสทั้งปวง”^๒ ยิ่งเป็นที่แน่ใจได้ว่าเป็นคำอธิบายที่ยอมรับว่าจิตเดิมแท้นั้น
เป็นของบริสุทธิ์สะอาดหมดจด แต่กลับถูกกิเลสเข้ามาห่อหุ้มไว้ในภายหลัง ซึ่งคำกล่าวนี้อาจจะขัดแย้ง
กับแนวคิดของฝ่ายพุทธปรัชญาเถรวาทเพราะเห็นว่า แม้ขณะที่จิตที่ว่างไม่ถูกห่อหุ้มด้วยอุปกิเลสนั้น
ในที่นี้หมายถึงอสังขหรืออนุสัยกิเลส แต่จิตนั้นจะได้ชื่อว่าเป็นเพียงจิตประภัสสร คือ มีแสงสว่างผู้
ดองในตัวเอง แต่ไม่ได้หมายความว่า จะเป็นจิตบริสุทธิ์ที่หมายถึงเฉพาะจิตที่ขจัดกิเลส คือ ราคะ โทสะ
โมหะออกจากขันธสันดานได้โดยสิ้นเชิงเท่านั้น จิตในลักษณะนี้พุทธปรัชญาเถรวาทเชื่อว่า
เป็นจิตของผู้สำเร็จฌานสมาบัติขั้นสูง^๓

นอกจากนี้ ยังมีคำกล่าวของนักวิชาการบางท่านในยุคปัจจุบันที่กล่าวถึงลักษณะของ
พุทธภาวะของพุทธปรัชญามหายานไว้ความว่า “...มีสภาพหลักสองประการสำหรับตถาคตธรรม คือ
ยังแปดเปื้อนด้วยกิเลส เมื่อปราศจากกิเลสแล้ว ตถาคตธรรมก็ไม่มีกรรมอีกต่อไป แต่เป็นตถาคต คือ
เป็นความจริงมิใช่เพียงศักยภาพ”^๔ จากข้อความนี้ คำว่าตถาคตธรรมนั้นก็หมายถึงพุทธภาวะนั่นเอง
จะเห็นได้ว่าตถาคตธรรมยังสามารถที่จะแปดเปื้อนด้วยกิเลสได้มิใช่เป็นสิ่งที่จะต้องบริสุทธิ์อยู่
ตลอดเวลา อาจสรุปได้ว่าถ้ายืนยันจากข้ออ้างนี้พุทธภาวะก็จะมีสภาวะที่ไม่แตกต่างจากจิตประภัสสร

^๑ อัง.เอกก. (ไทย) ๒๐/๕๑-๕๒/๙-๑๐.

^๒ เสถียร โพธิ์นันทะ, **ประวัติพระพุทธศาสนา**, พิมพ์ครั้งที่ ๔, (กรุงเทพฯ: มหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๕๓), หน้า ๒๕๕-๒๕๖.

^๓ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๒๕๗.

^๔ ฉัตรสุมาลย์ กบิลสิงห์, **ศรีมาลาเทวีสีหนาทสูตร**, (กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์ส่องสยาม, ๒๕๔๔), หน้า ๕๘.

ที่แต่เดิมนั้นมีสภาวะบริสุทธิ์ผุดผ่อง แต่ภายหลังกลับถูกทำให้เศร้าหมองด้วยอุปกิเลสที่จรเข้ามา จากคำกล่าวข้างต้นนั้นทำให้เข้าใจว่า พุทธภาวะก็เป็นเช่นเดียวกันเพราะสามารถที่จะถูกรอบงำได้ด้วย ความหลงผิดอันเป็นกิเลสประเภทหนึ่ง ซึ่งผู้วิจัยสามารถยืนยันได้ด้วยคำกล่าวของ พุทธทาสภิกขุ ที่กล่าวไว้ว่า

เมื่อสัตว์ทั้งหลายตระหนักชัดถึงภาวะที่แท้แห่งจิต เขาก็เป็นพุทธะ ถ้าพุทธะ ถูกครอบงำด้วยความหลงผิดอยู่ในภาวะที่แท้แห่งจิต เขาก็เป็นสามัญสัตว์ ความบริสุทธิ์ในภาวะที่แท้แห่งจิต ทำให้สามัญสัตว์เป็นพุทธะ ความไม่บริสุทธิ์ ในภาวะที่แท้แห่งจิตย่อมเปลี่ยนพุทธะให้เป็นสามัญสัตว์ เมื่อจิตของท่านคิดหรือ เศร้าหมอง ท่านก็เป็นสามัญสัตว์ ซึ่งมีธรรมชาติแห่งพุทธะแฝงอยู่ ในทางตรงกันข้าม ถ้าท่านทำจิตให้บริสุทธิ์และตรงแนวแม้เพียงชั่วขณะเดียวท่านก็เป็นพุทธะ^๕

จากข้อความที่นำมากล่าวอ้างข้างต้นนั้น ทำให้มองเห็นแนวคิดเรื่องจิตประภัสสรทั้งใน ส่วนของพุทธปรัชญาเถรวาทและมหายานชัดเจนมากยิ่งขึ้น ซึ่งต่างก็ยึดแนวคิดของพุทธปรัชญาดั้งเดิม มาเป็นฐานในการสร้างระบบคิดขึ้นใหม่ อาจจะแตกต่างกันในลักษณะของการอธิบายและจุดมุ่งหมาย ในการนำคำอธิบายดังกล่าวไปประยุกต์ใช้เพื่อประโยชน์เท่านั้นเอง

การที่จะกล่าวถึงพุทธภาวะในพุทธปรัชญาทั้งสองระบบคตินั้น มีแนวคิดหนึ่งที่สำคัญ นับเป็นปฐมบทของการที่จะได้บรรลุถึงพุทธภาวะ นั่นก็คือแนวคิดเรื่องพระโพธิสัตว์ เพื่อตรวจให้เห็น ว่าแนวคิดของพระโพธิสัตว์ทั้งสองระบบคตินี้เป็นที่ซ่อนตัวของอิตตาหรือไม ผู้วิจัยจะนำมาวิเคราะห์ ไปตามลำดับ ดังนี้

ตามทัศนะของพุทธปรัชญาเถรวาทนั้นมองว่าการที่มนุษย์ธรรมดาคนหนึ่งจะสำเร็จเป็น พระพุทธเจ้าได้นั้น จะต้องเริ่มจากการตั้งเป้าหมายที่จะบำเพ็ญบารมีด้วยการปรารถนาเป็นพระโพธิสัตว์ เป็นปฐมบทก่อน จากความหมายนี้พระโพธิสัตว์จึงหมายถึงเอาบุคคลผู้ที่จะตรัสรู้เป็นพระพุทธเจ้า ซึ่งกำลังบำเพ็ญบารมี ๑๐ ประการ ต้องเป็นผู้มีปัญญาฉลาด สามารถเห็นภัยที่เกิดแต่ความเกิด ความแก่ ความเจ็บ และความตายในวัฏสงสารว่าเป็นภัยที่น่ากลัวแล้วก็คิดที่จะหาทางพ้นจากภัยนั้นด้วยการนึก คิดตรึกตรองหาแนวทางพ้นจากทุกข์นั้นและการคิดหาทางพ้นจากทุกข์นี้นับเป็นแนวทางเบื้องต้นของ ความเป็นพระโพธิสัตว์ เป็นที่น่าสังเกตว่าพุทธปรัชญาเถรวาทนั้นจะกล่าวถึงเฉพาะพระโพธิสัตว์ที่เป็น อดีตชาติของพระพุทธเจ้าองค์ปัจจุบันนี้เท่านั้น จะเป็นการพรรณนาถึงพระประวัติในพระชาติปัจจุบัน และพระชาติก่อนๆ ทั้งที่เป็นมนุษย์และสัตว์เดรัจฉานมากมาย ตามที่ปรากฏใน คัมภีร์ต่างๆ จะไม่ ปรากฏในการกล่าวถึงพระโพธิสัตว์ที่กำลังบำเพ็ญบารมีอยู่ในปัจจุบันนี้เลย ซึ่งข้อนี้จะมีความแตกต่าง กับแนวคิดของพุทธปรัชญามหายานที่มองว่า พระโพธิสัตว์นั้นมีอยู่มากมายทั้งบนโลกนี้และในดินแดน พุทธเกษตรอันเป็นที่สถิตย์ดำรงอยู่ของพระพุทธเจ้าและพระโพธิสัตว์ทั้งหลาย

จากทัศนะข้างต้นจะเห็นได้ว่า พุทธปรัชญาเถรวาทนั้นไม่มีแนวคำสอนที่มุ่งให้ศาสนิกชน มุ่งปรารถนาเป็นพระพุทธเจ้าด้วยการเป็นพระโพธิสัตว์บำเพ็ญบารมีเป็นระยะเวลายาวนานนับ อสงไขยหลายกัลป์เมื่อบารมีเต็มเปี่ยมแล้วก็จะได้บรรลุอนุตตรสัมมาสัมโพธิญาณสำเร็จเป็น พระพุทธเจ้าแต่อย่างไร แต่ในทางกลับกันจะสอนเพื่อมุ่งเน้นไปในเรื่องของการปฏิบัติตนเพื่อจะได้

^๕ พุทธทาสภิกขุ, *จิตนี้ประภัสสร*, (กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์สุภาพใจ, ๒๕๕๐), หน้า ๒๐๘.

พันทุกซ์ เพื่อความเป็นพระอรหันต์ตัดกิเลสแทน แนวคิดในลักษณะนี้จะสอดคล้องกับแนวคิดของ พุทธปรัชญาดั้งเดิมที่สอนให้ทุกคนรีบชวนชวายเป็นปฏิบัติธรรมพัฒนาจิตเพื่อไปให้ถึงพระนิพพาน โดยเร็วที่สุดด้วยวิธีเพียรพยายามหาหนทางด้วยตนเองหรือดำเนินตามทางที่ท่านผู้รู้ได้ดำเนินไปก่อนแล้ว ซึ่งการเข้าถึงนิพพานมีสองวิธี วิธีแรกนั้นจะแสวงหาและปฏิบัติด้วยตัวเอง ได้แก่ พระสัมมาสัมพุทธเจ้า และพระปัจเจกพุทธเจ้า ส่วนวิธีที่สอง จะเป็นผู้นับถือที่จะปฏิบัติตามผู้ที่เข้าถึงนิพพานก่อนแล้วจะเป็นวิธีของพระอรหันต์สาวกหรือที่เรียกว่า พระอนุพุทธเจ้า^๖ สำหรับพุทธศาสนิกชนฝ่ายเถรวาทส่วนใหญ่จะมุ่งปฏิบัติธรรมเพื่อเข้านิพพานด้วยวิธีที่สองนี้

แนวคิดที่กล่าวมานั้น ค่อนข้างจะแตกต่างกับแนวคิดเรื่องพระโพธิสัตว์ของพุทธปรัชญามหายานที่จะระบุเจาะจงลงไปอย่างชัดเจนว่า พระโพธิสัตว์นั้นจะหมายถึงบุคคลผู้ซึ่งบำเพ็ญบารมีเพื่อบรรลุถึงความเป็นพระพุทธเจ้าหรืออาจจะหมายถึงบุคคลที่จะเป็นพระพุทธเจ้าในอนาคต และจะต้องตั้งความปรารถนาอย่างแรงกล้าและแน่วแน่มั่นคงว่า การบำเพ็ญบารมีดังกล่าวจะต้องช่วยเหลือสรรพสัตว์ให้พ้นทุกข์ จะไม่รู้สึกรู้หายหรือย่อท้อต่อการบำเพ็ญบารมีถึงแม้ระยะเวลาที่จะได้บรรลุเป็นพระพุทธรูปนั้นจะยาวนานสักเพียงใด จนมีคำกล่าวถึงลักษณะของพระโพธิสัตว์ไว้ว่า “พระโพธิสัตว์เป็นผู้มีนิพพิทาแก่กล้าต่อสังสารวัฏ แต่ก็เป็นผู้หันพักตร์เข้าหาสังสารวัฏ พระโพธิสัตว์มีศรัทธาปสาทะ ยินดีต่อพระนิรวาณ แต่ก็เป็นผู้หันปฤษฎางค์ให้แก่พระนิรวาณ พระโพธิสัตว์สมควรต่อการกลัวสรรพกิเลส แต่ก็ไม่ควรละเลยเสียให้สิ้น”^๗ จากลักษณะเช่นนี้ทำให้มีคำกล่าวในคัมภีร์วิมลเกียรติคุณในเทศสูตรในทำนองว่า “พระโพธิสัตว์ควรทำบาปเสียบ้าง เพื่อจะได้มีโอกาสลงไปโปรดสัตว์นรก เพราะในนรกนั้นหาผู้ที่ลงไปโปรดนั้นแสนยาก”^๘ คำกล่าวนี้เป็นเครื่องยืนยันได้ว่า แนวคิดของพุทธปรัชญามหายานนั้นมุ่งเน้นสนับสนุนให้ศาสนิกชนบำเพ็ญบารมีตนเพื่อเป็นพระโพธิสัตว์ช่วยเหลือสรรพสัตว์โดยไม่เลือกว่าจะอยู่ในฐานะหรือสถานที่ใดๆ จนกลายเป็นแนวคิดแกนกลางหรือหลักการที่สำคัญที่สุดในที่สุด จนเป็นเหตุให้ถูกมองว่าการประพุดิตนเพื่อบรรลุความเป็นพระอรหันต์ตามคติของพุทธปรัชญาเถรวาทนั้นเป็นหนทางที่คับแคบและเห็นแก่ตัวเป็นอย่างยิ่ง คำกล่าวนี้เริ่มมีปรากฏตั้งแต่ยุคของนิกายมหาสังฆิกวาหุรงเรื่องในอินเดีย ซึ่งมีพระมหาเทวะเป็นต้นกำเนิดของนิกายนี้มีนักวิชาการทางด้านศาสนาและปรัชญาได้กล่าวถึงประเด็นนี้ไว้ว่า “...หลักฐานบางแห่งชี้ว่าจุดเน้นเรื่องพระโพธิสัตว์นั้นเริ่มต้นเมื่อภาพลักษณ์ของพระอรหันต์ตกต่ำอันเนื่องมาจากทิวฎี ๕ ประการ (ปัญจวัตถุ) ที่พระมหาเทวะแสดงไว้ ผู้คนจึงหันมาให้ความสำคัญกับความเป็นพุทธะมากกว่า อุดมการณ์พระโพธิสัตว์จึงเกิดขึ้นตั้งแต่หลังพุทธปรินิพพานประมาณ ๑๐๐ ปี”^๙ ด้วยอาศัยปัญจวัตถุที่มีเนื้อหาไปในลักษณะที่ลดความน่าเชื่อถือต่อความเป็นพระอรหันต์ลงเป็นอย่างมาก ตัวอย่างเช่น พระอรหันต์อาจจะถูกมاریยวณในทางความฝันจนน้ำอสุจิสลัดได้ เป็นการมองว่าพระอรหันต์ยังมีราคะ กามราคะ ความกัณฐม

^๖ สมภาร พรหมทา, พุทธศาสนมหายานนิกายหลัก, (กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์แห่งจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๔๐), หน้า ๙.

^๗ สมภาร พรหมทา, พุทธศาสนมหายานนิกายหลัก, อ้างแล้ว, หน้า ๘.

^๘ ศ.ดร.สมภาร พรหมทา, คำบรรยายเรื่อง “ความแตกต่างทางปรัชญาระหว่างเถรวาทและมหายาน”, บรรยายแก่นิสิตปริญญาเอก สาขาวิชาพระพุทธศาสนา มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, เมื่อวันที่ ๑๘ พฤศจิกายน ๒๕๖๑. <<https://www.youtube.com/watch?v=FC-XUXwNTFM>> [3 December 2018]

^๙ สุมาลี มหณรงค์ชัย, พุทธศาสนมหายาน, (กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์สยาม, ๒๕๔๖), หน้า ๒๓.

แห่งราคะหรือความประกอบในราคะและกามฉันทนิเวรณ การกล่าวเช่นนี้ทำให้เข้าใจได้ว่าพระอรหันต์ ยังไม่หมดสิ้นไปจากสิ่งเหล่านี้^{๑๐} หลังจากที่ท่านมหาเทวะได้กล่าวปัญจวัตถุออกไปก็ถูกโต้แย้งจาก ฝ่ายพุทธปรัชญาเถรวาทด้วยการยกเอาพุทธพจน์ที่ตรัสไว้มากล่าวอ้างว่า

อานนท เพราะเมื่อภิกษุเหล่านั้นจำวัดหลับขาดสติสัมปชัญญะ อานนท น้ำอสุจิ
ย่อมออกมาเพราะความฝัน น้ำอสุจิของภิกษุผู้จำวัดหลับมีสติตั้งมั่น มีสัมปชัญญะ
ย่อมไม่ออกมา อานนท น้ำอสุจิแม่ของปุลุชนผู้ปราศจากความกำหนัดในกามย่อม
ไม่ออกมา อานนท ย่อมไม่มีทางเป็นไปได้ไม่ใช่โอกาสที่น้ำอสุจิของพระอรหันต์
จะออกมา^{๑๑}

พุทธพจน์นี้ระบุไว้อย่างชัดเจนว่า ผู้สำเร็จเป็นพระอรหันต์แล้วจะไม่มีอาการฝันน้ำอสุจิ
เคลื่อน แต่ท่านมหาเทวะก็ไม่ยินยอมที่จะเปลี่ยนหลักการตามที่ท่านกล่าวไว้ ต่อมาภายหลังพุทธ
ศาสนานิกายมหาสังฆิกวาทได้รับความศรัทธาเลื่อมใสเป็นที่นิยมนับถือของพุทธศาสนิกชนเป็น
อย่างมากนับเป็นต้นกำเนิดของอภิปรัชญาที่ต่อมาเรียกตนเองว่า มหายาน ดังเช่นในยุคปัจจุบันนี้
จึงเป็นเหตุทำให้แนวคิดของพระมหาเทวะที่เกี่ยวกับพระอรหันต์นั้นได้นำมาปรับใช้ประจวบเหมาะ
กับพุทธปรัชญามหายานเน้นให้ความสำคัญต่อแนวคิดเรื่องพระโพธิสัตว์ จึงทำให้แนวคิดนี้ถูกยกให้
เด่นชัดขึ้น เพราะเป็นแนวคิดที่มีลักษณะมุ่งเน้นการช่วยเหลือผู้อื่น ด้วยการเสียสละเพื่อผู้อื่น
มีจุดสำคัญในเรื่องความกรุณาต้องการช่วยเหลือเกื้อกูลผู้อื่นและเชื่อว่าทุกคนมีความเป็นพระโพธิสัตว์
อยู่ในตัวเองอยู่แล้ว จนมีคำกล่าวไว้ว่า “ลัทธิมหายานบางขณะเรียกว่า โพธิสัตว์ยาน”^{๑๒} การกล่าว
ในลักษณะนี้นั้นก็หมายความว่า ความเป็นพระอรหันต์ได้ถูกลดบทบาทลงแล้วในมุมมองของ
พุทธปรัชญามหายานและแทบจะไม่ได้ให้ความสำคัญอะไรมากนักต่อแนวคิดความเป็นพระอรหันต์

สิ่งสำคัญประการหนึ่ง การที่พุทธปรัชญามหายานเชื่อว่า สรรพสัตว์โดยเฉพาะมนุษย์นั้น
ล้วนมีพุทธภาวะอยู่ในตัว การเชื่อเช่นนี้ทำให้เข้าใจได้ว่ามนุษย์ทุกคนต่างก็มีความสามารถในการตรัสรู้
เพราะมนุษย์มีโพธิอยู่ในตัวของมนุษย์ก่อนแล้ว อุดมการณ์ที่สำคัญจึงเป็นไปเพื่อการบรรลุพุทธภูมิและ
ยิ่งไปกว่านั้นการบรรลุพุทธภูมิจะไม่จำกัดเพศ ไม่จำกัดวัย ไม่จำเป็นต้องเป็นบรรพชิต แม้เป็นฆราวาส
ผู้ครองเรือนก็สามารถที่จะปรารถนาและบำเพ็ญตนเป็นพระโพธิสัตว์ได้อย่างเท่าเทียมกัน

ประเด็นดังกล่าวนี้ ผู้วิจัยเชื่อว่าเป็นสิ่งที่พึงพอใจของศาสนิกชนเป็นอย่างมาก ถ้าหันกลับ
ไปมองแนวคิดพุทธปรัชญาเถรวาท ที่มุ่งเน้นการปฏิบัติเพื่อบรรลุอรหันต์นั้นเป็นการหลุดพ้นโดยผ่าน
ทางที่เรียกว่า สาวกยาน เป็นแนวทางที่ถูกมองว่าไม่สามารถที่จะหลุดพ้นได้ด้วยกำลัง สติปัญญาของ
ตนเองได้จะยังต้องอาศัยพระพุทเจ้าช่วยให้บรรลุ เมื่อบรรลุแล้วก็มีความสามารถที่จะช่วยเหลือคน
ได้เพียงจำกัดเท่านั้น ซึ่งมีความแตกต่างไปจากความเป็นพุทเจ้าตามแนวคิดของพุทธปรัชญามหายาน
ที่มีความสามารถขยายสรรพสัตว์ให้ข้ามพ้นจากห้วงแห่งความทุกข์ได้อย่างมากมาย และในระหว่างการ

^{๑๐} เสถียร โพธิ์นันทะ, ประวัติพระพุทธศาสนา, พิมพ์ครั้งที่ ๔, (กรุงเทพฯ: มหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๔๓), หน้า ๒๕๕-๒๕๖.

^{๑๑} วิ.ม. (ไทย) ๕/๓๕๓/๒๒๖.

^{๑๒} ศาสตราจารย์พิเศษ เสถียร พันธรั้งสี ราชบัณฑิต, พุทธศาสนมหายาน, พิมพ์ครั้งที่ ๔, (กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์สุภาพใจ, ๒๕๔๓), หน้า ๓๑.

บำเพ็ญบารมีของพระโพธิสัตว์เหล่านั้นก็สามารถจะช่วยเหลือสรรพสัตว์ให้พ้นทุกข์ไปพร้อมกันได้ด้วย จากเหตุผลดังกล่าวนี้ จึงเป็นเหตุผลที่ไม่ต้องสงสัยเลยว่า สาเหตุของการกล่าวถึงความเป็นพระอรหันต์ ในเชิงคุณแคลนของพุทธปรัชญามหายานนั้นเกิดขึ้นมาได้อย่างไร

ในกรณีนี้ ถ้ามองในมุมของพุทธปรัชญาเถรวาท อาจจะกล่าวได้ว่าเมื่อครั้งที่พระพุทธเจ้าองค์ปัจจุบัน ตั้งแต่ปฐมชาติที่ทรงเริ่มปรารถนาพุทธภูมิด้วยการตั้งมโนปณิธานด้วยตัวพระองค์ว่า “เมื่อเราปลดปล่อยตนออกจากวิภวสังสารแล้ว ขอเราพึงนำสัตว์ทั้งหลายให้เปลื้องพ้นจากวิภวสังสารด้วยเกิด” และได้เริ่มในการบำเพ็ญบารมี แต่มีข้อที่น่าสังเกตว่า เหตุใด? พระองค์จึงมีความต้องการเป็นพระโพธิสัตว์มากกว่าที่จะบำเพ็ญธรรมแล้วบรรลุมรรคผลนิพพาน เพราะเมื่อพิจารณาดูแล้วด้วยศักยภาพที่พระองค์มีอยู่ในขณะนั้น พระองค์น่าจะมีความสามารถมากพอที่จะบรรลุมรรคผลนิพพานได้อยู่แล้ว ถ้าจะกล่าวอ้างว่า จะต้องได้ฟังธรรมจากพระพุทธเจ้าองค์ใดองค์หนึ่งก่อนจึงจะสามารถบรรลุนิพพานได้ ข้อนี้อาจจะโต้แย้งได้ว่า ในช่วงระยะเวลาที่พระองค์บำเพ็ญบารมีนั้นก็ได้พบและได้ฟังธรรมจากพระพุทธเจ้าอยู่แล้ว และตามที่คณะของพุทธปรัชญาเถรวาทนั้น ผู้ที่จะได้เป็นพระพุทธเจ้าในอนาคตจำเป็นจะต้องได้รับคำพยากรณ์จากพระพุทธเจ้าองค์ใดองค์หนึ่งเสียก่อนจึงจะได้เป็นพระนิคยโพธิสัตว์เป็นผู้ที่เที่ยงแท้ต่อการตรัสรู้เป็นพระพุทธเจ้า ซึ่งในชาติที่พระองค์ทรงเกิดเป็นสุเมธดาบสนั้นได้รับคำพยากรณ์จากพระทีปังกรพุทธเจ้าแล้ว แต่ถ้าพระองค์กลับใจก็จักได้บรรลุอรหัตผลเป็นสาวกของพระพุทธเจ้าในชาตินั้นทันที ในขณะที่พระองค์กลับเลือกที่จะมุ่งบำเพ็ญบารมีเพื่อการเป็นพระพุทธเจ้าตามที่ได้ตั้งปณิธานไว้ตั้งแต่ต้น

ในข้อนี้ผู้วิจัยมีความเห็นว่า การปรารถนาที่จะเป็นพระพุทธเจ้านั้นเกิดจากเหตุการณ์ที่พระองค์ประสบเจอด้วยพระองค์เองแล้วมีแรงปรารถนาที่ไม่ต้องการให้คนอื่นมีความทุกข์เช่นพระองค์เอง นับเป็นแรงปรารถนาที่อยู่ภายในจิตของพระองค์เอง ไม่ได้มีอะไรมาดลใจให้คิดเช่นนั้น แต่ที่น่าแปลกใจก็คือตามเนื้อความของพุทธประวัติในตอนนี้ได้กล่าวถึงในลักษณะที่มีท้าวสุทธาवासมหาพรหมอนาคามีมาดลใจให้พระองค์ได้กลับคิดในขณะที่จะสิ้นหวังในเหตุการณ์ครั้งนั้น แต่ถ้าตีความเป็นธรรมาธิษฐานมหาพรหมดังกล่าวอาจจะหมายถึงพรหมวิหารธรรมที่อยู่ในจิตของพระองค์ ในขณะนั้นก็เป็นที่น่าแปลกใจที่ว่า “พรหม” ซึ่งธรรมาธิษฐานในความเข้าใจของพุทธศาสนิกชนทั่วไปมักหมายถึงความมีพรหมวิหารธรรมภายในจิตใจ จนมีการสร้างรูปลักษณ์ของพรหมให้มีสี่หน้าแต่อาจสรุปได้ว่าพระองค์อาจจะตั้งปณิธานด้วยพระองค์ แต่ไม่ได้เอ่ยคำกล่าวเจาะจงออกมาว่า ต้องการจะเป็นพระพุทธเจ้าหรือไม่ เป็นเพียงแต่คำกล่าวนั้นอาจตีความได้ว่า มีลักษณะของความเป็นพระพุทธเจ้าเท่านั้น

ในมุมมองของพุทธปรัชญามหายานจะเห็นแตกต่างออกไปจากแนวคิดนี้ เพราะจะกล่าวถึงพระโพธิสัตว์ไว้อย่างชัดเจนไม่มีลักษณะคลุมเครือและจะต้องเป็นผู้ที่มีความต้องการปรารถนาพุทธภูมิเพื่อเป็นพระพุทธเจ้าอย่างเดียวกับเท่านั้นและเชื่อว่าทุกคนนั้นสามารถที่จะเป็นพระโพธิสัตว์ได้ไม่เฉพาะเจาะจงไปเป็นรายบุคคลเหมือนกับแนวคิดของพุทธปรัชญาเถรวาท ด้วยเหตุผลดังกล่าวพระโพธิสัตว์ของพุทธปรัชญามหายานจึงมีจำนวนมากและได้แบ่งประเภทไว้อย่างชัดเจนมีทั้งที่เป็นมนุษย์และพระโพธิสัตว์ที่เกิดด้วยอำนาจมานของพระอาทิพุทธะที่สถิตอยู่บนดินแดนพุทธเกษตรจะมีพระโพธิสัตว์บางพระองค์ แม้จะบรรลุพุทธภูมิแล้วก็ยังคงมีความกรุณาต่อสรรพสัตว์ไม่ยอมเข้าสู่ดินแดนพุทธเกษตรยังคงคอยช่วยเหลือสรรพสัตว์ต่อไปอย่างไม่มีวันสิ้นสุด

เมื่อกล่าวถึงแนวคิดเรื่องพระโพธิสัตว์ในพุทธปรัชญาเถรวาท อาจเกิดคำถามขึ้นได้ว่า เหตุใด แนวคำสอนของพุทธปรัชญาเถรวาท จึงไม่เน้นสอนให้พุทธศาสนิกชนมีความสนใจที่จะบำเพ็ญตนเป็นพระโพธิสัตว์ตั้งจิตปรารถนาพุทธภูมิ ? การตอบคำถามนี้ ผู้วิจัยจะขอตอบผ่านระบบคิดที่ปรากฏอยู่ในพระเวสสันดรชาดก ซึ่งถือว่าเป็นการบำเพ็ญบารมีเป็นชาติสุดท้ายของพระพุทธเจ้าองค์ปัจจุบันนี้เป็นชาดกหนึ่งในหลายๆ ชาดกที่มีอิทธิพลอย่างมากต่อแนวคิดของพุทธศาสนิกชนฝ่ายเถรวาทโดยเฉพาะในประเทศไทยและประเทศใกล้เคียง เนื้อเรื่องของชาดกจะกล่าวถึงการบำเพ็ญทานบารมีของพระเวสสันดร ซึ่งเป็นชาติสุดท้ายของพระพุทธเจ้าองค์ปัจจุบันก่อนที่จะบรรลุพระอนุตตรสัมมาสัมโพธิญาณ เพราะการบริจาคทานของพระเวสสันดรจนเป็นเหตุให้พระองค์ต้องถูกเนรเทศออกจากพระราชวังไปอยู่ป่าและในทีนั้นพระองค์ก็ได้พระราชทานพระโอรสธิดาแก่พราหมณ์และพระชายาแก่พระอินทร์ที่แปลงกายมาขอ ซึ่งเชื่อกันว่าเป็นการบำเพ็ญทานที่ทำได้ยากยิ่งและเป็นที่มาของคติโพธิสัตว์ที่ว่า ถ้าหากจะบำเพ็ญเพียรเพื่อความเป็นพระโพธิสัตว์ต้องสามารถสละได้ทุกสิ่งทุกอย่าง โดยไม่เว้นแม้แต่ชีวิตของตนเองก็ยอมสละให้ได้

แต่เป็นที่น่าแปลกใจว่า แม้เนื้อหาของพระเวสสันดรชาดกจะกล่าวถึงการบำเพ็ญบารมีของพระโพธิสัตว์อย่างชัดเจน แต่สิ่งที่มีผลต่อพุทธศาสนิกชนฝ่ายเถรวาทกลับเป็นเรื่องแนวคิดเกี่ยวกับอานิสงส์ของความเสียสละ ความไม่เห็นแก่ตัว ปลุกฝังนิสัยเรื่องความเมตตากรุณาต่อกันเห็นใจซึ่งกันและกัน ผู้รับฟังส่วนมากมักก็จะมีนิสัยโน้มเอียงไปทางพระเวสสันดรเพราะต้องการเอาอย่าง เมื่อเป็นเช่นนี้ความโลภ ความเห็นแก่ตัวก็จะน้อยลงรักที่จะเสียสละเอื้อเฟื้อกันมีการปลุกฝังให้เห็นภาพและปรารถนาสังคมในอุดมคติอย่างในยุคของพระพุทธเจ้าพระนามว่า พระศรีอริยมตไตรย์ โดยใช้การสร้างแรงจูงใจว่า แม้ไม่ได้ทำทานแต่ใครก็ตามที่ตั้งใจฟังเรื่องพระเวสสันดรชาดกตั้งแต่ต้นจนจบครบ ๑๓ กัณฑ์ ก็สามารถปรารถนาพระนิพพานหรือไปเกิดในยุคของพระศรีอริยมตไตรย์ได้เช่นกัน นอกจากจะเน้นที่ความเสียสละเพื่อประโยชน์แก่ส่วนรวมแล้ว อิทธิพลของชาดกนี้ก็มีผลต่อลักษณะนิสัยของพุทธศาสนิกชนชาวไทยให้กลายเป็นคนมีใจบุญสุนทานมีนิสัยในความเป็นผู้มักให้ทานและความเป็นผู้มีใจโอบอ้อมอารีเอื้อเฟื้อเผื่อแผ่ต่อผู้อื่นเหมือนกับพระเวสสันดรที่บำเพ็ญบารมีด้วยการบริจาคทาน

จากการอธิบายผ่านระบบคิดในเรื่องพระเวสสันดรชาดก อาจจะเป็นคำตอบได้ว่า เหตุใดแนวคิดของพุทธปรัชญาเถรวาท จึงไม่มุ่งเน้นสนับสนุนให้ศาสนิกชนบำเพ็ญตนเป็นพระโพธิสัตว์ตั้งจิตปรารถนาพุทธภูมิ อีกเหตุผลหนึ่งอาจเป็นเพราะพุทธปรัชญาเถรวาทจะมีหลักคำสอนที่มุ่งให้มนุษย์ปฏิบัติเพื่อความสุขแก่ตนเองและผู้อื่น ตามแนวทางแห่งอริยมรรคซึ่งเป็นหนทางสายเดียวเพื่อการเข้าถึงเป้าหมายสูงสุด คือ พระนิพพานอันเป็นบรมสุขและเป็นอุดมคติของชีวิตตามหลักพุทธธรรม ซึ่งการปฏิบัตินั้นจะมีอยู่ ๒ แนวทางคือ

แนวทางแรก คำสอนแนวสังฆธรรม พระพุทธองค์ทรงสอนกลุ่มที่เป็นอนาคาริก เช่น พระปัญจวัคคีย์ด้วยการให้เลิกจากการทรมานตนและการเติมความสุขให้แก่ชีวิตจนเกิดความมัวเมาแล้วสอนให้ปฏิบัติตามมัชฌิมาปฏิปทา คือ ทางเดินชีวิตอันประเสริฐเพื่อความพ้นทุกข์อันประกอบด้วยสัมมาทิฐิ เป็นต้น^{๑๓}

^{๑๓} วิ.ม. (ไทย) ๔/๑๓/๒๐.

แนวทางที่สอง คำสอนแนวศีลธรรม พระองค์ทรงสอนกลุ่มอาคาริก คือ ชนผู้ครองเรือน โดยปรับระดับคำสอนจากแนวสังฆธรรมซึ่งเป็นนามธรรมมาเป็นรูปธรรม โดยทรงสอนอนุพุทพิกถา แก่ยสกุลบุตร บิดามารดาและภรรยาของเขา ตลอดทั้งเพื่อนห้าสิบคน จนกระทั่งท่านเหล่านั้นได้ บรรลุธรรมเป็นพระอรหันต์ เนื้อหาในอนุพุทพิกถาได้กล่าวถึงท่าน ศีล สวรรค์ โทษของกามและ อานิสงส์ของการออกบวช ทั้งนี้เพื่อเป็นการฟอกจิตของผู้ที่เคยครองเรือนให้สามารถจัดความห่วงใย เรื่องทรัพย์สินก่อน จากนั้นจึงสอนเรื่องศีล สวรรค์ โทษของกามและการออกจากกามเป็นลำดับไป แม้ในที่แห่งอื่นพระองค์ก็ทรงสอนในลักษณะเดียวกัน^{๑๔} ดังเช่นในบุญกิริยาวัตตสูตร พระพุทธองค์ ก็ได้ตรัสสอนเรื่องทานมัย ศีลมัย และภาวนามัย^{๑๕}

จึงทำให้เข้าใจได้ว่า แนวคำสอนของพุทธปรัชญาเถรวาทนั้นมีอิทธิพลต่อแนวคิดเรื่อง พระโพธิสัตว์ แม้ว่าจะยอมรับในความมีอยู่ของพระโพธิสัตว์เช่นกัน แต่มุมมองที่มีต่อพระโพธิสัตว์นั้น ต่างกันอย่างสิ้นเชิง พุทธศาสนิกชนฝ่ายพุทธปรัชญาเถรวาทมองพระโพธิสัตว์เพื่อเป็นตัวอย่างของ บุคคลที่บำเพ็ญบารมีแล้วได้ผลสำเร็จและนำมาเอาผลของความสำเร็จนั้นมาเป็นตัวอย่างเป็นแรงจูงใจ เพื่อจะพยายามทำเช่นนั้นตามกำลังของตน แต่ไม่ใช่อยากจะเป็นเหมือนกับพระโพธิสัตว์ด้วยการบำเพ็ญบารมีแล้วปรารถนาพุทธภูมิ พุทธศาสนิกชนฝ่ายพุทธปรัชญาเถรวาทจึงทำตนให้เป็นเพียง ผู้ดูแลคอยชื่นชมเท่านั้นเอง จึงไม่ต่างจากผู้ที่มีความชื่นชอบคนเก่งแต่ไม่อยากจะเป็นคนเก่ง

ในประเด็นเรื่องข้อโต้แย้งเกี่ยวกับความเป็นพระอรหันต์จึงเป็นผลสืบเนื่องต่อจากเรื่องดังกล่าว ข้างต้น ถ้ามองในมุมเชิงคุณค่าที่เป็นประโยชน์อันจะได้รับจากความเป็นอรหันต์นั้น พุทธปรัชญามหายาน มักมองว่า ความเป็นพระอรหันต์นั้นจะสามารถช่วยเหลือผู้อื่นได้ไม่มากเท่ากับพระโพธิสัตว์อาจจะไม่ คุ่มค่ากับการที่จะต้องลงทุนในการบำเพ็ญสวากบารมีญาณ เพื่อจะมาบรรลุเป็นพระอรหันต์เท่านั้น การกล่าวเช่นนี้พุทธปรัชญาเถรวาทอาจโต้แย้งได้ว่า คำกล่าวหาว่าพระอรหันต์ทั้งหลายสามารถ ช่วยเหลือผู้อื่นได้เพียงจำกัดเท่านั้นอาจจะไม่เป็นความจริง เพราะเมื่อมองย้อนไปในสมัยพุทธเจ้ายัง พระชนม์ชีพอยู่ การเผยแผ่ธรรมะที่พระองค์ตรัสรู้ได้แล้วนั้นจะไม่สามารถแผ่กระจายออกไปสู่ ประชาชนทั้งหลายทั่วไปได้เลย ถ้าไม่มีพระสาวกช่วยในการเผยแผ่ซึ่งส่วนมากก็เป็นพระอรหันต์ทั้งสิ้น แม้ภายหลังพระพุทธเจ้าได้เสด็จดับขันธปรินิพพานไปแล้วหน้าที่หลักในการสืบต่อพระพุทธศาสนา ก็ยังคงตกเป็นหน้าที่ของพระสาวกที่ยังมีชีวิตอยู่เช่นเดิม เริ่มตั้งแต่การทำปฐมสังคายนาที่ล้วนต้อง อาศัยพระสาวกที่เป็นพระอรหันต์ช่วยเป็นกำลังสำคัญในการทำและในการทำครั้งต่อๆ มา ก็เช่นกัน

จากเหตุผลนี้ พอจะทำให้เข้าใจได้ว่าการกล่าวโต้แย้งในเรื่องดังกล่าวไม่มีเหตุผลมากพอ และจากข้อมูลที่ศึกษากลับพบว่า พุทธปรัชญามหายานนั้นเริ่มแยกตัวมาเป็นนิกายใหม่ชัดเจนในราว พุทธศตวรรษที่ ๖-๗^{๑๖} นับจากหลังที่พระพุทธเจ้าปรินิพพานแล้วก็หลายร้อยปี แต่เดิมนั้นประเด็นเรื่อง การให้ความสำคัญกับพระโพธิสัตว์ยังไม่มี ความเข้มข้นและชัดเจนมากเท่ากับแนวคิดของพุทธปรัชญา มหายานในรุ่นหลัง จะสังเกตได้จากวรรณกรรมในยุคแรกๆ ของพุทธปรัชญามหายานอย่างเช่น มหายานศรัทธาปาฐศาสตร์ของท่านอัสวโฆษที่กล่าวถึงคำความหายาน ไม่ได้มีความหมายในเชิงเปรียบเทียบ

^{๑๔} วิ.ม. (ไทย) ๔/๒๖/๓๒.

^{๑๕} ชุ.อิติ. (ไทย) ๒๕/๖๐/๔๑๕.

^{๑๖} วศิน อินทสระ, พุทธปรัชญามหายาน, (กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์มหาวิทยาลัทธิรามคำแหง, ๒๕๓๒), หน้า ๗.

กับฝ่ายหินยานเพื่อแสดงความเด่นความด้อยระหว่างสองนิกายนี้ แต่มีความหมายเพียงว่าผู้ปฏิบัติตามหลักโพธิสัตว์ธรรมสมควรเรียกว่า เป็นผู้ปฏิบัติตามยานอันยิ่งใหญ่เท่านั้น^{๑๗} ผู้วิจัยเข้าใจว่าแนวคิดเรื่องปัญจวัตรของพระมหาเวหะ เจ้าสำนักนิกายมหาสังฆิกาวาสนั้น นับเป็นจุดเริ่มต้นของแนวคิดที่เกิดขึ้นมาเพื่อการลดบาปของพระอรหันต์โดยเฉพาะ เมื่อลดบาปบาปความสำคัญของพระอรหันต์ได้แล้วจำเป็นที่จะต้องสร้างแนวคิดใหม่บางอย่างหรือแนวคิดบางประการที่มีอยู่แล้วให้เด่นขึ้นมาแทนสำหรับแนวคิดเรื่องพระโพธิสัตว์นั้นน่าจะจะเป็นตัวเลือกที่ดีที่สุด ในขณะที่ เพราะเป็นสิ่งที่มียุ่ก่อนแล้วเพียงแต่นำมาทำให้มีคุณลักษณะที่เด่นชัดมากกว่าเดิม ด้วยการสร้างระบบแนวคิดบางอย่างเข้ามาสนับสนุนและสร้างเป้าหมายใหม่หรือของเดิมที่มีอยู่แล้วขึ้นมารองรับแนวคิดดังกล่าว

แต่การกล่าวถึงความเป็นพระอรหันต์เช่นนั้นเป็นการทำให้แนวคิดของพุทธปรัชญาเถรวาทถูกมองในเชิงลบได้ เพราะการกล่าวเช่นนั้นสามารถเชื่อมโยงกับประเด็นเรื่องการยอมรับศักยภาพของความเป็นมนุษย์ สืบเนื่องมาจากแนวคิดดั้งเดิมที่สนับสนุนยกย่องพระอรหันต์ว่าอยู่สูงสุด การยอมรับความเป็นพระอรหันต์เช่นนี้ในทางกลับกันก็เป็นการปฏิเสธแนวทางของพระโพธิสัตว์ไปในตัวและถูกมองว่าเป็นแนวคิดที่ไม่ยอมรับในศักยภาพของมนุษย์ เพราะเหตุไม่สนับสนุนให้ศาสนิกชนมุ่งหวังในบำเพ็ญบารมีเป็นพระโพธิสัตว์ เพื่อจะได้เป็นพระพุทธรเจ้าในอนาคตแล้วกลับมาช่วยเหลือโปรดสรรพสัตว์ทั้งหลายให้พ้นจากความทุกข์

ข้อโต้แย้งที่มองว่าพุทธปรัชญาเถรวาทไม่ยอมรับในศักยภาพของมนุษย์นั้นอาจจะถูกหักล้างด้วยทัศนะของพระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตฺโต) ซึ่งท่านได้กล่าวไว้ในหนังสือ “พุทธธรรมฉบับเดิม” ความตอนหนึ่งว่า

มนุษย์เป็นสัตว์ที่ต้องฝึกและฝึกได้...หลักความจริงนี้เสนอว่า มนุษย์นั้นมีไข่มุมประเสริฐขึ้นมาเองลอยๆ แต่ประเสริฐได้ด้วยการฝึก ถ้าไม่ฝึกแล้วจะด้อยกว่าสัตว์เดรัจฉาน จะต่ำทรามยิ่งกว่าหรือไม่ก็ทำอะไรไม่เป็นเลย แม้จะอยู่รอดก็ไม่ได้

ความเชื่อในศักยภาพของมนุษย์เรียกเป็นศัพท์ว่า ศรัทธาในโพธิ หมายความว่า เป็นความเชื่อในปัญญาของมนุษย์ที่สามารถจะพัฒนาเป็นพุทธะได้^{๑๘}

คำกล่าวนี้อาจจะช่วยให้เข้าใจแนวคิดของพุทธปรัชญาเถรวาทได้ดีมากยิ่งขึ้น การกล่าวเช่นนี้ไม่ใช่จะปฏิเสธหรือไม่ยอมรับในศักยภาพของมนุษย์ แต่การเข้าถึงพระนิพพานหรืออภินัยก็คือพุทธภาวะนั้นมีสองวิธีให้เลือกตามที่กล่าวไว้แล้วข้างต้น แต่วิธีแรกจะมีความยากลำบากเพราะต้องใช้ความเพียรพยายามอย่างยิ่งยวด สำหรับวิธีหลังจะมีความง่ายมากกว่า เพราะไม่ต้องใช้ความเพียรพยายามมากเท่ากับวิธีแรก แต่ทั้งสองวิธีถึงจะมีความง่ายต่างกันมากก็ตาม สำหรับผลที่ได้รับก็จะสามารถนำพาให้ผู้ปฏิบัติเข้าสู่พระนิพพานอันเป็นภาวะดับสนิทชั้วนิรันดร์เท่าเทียมกันได้ทั้งหมด^{๑๙}

^{๑๗} สมภาร พรหมทา, พุทธศาสนายาน, (กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๔), หน้า ๑๒.

^{๑๘} พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตฺโต), พุทธธรรมฉบับเดิม, พิมพ์ครั้งที่ ๑๑, (กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์ดวงแก้ว, ๒๕๔๔), หน้า ๓๔๓.

^{๑๙} สมภาร พรหมทา, พุทธศาสนานิกายหลัก, อ่างแล้ว, หน้า ๑๐.

มีข้อคำถามที่น่าสนใจว่า ในทัศนะของพุทธปรัชญาเถรวาทนั้น ยอมรับว่าทุกคนมีสิทธิ์เข้าถึงนิพพานหรือไม่ ? สำหรับคำตอบของคำถามนี้ ผู้วิจัยขอเริ่มจากคำถามที่ว่าท่านพุทธทาสภิกขุที่ท่านกล่าวไว้ว่า

ในจิตตามธรรมชาติ ธรรมดานั้นมันก็มีเชื้อแห่งความเป็นพุทธภาวะหรือว่าเชื้อแห่งโพธิ์ก็คือเครื่องที่จะทำให้เป็นพุทธะมันมีมาแล้วในฐานะที่เป็นเมล็ดพืชหรือเรียกว่าเชื้อ ถ้าพูดเชื้อมันก็ต้องเอาไปหมักเอาไปพัฒนาไปทำให้มันเจริญงอกงามขึ้นมาเป็นสิ่งที่ต้องการนี้เรียกว่าเชื้อ ถ้าเรียกว่าเป็นพีชมันก็ต้องเอาไปเพาะไปปลูกเอาไปเพาะไปหวานไปปลูกไปบำรุงรักษาเป็นต้นเป็นลำเป็นดอกเป็นผลขึ้นมา ฝ่ายเถรวาทไม่ค่อยพูดถึงประโยชน์ คือ ประโยคที่ว่าทุกคนมีเชื้อแห่งความเป็นพุทธะ แล้วฝ่ายมหายานเขาพูดกันมากที่สุดว่า ทุกคนมีเชื้อแห่งความเป็นพุทธะมาแล้วขอให้สนใจ ให้ปลูกให้เพาะให้พัฒนาขึ้นมาให้ได้^{๒๐}

การแสดงทัศนะเช่นนี้เข้าใจได้ว่า ท่านยอมรับในความสำคัญของแนวคิดเรื่องการปฏิบัติที่มีความสำคัญต่อการพัฒนาของพุทธภาวะในฐานะที่เป็นศักยภาพทางปัญญา ทุกคนมีพุทธภาวะเป็นเมล็ดพืชหรือเชื้ออยู่แล้วแต่การจะเอาไปปลูกทำให้เจริญงอกงามขึ้นได้นั้นเป็นหน้าที่ของแต่ละบุคคล ผู้วิจัยเข้าใจว่า คำว่าพุทธภาวะในที่นี้ก็คือนิพพานนั่นเองตามทัศนะของพุทธปรัชญาเถรวาท แต่เป็นเพราะพุทธปรัชญาเถรวาทไม่ค่อยพูดถึงแนวคำสอนในลักษณะนี้จึงทำให้ไม่เป็นที่เข้าใจของบุคคลทั่วไป แต่อย่างไรก็ตาม จะทำให้เข้าใจได้ว่าพุทธปรัชญาเถรวาทมีแนวคิดลักษณะการยอมรับว่าทุกคนมีนิพพานในตัวอยู่แล้ว จึงเป็นการตอบคำถามข้างต้นนั้นได้ว่า ทุกคนมีสิทธิ์ที่จะเข้าถึงนิพพาน แต่การจะเข้าถึงนิพพานได้หรือไม่ขึ้นอยู่กับความต้องการที่จะพัฒนาศักยภาพของแต่ละบุคคลไป ซึ่งมีพุทธพจน์ตรัสไว้ในมหาปรินิพพานสูตรรับรองว่า “ตราบใดที่ยังมีผู้ศึกษาและปฏิบัติตามคำสอนของพระพุทธองค์อยู่ ตราบนั้นโลกก็ไม่ว่างเว้นจากพระอรหันต์”^{๒๑} เมื่อพิจารณาจากพุทธพจน์นี้แล้วทำให้ทราบว่า ผู้ใดก็ตามที่มีความตั้งใจศึกษาและปฏิบัติตามคำสอนของพระองค์แล้วโลกนี้ก็จะไม่มีวันว่างเว้นจากพระอรหันต์ เป็นที่ทราบกันดีอยู่ว่าพุทธศาสนาเกิดขึ้นมาในท่ามกลางของศาสนาพราหมณ์หรือฮินดูในปัจจุบันนี้ ซึ่งเป็นศาสนาที่แบ่งคนในสังคมอินเดียในสมัยนั้นออกเป็นวรรณะต่างๆ กันแต่ พุทธศาสนาเกิดขึ้นมาปฏิวัติแนวคิดนั้นเสียและยังให้สิทธิเสรีภาพในการเข้าถึงและปฏิบัติตามคำสั่งสอนของพระองค์ได้อย่างเท่าเทียมกันโดยไม่มีแบ่งชนชั้นวรรณะใดๆ ทั้งสิ้นยอมรับในความแตกต่างของคนในสังคมอาจเป็นผลมาจากแนวคิดในเรื่องการเชื่อกรรมและผลของกรรม แต่การที่จะบรรลุธรรมนั้นขึ้นอยู่กับศักยภาพของแต่ละคนที่จะสามารถเพียรพยายามปฏิบัติตามได้หรือไม่ ซึ่งมีความสอดคล้องกับพุทธพจน์บทหนึ่งที่พระพุทธเจ้าตรัสไว้ในคัมภีร์ขุททกนิกาย สุตตนิบาต ความว่า “คนจะชื่อว่าเป็นคนเลวเพราะชาติกำเนิดก็หาไม่ได้ จะชื่อว่าเป็นพราหมณ์เพราะชาติกำเนิดก็หาไม่ได้ แต่ชื่อว่าเป็นคนเลวเพราะกรรม ชื่อว่าเป็นพราหมณ์เพราะกรรม”^{๒๒}

^{๒๐} พุทธทาสภิกขุ, ธรรมะกับสัญชาติญาณ, (กรุงเทพฯ: การพิมพ์พระนคร, ๒๕๓๑), หน้า ๑๕๗.

^{๒๑} ที.ม. (ไทย) ๑๐/๒๑๔/๑๖๒.

^{๒๒} ขุ.สุ. (ไทย) ๒๕/๑๔๒/๕๓๒.

จากพระพุทธรูปนี้เราจะเห็นได้ว่า พระพุทธเจ้าไม่ทรงสนับสนุนให้พุทธศาสนิกชนยึดติดอยู่ในเรื่องชาติกำเนิด แต่ให้ถือพฤติกรรม คือ การกระทำเป็นเครื่องวัด เพราะคนเกิดมาในตระกูลที่ต่ำจะถือว่าเป็นคนเลวนั้นก็ไม่ได้ แต่ละคนไม่สามารถเลือกเกิดเองได้ หรือคนที่เกิดมาในตระกูลสูงจะเป็นผู้ประเสริฐเพราะการเกิดนั้นก็ไม่ได้ เพราะบางคนอาจจะเกิดในตระกูลที่ดีได้รับการศึกษาดีมีงานดี แต่อาศัยพื้นฐานการศึกษาและตำแหน่งหน้าที่แสวงหาผลประโยชน์ทำลายเศรษฐกิจของชาติก็มีปรากฏให้เห็นมากมายในสังคม คนจะดีหรือเลวนั้นอยู่กับการกระทำที่มีในปัจจุบัน ตัวอย่างเช่น พระเทวทัต เป็นถึงโอรสกษัตริย์ต่อมาทำกรรมหนักถูกลงโทษไปตกนรกอเวจี ส่วนอุบาสีเป็นช่างกลบออกบวชในสำนักพระพุทธองค์ต่อมาได้เป็นพระอรหันต์ เป็นต้น

จากเนื้อหาที่กล่าวมาทั้งหมดนั้น ผู้วิจัยมีความเห็นว่าเหตุผลส่วนหนึ่งเป็นเพราะแนวคิดของพุทธปรัชญาเถรวาทยอมรับว่า มนุษย์ทุกคนที่เกิดมาในโลกนี้ต่างก็มีอุปนิสัยที่แตกต่างกันไปการเกิดในสถานที่หรือบริบทแวดล้อมทางสังคมที่แตกต่างกันก็จะทำให้อุปนิสัยใจคอของมนุษย์แต่ละคนนั้นมีความแตกต่างกันได้ ยิ่งไปกว่านั้น ถ้าเชื่อมโยงกับแนวคิดเรื่องกรรมและผลของกรรมที่มนุษย์แต่ละคนสร้างมาไม่เท่ากันนั้น ก็สามารถนำมาเป็นเหตุผลโต้แย้งได้เช่นกันในเรื่องดังกล่าว ด้วยเหตุนี้ ในข้อนี้ผู้วิจัยมีความเห็นว่า แม้จะเชื่อว่าทุกคนมีพุทธภาวะเท่าเทียมกันตามแนวคิดของพุทธปรัชญามหายาน แต่การที่จะเข้าถึงได้นั้นก็ขึ้นอยู่กับศักยภาพของแต่ละคนว่าจะทำได้มากน้อยแค่ไหน ศักยภาพนั้นผู้วิจัยเชื่อว่ามนุษย์ทุกคนนั้นมีอยู่เหมือนกันหรือไม่แตกต่างกันมากนัก แต่ความสามารถหรือระดับในการพัฒนาศักยภาพในการเข้าถึงอาจจะมีความน้อยไม่เท่ากัน ทั้งนี้จะต้องไม่ลืมว่าพุทธปรัชญาเถรวาทนั้นแม้จะยอมรับว่ามนุษย์ทุกคนต่างก็มีศักยภาพและสามารถนำมาฝึกเพื่อพัฒนาได้ แต่ก็ไม่ได้หมายความว่าทุกคนจะต้องเข้าถึงความเป็นพุทธะเหมือนกันหมด เพราะอุปนิสัยของมนุษย์ทั้งหลายนั้นมีความแตกต่างกัน บางคนชอบที่จะเป็นผู้นำ ในขณะที่บางคนชอบที่จะเป็นผู้ตาม ดังนั้น แนวคิดเรื่องพระโพธิสัตว์อาจจะเหมาะสำหรับผู้ที่ต้องการบำเพ็ญตนเพื่อเป็นพระพุทธเจ้าแล้วมาช่วยเหลือขนย้ายสรรพสัตว์ให้พ้นจากทุกข์ทั้งหลาย ในขณะที่แนวคิดเรื่องพระอรหันต์ก็อาจจะเหมาะสำหรับผู้ที่ต้องการหลุดพ้นจากทุกข์ไม่ต้องการที่จะกลับมาเวียนว่ายในสังสารวัฏอันยาวนานนี้อีก เพราะเมื่อกล่าวถึงการหลุดพ้นไม่ว่าจะเป็นพระโพธิสัตว์หรือพระอรหันต์ต่างก็เข้าถึงพระนิพพานเหมือนกันได้ในที่สุด

ต่อไปนี้ยังมีประเด็นเรื่องการบำเพ็ญบารมีของพระโพธิสัตว์ที่ผู้วิจัยจะได้อภิปรายต่อไปจากที่เนื้อหาที่ผู้วิจัยได้อภิปรายไว้ในบทที่ ๒ และบทที่ ๓ จะเป็นรายละเอียดเกี่ยวกับการบำเพ็ญบารมีของพระโพธิสัตว์ทั้งสองแนวคิด ในพุทธปรัชญาเถรวาทนั้น เมื่อพูดถึงการบำเพ็ญบารมีจะหมายถึงการบำเพ็ญคุณธรรมพิเศษที่เรียกว่า พุทธการกรรม หรือทศบารมี มีจำนวน ๑๐ ข้อด้วยกัน สำหรับพุทธปรัชญามหายานก็มีกล่าวถึงการบำเพ็ญบารมีของพระโพธิสัตว์เช่นกันและมีจำนวนของบารมีนั้นจะมีจำนวน ๑๐ ข้อเท่ากัน แต่จะให้ความสำคัญของบารมี ๖ ข้อแรกเป็นบารมีหลักส่วนที่เหลือ ๔ ข้อหลังเป็นเพียงบารมีเสริม ถึงแม้ว่าจะมีชื่อเรียกแตกต่างกัน แต่ไม่ได้มีความขัดแย้งกันในเรื่องของความหมายเป็นที่น่าสังเกตว่าบารมีในพุทธปรัชญาเถรวาทจะมีความหมายที่คล้ายคลึงกับพุทธปรัชญามหายานเป็นอย่างมาก ตัวอย่างเช่น วิริยบารมีกับวิริยปารมิตา ขันติบารมีกับกษานติปารมิตา อธิษฐานบารมีกับปณิธานปารมิตา และปัญญาบารมีกับปรัชญาปารมิตา อุบายเกาศัลยปารมิตา และชญาณปารมิตา ถึงแม้จะมีความเหมือนกันแต่ก็มีบางอย่างที่แตกต่างออกไปแต่ไม่ถึงกับขัดแย้งกัน ผู้วิจัยจะขอยกบางข้อมาเป็นตัวอย่าง เช่น ขันติบารมี ตามทัศนะของพุทธปรัชญาเถรวาทจะหมายถึงความอดทน

อดกลั้นต่ออุปสรรคหรือความยากลำบากต่างๆ ที่จะเกิดขึ้นขณะบำเพ็ญบารมี ส่วนที่ชนะของ พุทธปรัชญามหายานนั้น กษานติปารมิตา จะถูกแบ่งออกเป็น ๓ ประเภท คือ ประเภทแรก จะมีลักษณะ เป็นการยอมรับความจริงของสภาวะด้วยปัญญา เรียกว่า ธรรมนิชยานกษานติ ประเภทที่สอง มีลักษณะอดกลั้นต่อความทุกข์ยากที่เกิดขึ้น เรียกว่า ทุกขาธิวาสนา กษานติ และประเภทที่สาม เป็นความอดทนในการช่วยเหลือผู้อื่น เรียกว่า ปโรปการธรรมกษานติ

อนึ่ง เมื่อพิจารณาดูแล้วจะพบว่า บารมีข้อนี้ต่างก็หมายถึงความอดทนหรืออดกลั้น เช่นเดียวกัน แต่สำหรับที่ชนะของพุทธปรัชญามหายานนั้นจะมีความหมายที่กว้างขวางมากกว่า ดังจะเห็นได้จากเหตุการณ์ตอนที่พระโพธิสัตว์เสวยพระชาติเป็นกษานตวาที่ดาบสและถูกพระเจ้ากสิราชา สั่งตัดหั้นสรีระความว่า “เมื่อครั้งที่เราถูกพระเจ้ากสิราชาตัดหั้นสรีระ ครั้งนั้นไม่ถื้อมันในอาตมลักษณะ ไม่ถื้อมันในบุคคลลักษณะ...ในชีวิตลักษณะ หากเรามีความถื้อมันแล้ว ก็จักบังเกิดความโกรธเค้นขึ้น” จากข้อความนี้แสดงให้เห็นถึงความอดทนต่อความทุกข์ยากที่เกิดขึ้นแก่ตนที่เรียกว่า ทุกขาธิวาสนา กษานติ

อย่างไรก็ตาม ถึงแม้ลักษณะบารมีทั้งสองแนวคิดจะมีความคล้ายคลึงกันเป็นส่วนใหญ่ แต่มีบางส่วนจะมีลักษณะแตกต่างกันออกไปทั้งในส่วนของคำที่ใช้เรียกหรือความหมายที่กิน ความหมายกว้างแคบต่างกันเพียงเล็กน้อยไม่ถึงกับขัดแย้งกันอย่างชัดเจนมากนักที่เป็นเช่นนั้นอาจ เป็นเพราะลักษณะของจุดมุ่งหมายของพระโพธิสัตว์ที่แตกต่างกัน ซึ่งพุทธปรัชญาเถรวาทจะให้ความสำคัญต่อการแสวงหาความหลุดพ้นก่อนจึงจะช่วยเหลือสรรพสัตว์ให้พ้นทุกข์ตาม แต่ตามทัศนะของ พุทธปรัชญามหายานนั้นจะมุ่งเน้นในการช่วยเหลือสรรพสัตว์ทั้งหลายให้พ้นทุกข์ไปพร้อมกับการ บำเพ็ญบารมี อาจมองได้ว่าการที่จะบำเพ็ญบารมีได้นั้นสิ่งที่จำเป็นสำหรับแนวคิดของพุทธปรัชญามหายาน ก็คือการได้ช่วยเหลือสรรพสัตว์ให้พ้นทุกข์นั่นเอง

ประเด็นที่จะอภิปรายต่อมาก็คือผลของการบำเพ็ญบารมีของพระโพธิสัตว์ ตามทัศนะของ พุทธปรัชญาเถรวาทผลที่ได้จะมีลักษณะของการเปลี่ยนสถานะของบุคคลปกติธรรมดาให้เป็น พระอริยบุคคล เพราะผลจากการบำเพ็ญบารมีจะทำให้ผู้บำเพ็ญสามารถที่จะละสังโยชน์ได้ตามลำดับไป เมื่อละได้แล้วจะทำให้บุคคลนั้นมีสภาวะจิตที่เปลี่ยนแปลงไปจากปุถุชนธรรมดาเลื่อนขึ้นเป็น พระอริยบุคคลตามลำดับขั้นของสภาวะจิต แต่ตามทัศนะของพุทธปรัชญามหายานนั้น จะมีลักษณะที่ เปลี่ยนไปตามขั้นลำดับของภูมิต่างๆ จนกว่าจะบรรลุพุทธภาวะหรือโพธิญาณอันเป็นภูมิสุดท้าย เทียบเท่ากับพระพุทธเจ้าทั้งหลาย จากประเด็นในเรื่องนี้จะพบว่าผลของการบำเพ็ญบารมีของทั้งสอง แนวคิดจะมีส่วนที่คล้ายคลึงไม่มีความขัดแย้งกัน เพียงแต่ในส่วนของพุทธปรัชญามหายานจะมี ลักษณะที่เด่นชัดและเป็นระบบมากกว่าเท่านั้น อาจเป็นเพราะพระโพธิสัตว์ในแต่ละชั้นภูมิจะบำเพ็ญ บารมีเฉพาะอย่างชัดเจนตามลำดับ นอกเหนือจากนั้นก็บำเพ็ญธรรมประเภทอื่นๆ ไปพร้อมด้วย ซึ่งส่วนนี้จะไม่มีปรากฏในแนวคิดทางฝั่งของพุทธปรัชญาเถรวาท

กล่าวโดยสรุป จากการที่ได้ทำการอภิปรายแนวเรื่องพระโพธิสัตว์ทั้งสองแนวคิดทำให้ เข้าใจได้ว่า แต่เดิมนั้นอาจจะไม่มีความแตกต่างกันมากนัก ภายหลังจากอธิบายความทั้งสองแนวคิด เริ่มจะมีความเห็นที่ไม่ตรงกัน ส่วนหนึ่งอาจจะมิสาเหตุจากที่พุทธปรัชญามหายานได้เกิดแนวคิด ต้องการปรับเปลี่ยนแนวคำสอนเพื่อให้ทันกับสถานการณ์ในขณะนั้น เมื่อมีการสร้างระบบความคิด ใหม่ขึ้นมาจำเป็นจะต้องหาวิธีการที่จะอธิบายความมีเหตุผลของสิ่งนั้น แนวคิดพระโพธิสัตว์ก็เป็น ส่วนหนึ่งที่เกิดขึ้นมาและถูกทำให้เด่นชัดขึ้นจนบดบังแนวคิดดั้งเดิมในเรื่องความเป็นพระอรหันต์

ที่ถือว่าเป็นของเก่าที่อาจถูกมองว่าไม่สามารถที่จะตอบโจทย์ของปัญหาที่เกิดขึ้นในขณะนั้นก็เป็นได้และเมื่อมีการเสนอแนวคิดใหม่เกี่ยวกับพระโพธิสัตว์ที่มุ่งเน้นให้สำคัญต่อการช่วยสรรพสัตว์ให้พ้นทุกข์ แม้ตนเองจะกำลังบำเพ็ญบารมีเพื่อแสวงหาโพธิญาณอยู่ด้วยก็ตาม พร้อมทั้งเปิดกว้างสำหรับบุคคลทั่วไปสามารถเข้ามาถือปฏิบัติได้ นับว่าเป็นที่พึงพอใจต่อศาสนิกชนทั้งหลายในยุคสมัยนั้นได้เป็นอย่างดี

แม้ว่าถ้ามองจากมุมมองของพุทธปรัชญาดั้งเดิมหรือพุทธปรัชญาเถรวาท แนวคิดเรื่องดังกล่าวของพุทธปรัชญามหายานก็อาจจะถูกปรามาสว่า การเชื่อเช่นนั้นมีความผิดเพี้ยนวิปริตไปจากเดิมมาก แต่ถ้ามองในมุมของความได้ประโยชน์ต่อศาสนิกชนส่วนใหญ่ก็ย่อมมีประโยชน์ทั้งสองระบบ แนวคิดที่ขึ้นอยู่ว่าศักยภาพของแต่ละคนนั้นจะเหมาะสมกับแนวคิดใดก็สามารถนำไปปฏิบัติตามแต่จะต้องการ

ทั้งนี้ ผู้วิจัยเชื่อว่าแม้แนวคิดทั้งสองอาจจะมีบางจุดที่แตกต่างกันออกไป แต่ก็ไม่ถึงกับขัดแย้งกันอย่างรุนแรงจนถึงกับไม่สามารถที่จะอยู่ร่วมกันได้ ถ้าถือคติยึดเอาการปฏิบัติดีเพื่อความดีเป็นที่ตั้งถึงแม้จะต่างกันในส่วนก็สามารถที่จะอยู่ร่วมกันอย่างไม่ขัดแย้งกันและผลจากการวิเคราะห์เกี่ยวกับแนวคิดพระโพธิสัตว์มีข้อพิสูจน์ให้ทราบได้ว่า แนวคิดพระโพธิสัตว์ในพุทธปรัชญาเถรวาทนั้นจะไม่มีความเป็นอิตตาซ่อนอยู่ แต่จะมีลักษณะของการเวียนว่ายตายเกิดในสังสารวัฏเพื่อกลับมาบำเพ็ญบารมีจนกว่าจะบารมีทั้งหมดจะเต็มเปี่ยมเพื่อที่จะบรรลुเป็นพระพุทธเจ้าในท้ายที่สุด ซึ่งมีความแตกต่างอย่างชัดเจนกับแนวคิดพระโพธิสัตว์ในพุทธปรัชญามหายานที่เชื่อว่าพระโพธิสัตว์บางส่วน คือ ผู้ที่จุติลงมาดินแดนพุทธเกษตรเพื่อมาบำเพ็ญบารมีปรารถนาพุทธภูมิด้วยการช่วยเหลือมนุษย์และสรรพสัตว์ เมื่อจากโลกนี้ไปแล้วก็จะกลับไปดำรงอยู่อย่างนิรันดร์ยังดินแดนพุทธเกษตรอีกและสามารถที่จะกลับมาจุติในโลกมนุษย์นี้ได้อีกจนกว่าจะบรรลุความเป็นพุทธเจ้าจากลักษณะความมีอยู่อย่างนิรันดร์ดังกล่าวจึงมีสถานะเป็นอิตตา

จากเหตุผลดังกล่าวมาข้างต้นนั้น จึงทำให้สองระบบแนวคิดที่มีต่อความเป็นพระโพธิสัตว์แตกต่างกันไป จึงทำให้เกิดเป็นผลสืบเนื่องต่อมาถึงการอธิบายพุทธภาวะหรือความเป็นพุทธเจ้าจำเป็นจะต้องมีลักษณะที่แตกต่างกันออกไปเช่นกัน เนื้อหาเกี่ยวกับเรื่องนี้ผู้วิจัยจะได้อธิบายในตอนต่อไป

๔.๒ แนวคิดเรื่องพุทธภาวะของพุทธปรัชญาเถรวาทในมุมมองของพุทธปรัชญามหายาน

เมื่อกล่าวถึงแนวคิดทั่วไปเกี่ยวกับภาวะความเป็นพุทธเจ้าทั้งของพุทธปรัชญาเถรวาทและมหายาน จากการพิจารณาทั้งสองแนวคิดอย่างละเอียดพบว่า แนวคิดเบื้องต้นนั้นไม่มีความขัดแย้งกัน ต่างก็เชื่อว่าจำนวนของพระพุทธเจ้ามีจำนวนมากมายเกินกว่าที่จะนับได้ ทั้งพระพุทเจ้าทั้งหลายที่มีมาแล้วในอดีต ซึ่งไม่ได้มีเฉพาะพระสมณโคดมหรือพระศากยมุณีเท่านั้น แม้ในอนาคตก็เชื่อว่าจะมีพุทธเจ้ามาอุบัติเพื่อโปรดสัตว์ในโลกนี้อีก แต่จากแนวคิดเบื้องต้นดังกล่าวทำให้เข้าใจได้ว่าเป็นการมองเห็นถึงความยาวนานของชีวิตมนุษย์ที่เวียนว่ายอยู่ในวัฏสงสาร จะต้องพบกับความสุข ความทุกข์ และภัยต่างๆ ของชีวิต ซึ่งมนุษย์ก็ได้พยายามแสวงหาหนทางที่จะทำให้ชีวิตของตนพ้นจากความทุกข์เหล่านั้น อาจจะเป็นเพียงการแสวงหาความสุขให้แก่ชีวิตหรือจะเป็นการแสวงหาทางหลุดพ้นจากวัฏสงสารก็ตาม มนุษย์บางคนก็ได้อาศัยบทเรียนของตนเป็นเครื่องชี้แนะแนวทางการดำเนินชีวิตที่มีมาครั้งแล้วครั้งเล่าในหนทางอันยาวไกลซึ่งที่สุดที่จะประมาณได้ พระพุทธเจ้าทั้งหลายเป็นผู้ค้นพบหนทางนั้น

และเป็นผู้ชี้แนะหนทางที่จะนำพุทธศาสนิกชนให้ดำเนินชีวิตไปสู่ความสุข ความสงบ ความเจริญก้าวหน้ารอดพ้นจากความทุกข์โศกต่างๆ จนสามารถนำชีวิตให้ผ่านพ้นจากความเกิด แก่ เจ็บ และตาย หลุดพ้นจากการเวียนว่ายตายเกิดที่เรียกว่า วัฏสงสาร เข้าสู่หนทางแห่งความสงบ คือ นิพพานได้นั้นคือชีวิตถึงความสิ้นทุกข์ทั้งปวง ซึ่งภาวะเช่นนี้อาจเรียกได้ว่าเป็นภาวะแห่งความสุขสูงสุดที่มนุษย์จะพึงหวังเข้าถึงได้ ดังคำกล่าวที่ว่า “สังขารเป็นทุกข์อย่างยิ่ง บัณฑิตทราบเนื้อความนี้ตามความเป็นจริงแล้วย่อมทำให้แจ้งซึ่งนิพพาน เพราะนิพพานเป็นสุขอย่างยิ่ง”^{๒๓} จากการมองชีวิตในลักษณะเช่นนี้นับเป็นพื้นฐานของแนวคิดพุทธปรัชญาเถรวาท ซึ่งต่อมาภายหลังทำให้แนวคิดเกือบทั้งหมดของพุทธปรัชญาเถรวาทเกิดมุมมองในเรื่องภาวะความเป็นพุทธเจ้านั้นแตกต่างไปจากแนวคิดพุทธปรัชญามหายาน

ด้วยเหตุนี้ แนวคิดของพุทธปรัชญาเถรวาทจึงให้ความสำคัญแก่พระพุทธเจ้าองค์ปัจจุบันคือ พระสมณโคตมมากที่สุด ซึ่งพระองค์จะมีพระวรกายเป็นมนุษย์ธรรมดา เป็นบุคคลในประวัติศาสตร์ตรัสรู้เป็นพระสัมมาสัมพุทธเจ้าได้ด้วยการบำเพ็ญบารมีมาอย่างยาวนาน แม้เมื่อกล่าวถึงพระพุทธรูปก็มักจะมีความคิดไปถึงเรื่องพระกายที่มีมหาปุริสลักษณะ ๓๒ อนุพยัญชนะ ๘๐ พระพุทธคุณและพระธรรมคำสั่งสอนของพระองค์ที่ทำให้ชีวิตพ้นทุกข์ได้ แต่ในมุมมองของพุทธปรัชญามหายานกลับไม่ได้ให้ความสำคัญในเรื่องดังกล่าว แต่จะมุ่งเน้นให้ความสำคัญแก่พระพุทธรูปทั้งหลายประเภทที่เรียกว่า ธรรมานุพุทธะ ซึ่งเป็นพระพุทธรูปที่สถิตย์อยู่บนดินแดนที่เรียกว่า พุทธเกษตร

ผู้วิจัยมองว่า การที่พุทธปรัชญามหายานมีแนวคิดลักษณะนั้น ก็อาจเป็นเพราะศาสนิกชนส่วนใหญ่ไม่ได้มุ่งเน้นที่จะแสวงหาทางหลุดพ้นด้วยการเข้าสู่พระนิพพาน แต่จะมีความปรารถนาชีวิตที่เป็นสุขด้วยการนำพาชีวิตไปสู่ดินแดนที่เรียกว่าสุขาวดี ซึ่งอยู่ในส่วนหนึ่งของพุทธเกษตรและการให้ความสำคัญต่อพระธรรมานุพุทธะมากกว่าพระพุทธรูปองค์ปัจจุบัน ก็เนื่องจากมีความเชื่อว่าพระธรรมานุพุทธะนั้นมีอิทธิฤทธิ์สามารถที่จะช่วยเหลือบันดาลสิ่งต่างๆ ที่ปรารถนาให้สำเร็จได้และพระองค์ก็จะดำรงสถิตย์อยู่บนดินแดนพุทธเกษตรชั่วนิรันดร์ ไม่ได้สูญสลายหายไปไหนแต่คอยสอดส่องดูแลช่วยเหลือสรรพสัตว์อยู่ตลอดเวลา

สำหรับทัศนะของทั้งสองแนวคิดที่เกี่ยวกับแนวคิดพื้นฐานของคุณลักษณะกายและคุณลักษณะทางจิตของพระพุทธรูปที่มีคุณลักษณะพิเศษเฉพาะแตกต่างจากบุคคลธรรมดาทั่วไปนั้น จะมีส่วนคล้ายกัน แม้จะมีบางส่วนแตกต่างกันก็จะได้ไม่ถึงกับขัดแย้งกัน แต่ในเรื่องรายละเอียดปลีกย่อยและการให้ความสำคัญในแต่ละคุณลักษณะและคุณสมบัตินั้นจะแตกต่างกันไป ทั้งนี้ อาจเป็นเพราะพุทธปรัชญาเถรวาทมีความเชื่อเกี่ยวกับพระพุทธรูปที่มีลักษณะเป็นมนุษย์มากกว่า ซึ่งตรงกับพระพุทธรูปที่พุทธปรัชญามหายานเรียกว่า มานุสสุพุทธะ จึงเป็นเหตุให้คุณลักษณะพระพุทธรูปของพุทธปรัชญาเถรวาทมุ่งเน้นถึงมหาปุริสลักษณะ ๓๒ และอนุพยัญชนะ ๘๐ ประการ อันเป็นลักษณะของมหาบุรุษเป็นสำคัญและเชื่อว่าเป็นสิ่งที่ได้มาจากบุรพกรรมที่ได้ทรงกระทำไว้แต่ปางก่อนและจากลักษณะบุรพกรรมดังกล่าวเป็นสิ่งยืนยันได้ว่า พระองค์ได้ทรงบำเพ็ญบารมีมาก่อนนั่นเอง ส่วนคุณลักษณะทางจิตของพระองค์ ได้แก่ พุทธคุณ หรือทศพลญาณนั้นเป็นผลสืบเนื่องมาจากการที่พระองค์ได้ปฏิบัติธรรมบำเพ็ญบารมีมาแต่อดีตชาติจึงทำให้พระองค์ทรงปรีชาหยั่งรู้ในสรรพสิ่งและมีพระปรีชาสามารถเหนือบุคคลธรรมดาทั่วไป ส่วนสิ่งที่พระองค์ตรัสรู้ คือ อริยสัจ ๔ และมีขมึนมาปฏิบัติ

^{๒๓} ชู.ธ. (ไทย) ๒๕/๒๐๓/๙๕.

หรือมรรค ๘ อันเป็นข้อปฏิบัติที่สามารถนำไปสู่การพ้นจากความทุกข์ได้ เมื่อพระองค์เข้าถึงอนุปาติเสสนิพพานดับกิเลสไม่มีเบญจขันธ์เหลือแล้วก็จะไม่มีการกลับมาเกิดใหม่อีก

ในมุมมองของพุทธปรัชญามหายานไม่ได้มีความขัดแย้งในเรื่องดังกล่าวและยอมรับเช่นกันว่า คุณลักษณะพิเศษเฉพาะที่เป็นมหาปุริสลักษณะ ๓๒ ประการ และอนุพยัญชนะ ๘๐ ประการนั้นเป็นผลจากการบำเพ็ญกุศลธรรมที่บำเพ็ญมาอย่างยาวนานและมั่นคงแน่วแน่ในแต่ละชาติของพระโพธิสัตว์นั่นเอง ครั้นในชาติสุดท้ายได้รวมตัวกันเป็นมหาบุศยมิปลังส่งผลให้พระโพธิสัตว์มีพระวรกายประกอบด้วยมหาปุริสลักษณะครบ ๓๒ ประการ พร้อมทั้งอนุพยัญชนะ ๘๐ ประการอีกด้วย

แต่มีข้อที่น่าสังเกตประการหนึ่ง ผลการจากศึกษาพบว่า การกล่าวถึงมหาปุริสลักษณะ ๓๒ ประการ และอนุพยัญชนะ ๘๐ ประการ ของทั้งสองแนวคิดนั้นในเรื่องของจำนวนนั้นไม่ได้แตกต่างกัน แต่จะมีความแตกต่างในเรื่องของการแปลความหมายของภาษาและการเรียงลำดับข้อเท่านั้น แต่ลักษณะโดยรวมไม่มีความขัดแย้งกันมากนัก ผู้วิจัยขอยกเนื้อหาบางส่วนของอนุพยัญชนะ ๘๐ ประการ จากคัมภีร์พระปฐมสมโพธิกถากับคัมภีร์ลลิตวิสตรมาแสดงเป็นตัวอย่างดังนี้

คัมภีร์พระปฐมสมโพธิกถา		คัมภีร์ลลิตวิสตร	
๑. ปิตุงคูลิตา	นิ้วสี่เหลือง	๑. ตุงคนชะ	เล็บนูน
๒. อนุพุพวงคูลิตา	นิ้วเรียวเป็นลำดับ	๒. ตามรชนะ	เล็บสีแดง
๓. วฏฏุงคูลิตา	นิ้วกลม	๓. สนิคชนชะ	เล็บอ่อนเป็นเงางาม
๔. ตมพจนชตา	เล็บสีแดง	๔. วฤตตางคูลิ	นิ้วกลม
๕. อุตุงคนชตา	เล็บงอนขึ้นข้างบน	๕. อนุปุรวจิตรางคูลิ	นิ้วงามเรียวเป็นลำดับ
๖. สนิทจนชตา	เล็บเกลี้ยงเกลาสนิท	๖. คุณคิระ	ศรีษะราบเรียบ
๗. นิคุพหโคปผกตา	ข้อมือข้อเท้าซ่อนอยู่ในเนื้อ	๗. คุณคูลผะ	ตาตุมราบเรียบ
๘. สมปาทตา	เท้าสองข้างเสมอกัน	๘. ขนสินธิ	ข้อต่อมั่นคง
๙. คชมานกมณฑา	ก้าวเดินงามดุจช้าง	๙. อวิชมปาทะ	เท้าไม่เหลื่อมล้ำกัน
๑๐. สีหสมานกมณฑา	ก้าวเดินงามดุจราชสีห์	๑๐. อายตปารษณิศะ	สันเท้ายาว

ในประเด็นดังกล่าวนี้ ผู้วิจัยเกิดข้อสงสัยบางประการ จากการศึกษาพระพุทธรูปประวัติทั้งสองฝ่ายที่มีเนื้อหาล้ำก้นไม่ได้แตกต่างกันมากนักนั้น แม้ในส่วนของการกล่าวถึงมหาปุริสลักษณะ ๓๒ ประการ และอนุพยัญชนะ ๘๐ ประการนี้จะมีข้อสรุปที่ไม่ได้ขัดแย้งกัน แต่ที่น่าแปลกใจก็คือ คัมภีร์มหาปุริสลักษณะดังกล่าวนี้กลับเป็นของศาสนาพราหมณ์ จึงมีปัญหากเกิดขึ้นว่า เหตุใดศาสนาพราหมณ์จึงเข้ามามีส่วนเกี่ยวข้องกับการกำหนดกฎเกณฑ์บุคคลผู้ที่จะมาเป็นพุทธเจ้า ซึ่งเมื่อว่าตามหลักการแล้วศาสนาพราหมณ์นั้นจะมีแนวคิดที่เกี่ยวกับอุดมคติสูงสุดของชีวิตแตกต่างกับพุทธปรัชญาอย่างสิ้นเชิง

จากความเข้าใจของผู้วิจัย อาจจะเป็นไปได้ว่าคัมภีร์มหาปุริสลักษณะนั้นเป็นตำราของพราหมณ์ที่มีอยู่แต่เดิมที่ได้รวบรวมลักษณะที่สำคัญของบุคคลผู้มีลักษณะประเสริฐ เพื่อใช้พยากรณ์

หรือทำนายผู้มีบุญญาธิการ^{๒๔} ก็จริง แต่เป็นไปได้ว่าในคัมภีร์ดังกล่าวอาจจะไม่ได้ระบุลงไปอย่างละเอียดว่า ผู้ที่มีลักษณะดังกล่าวจะต้องมาตรัสรู้เป็นพระสัมมาพุทธเจ้าจะต้องสั่งสอนธรรมซึ่งมีลักษณะต่างๆ เช่นกับที่ศึกษากันปัจจุบันนี้และเป็นคำสั่งสอนที่มีความขัดแย้งกับคำสั่งสอนของศาสนาพราหมณ์เองด้วย แต่ในประเด็นนี้น่าจะเป็นเพียงการกล่าวถึงบุคคลที่มีลักษณะเหมือนในคัมภีร์จะต้องเป็นไปตาม คำนายที่บอกไว้ในลักษณะที่กินความหมายกว้างเท่านั้น จากข้อความที่เป็นคำทำนายปรากฏในคัมภีร์ต่างๆ ที่เป็นของพุทธปรัชญาเถรวาทและมหายานก็ตาม ก็ไม่ได้ระบุลงไปชัดเจนว่า จะต้องตรัสรู้เป็น พระพุทธเจ้า ระบุไว้แต่เพียงว่าถ้าได้ออกบวชเป็นบรรพชิตจะได้เป็นศาสนาเอกของโลก ถึงแม้ว่าจะมี ข้อความระบุเจาะจงว่าหมายถึง พระอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้าผู้ไม่มีกิเลสในโลกก็น่าเป็นสิ่งที่เกิดขึ้นมา ในภายหลัง ในกรณีนี้ผู้วิจัยเชื่อว่าถ้านับอายุการเกิดขึ้นของโลกนี้ตามทฤษฎีวิวัฒนาการว่าด้วยการกำเนิดของโลกแล้ว พราหมณ์ทั้งหลายที่มีหน้าที่ทำนายลักษณะของมหาบุรุษตามคัมภีร์นั้นก็ น่าจะไม่มีผู้ใดที่ได้เคยพบเห็นพระพุทธเจ้ามาก่อนอย่างแน่นอน การทำนายก็คงจะเป็นไปในลักษณะ ของการอนุมานเอาตามที่ผู้วิจัยได้อภิปรายไว้แล้วในบทที่ ๓

สำหรับประเด็นต่อมาจะเป็นส่วนของคุณลักษณะทางจิตของพระพุทธเจ้า ในมุมมองของ พุทธปรัชญามหายานไม่ได้มีความขัดแย้งทั้งยอมรับว่า การที่พระพุทธเจ้ามีคุณลักษณะทางจิต ดังกล่าวนั้นเป็นผลที่สืบเนื่องมาจากการบำเพ็ญบารมีของพระองค์สมัยเป็นพระโพธิสัตว์ ซึ่งเริ่ม นับตั้งแต่เมื่อครั้งที่พระองค์เริ่มปรารถนาพุทธภูมิแล้วบำเพ็ญบารมีทั้งหลายด้วยการเป็นพระโพธิสัตว์ และคุณลักษณะทางจิตทั้งหลายก็ปรากฏออกมาในชาติสุดท้ายที่พระโพธิสัตว์จะได้บำเพ็ญเป็นครั้ง สุดท้ายเพื่อจะได้บรรลุอนุตรสัมมาสัมโพธิญาณเช่นเดียวกัน

ในส่วนของประเด็นเรื่องภาวะการเป็นพระพุทธเจ้านั้น จากการศึกษาข้อมูลทำให้ทราบได้ว่า พระพุทธเจ้าตามทัศนะของพุทธปรัชญาเถรวาทนั้นจะให้ความสำคัญกับพระพุทธเจ้าที่เป็นบุคคล ผู้เป็นพระโพธิสัตว์และได้บำเพ็ญบารมีมาเต็มเปี่ยมและได้ตรัสรู้เป็นพระสัมมาสัมพุทธเจ้า แต่ในมุมมองของพุทธปรัชญามหายานกลับมองแตกต่างออกไป จะให้ความสำคัญต่อพระพุทธเจ้า องค์ที่อยู่ในฐานะสัมโมคคกายสถิตย์อยู่ในดินแดนที่เรียกว่า พุทธเกษตร เนื่องจากแนวความคิดแตกต่าง กันเช่นนี้ทำให้ภาวะการเป็นพระพุทธเจ้าทั้งสองจะขัดแย้งกันอย่างชัดเจนที่เป็นเช่นนั้นอาจจะเป็น เพราะตามทัศนะของพุทธปรัชญามหายานได้แบ่งภาวะการเป็นพระพุทธเจ้า ออกเป็น ๓ ประเภท คือ พระอาทิตย์พุทธะ พระมานุสสุพุทธะ และพระธยานิพุทธะ

จากลักษณะดังกล่าว ทำให้เห็นได้ว่าภาวะการเป็นพระพุทธเจ้าของพุทธปรัชญาเถรวาท จะมีลักษณะตรงกับภาวะการเป็นพระพุทธเจ้าของพุทธปรัชญามหายานเฉพาะพระพุทธเจ้าประเภท มานุสสุพุทธะเท่านั้น ซึ่งเป็นพระพุทธเจ้าที่พุทธศาสนิกชนฝ่ายมหายานไม่ได้เน้นหรือให้ความสำคัญ มากนักเท่ากับพระธยานิพุทธะที่สถิตย์อยู่ ณ พุทธเกษตรนั่นเอง

ส่วนประเด็นเรื่องลักษณะภาวะการเป็นพระพุทธเจ้าของพุทธปรัชญาเถรวาทที่ตรงกับ มานุสสุพุทธะของพุทธปรัชญามหายานก็คือการที่พระพุทธเจ้าทรงเป็นบุคคลธรรมดาที่มีร่างกายอัน ประกอบด้วยชั้น ๕ และอยู่ภายใต้กฎเกณฑ์ของธรรมชาติมีภาวะการเกิด แก่ เจ็บ ตาย มีความสุข

^{๒๔} ราชบัณฑิตยสถาน, ศิลปกรรมไทย : พระพุทธปฏิมา พระบรมมหาราชวัง วัด เรือนไทยภาคกลาง, พิมพ์ครั้งที่ ๒, (กรุงเทพฯ: อรุณการพิมพ์, ๒๕๔๑), หน้า ๑.

และความทุกข์เหมือนบุคคลสามัญทั่วไป และพระพุทธเจ้าจะต้องบำเพ็ญบารมีมาแต่อดีตชาติ นั่นคือจะต้องเป็นพระโพธิสัตว์มาก่อนเพื่อทรงบำเพ็ญบารมีดังที่ได้กล่าวไว้แล้วในบทที่ ๒ และบทที่ ๓ และในชาติสุดท้ายก่อนที่ตรัสรู้เป็นพระพุทธเจ้า แต่มีบางประเด็นที่พุทธปรัชญามหายานเพิ่มเติมเกี่ยวกับพระมานุสสุพุทธะนั้นก็คือการเชื่อว่า พระมานุสสุพุทธะนั้นเกิดจากอำนาจของพระอาทิพุทธะ ซึ่งเป็นแหล่งกำเนิดของพุทธะทั้งหลายทั่วจักรวาลและความเชื่อเช่นนี้จะขัดแย้งกับแนวคิดของพุทธปรัชญาเถรวาทอย่างสิ้นเชิง

ในมุมมองที่ขัดแย้งกันอย่างชัดเจนนั้น ก็น่าจะเป็นเรื่องของลักษณะภาวะการเป็นพระพุทธเจ้าที่พุทธปรัชญามหายานได้สร้างพระพุทธเจ้าขึ้นมาอีกสองประเภท คือ พระอาทิพุทธะและพระธยานิพุทธะ ซึ่งพระอาทิพุทธะจะเป็นพระพุทธเจ้าที่ทรงอุบัติมาพร้อมกับโลกและประจำโลกอยู่ชั่วนิรันดร์ ถือว่าเป็นพระพุทธเจ้าองค์แรกเป็นที่มาของพระพุทธเจ้าทั้งหลายในจักรวาล แต่ก็น่าแปลกใจว่าพระอาทิพุทธะไม่ค่อยมีความสำคัญมากนัก หรือถึงจะมีก็ดูเหมือนว่าน้อยกว่าพระธยานิพุทธะที่เป็นพระพุทธเจ้าอุบัติมาจากพระอาทิพุทธะเช่นเดียวกันกับพระมานุสสุพุทธะ แต่จะสำเร็จเป็นพระพุทธเจ้าได้โดยอำนาจของพระอาทิพุทธะและจะประทับอยู่ในดินแดนพุทธเกษตรโดยมีคุณลักษณะอันบริสุทธิสมบูรณ์เป็นพระพุทธเจ้าที่ทรงดำรงอยู่ในฐานะสัมโพกกายหรือกายทิพย์ ซึ่งจะมองเห็นได้เฉพาะเหล่าพระโพธิสัตว์เท่านั้น แต่สำหรับมนุษย์ปุถุชนทั่วไปไม่สามารถจะมองเห็นพระองค์ได้

จากทัศนะที่เกี่ยวพระพุทธเจ้าเช่นนี้ น่าจะเป็นสาเหตุที่ทำให้ทั้งสองแนวคิดมีความแตกต่างกันอย่างชัดเจนมากกว่าเดิม จนมีผู้กล่าวถึงพุทธปรัชญามหายานในแง่ลบว่า สาเหตุที่พุทธปรัชญามหายานมีแนวคิดเช่นนี้อาจเป็นเพราะในบางช่วงได้รับอิทธิพลมาจากแนวคิดของศาสนาพราหมณ์ที่เกี่ยวข้องกับแนวคิดเรื่องพรหมัน-อาดมัน อันเป็นสภาวะความจริงสูงสุด เป็นสิ่งซึ่งเป็นที่เกิดขึ้นแห่งสรรพสิ่ง และเป็นที่อิงอาศัยแห่งสรรพสิ่งและเป็นที่กลับสู่แห่งสรรพสิ่ง ประเด็นนี้ ผู้วิจัยได้นำมาอภิปรายและสรุปไว้แล้วในบทที่ ๓ ว่า คำกล่าวเช่นนั้นเมื่อพิจารณาจากข้อมูลที่น่ามาอภิปรายไว้นั้นจะมีแนวโน้มค่อนข้างมากที่แนวคิดพุทธปรัชญามหายานในบางส่วนจะได้รับอิทธิพลมาจากแนวคิดอื่น โดยเฉพาะจากศาสนาพราหมณ์ เพราะเมื่อมองตามประวัติศาสตร์แล้วเป็นเรื่องที่ไม่สามารถปฏิเสธได้ว่า แนวคิดเกือบทั้งหมดที่เกิดขึ้นในภาคพื้นของชมพูทวีปในอดีตนั้น ล้วนแล้วแต่เกิดขึ้นมาภายใต้ร่มเงาของศาสนาพราหมณ์ทั้งสิ้นรวมถึงพุทธปรัชญาด้วยก็อยู่ในบริบทนั้นเช่นกัน

แต่อย่างไรก็ตาม ผู้วิจัยมีความเห็นว่า คณาจารย์ของพุทธปรัชญามหายานในขณะนั้นจะต้องมีเหตุผลอะไรบางอย่างที่ตัดสินใจสร้างระบบแนวคิดดังกล่าวขึ้นมา ผู้วิจัยจะขอเอาทัศนะของวศิน อินทสระ ผู้เชี่ยวชาญทางด้านศาสนาและปรัชญาที่กล่าวถึงมูลเหตุอันเป็นบ่อเกิดแนวคิดของพุทธปรัชญามหายานมีใจความสำคัญสรุปได้ดังนี้^{๒๕}

ประการแรก เกิดจากทัศนะที่เกี่ยวกับพุทธเจ้า แต่เดิมนั้นต่างถือกันว่า พระพุทธเจ้ามีร่างกายที่ไม่แตกต่างจากบุคคลธรรมดาทั่วไปประกอบด้วยเบญจขันธ์หรือธาตุ ๖ จะต้องแก่ ต้องเจ็บและนิพพานไปตามสภาพของสังขารอันไม่เที่ยงแท้ เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา แต่ฝ่ายมหายานกลับถือว่า

^{๒๕} วศิน อินทสระ, *พุทธปรัชญามหายาน*, พิมพ์ครั้งที่ ๔, (กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์มหาวิทยาลัทธิรามคำแหง, ๒๕๔๕), หน้า ๘-๑๐.

สัมโภคกายนั้นเป็นพระกายที่แท้จริงของพระพุทธเจ้า เป็นกายที่ไม่มีการแตกดับเป็นทิพยภาวะมีรัศมีรุ่งเรืองอยู่ชั่ววันรันดรและแสดงให้เห็นปรากฏแก่พระโผติสัตว์ก็ได้และที่สำคัญ คือ สามารถรับทราบคำสวดอ้อนวอนของผู้เลื่อมใสได้อีกด้วยและมองว่าร่างกายที่แก่เจ็บและแตกดับไปนั้นเป็นเพียงนิรมาณกายของพระพุทธเจ้าเท่านั้น เป็นร่างกายที่แสดงให้เห็นปรากฏแก่คนทั้งหลายเพื่อประโยชน์ในการแสดงธรรม คือ ไตรลักษณ์ ให้ปรากฏแก่คนทั้งหลายจะได้ไม่ประมาท ส่วนพระธรรมกายที่เป็นพระคุณธรรมต่างๆ ก็ยังดำรงอยู่เป็นอมฤตภาพ การที่ฝ่ายเถรวาทถือว่าพระพุทธองค์ปรินิพพานแล้วดับไปแล้ว โดยไม่มีอะไรเหลือนั้นไม่ควรแก่เหตุที่ทรงทำเหตุมาก แต่เกือบไม่ได้รับผลอะไรเลย เพราะพระองค์ทรงบำเพ็ญพระบารมีมานานเป็นแสนกัป เมื่อตรัสรู้แล้วมีพระชนม์มโตมาอีก ๔๕ พรรษาแล้วก็นิพพาน ดับหายไปเลยด้วยเหตุนี้ ฝ่ายพุทธปรัชญามหายานจึงถือว่าพระพุทธองค์ยังทรงมีพระชนม์ชีพอันถาวรอยู่ในแดนพุทธเกษตรและมีมมมองต่อพุทธปรัชญาเถรวาทว่า มีทัศนะที่คับแคบมุ่งแต่เพียงอรหันตภูมิเอาตัวรอดอย่างเดียวไม่คิดช่วยเหลือสัตว์อื่นให้พ้นทุกข์ ภายหลังจึงแยกตัวออกมาตั้งเป็นลัทธิมหายานขึ้น มีอุดมคติสูงส่งมุ่งเป็นพระพุทธเจ้าด้วยกันทุกคน ในขณะที่ยังไม่สำเร็จก็ประพฤติโผติสัตว์จริยาเป็นพระโผติสัตว์ช่วยเหลือผู้อื่นไปพร้อมกับการบำเพ็ญบารมี

ประการที่สอง มีการปฏิรูปวิธีเผยแผ่ศาสนาเพื่อแข่งกับศาสนาพราหมณ์ เพราะหลังสมัยพระเจ้าอโศกมหาราช ศาสนาพราหมณ์ได้เฟื่องฟูขึ้น มีการปรับปรุงคำสอน พิธีกรรม และวิธีการเผยแผ่แบบให้ความหวังแก่มหาชนในรูปที่มีเทพเจ้าคอยช่วยเหลือมากมาย พราหมณ์ซึ่งได้พ่ายแพ้ต่อพุทธศาสนา มาตลอดเวลาหลายร้อยปี จำเดิมแต่พระพุทธเจ้าตรัสรู้และได้ทรงเผยแผ่พุทธศาสนาจนถึงสมัยพระเจ้าอโศกมหาราชนั้นได้พยายามทุกวิถีทางที่จะเอาชนะพุทธศาสนาให้ได้

ประการที่สาม สถานการณ์ทางการเมือง เมื่อประมาณปี พ.ศ. ๓๕๘ ศาสนาพราหมณ์ได้ชัยชนะเพราะได้อาศักราชวงศ์ศุงคะ ซึ่งพราหมณ์บุษยมิตรได้ล้มราชวงศ์เมารยะแล้วปราบดาภิเษกขึ้นเป็นปฐมกษัตริย์

ประการที่สี่ ในทางหลักธรรมและพิธีกรรม พราหมณ์ได้ปรับปรุงเปลี่ยนแปลงแก้ไขเพิ่มเติมหลักธรรมและพิธีกรรมเข้ามาเป็นอันมากเพื่อให้ถูกใจมหาชน เทพเจ้าต่างๆ ได้รับการเลื่อนฐานะบ้าง ลดฐานะบ้าง คัมภีร์ประเภทสวดคือกนิหารพระเจ้าได้รับการเพิ่มเติมเสริมต่อให้มหาชนเห็นว่าการภักดีต่อพระเจ้าเท่านั้นที่จะเป็นทางไปสู่บรมสุข มหาเทพสองเรื่องใหญ่ คือ มหาภารตะและรามายณะ ซึ่งแต่งขึ้นหลังพุทธกาลไม่นานนักและภายหลังแต่งเติมเสริมต่อกันเรื่อยๆ ก็มาสำเร็จบริบูรณ์ลงในระยะนี้ที่สำคัญมหาบุรุษในมหาเทพสองท่าน คือ พระกฤษณะ และพระราม ได้รับยกย่องเป็นพระนารายณ์อวตาร วรรณกรรมทั้งสองเรื่องนี้เป็นที่ซาบซึ้งตรึงใจของมหาชนเป็นอย่างมากและกลายมาเป็นที่รวมใจของประชาชนไว้ในศาสนาพราหมณ์หรือฮินดูเป็นอันมาก

นอกจากนี้ พราหมณ์ได้ปรับปรุงศาสนาของตนโดยวิธีเลียนแบบพุทธศาสนาอีกหลายประการ เช่น เรื่องตรีมูรติ ด้วยการสร้างขึ้นเลียนแบบพระรัตนตรัยเป็นต้นเหตุให้ศาสนาพราหมณ์เฟื่องฟูขึ้นในสภาพการณ์ดังกล่าวนี้ คณาจารย์ในพุทธศาสนาผู้รักศาสนาของตนไม่อาจนิ่งดูตายได้ จึงคิดปรับปรุงเปลี่ยนแปลงพุทธศาสนาเพื่อต่อสู้กับศาสนาพราหมณ์ขึ้นด้วยการปฏิรูปด้วย ๒ แนวทางคือ

๑. แนวบุคคลาธิษฐาน ด้วยพิจารณาเห็นว่าลำพังแต่การสอนธรรมให้นำไปปฏิบัติเพียงอย่างเดียวไม่เป็นการเพียงพอที่จะชักจูงสามัญชนผู้ยังมีอินทรีย์อ่อนให้เลื่อมใสศรัทธาในศาสนาได้ จำเป็นต้องมีเครื่องล่อ เครื่องชักจูงอย่างอื่นเป็นทางชักนำเข้ามาก่อน จึงคิดว่ามีอะไรบางอย่างในพุทธปรัชญา

ที่พอจะเป็นที่พึ่งของประชาชนให้ความหวังแก่มหาชนเป็นที่ยึดเหนี่ยวทางใจได้ เมื่อพิจารณาไปก็ได้พบว่า แนวคำสอนของพุทธปรัชญาหายานสอนให้ทุกคนปรารถนาพุทธภูมิ ผู้ที่ผูกใจในโพธิญาณนั้นย่อมเป็นพระโพธิสัตว์ ต้องบำเพ็ญบารมีต่างๆ มีจำนวนมากมาย ทั้งที่ยังมีชีวิตอยู่ในโลกมนุษย์นี้ และล่วงลับไปแล้ว ท่านเหล่านั้นล้วนมีความกรุณาปรารถนาช่วยเหลือมนุษย์ให้พ้นทุกข์ เพราะฉะนั้นใครมีความทุกข์ก็ควรอ่อนน้อมบูชาพระโพธิสัตว์ดีกว่าการอ่อนน้อมพระเจ้าในศาสนาพราหมณ์ด้วยเหตุนี้ ในแนวคำสอนของพุทธปรัชญาหายาน จึงมีเรื่องพระโพธิสัตว์อย่างวิจิตรพิสดารมีอิทธิพลต่างๆ ในการช่วยเหลือมนุษย์ การปฏิรูปแนวนี้ได้รวมใจมหาชนไว้ในศาสนาได้เป็นอันมากเป็นการแข่งขันต่อสู้กับวิธีการของพราหมณ์ที่มีเทพเจ้าไว้ช่วยเหลือมนุษย์มากมายเช่นกัน

๒. แนวธรรมาธิษฐาน แนวนี้เป็นการต่อสู้กับลัทธิพราหมณ์ทางปัญญาหรือปรัชญาและอภิปรัชญาอย่างกว้างขวาง โดยเฉพาะการต่อสู้ระหว่างอาตมวาตะของพราหมณ์กับอนาตมวาตะของพุทธปรัชญา เช่น ปรัชญาสุญญตาของท่านนาคราชุนมหาเถรอาจารย์ อีกประการหนึ่งเมื่อjungศรัทธาของมหาชนด้วยวิธีบุคคลาธิษฐานแล้วก็มอบแสงสว่าง คือ ปัญญาให้กำกับไว้ด้วย หมายความว่าไม่ได้ทิ้งแนวทางแห่งพุทธศาสนาดั้งเดิมเสียทีเดียว ด้วยเหตุนี้ การปฏิรูปตามแนวธรรมาธิษฐานนี้เป็นการอธิบายพุทธธรรมโดยวิธีตรรกวิทยาและปรัชญาอันลึกซึ้งไพศาล เช่น วิชาวิธี (Dialectic Method) ของท่านนาคราชุนผู้มีชื่อเสียงทำให้พุทธปรัชญาซึ่งเดิมเป็นปติฐานนิยม (Positivism) กลายเป็นตรรกวิทยาและอภิปรัชญาอันไพศาลก็ด้วยน้ำมือของคณาจารย์ฝ่ายมหายานนี้เอง

ประการสุดท้าย การรวมตัวกันของชาวพุทธหนุ่มสาวหัวก้าวหน้า เป็นเหตุสำคัญข้อหนึ่งที่ทำให้เกิดลัทธิมหายาน เพราะชาวพุทธหนุ่มสาวหัวก้าวหน้าเหล่านี้นิยมความทันสมัย ทันเหตุการณ์ ชอบปรับปรุงแก้ไขและสามารถดำเนินการให้บุคคลได้ศรัทธาพร้อมกับได้รับความเพลิดเพลินไปด้วย เช่น การกล่าวธรรมประกอบดนตรี หรือที่เรียกว่า ดนตรีอันประกอบด้วยธรรม หรือธรรมประกอบดนตรี ก็เป็นการใช้ได้สำหรับคฤหัสถ์ ขรवासเหล่านี้จึงมีบทบาทในการชักจูงประชาชนให้มาเลื่อมใสในพุทธศาสนา อนึ่ง เนื่องจากท่านเหล่านี้มีโพธิจิตปรารถนาพระโพธิญาณด้วย จึงเป็นโพธิสัตว์ในเพศขรवासบางท่านเป็นขรवासุมณี คือ ประพฤติพรหมจรรย์รักษาความสงบของจิตไว้ได้ในเพศขรवासนั้นเอง

จากมุมมองที่นำมาแสดงไว้ข้างต้นนี้ ผู้วิจัยเห็นด้วยกับการกระทำบางอย่างของคณาจารย์ของฝ่ายมหายานที่พยายามปรับตัวให้เข้ากับสถานการณ์ที่เกิดขึ้นในขณะนั้น ด้วยการปรับแนวทางการเผยแผ่พุทธศาสนาใหม่โดยอาศัยการประยุกต์จากหลักการที่มีอยู่แต่เดิมแล้วอาจจะจะเป็นวิธีการที่ดีที่สุดก็เป็นได้ ตัวอย่างเช่น หลักการเรื่องพระโพธิสัตว์ ซึ่งก็มีการกล่าวถึงมาแต่เดิมอยู่แล้วแต่ความหมายเดิมอาจจะไม่เข้ากับบริบทสังคมหรือสถานการณ์ที่เกิดขึ้นก็เป็นได้ จากข้อมูลประวัติศาสตร์ในช่วงนั้นมีการแข่งขันในเชิงของการเผยแผ่คำสั่งสอนของศาสนาพราหมณ์ที่มีมาก่อนที่จะพุทธศาสนาจะเกิดขึ้น ด้วยอาศัยอำนาจทางบ้านเมืองก็ยิ่งทำให้มีกำลังในการฟื้นฟูแนวคำสอนของศาสนาตนให้เป็นที่นิยมมากยิ่งขึ้น อาศัยการปรับตัวของศาสนาพราหมณ์ที่มุ่งเน้นหลักกรรมและพิธีกรรมที่ง่ายต่อการเข้าถึงของศาสนิกชนย่อมเป็นที่ถูกใจของมหาชน สมมติว่าถ้าเหตุการณ์ตอนนั้น คณาจารย์ฝ่ายมหายานไม่คิดจะปรับเปลี่ยนหรือประยุกต์แนวการเผยแผ่คำสั่งสอนใหม่ ผู้วิจัยเชื่อว่า พุทธศาสนาคงไม่สามารถดำรงอยู่มาได้อย่างเช่นทุกวันนี้ เพราะถ้าอาศัยแต่พุทธศาสนาที่มีอยู่เฉพาะในประเทศอินเดียนั้นก็อาจจะสูญสลายหายไปหมดแล้วเช่นกัน ซึ่งสถานการณ์พุทธศาสนาในประเทศอินเดียในปัจจุบันนี้เป็นเช่นไรก็เป็นที่น่าพิศวงอยู่แล้ว

แต่มีทัศนคติบางประการที่ผู้วิจัยไม่เห็นด้วย แม้ว่าจะยอมรับกันว่าการปรับตัวเพื่อการปรับเปลี่ยนวิธีการเผยแผ่แนวคำสอนใหม่โดยวิธีการปฏิรูปแนวทางใหม่ด้วยวิธีการอธิบายคำสอนให้เป็นบุคคลาธิษฐาน เปลี่ยนนามธรรมให้เป็นรูปธรรมเพื่อการเข้าถึงง่ายขึ้นจะเป็นเรื่องที่ดี ตัวอย่างเช่น แนวคิดเรื่องของพระโพธิสัตว์ที่แต่เดิมไม่ได้ให้ความสำคัญมากนัก อาจจะเป็นเพราะเป็นแนวคำสอนที่ยากต่อการปฏิบัติตามให้สำเร็จได้ เมื่อเทียบกับการปฏิบัติมุ่งสู่ความเป็นพระอรหันต์ด้วยการตัดกิเลส แล้วหลุดพ้นจากทุกข์เข้าสู่พระนิพพานดูจะง่ายกว่าการปรารถนาพุทธภูมิเพื่อเป็นพระพุทธเจ้า แต่เมื่อพุทธปรัชญามหายานเข้ามาปรับแนวคิดเรื่องพระโพธิสัตว์ใหม่ ด้วยการสร้างเรื่องพระโพธิสัตว์ให้มีความวิจิตรพิสดารเพิ่มอภินิหารมุ่งเน้นในการช่วยเหลือมนุษย์ เป็นแนวปฏิบัติที่เข้าถึงง่ายไม่ต้องทำอะไรมาก เพียงแค่ผู้ใดมีความทุกข์ก็สวดอ้อนวอนบูชาพระโพธิสัตว์แล้วจะได้รับความช่วยเหลือจากพระโพธิสัตว์ที่ถูกสร้างให้มีคุณสมบัติที่พิเศษกว่าเดิมด้วยการเพิ่มเติมคุณธรรมด้วยการบำเพ็ญบารมี และเจาะจงลงไปเลยว่า ถ้าบุคคลใดต้องการปรารถนาเป็นพระโพธิสัตว์จะต้องบำเพ็ญบารมีด้วยการช่วยเหลือสรรพสัตว์ทั้งหลายให้พ้นทุกข์ ซึ่งแนวคิดนี้ต่างจากเดิมที่บำเพ็ญบารมีเช่นกันแต่มุ่งเน้นที่จะทำเพื่อให้สำเร็จบรรลुพระอนุตรสัมมาสัมโพธิญาณได้เป็นพระพุทธเจ้าแล้วจึงเริ่มโปรดสัตว์ทั้งหลายให้พ้นทุกข์ตาม ผู้วิจัยเข้าใจว่า ถ้ายึดถือตามแนวคิดเดิมอาจจะไม่เหมาะสมกับสถานการณ์ที่เกิดขึ้นในขณะนั้น แต่ด้วยการปรับแนวคิดเช่นนี้กลับเป็นที่พึงพอใจของมหาชนและสามารถที่จะรวมใจมหาชนไว้ในศาสนาได้เป็นอันมาก อีกทางหนึ่งก็สามารถที่จะแข่งขันต่อสู้กับวิธีการของพราหมณ์ที่มีเทพเจ้าไว้ช่วยเหลือมนุษย์มากมายได้เช่นกัน

เหตุผลที่ผู้วิจัยไม่เห็นด้วย เพราะการปฏิรูปแนวคำสอนด้วยวิธีอธิบายคำสอนให้เป็นบุคคลาธิษฐานนั้น แม้จะมองว่าเป็นสิ่งที่ง่ายและได้ผลจริงสามารถที่จะต้านทานอิทธิพลของศาสนาพราหมณ์บางส่วนไว้ได้ แต่สิ่งที่ตามมาหลังจากนั้นทำให้เกิดแนวคิดใหม่ขึ้นมามากมายจนกลายเป็นนิกายต่างๆ หลายนิกาย ตัวอย่างเช่น นิกายศูนยวาทีน หรือมธยมิกวาจา ที่ตั้งขึ้นโดยท่านนาคราชุนมีหลักการเพื่อหักล้างแนวคิดเรื่องอาตมันที่เป็นแนวคำสอนสำคัญของศาสนาพราหมณ์-ฮินดู โดยประกาศว่าอาตมันหรืออัตตาไม่มี มีแต่อนัตมันหรืออนัตตา เพื่อชี้ให้เห็นถึงความไม่มีแก่นสารของศาสนาพราหมณ์-ฮินดู อีกทั้งเสริมด้วยหลักปฏิจจสมุปบาท เพื่อลบล้างความเที่ยงแท้ถาวรของอาตมัน ซึ่งท่านได้ยึดหลักอนัตตาและกฎปฏิจจสมุปบาททั้งสองอย่างนี้ด้วยวิภาววิธีสามารถเอาชนะนิกายอื่นและศาสนาอื่นๆ ได้นอกจากนี้ยังมีนิกายโยคจารของท่านอสังคะ ท่านได้แต่งตำราไว้หลายเล่ม เช่น อรรถกถาสัทธรรมปุณฺฑริกสูตร ปรมัตถสัมปติตรรกศาสตร์และวาทวิธี อภิธรรมโกศและมหาปรินิพพานสูตร เป็นต้น^{๒๖}

ผลที่สืบเนื่องมาจากการแตกนิกาย ทำให้แนวคำสอนของพุทธปรัชญามหายานปรับเปลี่ยนไปมากถ้าพิจารณาจากแนวคิดต่างๆ ตั้งแต่แนวคิดเรื่องพระโพธิสัตว์ แนวคิดเรื่องพุทธภาวะและแนวคิดอื่นๆ บางแนวคิดถูกปรับเปลี่ยนจนแทบจะไม่เหลือเค้าเดิมอยู่เลย แม้ในขณะนั้นจะมีการใช้แนวทางการอธิบายหลักธรรมด้วยธรรมาธิษฐานช่วยก็ตาม อาจจะเป็นวิธีที่ใช้ได้ผลกับการต่อต้านอิทธิพลของศาสนาพราหมณ์-ฮินดูได้ในขณะนั้น แต่ด้วยความยากของการทำความเข้าใจ เพราะแนวทางนี้มุ่งเน้นทางปัญญา ด้วยการใช่วิธีทางปรัชญาโดยเฉพาะอภิปรัชญาเป็นการอธิบายพุทธธรรมโดยวิธี

^{๒๖} รศ.พิน ดอกบัว, ประวัติศาสตร์พระพุทธศาสนาในนานาประเทศ, (กรุงเทพฯ: ศิลปาบรรณาการ, ๒๕๕๔), หน้า ๑๑๘-๑๑๙.

ตรรกวิทยาและปรัชญาอันลึกซึ้งด้วยวิชาวิธี (Dialectic Method) ของท่านนาคาร์ซุน เป็นการเสริมแนวคิดของพุทธปรัชญาเดิมที่เป็นปฏิฐานนิยม (Positivism) ให้กลายเป็นตรรกวิทยาและอภิปรัชญา อาจจะเป็นเพราะความยากและมีความซับซ้อนเข้าใจยาก จึงไม่เป็นที่นิยมของพุทธศาสนิกชนส่วนใหญ่ ประกอบกับได้เกิดมีการรวมตัวกันของชาวพุทธหนุ่มสาวหัวก้าวหน้ามุ่งเน้นการปรับเปลี่ยนให้แนวคิดมีความทันสมัยทันเหตุการณ์และเข้ากับบริบทสังคมในขณะนั้นๆ ได้ จึงเป็นเหตุให้ฆราวาสเข้ามา มีบทบาทในการกำหนดทิศทางของพุทธศาสนามากขึ้น

ด้วยเหตุนี้ จึงมีคำกล่าวเกี่ยวกับแนวคิดพระโพธิสัตว์เกิดขึ้นว่า “...ด้วยมหายานนั้นเริ่มต้นด้วยความเชื่อพื้นฐานที่ว่า ธรรมชาติแห่งพุทธะ ธรรมชาติแห่งการตรัสรู้มีอยู่ในสัตว์โลกทั้งมวล ดังนั้น สรรพสัตว์ทั้งหลายจึงมีความสามารถที่จะตรัสรู้ได้ เพียงแต่สัตว์โลกยังมีวิชาเป็นเครื่องบดบัง ธรรมชาติแห่งพุทธะอยู่เท่านั้น ดังนั้น อุคมคติแห่งโพธิสัตว์จึงบังเกิดขึ้น ศาสนิกชนในพระศาสนาของพระศากยมุนีพุทธะ จึงปลวารนาตนเองเพื่อการตรัสรู้เป็นพระโพธิสัตว์หรือการตรัสรู้เป็นพระพุทธเจ้า เพื่อปลดปล่อยทำลายความมืดมิดและนำแสงจรัสให้เกิดขึ้น”^{๒๗} จากคำกล่าวนี้ ทำให้เข้าใจได้ว่าแนวคิดของพุทธปรัชญาของมหายานนั้นให้ความสำคัญกับแนวคิดพุทธภาวะที่มีอยู่ในตัวของสรรพสัตว์ทั้งหลายเป็นการยกฐานะของทุกคนให้มีฐานะเท่าเทียมกัน การมีแนวคิดเช่นนี้ นับว่าเป็นฐานรองรับสถานะของกลุ่มฆราวาสที่พยายามเข้ามา มีบทบาทในพุทธศาสนาให้ได้รับการยอมรับและทำให้มีพื้นที่ในการทำงานเผยแผ่มากยิ่งขึ้น

จะอย่างไรก็ตาม ผลจากการปฏิรูปในครั้งนั้นทำให้ทำให้เกิดจากอธิบายภาวะการเป็นพระพุทธเจ้าที่ขัดแย้งจากมุมมองของพุทธปรัชญาดั้งเดิมรวมถึงพุทธปรัชญาเถรวาทด้วย เริ่มจากแนวคิดของพุทธปรัชญามหายานที่เชื่อว่า สรรพสัตว์ต่างมีพุทธภาวะภายในทุกคน เป็นศักยภาพที่สามารถพัฒนาสู่ความเป็นพระพุทธเจ้าได้ เมื่อแนวคิดดังกล่าวเป็นที่นิยมของพุทธศาสนิกชนเป็นจำนวนมาก ด้วยเหตุผลหลายๆ ประการตามที่ได้อภิปรายมาแล้วนั้น เป็นเหตุให้พระโพธิสัตว์และพระพุทธเจ้าของพุทธปรัชญามหายานเพิ่มจำนวนมากขึ้น แม้ของเดิมในอดีตก็มีมากอยู่แล้วมีผู้กล่าวเปรียบเทียบไว้ว่า “พระพุทธเจ้าบรรดาที่มีในอดีตกาลมาแล้วก็ดี หรือจะมีมาในอนาคตก็ดี มีจำนวนมากมาสุดคณานับ มากยิ่งกว่าเม็ดทรายชายฝั่งแห่งแม่น้ำคงคา”^{๒๘} จากแนวคิดนี้เองจึงเป็นเหตุให้เกิดแนวคิดการสร้างพระพุทธเจ้าประเภทต่างๆ ขึ้น อาทิเช่น พระอาทิตย์พุทธะให้มีคุณลักษณะที่พิเศษด้วยการให้เป็นพระพุทธเจ้าที่ทรงอุบัติมาพร้อมกับโลกและประจำโลกอยู่ชั่ววันรัตนทร์เท่ากับเป็นผู้สร้างหรือเป็นแหล่งกำเนิดของพระพุทธเจ้าทั้งหลายทั่วจักรวาลและสามารถแบ่งภาคลงมาปรากฏเป็นพระพุทธเจ้าและพระโพธิสัตว์เพื่อจะต่อต้านกับอิทธิพลของศาสนาพราหมณ์ ซึ่งได้ฟื้นฟูปรับปรุงและเผยแพร่อิทธิพลในเวลานั้นตามประวัติศาสตร์หลังสมัยพระเจ้าอโศกมหาราชได้เปลี่ยนรัชกาล พระพุทธศาสนาก็เริ่มเสื่อมลง เพราะกษัตริย์ราชวงศ์สูงคะในแคว้นมคธขึ้นครองราชย์ต่อจากราชวงศ์เมารยะนั้นทรงนับถือศาสนาพราหมณ์พร้อมกันนี้พุทธปรัชญามหายานได้สร้างมานุสสุพุทธะเป็นมนุษย์ที่จะบำเพ็ญเพียรบารมีในฐานะเป็นพระโพธิสัตว์และตรัสรู้เป็นพระพุทธเจ้าเพื่อโปรดสรรพสัตว์และมนุษย์ทั้งหลายในโลกนี้

^{๒๗} พจนา จันทรสันติ, **ปรัชญาแห่งนิกายเซ็นโพธิสัตว์ธรรม**, (กรุงเทพฯ: มูลนิธิโกลคิมทอง, ๒๕๒๑), หน้า ๕.

^{๒๘} เสถียร พันธรั้งซี, **พุทธศานามหายาน**, (ธนบุรี: โรงพิมพ์ประยูรวงศ์, ๒๕๑๒), หน้า ๗๓.

และประการสุดท้าย ได้สร้างพระธยานิพุทธะซึ่งเป็นพระพุทธรูปเจ้าผู้สำเร็จเป็นพุทธะโดยอำนาจมานของพระอาทิพุทธะและเป็นอยู่ด้วยมานนั้นไม่ประสงค์จะลงมาอุบัติในโลกนี้จึงสถิตย์อยู่บนดินแดนที่เรียกว่า พุทธเกษตร เป็นพุทธเจ้าผู้คอยช่วยเหลือสรรพสัตว์ทั้งหลายให้พ้นทุกข์ภัยที่เกิดขึ้นเป็นที่พึ่งและเป็นผู้นำชาวพุทธมหายานไปสู่ชีวิตที่สุขสบายในอนาคต แม้พระมานุสสพุทธะเมื่อถึงคราวที่ดับขันธปรินิพพานในโลกมนุษย์แล้วก็จะกลับคืนสู่แดนพุทธเกษตรดำรงอยู่ร่วมกับพระอาทิพุทธะที่เป็นต้นกำเนิดของพระพุทธรูปเจ้าทั้งหลาย การอธิบายเช่นนี้พุทธปรัชญามหายานถึงถูกมองว่ามีแนวคิดไม่ต่างจากแนวคิดเรื่องพรหมัน-อาตมันของศาสนาพราหมณ์

จากการศึกษาพบว่า ในมุมมองของพุทธปรัชญามหายานจะให้ความสำคัญแก่พระพุทธรูปเจ้าประเภทธยานิพุทธะที่สถิตย์อยู่ในพุทธเกษตรมากที่สุด อันเป็นประเด็นที่ขัดแย้งกับแนวคิดของพุทธปรัชญาเถรวาทที่ไม่ได้กล่าวถึงพุทธเจ้าประเภทนี้ไว้เลย แนวคิดนี้พุทธปรัชญามหายานได้นำมาเชื่อมโยงกับแนวคิดเรื่องตรีกาย อันเป็นแนวคิดหลักประการหนึ่งที่มีความสำคัญทำให้เกิดลักษณะของพระพุทธรูปเจ้า ๓ ลักษณะขึ้น คือ นิรมานกาย ธรรมกาย และสัมโมคคกาย

หากจะย้อนกลับมาพิจารณาประเด็นเรื่องกายของพระพุทธรูปเจ้า ในมุมมองของพุทธปรัชญาเถรวาทอีกครั้งก็จะมองเห็นความคิดเกี่ยวกับลักษณะกายของพระพุทธรูปเจ้าเช่นเดียวกันแต่จะหมายถึงนิรมานกายและธรรมกายเท่านั้น และไม่ได้ให้ความสำคัญมากนัก อาจเป็นเพราะพุทธปรัชญาเถรวาทมุ่งเน้นในการปฏิบัติเพื่อบรรลุธรรมด้วยการปฏิบัติตามคำสอนเรื่องอริยสัจ ๔ และอริยมรรคมีองค์ ๘ จึงถูกมองว่าการรับเข้าถึงนิพพานด้วยการปฏิบัติตามคำสอนของพระพุทธรูปเจ้าอย่างที่พระอรหันตสาวกทำกันนั้นเป็นการกระทำที่แฝงความเห็นแก่ตัวหรือไม่ ? ซึ่งคำตอบในเรื่องนี้ผู้วิจัยได้อภิปรายไว้ข้างต้นแล้ว

จากที่อภิปรายมาทั้งหมด อาจสรุปได้ว่าพระพุทธรูปเจ้าทั้งสองแนวคิด มีลักษณะเหมือนกันที่มีจำนวนพระพุทธรูปเจ้ามาก มีลักษณะประจำพระพุทธรูปเจ้าทุกๆ พระองค์เหมือนกัน ยกเว้นอาทิพุทธะและธยานิพุทธะ ส่วนที่ต่างกันออกไป คือ การเป็นบุคคลธรรมดา บุคคลในประวัติศาสตร์ของพระพุทธรูปเจ้าในพุทธปรัชญาเถรวาทและแหล่งที่ประทับของพระองค์ที่จะปรากฏอยู่ในโลกธาตุนี้ สำหรับภาวะการเป็นพระพุทธรูปเจ้าของพุทธปรัชญาเถรวาทนั้นจะเหมือนกับของพุทธปรัชญามหายานในภาวะที่เป็นพระมานุสสพุทธะ แต่จะแตกต่างกันอย่างชัดเจนเนื่องจากในพุทธปรัชญามหายานจะมีภาวะพุทธะเพิ่มเข้ามาอีกสองประเภท ซึ่งมีบทบาทสำคัญกว่าพระมานุสสพุทธะ คือ พระธยานิพุทธะ และพระอาทิพุทธะ

ด้วยเหตุผลดังกล่าว จึงทำให้พุทธศาสนิกชนนิกายเถรวาท จะเคารพบูชาพระพุทธรูปเจ้าที่เป็นพระมานุสสพุทธะด้วยการปฏิบัติธรรมตามคำสั่งสอนของพระองค์ เพื่อความสงบสุข ความเจริญก้าวหน้าของชีวิตและเพื่อหลุดพ้นจากสังสารวัฏในที่สุด แต่ในมุมมองของพุทธศาสนิกชนของมหายานส่วนใหญ่จะแตกต่างกันไป จะให้ความเคารพสักการะแก่พระธยานิพุทธะมากกว่าพระมานุสสพุทธะและพระอาทิพุทธะ โดยมุ่งหวังความช่วยเหลือจากพระธยานิพุทธะทั้งหลายมีอยู่มากมายสถิตย์อยู่ในพุทธเกษตร ดังปรากฏข้อความในสุขาวัตถุสสูตรได้กล่าวไว้ว่า “ท่านทั้งหลายจงเชื่อฟังธรรมบรรยายนี้อันประกาศซึ่งคุณเป็นอธิปไตยอันไดนามว่า ได้รับความคุ้มครองแห่งพระพุทธรูปเจ้าทั้งปวง”^{๒๙} เป็นการเคารพบูชาพระพุทธรูปเจ้าทั้งหลายในฐานะที่เป็นผู้ปกป้องคุ้มครองจากภัยอันตรายทั้งหลาย จึงถูกมองว่าไม่ต่างจากการเคารพกราบไหว้เทพเจ้าของลัทธิศาสนาอื่นที่เป็นเทวนิยม

^{๒๙} สุชีพ ปุญญานุภาพ, พระพุทธศาสนามหายาน, (กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์การศาสนา, ๒๕๑๖), หน้า ๑๙.

ผู้วิจัยมีข้อสังเกตเพิ่มเติมเกี่ยวกับแนวคิดเรื่องพระพุทธรูปเจ้าของพุทธปรัชญามหายาน โดยส่วนใหญ่คนทั่วไปมักจะเข้าใจว่า ฝ่ายมหายานทั้งหมดต่างก็มีแนวคิดและการปฏิบัติเหมือนกันมีความเชื่อที่ไม่แตกต่างกัน แต่ยังมีพุทธปรัชญานิกายเซนที่มีแนวคิดที่ไม่เป็นไปในทิศทางเดียวกันกับพุทธปรัชญามหายานนิกายอื่นๆ โดยเฉพาะแนวคิดเรื่องพระอมิตาภะและพระโพธิสัตว์ ดังมีข้อความที่ท่านพุทธทาสภิกขุ ท่านได้แสดงทัศนะไว้ว่า

พุทธศาสนาอย่างเช่นนี้ยังเป็นที่น่าสนใจมากในหมู่ชนชาวไทยพอพูดถึงคำว่า เซน บางท่านก็ร้องว่า เป็นเรื่องของเจ๊กป่าที่เล่นกลชนิดหนึ่ง หรือไม่ถูกแล้ว ถ้าจะเกณฑ์ให้เป็นเรื่องชนิดเจ๊กป่าที่ก็ได้เหมือนกัน แต่เป็นเรื่อง “ป่าที่ทางวิญญูณ” คือ ทำให้คนเข้าถึงธรรมได้อย่างประหลาดเกิดคาดฝัน แล้วก็ยังมีคนพวกหนึ่งว่า เซน คือ มหายานที่บูชาอมิตาภะ โพธิสัตว์ และตารา ซึ่งนับว่าเป็นคำกล่าวที่น่าขบขันอย่างยิ่ง เพราะว่าพวกเซนนั้นคือพวกที่คอยหัวเราะเยาะพวกที่เอาแต่นั่งไหว้พระอมิตาภะ โพธิสัตว์ และตารานั้นเอง และโดยเนื้อแท้แล้วไม่ควรนับเอานิกายเซนว่าเป็นพวกมหายาน โดยเหตุที่ว่าวิธีของเซนนั้นไม่ได้เป็นของที่ทำให้ง่ายขึ้นสำหรับคนทั่วไปทุกคนเหมือนการนั่งบูชาอมิตาภะและโพธิสัตว์ตามแบบของมหายานนั้นเลย^{๓๐}

คำกล่าวนี้เป็นเครื่องบ่งชี้ได้ว่า แม้พุทธปรัชญามหายานบางนิกายก็ไม่เห็นด้วยกับแนวคิดบางอย่างของฝ่ายพุทธปรัชญามหายานเอง การที่ฝ่ายพุทธปรัชญาเถรวาทจะมีแนวคิดในเรื่องดังกล่าวที่แตกต่างออกไปบ้างจึงไม่ใช่เป็นเรื่องน่าแปลกแต่อย่างไร

อย่างไรก็ตาม ผู้วิจัยมองว่าถึงแม้ทั้งสองแนวคิดจะมีความเห็นที่แตกต่างกันบ้างแต่ไม่ถึงกับขัดแย้งมากจนไม่สามารถอยู่ร่วมกันได้ จึงทำให้การตีความหลักคำสอนแตกต่างกันไปदनอกจากนั้นสภาพแวดล้อมทางภูมิศาสตร์ ทางด้านสังคมก็มีความแตกต่างกันทั้งในส่วนที่เป็นประเพณีและวัฒนธรรมของแต่ละประเทศยังมีส่วนที่ทำให้พระพุทธศาสนามีแนวปฏิบัติที่แตกต่างกันไปด้วย แม้แต่ในประเทศไทยที่ส่วนมากนับถือปฏิบัติตามแนวคำสอนของพุทธปรัชญาเถรวาท แต่เพราะอยู่ต่างภูมิภาคกัน พระสงฆ์ก็ยังมิชอบปฏิบัติปลีกย่อยที่ความแตกต่างกันไป แต่เป็นเพราะมีองค์กรที่มีหน้าที่คอยควบคุมดูแล จึงทำให้แต่ละวัดหรือสำนักมีแนวทางในการปฏิบัติไม่แตกต่างกันมากนักจนไม่สามารถจะอยู่ร่วมกันได้ แม้ในส่วนของพุทธปรัชญามหายานนั้นส่วนมากจะมุ่งเน้นคำสอนที่มีลักษณะแนวคำสอนที่เข้าถึงง่ายเป็นเหตุทำให้สามารถเผยแผ่คำสอนออกไปอยู่ในหลายประเทศทั่วโลกได้เป็นอย่างดี แม้ในบางประเทศจะมีความแตกต่างในเรื่องของประเพณีวัฒนธรรมก็ตาม พุทธปรัชญามหายานก็สามารถที่จะปรับแนวคำสอนให้เข้ากับสังคมนั้นได้นับเป็นการปรับตัวให้เหมาะสมกับบริบทสังคม อาจจะถูกมองว่าการกระทำดังกล่าวเป็นวิธีการที่ไม่ค่อยจะถูกต้องก็ตาม แต่เพื่อให้บรรลุเป้าหมายในการช่วยเหลือเหล่าสรรพสัตว์ให้พ้นจากทุกข์ก็สามารถที่จะทำได้ด้วยเหตุนี้ แม้จะมีแนวปฏิบัติบางอย่างที่แตกต่างกันออกไปบ้าง นั้นก็อาจจะเป็นเพราะหลักการแรกของพุทธปรัชญามหายาน คือ ต้องการช่วยเหลือสรรพสัตว์ให้พ้นจากทุกข์อาจจะต้องใช้วิธีปรับปรุงเปลี่ยนแปลงแนวคำสอนและการวิธีการเผยแผ่ให้มีความเหมาะสมกับยุคสมัยที่เปลี่ยนไปก็ตาม

^{๓๐} พุทธทาสภิกขุ, คำสอนของฮวงโป, (กรุงเทพฯ: ธรรมสภา, ๒๕๔๒), หน้า (๑).

๔.๓ แนวคิดพุทธภาวะหลังปรินิพพานของพุทธปรัชญาเถรวาทในมุมมองของพุทธปรัชญา มหายาน

ในส่วนของประเด็นเรื่องแนวคิดพุทธภาวะหลังปรินิพพานนี้ เป็นการศึกษาถึงภาวะของ พระพุทธเจ้าหลังจากที่พระองค์เสด็จดับขันธปรินิพพานแล้วด้วยอนุปาสีเสสนิพพาน พบว่า มีการตั้งคำถาม และการตอบคำถามเกี่ยวกับสภาวะของพระพุทธเจ้า แม้ขณะที่พระองค์ยังทรงพระชนม์ชีพอยู่และ เมื่อปรินิพพานไปแล้วในลักษณะที่แตกต่างกันไปหลายประเด็นทำให้เห็นร่องรอยของความแตกต่างกันทางความคิดของทั้งสองแนวคิด การอภิปรายในตอนนี ผู้วิจัยจะนำเสนอด้วยวิธีการนำข้อสรุปของ พุทธปรัชญาเถรวาทมาตั้งไว้แล้วใช้มุมมองของพุทธปรัชญามหายานมาตรวจสอบว่า มีลักษณะตรง หรือขัดแย้งกันในประเด็นใดบ้างและอาจจะนำข้อมูลที่เกี่ยวข้องกับเรื่องที่กำลังกล่าวถึงมาอ้างอิงยืนยันและ สนับสนุนเพิ่มเติมตามความเหมาะสมของเนื้อหา โดยมีประเด็นที่ผู้วิจัยต้องการนำเสนอดังนี้

ก. พุทธภาวะในบริบทของความเป็นอนัตตา ตามทัศนะของพุทธปรัชญาเถรวาทกล่าวไว้ อย่างชัดเจนสรุปได้ว่า เมื่อพระพุทธเจ้าเสด็จดับขันธปรินิพพานไปแล้วจะอยู่ในสภาวะสูญสิ้นไป ทั้งหมดไม่มีสิ่งใดเหลืออยู่ มีเพียงคุณธรรมคำสั่งสอนที่กล่าวถึงพระพุทธองค์เท่านั้นที่เหลืออยู่ให้ทราบ ถึงความมีอยู่ของพระองค์ ซึ่งลักษณะการสูญสิ้นไปไม่มีอะไรเหลืออยู่นั้นเป็นการยอมรับว่า แนวคิด เรื่องพุทธภาวะหลังปรินิพพานมีสภาวะเป็นอนัตตาอย่างชัดเจน ดังมีเนื้อความในพระสูตรได้กล่าวถึง พระนิพพานในลักษณะที่หายไปหมดทุกอย่าง ดังข้อความตอนหนึ่งว่า “พระองค์พร้อมทั้งสาวก ประกาศพระสัทธรรมให้รุ่งเรืองช่วยมหาชนให้ข้ามพ้นได้ แล้วเสด็จดับขันธปรินิพพานเหมือนกองไฟที่ ลูกโพล่งแล้วดับไป พระองค์ทรงมีพระฤทธิ์ มีพระยศ พร้อมทั้งจักรัตนะที่พระยุคลบาท ทุกอย่างล้วน อันตรธานไปหมดแล้ว สังขารทั้งปวงเป็นสภาพว่างเปล่าหนอ”^{๓๑} จากข้อความนี้ทำให้ทราบได้ว่า สภาวะหลังปรินิพพานจะมีลักษณะเป็นความว่างเปล่า ไม่มีสิ่งใดเหลืออยู่ พระพุทธเจ้าผู้ปรินิพพาน แล้วย่อมมิได้สถิตย์อยู่ ณ สถานที่หนึ่งสถานที่ใดเลยในอนันตจักรวาลนี้ ซึ่งสอดคล้องกับงานวิจัยของ วัชระ งามจิตรเจริญ ที่ได้ยืนยันไว้ว่า

คำสอนเรื่องนิพพานนั้นเกี่ยวโยงอยู่กับคำสอนเรื่องอนัตตาและคำสอนเรื่อง ปฏิจจสมุปบาทอย่างแยกไม่ออกและเมื่อเรานำเอาคำสอนทั้งหมดนี้มาวิเคราะห์ อย่างละเอียด ก็พบว่านิพพานไม่ใช่อัตตา เพราะพระพุทธเจ้าทรงปฏิเสธอัตตาทาง อภิปรัชญาอย่างสิ้นเชิง เพราะสิ่งที่เรียกว่า อัตตา จะมีลักษณะเป็นอิสระเอกเทศ และเป็นสิ่งเดิมตลอดเวลา ซึ่งขัดแย้งกับสิ่งที่พระพุทธเจ้าทรงยอมรับว่าเป็นสิ่งที่มีจริง เพราะสิ่งที่มีจริงในทัศนะของพระองค์ คือ สิ่งที่เป็นปฏิจจสมุปปันนะ คือ อิงอาศัย สิ่งอื่นอยู่หรือเป็นไปตามเหตุปัจจัย ซึ่งก็คือสิ่งที่เป็นไปตามกฎปฏิจจสมุปบาทที่ ปรากฏอยู่ในคำสอนเรื่องปฏิจจสมุปบาทนั่นเอง^{๓๒}

จากทัศนะของพุทธปรัชญาเถรวาทที่มีลักษณะปฏิเสธว่า นิพพานไม่ใช่อัตตา เพราะอัตตา จะมีความหมายที่ขัดแย้งกับสิ่งที่พระพุทธเจ้าทรงยอมรับว่าเป็นสิ่งที่มีจริง จากข้อสรุปดังกล่าวนี้จะมี

^{๓๑} ชู.พุทธ. (ไทย) ๓๓/๒๙-๓๐/๕๕๕.

^{๓๒} วัชระ งามจิตรเจริญ, “นิพพานในพุทธปรัชญาเถรวาท: อัตตาหรืออนัตตา”, วิทยานิพนธ์อักษร ศาสตรดุษฎีบัณฑิต, (บัณฑิตวิทยาลัย: จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย), ๒๕๔๔, หน้า ๕๕.

ลักษณะที่ขัดแย้งกับแนวคิดพุทธภาวะหลังปรินิพพานของพุทธปรัชญามหายานที่เชื่อว่า พระพุทธเจ้าทั้งหลายที่มีชีวิตอยู่ในโลกนี้ ภายหลังจากดับขันธปรินิพพานแล้วจะกลับไปสถิตย์อยู่บนดินแดนอันเป็นที่พิภพสถานชื่อว่า พุทธเกษตร แนวคิดความเป็นอยู่ของพระพุทธเจ้าที่ไม่สูญสลายไปตามกาลเวลา ในพุทธปรัชญามหายานนี้มีเนื้อหาที่เป็นหลักฐานปรากฏอยู่ในพระสูตรสำคัญตามที่ผู้วิจัยได้นำมาอภิปรายไว้ในบทที่ ๓ แล้วนั้น

ผู้วิจัยมองว่า ในมุมมองของพุทธปรัชญามหายาน การอธิบายพุทธภาวะหลังปรินิพพาน จะมีลักษณะการกล่าวถึงสภาวะของพระพุทธเจ้าหลังการปรินิพพานว่า มีสภาพเป็นอมตะชั่วนิรันดร์ นั้นอาจเป็นเพราะเหตุผล ๓ ประการ คือ

ประการแรก ความต้องการที่จะแสดงให้เห็นถึงการมีความกรุณาในสรรพสัตว์ทั้งหลายอันหาที่สุดมิได้ เป็นความปรารถนาที่จะช่วยให้สรรพสัตว์ทั้งหลายให้หลุดพ้นจากทุกข์ในสังสารวัฏและให้เข้าถึงแดนพุทธภูมิทั้งหมดของพระพุทธเจ้า พระอรหันต์ และพระโพธิสัตว์ทั้งหลาย โดยไม่เลือกความแตกต่างชนชั้นวรรณะ เพศ หรือสถานภาพใดๆ ทั้งสิ้น

ประการที่สอง ความต้องการที่จะให้ความหวัง ความเชื่อมั่น ความอบอุ่น และกำลังใจ ให้มีแก่ผู้ศรัทธาทั้งหลาย เพื่อยืนยันว่าพระพุทธเจ้าที่แท้จริงไม่ได้สูญสลายหายไปไหนแต่อย่างใด ยังคงดำรงอยู่กับพุทธศาสนิกชนทั้งหลายตลอดเวลา แม้ว่านิรมานกายอันเป็นกายเนื้อของพระพุทธเจ้าองค์ปัจจุบันนี้จะปรินิพพานจากไปแล้วด้วยการดับขันธปรินิพพานที่เมืองกุสินาราก็ตาม แต่สัมภเวสีกายที่เป็นกายทิพย์และธรรมกายของพระองค์ไม่ได้ดับสลายหายไปด้วย พระองค์ยังทรงดำรงอยู่อย่าง เป็นอมตะในพุทธภูมิหรือแดนสุขาวดีที่เป็นสถานที่ประทับของพระพุทธเจ้าทั้งหลายและยังทรงแสดงธรรมอยู่จนตราบเท่าปัจจุบันนี้ ทรงรับรู้ความเป็นไปของสรรพสัตว์ ทั้งหลายที่อยู่บนโลกนี้และพร้อมที่จะช่วยเหลือสรรพสัตว์ทั้งหลายให้พ้นจากทุกข์อันเกิดจากการเวียนว่ายตายเกิดในสังสารวัฏด้วยการสนับสนุนให้พระโพธิสัตว์และพระอรหันต์ทั้งหลายมาถือกำเนิดในโลกมนุษย์ในสถานภาพต่างๆ กัน

การให้เหตุผลเช่นนี้ ก็เพื่อเป็นเครื่องบ่งชี้ให้เห็นถึงความเชื่อมโยงกันของความมีอยู่ในแนวคิดเรื่องพุทธภาวะและแนวคิดพระโพธิสัตว์ ถ้าจะอธิบายนิพพานในลักษณะของพุทธปรัชญาเถรวาทว่า นิพพานหรือพุทธภาวะเป็นอนัตตาไม่มีตัวตน ไม่มีที่อุปบัติ ไม่เกิดไม่ปรากฏในสภาวะใดๆ อีกต่อไป เพราะดับไปอย่างสิ้นเชิงโดยได้อาศัยหลักการแห่งปฏิจสมุปบาทเป็นแนวทางในการอธิบาย ก็จะไม่มีความตอบต่อคำถามที่เกิดขึ้นได้ว่า ถ้าการที่สรรพสัตว์มีพุทธภาวะในตัวมีศักยภาพที่จะสามารถพัฒนาเป็นพระพุทธเจ้าได้และสนับสนุนให้สรรพสัตว์มุ่งปรารถนาพุทธภูมิด้วยการเป็นพระโพธิสัตว์เพื่อบำเพ็ญบารมีและเมื่อสำเร็จได้เป็นพระพุทธเจ้าได้จริงตามนั้น จำนวนพระพุทธเจ้าย่อมจะต้องมีจำนวนมาก ซึ่งกรณีนี้ก็พุทธปรัชญามหายานก็ยอมรับอย่างชัดเจนว่า พระพุทธเจ้ามีมากมายกว่าเม็ดทรายในแม่น้ำคงคา เมื่อจำนวนพระพุทธเจ้ามีมากมายแล้วจะไปสถิตย์อยู่ในสถานที่แห่งใด

ด้วยเหตุที่การอธิบายนิพพานในลักษณะของพุทธปรัชญาเถรวาท ไม่สามารถที่จะตอบคำถามนี้ได้เลย จึงเป็นความจำเป็นที่พุทธปรัชญามหายานจะต้องสร้างแนวคำอธิบายขึ้นมาใหม่ที่ สำคัญจะต้องไม่ซ้ำกับแนวคิดดั้งเดิมและจะต้องสอดคล้องกับแนวคิดภาวะการเป็นพระพุทธเจ้าที่มีอยู่แล้ว จึงเป็นเหตุให้เกิดการสร้างแดนที่สถิตย์ของพระพุทธเจ้าขึ้นเรียกว่า พุทธเกษตร เพื่อเป็นสถานที่รองรับเหล่าพระพุทธเจ้าและพระโพธิสัตว์ที่มีจำนวนมากมายมหาศาลเกินกว่าที่จะนับได้

ถึงแม้ว่า พุทธปรัชญามหายานจะอธิบายพุทธภาวะว่ามีลักษณะเป็นอัตตามีสภาวะที่เป็นอมตะดำรงอยู่นิรันดรอยู่บนดินแดนพุทธเกษตร ด้วยเหตุของความจำเป็นบางประการตามที่ผู้วิจัยได้อภิปรายมาแล้วนั้น จะมีบางทัศนะที่มองว่า พระพุทธเจ้าในทัศนะของพุทธปรัชญามหายานจะมีลักษณะที่พระองค์ประสงค์จะเข้าถึงนิพพานก็สามารถที่จะเข้าได้ทันที แต่พระองค์อาศัยความเมตตากรุณาต่อสรรพสัตว์ พระองค์จึงดำรงอยู่บนดินแดนพุทธเกษตร ดำรงอยู่ตราบเท่าที่พระองค์จะช่วยเหลือให้สรรพสัตว์หมดสิ้นจากกองทุกข์ ฉะนั้น การกล่าวเช่นนี้พุทธเจ้าในพุทธปรัชญามหายานนั้นแม้จะมีลักษณะเป็นอัตตาก็จริง แต่ถ้าพ้นจากสภาวะของความประสงค์ที่จะดำรงอยู่เช่นนั้นบนดินแดนพุทธเกษตรก็เข้าสู่สภาวะของอนัตตาที่ไม่แตกต่างจากแนวคิดของพุทธปรัชญาเถรวาท การอธิบายเช่นนี้จะเป็นการทำให้มีร่องรอยให้เห็นว่า ถึงแม้จะเป็นอัตตาเพราะความประสงค์หรือความจำเป็นที่จะดำรงอยู่เพื่อกระทำการช่วยเหลือสรรพสัตว์ทั้งหลาย แต่ท้ายที่สุดถ้าพระองค์ประสงค์จะเข้าสู่สภาวะของอนัตตาก็สามารถที่จะเป็นไปได้

อย่างไรก็ตาม การกล่าวเช่นนี้ทำให้เห็นว่าอนัตตาของพุทธเจ้าในพุทธปรัชญาเถรวาทเป็นอย่างไร อนัตตาของพุทธปรัชญามหายานนั้นก็สามารถที่จะเป็นเช่นเดียวกันได้บนพื้นฐานของพระประสงค์ของพระพุทธเจ้าทั้งหลายที่จะดำรงอยู่หรือจะผ่านไปต่อ แต่เมื่อพระพุทธเจ้าทั้งหลายอาศัยความกรุณาต่อสรรพสัตว์ พระองค์จึงต้องพักอยู่ในดินแดนพุทธเกษตร เป็นเหตุให้เข้าใจว่า พระพุทธเจ้าอยู่ในสภาวะของอัตตา

ในประเด็นนี้ มีความสอดคล้องกับคำอธิบายของ ศ.ดร.สมภาร พรหมทา ได้แสดงทัศนะเกี่ยวกับนิพพานและสุขาวดีที่แตกต่างออกไป มีเนื้อหาที่สำคัญสรุปได้ว่า

...มีคนจำไม่น้อยที่เข้าใจผิดคิดว่า แดนสุขาวดีเป็นอีกชื่อของนิพพานจึงเป็นเหตุให้เข้าใจกันว่า นิกายสุขาวดีปรับนิพพานที่เป็นนามธรรมให้เป็นรูปธรรม ความเข้าใจเช่นนี้เป็นการเข้าใจที่คลาดเคลื่อน เพราะในมหายานไม่มีการกล่าวถึงนิพพานในแง่ของรูปธรรม นิพพานตามทัศนะของมหายานจึงเป็นนามธรรมไม่ใช่รูปธรรม แม้วามหายานจะตีความว่านิพพานเป็นมิติหรือสถานที่ที่เร้นลับ แต่มิติที่ว่านี้ก็เป็นนามธรรมที่อยู่พ้นวิสัยการรับรู้ด้วยประสาทสัมผัส นิพพานนั้นเป็นมิติหนึ่งต่างหากจากพุทธเกษตรทั้งหลาย ทั้งนี้ภายในจักรวาลนี้อาจมีพุทธเกษตรจำนวนมาก แต่นิพพานมีเพียงแห่งเดียว ในนิพพานไม่มีสิ่งใดทั้งสิ้นเป็นมิติที่ว่างเปล่าแต่สงบสุขอย่างยิ่ง แต่ในสุขาวดีนั้นเต็มไปด้วยสิ่งต่างๆ สำหรับอำนวยความสะดวกสบายมากมายและสุขาวดีไม่ใช่มิติว่างเปล่า สุขในสุขาวดี จึงเป็นสุขที่เจือด้วยอามิส แต่ในสุขของนิพพานนั้นเป็นนิรามิสสุข...สุขาวดีเป็นเพียงทางผ่านไปสู่นิพพาน แต่เนื่องจากดินแดนแห่งนี้สมบูรณ์ด้วยสิ่งอำนวยความสะดวกนานาประการ อีกทั้งอายุของผู้เกิดในดินแดนแห่งนี้ก็ยาวนานมาก ทางผ่านนี้จึงดูเป็นสถานที่ที่อยู่อันถาวรไป^{๓๓}

จากคำอธิบายนี้ ทำให้เห็นมุมมองเรื่องแดนสุขาวดีอันเป็นดินแดนหนึ่งที่อยู่ภายในพุทธเกษตรแตกต่างออกไปและทำให้เข้าใจได้ว่า สุขาวดีนั้นเป็นคนละอย่างกับนิพพาน เป็นเหมือนเพียง

^{๓๓} สมภาร พรหมทา, พุทธศาสนามหายานนิกายหลัก, อ่างแล้ว, หน้า ๑๖๒-๑๖๕.

ทางผ่านของผู้ที่จะเข้านิพพานเท่านั้น ผู้วิจัยมีความเห็นว่า ถ้าเป็นจริงดังคำอธิบายดังกล่าวเบื้องต้น พุทธเกษตรก็ย่อมมีลักษณะที่ไม่แตกต่างไปจากดินแดนสุชาวดี แม้แต่ภาวะของพุทธเจ้าทั้งหลายที่ดำรงอยู่บนดินแดนดังกล่าวก็จะมีลักษณะการดำรงอยู่ที่ไม่ได้เป็นอตมะชัณนิรันดรตามที่เข้าใจกัน

จากประเด็นนี้ เมื่อมองดูจากทัศนะของท่านนาคคารชุนเจ้าสำนักมหายานิก ซึ่งท่านเชื่อว่า แนวความคิดเรื่องอนัตตา คือ รากฐานของการเป็นพระโพธิสัตว์ และมองว่าพระโพธิสัตว์นั้นคือผู้ที่อยู่ระหว่างแนวคิดสองกระแส สำหรับกระแสแรก คือ หน้าที่ของพระโพธิสัตว์ที่ต้องพาสัตว์ทั้งหลายเข้าสู่ นิพพาน กระแสที่สอง คือ พระโพธิสัตว์ต้องไม่มีความยึดมั่นว่ามีสัตว์ที่ได้รับการช่วยเหลือจากตน^{๓๔} และท่านนำเสนอในฐานะที่หลักอนัตตานี้เป็นแนวคิดที่แย้งกับแนวคิดเรื่องอตตานิพพานในศาสนาพราหมณ์ด้วยการนำเสนอในรูปแบบนี้จะเห็นชัดเจนในคัมภีร์ศตศาสตร์ของท่านอารยทเวะ ซึ่งท่านพยายามจะแสดงว่าแนวคิดเรื่องอตตานิพพานเป็นเรื่องเหลวไหลไร้สาระ อตตานิพพานเป็นสิ่งที่ไม่สามารถรับรู้หรือพิสูจน์ได้ด้วยประสาทสัมผัส^{๓๕} ด้วยเหตุนี้ แนวคิดคำสอนของนิกายมหายานิกมักจะเน้นอยู่เสมอในเรื่องของการอยู่ในโลกแบบไม่ติดต่อกับโลกนี้ เพื่อเป็นการย้ำเตือนสติว่า การบำเพ็ญโพธิสัตว์ธรรมนั้นเป็นการช่วยเหลือผู้อื่นนับเป็นความดีก็จริงอยู่ แต่ถ้าไม่รู้เท่าทันก็อาจยึดติดในความดีนั้น ซึ่งความยึดติดย่อมทำให้ง่ายต่อการที่จะหลงตน เมื่อหลงตนว่าดีพิเศษเสียแล้วย่อมยากที่จะบรรลุถึงจุดหมายสูงสุด อันได้แก่นิพพาน ด้วยเหตุนี้ นิกายมหายานิกจึงต้องสอนให้เจริญปัญญาหมั่นพิจารณาหลักอนัตตายุ่งเสมอเพื่อให้เห็นสิ่งต่างๆ อย่างเป็นกระแสต่อเนื่องสลับกันไปเป็นลูกโซ่ ภายในกระแสแห่งเหตุปัจจัยนี้ย่อมไม่มีสิ่งที่เรียกว่าอตตานิพพาน บุคคล สัตว์ หรือชีวะ อันหมายถึงสิ่งที่คงที่ไม่มีเปลี่ยนแปลงไปตามกระแสแห่งปัจจัย^{๓๖}

จากเนื้อความที่นำมากล่าวไว้นั้น ทำให้ทราบได้ว่าแนวคำสอนของพุทธปรัชญามหายาน ไม่ได้ปฏิเสธหลักอนัตตาอย่างสิ้นเชิงแต่อย่างใด แต่ก็มี ความพยายามที่จะอธิบายตีความในเรื่องของอตตานิพพานในเชิงของอนัตตาเหมือนกันเป็นลักษณะของอตตานิพพานที่มีความเคลื่อนไหว เปลี่ยนแปลง เป็นอนัตตาที่มีตัวตนที่เคลื่อนไหวและเปลี่ยนแปลง ไม่ใช่ไม่มีอะไร ไม่ใช่เป็นความขาดสูญชนิดที่ไม่มีอะไรเลย นับเป็นการยอมรับว่ามีอตตานิพพาน แต่ด้วยความเป็นอตตานิพพานที่ไม่สามารถคงสภาพเดิมหรือความเป็นอย่างนั้นไว้ได้ มันก็เกิดการเคลื่อนไหวเปลี่ยนแปลง สิ่งใดก็ตามที่เกิดการเคลื่อนไหวเปลี่ยนแปลง แสดงว่าสิ่งนั้นไม่เที่ยง (อนิจจัง) นำไปสู่สภาพความเป็นทุกข์ (ทุกข์) และที่สุดสิ่งนั้นก็ไม่ใช่ตัวตน ไม่สามารถที่ควบคุมบังคับบัญชาได้ (อนตตานิพพาน) เมื่อพิจารณาจากหลักนี้จึงเป็นไปได้ว่าเป็นเพราะพระพุทธรูปเจ้าบางพระองค์ทรงมีความปรารถนาที่จะอยู่เพื่อโปรดสรรพสัตว์ทั้งหลายในโลกนี้ พระพุทธรูปเจ้าพระองค์นั้นจึงดำรงอยู่ แต่เมื่อความประสงค์นั้นดับไป พระพุทธรูปเจ้าพระองค์นั้นจึงไม่คิดจะดำรงอยู่ชัณนิรันดรบนดินแดนพุทธเกษตรอีกต่อไป เพราะเหตุที่ความประสงค์ที่จะอยู่ไม่มีเหลืออยู่แล้ว จึงกล่าวได้ว่าดินแดนพุทธเกษตรนั้นเป็นเพียงสถานที่พักหรือหยุดอยู่เพื่อจะเป็นทางผ่านไปสู่นิพพานนั่นเอง

ประการที่สาม ความต้องการในการตั้งศาสนิกชนให้เข้ามาสู่ศาสนาพุทธให้มากขึ้น เหตุการณ์ในช่วงพุทธศตวรรษที่ ๖-๑๕ การแข่งขันทางปรัชญาแนวคิดทางศาสนาระหว่างพุทธศาสนากับศาสนาพราหมณ์ได้เป็นไปอย่างเข้มข้น โดยเฉพาะความพยายามของศาสนาพราหมณ์ที่ปฏิรูป

^{๓๔} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๓๙-๔๐.

^{๓๕} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๔๑-๔๒.

^{๓๖} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๔๑.

ตนเองและต้องการกลับมามีอิทธิพลต่อสังคมชาวชมพูทวีปเช่นเดิม จึงพยายามผสมผสานกลมกลืนระหว่างศาสนาทั้งสองจนไม่มีความต่างกัน จึงทำให้ศาสนาพราหมณ์ครอบงำพระพุทธศาสนาและมีอิทธิพลเหนือกว่าอย่างสิ้นเชิง เพราะฝ่ายพระพุทธศาสนาได้ถูกนำไปผสมผสานกลมกลืนกับศาสนาพราหมณ์อย่างแยกไม่ออก ทั้งด้านพิธีกรรมและหลักการปฏิบัติของพระสงฆ์และพุทธศาสนิกชน เมื่อมีภัยเกิดขึ้นกับพระพุทธศาสนา จึงไม่มีใครสามารถปกป้องได้ เพราะขาดพระภิกษุผู้เป็นปราชญ์ที่จะสามารถชี้แจงให้เห็นถึงความจริงได้ ความต้องการดังกล่าวเริ่มเห็นผลด้วยวิธีการลดข้อปฏิบัติที่เป็นไปได้ยากและเพิ่มหลักการที่ง่ายต่อการปฏิบัติ ดูเหมือนจะเป็นความพยายามที่ดีที่สุดที่แสดงให้เห็นถึงการปรับปรุงตนเองของพระพุทธศาสนาในขณะนั้น แต่ผู้วิจัยกลับมองว่าจะมีผลเสียต่อแนวคำสอนของพุทธปรัชญาในระยะยาว

อย่างไรก็ตาม ยังมีบางประเด็นที่น่าสนใจที่เกี่ยวกับการเชื่อมโยงกันระหว่างแนวคิดของพุทธปรัชญาเถรวาทและมหายาน จากการศึกษาผู้วิจัยพบข้อความบางอย่างที่ปรากฏอยู่ในคัมภีร์ปฐมสมโพธิกถา^{๓๗} กล่าวถึงการเสื่อมสูญไปได้แสดงถึงการเสื่อมลงจนกระทั่งหมดสิ้นไปของพระศาสนาของพระพุทธเจ้าทั้งหลาย โดยมีเนื้อความโดยสรุปว่า เมื่อพระศาสนาจะเสื่อมสูญไปนั้นจะมีสิ่งที่จะเสื่อมสูญไปตามลำดับ ๕ ประการ คือ

๑) การเสื่อมสูญไปแห่งพระปริยัติ พระไตรปิฎกยังดำรงอยู่ตราบไต่ ศาสนาก็ได้ชื่อว่ายังดำรงอยู่ตราบนั้น เมื่อพระปริยัติเสื่อมถอยลงขาดผู้เล่าเรียนศึกษา ไม่มีมนุษย์ใดจดจำคาถาไว้แม้เพียงสัปดาห์ ในกาลนั้นชื่อว่า พระปริยัติได้อันตรธานสาบสูญไปหมดสิ้น

๒) การเสื่อมสูญไปแห่งการปฏิบัติ เมื่อภิกษุทั้งหลายยังทรงไว้ซึ่งปาราชิกสิกขาบทอยู่ตราบไต่ การปฏิบัติก็ชื่อว่ายังมีอยู่ตราบนั้น เมื่อใดหาภิกษุที่จะรักษาปาราชิกสิกขาบทไม่ได้แล้วได้ชื่อว่า การปฏิบัติอันตรธานไปหมดสิ้น

๓) การเสื่อมสูญไปแห่งการตรัสรู้มรรคและผล เมื่อยังมีบุคคลผู้สำเร็จโสดาปัตติผลอยู่ตราบไต่ ชื่อว่าการตรัสรู้มรรคผลยังมีอยู่ ต่อเมื่อใดหาพระโสดาบันมิได้ ก็ได้ชื่อว่า การตรัสรู้มรรคและผลได้เสื่อมสูญไปหมดสิ้นแล้ว

๔) การเสื่อมสูญไปแห่งสมณเพศ เมื่อยังมีผู้ถือสมณเพศครองผ้ากาสาวพัตร์แม้เพียงผูกพันที่ข้อมือและคออยู่ตราบไต่ สมณเพศก็ยังมีอยู่ตราบนั้น ต่อเมื่อหาผู้ครองผ้ากาสาวพัตร์แม้เพียงข้อมือและคอมิได้แล้ว เมื่อนั้นชื่อว่าสมณะเพศได้อันตรธานเสื่อมสูญไปแล้ว

๕) การเสื่อมสูญไปแห่งธาตุ พระพุทธเจ้านั้นได้ชื่อว่าปรินิพพาน ๓ ครั้ง ในครั้งแรกเรียกว่า กิเลสปรินิพพาน คือ การตรัสรู้พระสัมมาสัมโพธิญาณปหานกิเลสได้หมดสิ้น ในครั้งที่สองเรียกว่า ชั้นธปรินิพพาน คือ การที่พระพุทธเจ้าเสด็จดับขันธปรินิพพานเป็นการแตกทำลายแห่งกายเนื้อและในครั้งที่สามเรียกว่า ธาตุปรินิพพาน อันหมายถึงการปรินิพพานของพระบรมสารีริกธาตุ คือ เมื่อใดที่พระศาสนาได้เสื่อมสูญลงตามลำดับตั้งแต่ปริยัติมานั้นจนถึงหมดสิ้นพระบรมสารีริกธาตุที่สถิตย์อยู่ ณ ที่ต่าง ๆ มิได้มีผู้สักการบูชาอีกต่อไปแล้ว เมื่อนั้นพระบรมสารีริกธาตุทั้งปวงก็จะมาประชุมกันปรากฏเป็นองค์พระพุทธเจ้าอีกครั้งหนึ่ง ในลำดับนั้นเตโชธาตุก็ตั้งขึ้นเผาผลาญสรีธาตุจนหมดสิ้นไปซึ่งการปรากฏขึ้นในครั้งนี้มีเพียงเทวดาในหมื่นจักรวาลเท่านั้นที่จะสามารถเห็นได้ ส่วนมนุษย์ทั้งหลายไม่

^{๓๗} กรมการศาสนา, พระปฐมสมโพธิกถา, (กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์กรมการศาสนา, ๒๕๒๓), หน้า ๕๑๐-๕๑๑.

อาจจะเห็นได้เลย ซึ่งการปรินิพพานที่เรียกว่าธาตุปรินิพพานนี้ถือว่าเป็นการสิ้นสุดพระศาสนาของพระพุทธเจ้าแต่ละพระองค์อย่างสิ้นเชิง

ผู้วิจัยตั้งข้อสังเกตว่า จากเนื้อหาที่ปรากฏอยู่ในคัมภีร์ดังกล่าวนั้น ในข้อสุดท้ายที่กล่าวถึงการเสื่อมสูญไปแห่งธาตุ มีข้อความตอนหนึ่งว่า “...เมื่อนั้นพระบรมสารีริกธาตุทั้งปวงก็จะมาประชุมกัน ปรากฏเป็นองค์พระพุทธเจ้าอีกครั้งหนึ่ง ในลำดับนั้นเตโชธาตุก็ตั้งขึ้นเผาผลาญสรีระธาตุจนหมดสิ้นไป ซึ่งการปรากฏขึ้นในครั้งนี้ มีเพียงเทวดาในหมื่นจักรวาลเท่านั้นที่จะสามารถเห็นได้ ส่วนมนุษย์ทั้งหลายไม่อาจจะเห็นได้เลย...” การกล่าวเช่นนี้เป็นการยอมรับว่าก่อนที่สิ้นสุดพระศาสนาของพระพุทธเจ้าพระองค์ปัจจุบันนี้ พระธาตุของพระองค์จะมารวมกันเป็นองค์พระพุทธเจ้าอีกครั้งหนึ่ง แต่มนุษย์นั้นจะไม่สามารถมองเห็นได้มีแต่เพียงเหล่าเทวดาทั้งหลายที่ปรากฏอยู่ในหมื่นจักรวาลเท่านั้นที่จะเห็นได้ เมื่อพิจารณาแล้วทำให้เข้าใจว่า เป็นแนวคิดที่มีลักษณะที่คล้ายกับแนวคิดเรื่องสัมโภคกายของพระธยานิพุทธะทั้งหลายที่เป็นกายทิพย์อันเกิดแต่อำนาจจิตของพระอาทิพุทธะตามความเชื่อของพุทธปรัชญามหายาน

ถ้าข้อสังเกตของผู้วิจัยนี้เป็นจริงก็เป็นเครื่องยืนยันได้ว่า แม้ว่าแนวคิดของพุทธปรัชญาเถรวาทส่วนใหญ่จะไม่เห็นด้วยกับแนวคิดเรื่องพระพุทธเจ้าของพุทธปรัชญามหายาน แต่บางส่วนของพุทธปรัชญาเถรวาทที่เห็นคล้อยตามก็ยังพอมีให้เห็นได้บ้างว่า ไม่ได้คิดจะปฏิเสธเสียไปทั้งหมด แต่ไม่อาจที่จะยอมรับได้โดยตรง เพราะการทำเช่นนั้น ผู้วิจัยคิดว่าอาจจะทำให้เกิดความขัดแย้งกับหลักการส่วนใหญ่ที่พุทธปรัชญาเถรวาทได้ยึดถือไว้เป็นข้อปฏิบัติที่สำคัญมาอย่างยาวนาน

จะกล่าวว่าการถกเถียงเรื่องแนวคิดพุทธภาวะไม่มีเลยในพุทธปรัชญาเถรวาทก็อาจจะไม่ใช่เสียซะทีเดียว เนื่องจากเรื่องเช่นนี้จะมีปรากฏอยู่ในคัมภีร์ชั้นอรรถกถา เช่น ในมิลินทปัญหาได้มีการกล่าวถึงเหตุการณ์ที่พระเจ้ามิลินท์ที่ถามพระนาคเสนเถระ อันเป็นคำถามที่เกี่ยวข้องกับสภาวะของพระพุทธเจ้าทั้งที่ยังทรงพระชนม์อยู่และเมื่อปรินิพพานไปแล้วมีมากถึง ๑๕ คำถามด้วยกัน ตัวอย่างเช่น “พระพุทธเจ้ามีหรือไม่มี” หรือ “ถ้าพระพุทธเจ้ามีจริง ท่านชี้ได้หรือไม่ว่าเสด็จอยู่ที่ไหน”^{๓๘} เป็นต้น ซึ่งผู้วิจัยเชื่อว่าคำถามเหล่านี้ แม้จะเป็นคำถามของพระเจ้ามิลินท์แต่เพียงผู้เดียวก็ตาม แต่พระองค์ก็เป็นเสมือนตัวแทนของพุทธศาสนิกชนทั้งหลายที่มีความสงสัยเช่นกัน แต่อาจเป็นเพราะความเชื่อที่ปลูกฝังในเรื่องของความเชื่อในเรื่องของอินไตย^{๓๙} ที่เป็นเรื่องที่ไม่ควรนำมาคิดคำนึงถึง และกล่าวในลักษณะขู่ว่า ถ้าผู้ใดไม่เชื่อ นำมาคิดสงสัยและหนึ่งเรื่องในอินไตยนั้นจะมีกล่าวถึงวิสัยของพระพุทธเจ้าทั้งหลาย ด้วยเหตุนี้ อะไรก็ตามที่เกี่ยวข้องกับพระพุทธเจ้า จึงเป็นเรื่องที่ไม่ควรจะนำมากล่าวและคิดสงสัย

แต่ด้วยความที่พระเจ้ามิลินท์นั้น พระองค์เป็นกษัตริย์อินเดียเชื้อชาติกรีกในราชวงศ์ที่สืบมาจากแม่ทัพกรีกที่พระเจ้าอเล็กซานเดอร์ทิ้งไว้ทรงครองราชย์อยู่ที่เมืองสาครละ นักประวัติศาสตร์ระบุว่า

^{๓๘} สมเด็จพระญาณสังวร สมเด็จพระสังฆราช สกลสังฆปริณายก, **มิลินทปัญหา**, พิมพ์ครั้งที่ ๘, งานฉลองพระชนมายุ ๘๐ พรรษา สมเด็จพระญาณสังวร (สุวฑฒนมหาเถระ) สมเด็จพระสังฆราช สกลสังฆปริณายก, (กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๖), หน้า ๑๒๐, ๑๒๘.

^{๓๙} อัง.จตุกก. (ไทย) ๒๑/๗๗/๑๒๒.

พระองค์เป็นราชาแห่งประเทศแบกเตรีย (King of Bactria) เป็นกษัตริย์อินเดียเชื้อสายกรีกที่ยิ่งใหญ่ที่สุดพระองค์หนึ่ง^{๔๐} พระองค์มีบุคลิกภาพของความเป็นนักปราชญ์ตามเชื้อสายกรีกอันเป็นบ่อเกิดของนักปรัชญาฝั่งตะวันตก เป็นธรรมดาที่พระองค์จะมีความสงสัยเกิดขึ้นในหลายๆ เรื่อง แม้แต่เรื่องของพุทธภาวะดังที่กล่าวมาข้างต้น

อีกประการหนึ่งที่เป็นเครื่องยืนยันได้ว่า ความสงสัยที่มีต่อพุทธภาวะหรือภาวะของพระพุทธเจ้านั้นมีปรากฏมาตั้งแต่อดีตแล้ว ผู้วิจัยขอยืนยันด้วยข้อความตอนหนึ่งที่ปรากฏอยู่ในพระไตรปิฎกเพื่อเป็นหลักฐานว่าความสงสัยดังกล่าวนี้มีปรากฏอยู่หลายแห่ง แม้กระทั่งในสมัยที่พระพุทธเจ้ายังทรงพระชนม์อยู่ก็มีคนสงสัยในภาวะของพระองค์เหมือนกัน ตัวอย่างปรากฏอยู่ในอนุราธสูตร สูตรว่าด้วยพระอนูราธะ ซึ่งถูกพวกอัญญเดียรถีย์มาสอบถามเรื่องความเป็นไปของพระตถาคต ๔ ข้อ^{๔๑} ดังนี้

๑. หลังจากตายแล้ว ตถาคตเกิดอีก
๒. หลังจากตายแล้ว ตถาคตไม่เกิดอีก
๓. หลังจากตายแล้ว ตถาคตเกิดอีกและไม่เกิดอีก
๔. หลังจากตายแล้ว ตถาคตจะว่าเกิดอีกก็มีใช่ จะว่าไม่เกิดอีกก็มีใช่

เมื่อพระอนูราธะได้ตอบกลับไปว่า พระตถาคตเป็นอุดมบุรุษ เป็นบรมบุรุษ ทรงบรรลुธรรมที่ควรบรรลุอย่างยอดเยี่ยม เมื่อจะทรงบัญญัติยอมจะเว้นจากฐานะทั้ง ๔ นี้ เป็นเหตุให้พวกเดียรถีย์ไม่พอใจกล่าวดูถูกท่านว่า เป็นพระบวชใหม่ หรือเป็นพระเถระแต่ใจไม่ฉลาด แต่เมื่อท่านนำความนั้นมาราบถูพระพุทธองค์ พระองค์ได้ทรงสอบถามถึงขั้น ๕ ว่าเป็นอย่างไรและทรงอธิบายเหตุผลเชื่อมโยงไปว่าขั้น ๕ เป็นสิ่งไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา การจะค้นหาตถาคตโดยจริงโดยแท้ในขั้น ๕ ในปัจจุบันไม่ได้เลย ดังนั้น จึงไม่ควรที่เธอจะกล่าวว่า เราบัญญัติเว้นจากฐานะทั้ง ๔ นี้ เพราะทั้งในกาลก่อนและกาลบัดนี้ เราย่อมบัญญัติทุกข์และความดับทุกข์เท่านั้น

จากข้อความในพระสูตรนี้ เป็นการแสดงให้เห็นถึงหลักการของแนวคิดพุทธปรัชญาเถรวาทว่าพระพุทธเจ้าทรงมุ่งเน้นในเรื่องของการปฏิบัติเพื่อการดับทุกข์เท่านั้น ส่วนภาวะการที่จะเป็นไปหลังจากสิ้นทุกข์ถูกมองว่าไม่มีความสำคัญเท่ากับการปฏิบัติเพื่อให้พ้นทุกข์

ข. พุทธภาวะในบริบทของตัวแทน แนวคิดเกี่ยวกับพุทธภาวะอยู่ในบริบทของตัวแทนนี้ ผู้วิจัยใช้กรอบแนวคิดที่เกิดจากพุทธพจน์ในมหาปริณิพพานสูตรที่พระองค์ตรัสกับพระอานนทว่าให้ถือเอาธรรมวินัยเป็นตัวแทนพระองค์ในกาลที่พระองค์เสด็จดับขันธปรินิพพานแล้ว ความว่า

อานนทบางทีพวกเธออาจจะคิดว่า ‘ปาพจน์มีพระศาสดาล่วงลับไปแล้ว พวกเราไม่มีพระศาสดา’ ข้อนี้พวกเธอไม่พึงเห็นอย่างนั้น ธรรมและวินัยที่เราแสดงแล้วบัญญัติแล้วแก่เธอทั้งหลาย หลังจากเราล่วงลับไป ก็จะเป็นศาสดาของเธอทั้งหลาย^{๔๒}

^{๔๐} พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตฺโต), **จาริกบุญ-จาริกธรรม**, (กรุงเทพฯ: บริษัทสหธรรมิก, ๒๕๔๑), หน้า ๑๕.

^{๔๑} ส.ช. (ไทย) ๑๗/๘๖/๑๕๓-๑๕๗.

^{๔๒} ที.ม. (ไทย) ๑๐/๒๑๖/๑๖๔.

ผู้วิจัยมองว่า การตีความพุทธภาวะในลักษณะนี้ก็สามารถทำให้อธิบายพุทธภาวะหลังจากที่ปริพพานไปแล้วได้ในอีกลักษณะหนึ่งและเป็นการอธิบายที่มีหลักฐานอ้างอิงที่ปรากฏในคัมภีร์พระไตรปิฎกและไม่ทำให้เกิดความเสียหายต่อแนวคำสอนพุทธปรัชญาเถรวาทแต่ประการใด แต่กลับจะเป็นผลดีต่อการเผยแผ่แนวคำสอนและผู้วิจัยมองว่าแนวคิดลักษณะนี้ไม่ได้เป็นไปในลักษณะหักล้างหรือขัดแย้งต่อแนวคิดเดิมที่มองว่าพุทธเจ้าแต่ละพระองค์หลังจากสะสมบารมีจนได้บรรลุสำเร็จเป็นพุทธเจ้าแล้วออกเผยแผ่ธรรมจนตั้งมั่นดีแล้วก็เสด็จดับขันธปรินิพพานไปอย่างเดียว

การอธิบายพุทธภาวะในลักษณะนี้ ในมุมมองของพุทธปรัชญามหายานจะมีความไม่แตกต่างจากการอธิบายธรรมกายที่ปรากฏในคัมภีร์แรกๆ ของพุทธปรัชญามหายานที่จะมองว่าธรรมกายนั้นเป็นธรรมชาติแห่งความเป็นพุทธะ ซึ่งมีอยู่แล้วในชีวิตทุกชีวิตเป็นธรรมชาติของความรู้ ความตื่น ความเบิกบาน ซึ่งอยู่เหนือรูปร่างลักษณะใดๆ ทั้งสิ้นและถือกันว่าเป็นกายที่แท้จริงของพระพุทธเจ้าทั้งหลาย^{๔๓} และอีกนัยยะหนึ่ง ธรรมกายนั้นก็คือพระพุทธวชิระที่ได้ทรงสั่งสอนโปรดเวไนยสัตว์ นับตั้งแต่ได้บรรลุพระสัมมาสัมโพธิญาณ^{๔๔} พระธรรมคำสอนนี้มีได้หมายความถึงคำสอนที่บันทึกไว้ในพระไตรปิฎกอย่างเดียวเท่านั้น แต่ยังอาจจะหมายถึงสัจธรรมอันมีอมตสภาวะที่ไม่มีความขัดแย้งกับแนวคิดสำคัญทางพุทธปรัชญาอีกด้วย

แต่อย่างไรก็ตาม ในภายหลังการอธิบายธรรมกายตามทัศนะของพุทธปรัชญามหายานนั้นได้เปลี่ยนไปมีการนำไปเชื่อมโยงกับการอธิบายความมีอยู่ของพระพุทธเจ้าที่สถิตย์อยู่บนดินแดนพุทธเกษตร เป็นสถานที่ดำรงอยู่ภายหลังที่ดับขันธปรินิพพานจากโลกนี้ไปแล้ว เพื่อรองรับความมีอยู่ของพุทธภาวะในลักษณะต่างๆ จึงมีผู้ตั้งข้อสังเกตว่า การอธิบายธรรมกายให้มีลักษณะเป็นจุดกำเนิดของสรรพสิ่งเช่นนี้จะมีลักษณะคล้ายคลึงกับแนวคิดเทพเจ้าผู้สร้างสรรพสิ่งในศาสนาพราหมณ์-ฮินดู

ค. พุทธภาวะในบริบทของสัญลักษณ์แทน แนวคิดเกี่ยวกับพุทธภาวะอยู่ในบริบทของสัญลักษณ์แทนนี้ ผู้วิจัยใช้กรอบแนวคิดการสร้างพุทธปฏิมา หรือพระพุทธรูป ซึ่งมีความหมายที่เข้าใจโดยทั่วไปว่า รูปพระพุทธรูป อันเป็นสัญลักษณ์ที่สร้างขึ้นเพื่อแทนองค์พระสัมมาสัมพุทธเจ้า ผู้ทรงเป็นพระศาสดาแห่งพระพุทธศาสนา เป็นผู้ที่ยกตั้งพระพุทธศาสนา เพื่อให้ผู้นับถือพระพุทธศาสนาได้ระลึกถึงและแสดงความเคารพกราบไหว้บูชาพระพุทธรูป แม้ว่าพุทธปฏิมาหรือพุทธรูปที่สร้างขึ้นนั้นเป็นการสร้างจากวัตถุต่างๆ และเป็นวัตถุธรรม แต่วัตถุประสงคในการสร้างนั้นเพื่อเป็นเครื่องระลึกถึงพระพุทธรูปหรือความเป็นพุทธเจ้านั่นเอง ถึงแม้พระองค์จะเสด็จดับขันธปรินิพพานไปนานสองพันกว่าปีแล้วก็ตาม ความศรัทธาที่มีต่อความเป็นพุทธะก็ยังไม่ได้เลือนหายไป ซึ่งปรากฏการณ์เช่นนี้สามารถนำมาเป็นสัญลักษณ์แทนพุทธภาวะหรือความเป็นพุทธเจ้าได้เช่นกัน

การอธิบายด้วยการตีความพุทธภาวะในลักษณะนี้ ในมุมมองของพุทธปรัชญามหายานจะมีความหมายบางส่วนไม่แตกต่างจากแนวคิดเรื่องนิรมานกายที่เป็นกายเนื้อเป็นรูปกายที่มีรูปลักษณะปรากฏให้มนุษย์ทั่วไปเห็นได้ เป็นร่างกายที่เป็นเลือดเนื้อประกอบด้วยชั้น ๕ ซึ่งต้องอยู่ภายใต้อำนาจของกาลเวลาและถูกจำกัดด้วยสถานที่และตกอยู่ใต้กฎเกณฑ์ธรรมชาติ เช่นเดียวกับสิ่งที่มีชีวิต

^{๔๓} ทวีวัฒน์ ปุณฺทริกวินฺ, วิถีแห่งมหายาน, (กรุงเทพฯ: ลินซ์การพิมพ์, ๒๕๒๖), หน้า ๓.

^{๔๔} เสถียร โพธิ์นันทะ, ปรัชญามหายาน, พิมพ์ครั้งที่ ๖, (นครปฐม: โรงพิมพ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๕๕), หน้า ๑๕.

ทั้งหลายในโลก นิรมานกายของพระพุทธเจ้าองค์ที่เป็นที่รู้จักกันดี คือ พระสมณโคตมพุทธเจ้าหรือ พระศากยมนี ซึ่งอุบัติขึ้นในโลกเมื่อประมาณ ๒,๕๐๐ ปีมาแล้ว เพราะเป็นร่างกายของเจ้าชายสิทธัตถะ ซึ่งได้ตรัสรู้เป็นพระพุทธเจ้าและได้แตกดับไปแล้วในประวัติศาสตร์ นิรมานกายเป็นกายที่เปลี่ยนแปลงได้ตามสภาพของสังขารในฐานะที่เป็นมนุษย์

แต่อย่างไรก็ตาม ยังมีอีกมุมมองหนึ่งของพุทธปรัชญามหายานที่มองต่างไป เพราะเชื่อว่า พระพุทธเจ้ามิได้มีฐานะเป็นมนุษย์ธรรมดา แต่เป็นพระกายของพระพุทธเจ้าประภทประมาณสप्तพุทธะ ที่อุบัติมาจากพระอาทิพุทธะ ผู้เป็นองค์ปฐมของพระพุทธเจ้าทั้งหลายมาอยู่ในรูปกายของมนุษย์เพื่อจะบำเพ็ญบารมีในฐานะพระโพธิสัตว์ เมื่อบารมีเต็มเปี่ยมก็จะตรัสรู้เป็นพระพุทธเจ้าและเมื่อถึงเวลาดับขันธปรินิพพานก็จะเสด็จกลับไปอยู่บนดินแดนพุทธเกษตรของพระอาทิพุทธะเหมือนเดิม แต่จะดำรงอยู่ในฐานะพระธยานิพุทธะที่เป็นมาฆิพุทธะของพระอมิตาภพุทธเจ้า ซึ่งลักษณะของนิรมานกายเช่นนี้จะไม่ปรากฏในพุทธปรัชญาเถรวาทเลย

ง. พุทธภาวะในบริบทของพุทธคุณ การระลึกถึงคุณของพระพุทธเจ้านั้นนับเป็นพุทธานุสสติ เป็นหนึ่งในกรรมฐานที่ชาวพุทธฝ่ายเถรวาทส่วนมากมักจะรู้จักกันเป็นอย่างดี เมื่อปฏิบัติบ่อยๆ จนคุ้นชินแล้วจะส่งผลดีหลายอย่าง กล่าวคือทำให้จิตสงบจากกิเลสได้ เช่น หากมีสิ่งใดทำให้ใจขุ่นเคืองหรือเกิดราคะเป็นต้น เมื่อนึกถึงความดีของพระพุทธเจ้า จิตจะกลับเป็นกุศลและเป็นทางไปสู่พระนิพพาน เพราะเมื่อจิตตั้งไว้ในความสงบจากกิเลสแล้ว กายกรรม วาจากรรม มโนกรรม ก็จะบริสุทธิ์ไม่มีความชั่วหมอง เตือดร้อนกระวนกระวายใจ เมื่อไม่กระวนกระวายจิตย่อมสงบ เมื่อสงบย่อมเห็นธรรมตามจริงและเมื่อเห็นธรรมตามจริงย่อมคลายความยึดติด เมื่อคลายความยึดติดย่อมหลุดพ้นจากความทุกข์ทั้งปวงได้

การอธิบายด้วยการตีความพุทธภาวะในลักษณะนี้ ในมุมมองของพุทธปรัชญามหายาน จะมีลักษณะไม่แตกต่างจากการอธิบายคุณสมบัติทางจิตภาพของพระพุทธเจ้า เป็นพระคุณอันเกิดจากการที่ได้ทรงบำเพ็ญบารมี ๑๐ ประการ เป็นเวลา ๔ อสงไขยแสนกัลป์ ในส่วนที่เป็นนามธรรม เป็นคุณสมบัติเฉพาะของพระพุทธเจ้า ในคัมภีร์ลลิตวิสตระได้มีการกล่าวสรรเสริญคุณของพระพุทธเจ้าว่า พระองค์มีพระคุณอย่างใหญ่หลวงแก่โลก ทรงเป็นพระอรหันต์ เป็นผู้ตรัสรู้ด้วยพระองค์เองถึงพร้อมด้วยวิชาและจรณะ เป็นผู้เสด็จไปได้แล้ว ทรงรู้แจ้งโลก ทรงเป็นสารถีฝึกหัดบุรุษอย่างยอดเยี่ยม ทรงเป็นศาสดาสั่งสอนเทวดาและมนุษย์ทั้งหลายและทรงประกอบด้วยจักขุ พระองค์ทรงรู้แจ้งโลกนี้ โลกหน้า พร้อมทั้งเทวโลก มารโลก พรหมโลก ทรงรู้แจ้งด้วยพระองค์เอง ซึ่งหมู่สัตว์พร้อมทั้งเทวดาและมนุษย์ทั้งหลาย พร้อมทั้งสมณะและพราหมณ์ ทรงกระทำความรู้ให้ปรากฏบรรลุแล้วประทับอยู่แล้ว พระองค์ทรงแสดงสี่ธรรมงามในเบื้องต้น งามในท่ามกลาง งามในเบื้องปลาย ประกอบด้วยอรรถะด้วยพยัญชนะ สมบูรณ์บริสุทธิ์และสะอาดที่สุด และทรงได้ประกาศพรหมจรรย์

อย่างไรก็ตาม ทั้งพุทธปรัชญาเถรวาทและมหายาน ต่างเชื่อว่าคุณสมบัติด้านจิตภาพของพระพุทธเจ้าดังกล่าวเป็นผลของบุรพกรรมที่พระพุทธเจ้าทรงได้บำเพ็ญมาเป็นระยะเวลายาวนาน นับตั้งแต่เมื่อครั้งที่พระองค์เริ่มปรารถนาพุทธภูมิแล้วบำเพ็ญบารมีทั้งหลายด้วยการเป็นพระโพธิสัตว์ และผลทั้งหลายก็ปรากฏออกมาในชาติสุดท้ายที่พระโพธิสัตว์จะได้บำเพ็ญครั้งสุดท้ายเพื่อจะได้บรรลุอนุตตรสัมมาสัมโพธิญาณ เมื่อสำเร็จเป็นพระพุทธเจ้าแล้ว ก็ทรงสั่งสอนมหาชนให้ได้เข้าถึงธรรมตามสมควรแก่สถานะของแต่ละคนได้เป็นจำนวนมาก

๔.๔ สรุปและวิเคราะห์

จากการอภิปรายเนื้อหาที่ผ่านมาทั้งสามตอนด้วยเหตุผลและข้อมูลที่ผู้วิจัยได้รวบรวมมา กล่าวไว้แล้ว ทำให้เข้าใจได้ว่า แนวคิดเรื่องพระโพธิสัตว์ที่มีอยู่ทั้งสองฝ่ายนั้น ในส่วนของพุทธปรัชญามหายานจะให้ความสำคัญมากกว่าด้วยการยกย่องให้มีความเด่นชัดมากกว่าความเป็นพระอรหันต์ของฝ่าย พุทธปรัชญาเถรวาท แนวคิดเรื่องที่ยอมรับว่าสรรพสัตว์ทั้งหลายล้วนมีพุทธภาวะอยู่ภายในมีความคล้ายกับแนวคิดเรื่องจิตประภัสสรที่มีอยู่ในพุทธปรัชญาตั้งเดิม ผู้วิจัยมีความเห็นว่า พุทธปรัชญามหายานอาจจะได้รับอิทธิพลจากแนวคิดดังกล่าวนำมาพัฒนาปรับปรุงจนทำให้เกิดเป็นแนวคิดเรื่องพระโพธิสัตว์ที่มีอยู่แต่เดิมให้มีความเด่นชัดมากยิ่งขึ้น สำหรับพระโพธิสัตว์ในพุทธปรัชญาเถรวาทนั้น ผู้วิจัยมองว่าเป็นเรื่องของปัจเจกบุคคลเป็นความพึงพอใจของแต่ละคนมีความต้องการที่จะตั้งความปรารถนาบำเพ็ญตนเป็นพระโพธิสัตว์เพื่อเป็นพระพุทธเจ้าในอนาคต แม้ว่าจะมีแนวคิดดังกล่าวปรากฏอยู่แต่ไม่เป็นที่สนใจของพุทธศาสนิกชนส่วนใหญ่เลย ส่วนมากกลับมีความพอใจที่จะมุ่งเน้นปฏิบัติเพื่อความหลุดพ้นด้วยการตัดกิเลสมุ่งสู่ความเป็นอริยบุคคล

ตามที่ทัศนะของผู้วิจัยเห็นด้วยกับการที่พุทธปรัชญามหายานสนับสนุนเน้นให้เรื่องพระโพธิสัตว์มีความสำคัญ ให้มีการบำเพ็ญบารมีด้วยการช่วยเหลือผู้อื่นโดยยึดหลักเมตตากรุณาเป็นพื้นฐานสำคัญและการยอมรับความเท่าเทียมของสรรพสัตว์ว่ามีเสมอกัน ไม่มีความแตกต่างกัน ทุกคนมีพุทธภาวะภายในสามารถที่จะพัฒนาเป็นพระพุทธเจ้าได้ทุกคน แนวคิดดังกล่าวนี้เข้ากันได้กับการเคารพสิทธิผู้อื่นเป็นสิ่งที่ทั่วโลกต่างพยายามรณรงค์ให้เกิดมีขึ้น จะสังเกตได้ว่าพุทธศาสนิกฟายมหายานมักจะได้รับความไว้วางใจให้มีบทบาทในสังคมโลก ตัวอย่างเช่น องค์ทะไลลามะ ผู้นำทางด้านจิตวิญญาณสูงสุดของชาวทิเบต หรือแม้แต่ท่านติช นัท ฮันท์ พระภิกษุชาวเวียดนามแห่งหมู่บ้านพลัม (Plum Village) ตั้งอยู่ทางตอนเหนือของประเทศฝรั่งเศส ก็ได้รับการยอมรับจากพุทธศาสนิกชนทั้งหลายแม้ต่างนิกายกันก็ตาม ที่เป็นเช่นนี้ผู้วิจัยเข้าใจว่า อาจจะเป็นเพราะคุณลักษณะพิเศษของความเป็นพระโพธิสัตว์ที่มีอยู่ในจิตวิญญาณของท่านเหล่านั้น จึงสามารถทำให้เกิดเป็นแรงจูงใจดึงดูดให้ศาสนิกชนทั้งหลายหันมาสนใจในการที่จะศึกษาเรียนรู้แนวทางที่ท่านสอน อีกประการหนึ่ง พุทธปรัชญามหายานนั้นสามารถที่จะปรับตัวเปลี่ยนแปลงให้เข้ากับบริบทของสังคมและวัฒนธรรมที่แวดล้อมได้ตลอดเวลา ด้วยความที่ยืดหยุ่นเหมาะสมเป็นสำคัญบางครั้งจึงไม่เกี่ยวข้องกับวิถีการที่จะทำให้ถึงเป้าหมาย ซึ่งจะแตกต่างจากพุทธปรัชญาเถรวาทที่ส่วนใหญ่จะยึดในจารีตประเพณีแบบดั้งเดิม เป็นพวกอนุรักษนิยม แต่ผู้วิจัยก็มองว่า อาจจะเป็นส่วนดีของพุทธปรัชญาเถรวาท เพราะสามารถที่จะธำรงรักษาแก่นแท้ของแนวคำสอนไว้ได้อย่างไม่ขาดสายจากอดีตสู่ปัจจุบันถึงแม้ว่าจะอยู่ในวงแคบกว่าฝ่ายพุทธปรัชญามหายานก็ตาม

แต่มีแนวคิดบางอย่างที่ผู้วิจัยไม่เห็นด้วย นั่นคือการที่พุทธปรัชญามหายานมองว่า การปฏิบัติเพื่อเข้าถึงพระนิพพานตามหลักคำสอนพระพุทธรูปเจ้าอย่างพระอรหันต์ทำกันนั้น เป็นการเห็นแก่ตัว การมีทัศนะเช่นนี้ ผู้วิจัยมองว่าเป็นความขัดแย้งกับแนวคำสอนเรื่องพระโพธิสัตว์ที่เป็นแนวคิดหลักสำคัญที่มหายานนิกายต่างๆ ยึดถืออยู่ เพราะผู้ที่เป็นพระโพธิสัตว์จะต้องมีจิตคิดช่วยเหลือผู้อื่นยอมสละแม้ชีวิตตนเองเพื่อช่วยผู้อื่น จนมีคำกล่าวที่ว่า พระโพธิสัตว์บางพระองค์มีปณิธานอย่างแรงกล้าว่า “ตราบไตนรกายังไม่สิ้นคนบาป ตราบนั่นจะไม่ขอบรรลุปุทธภูมิ” อาจกล่าวได้ว่าแทบจะทุกบรรพตใน

คำสอนของพระพุทธศาสนาฝ่ายมหายานนั้นล้วนปรากฏคำสอนเรื่องความเมตตากรุณาอยู่ทั้งสิ้น^{๔๕} จะเห็นได้ว่า การให้ความสำคัญต่อความกรุณาอย่างมากมายของพุทธปรัชญามหายานจะมีปรากฏอยู่ในพระสูตรต่างๆ ที่สำคัญ ตัวอย่างเช่น ในมหาสุขาวยุหสูตร ที่กล่าวถึงมหาปณิธานของพระโพธิสัตว์ธรรมมาร คอ ที่ ๑๘^{๔๖} ความว่า “ณ เพลาที่ข้าพระองค์ได้บรรลุพุทธภาวะ หากว่าสรรพสัตว์ในโลกธาตุทั่วทั้งทิศทิศที่มีใจเลื่อมใสศรัทธาระลึกในพระองค์อย่างแน่วแน่ พรารถนาจะไปอุบัติ ณ แดนของข้าพระองค์และได้สวดนามของข้าพระองค์แม้สิบครั้ง ถ้ายังมีได้อุบัติ ณ แดนนั้นแล้วไซ้ ข้าพระองค์จักไม่ขอบรรลุอนุตตรสัมมาสัมโพธิญาณ เว้นแต่ผู้ที่ประกอบอนันตริยกรรมห้าและกล่าวร้ายทำลายพระธรรมอันประเสริฐ” ข้อความที่ผู้วิจัยได้อ้างถึงนี้เป็นเครื่องบ่งชี้ว่า พระโพธิสัตว์จะต้องยินดีในการช่วยผู้อื่นอย่างไม่มีข้อแม้ใดๆ ทั้งสิ้น แต่การกล่าวคำลักษณะคุณแคลนความเป็นพระอรหันต์ว่าเป็นลักษณะของผู้มีจิตคับแคบนับเป็นช่องว่างที่สามารถถูกโต้แย้งได้ง่าย

อีกประเด็นที่สำคัญต่อมา คือ แนวคิดเรื่องพุทธภาวะหรือภาวะความเป็นพระพุทธเจ้าทั้งหลายทั้งสองแนวคิดต่างก็เชื่อตรงกันในส่วนของการมีอยู่ของพระพุทธเจ้าทั้งที่มีมาในอดีตและจะมีต่อไปในอนาคต แต่พุทธปรัชญาเถรวาทจะให้ความสำคัญต่อพระพุทธเจ้าองค์ปัจจุบันมากกว่าตามความเข้าใจของผู้วิจัย อาจจะเป็นเพราะแนวคิดของพุทธปรัชญาเถรวาทนั้นเชื่อว่า พระพุทธเจ้าทั้งหลายไม่ว่าในอดีตหรือในอนาคตล้วนบำเพ็ญบารมีและตรัสรู้ธรรมเหมือนกันหมดจะนับถือพระองค์ใดก็ไม่ต่างกัน ซึ่งจะขัดแย้งกับมุมมองของพุทธปรัชญามหายานที่มองว่า พระพุทธเจ้าทั้งหลายจะมีคุณลักษณะไม่เหมือนกัน แม้การบำเพ็ญบารมีจะเหมือนกัน แต่ระดับของการบำเพ็ญนั้นจะไม่เท่ากัน ด้วยคุณลักษณะพิเศษดังกล่าวจึงทำให้พุทธศาสนิกชนฝ่ายมหายานมีโอกาสที่จะได้เลือกศรัทธาหรือนับถือพระพุทธเจ้าพระองค์ใดก็ได้ตามที่ตนเองต้องการ

ผู้วิจัยเห็นด้วยกับวิธีการอธิบายแนวคิดเกี่ยวกับการเกิดขึ้นของพระพุทธเจ้าตามทัศนะของพุทธปรัชญามหายานนั้นจะมีความชัดเจนเป็นรูปธรรม สามารถสร้างแรงจูงใจให้เกิดขึ้นกับพุทธศาสนิกชนส่วนใหญ่ได้เป็นอย่างดี อาจจะเป็นการปรับปรุงวิธีการเผยแพร่ให้เป็นรูปธรรมสามารถที่จะเข้าสัมผัสได้ด้วยตนเอง การปฏิบัติก็ง่ายไม่มีขั้นตอนที่ซับซ้อน จะเน้นทางด้านบุคคลาธิษฐานเป็นสำคัญ จึงสามารถดึงมวลชนทั้งหลายเข้ามาเป็นพุทธศาสนิกชนได้มากกว่านิกายอื่นๆ

แต่ส่วนที่ไม่เห็นด้วยก็คือ การที่มุ่งเน้นเป้าหมายเป็นสำคัญจนเกินไป จนทำให้ปรับปรุงเปลี่ยนแปลงวิธีการที่มีมากจนเกินไปเป็นเหตุให้บางครั้งก็ถึงกับเปลี่ยนแปลงแนวคำสอนให้เข้ากับเป้าหมายที่ต้องการ ด้วยระยะเวลาที่ยาวนานและบริบทสังคมที่เปลี่ยนไปแนวคำสอนบางอย่างเปลี่ยนไปจากเดิมเป็นอย่างมาก ตัวอย่างเช่น แนวคิดเรื่องพระพุทธเจ้า ถูกปรับปรุงจนทำให้พระพุทธเจ้ามีลักษณะที่ไม่แตกต่างไปจากพระเจ้าผู้สร้างสรรพสิ่งหรือเทพเจ้าผู้ให้กำเนิดโลกตามทัศนะของศาสนาที่เป็นเทวนิยมทั้งหลาย

ประเด็นสุดท้ายเป็นเรื่องพุทธภาวะหลังปรินิพพาน จากข้อมูลที่ผู้วิจัยได้อภิปรายไว้ข้างต้นมีบางมุมมองที่ตรงกันและบางมุมมองก็ขัดแย้งกัน พุทธภาวะในบริบทของความเป็นอนัตตาตามทัศนะ

^{๔๕} Prebish.C.S. and Keown. D., *Introduction to Buddhism*, (London: Routledge, 2006), p. 223.

^{๔๖} ประทุม อังกูโรโรหิต, *มหาปณิธานของพระโพธิสัตว์: ข้อโต้แย้งทางปรัชญา*, (กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์แห่งจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๕๓), หน้า ๓๑.

ของพุทธปรัชญาเถรวาทนั้น ในมุมมองของพุทธปรัชญามหายานนั้นไม่เห็นด้วยเป็นส่วนใหญ่ เพราะเชื่อว่า พระพุทธเจ้าที่มีชีวิตอยู่ในโลกนี้ เมื่อดับขันธปรินิพพานแล้วจะกลับไปอยู่บนดินแดน พุทธเกษตรไม่ได้ดับสูญสลายหายไปไหน จะมีสภาพเป็นอมตะชั่วนิรันดร์ การกล่าวเช่นนี้จึงเป็นการ ยอมรับว่าพุทธภาวะเป็นอิตตา แต่ก็ยังมีบางทัศนะไม่ได้มองว่าเป็นอิตตาทั้งหมด เพราะมีการอธิบายใน ลักษณะที่เปิดเผยที่ไว้สำหรับความเป็นอนัตตาด้วยเช่นกัน ในส่วนของพุทธภาวะในบริบทตัวแทนพุทธภาวะ ในบริบทของสัญลักษณ์แทนและพุทธภาวะในบริบทของพุทธคุณนั้นสามารถอธิบายตีความให้เข้ากับ แนวคิดของพุทธปรัชญามหายานได้ไม่มีความขัดแย้งกันมากนัก

ผู้วิจัยเห็นด้วยกับประเด็นการอธิบายแนวคิดพุทธภาวะหลังปรินิพพานของพุทธปรัชญา มหายาน เพราะสามารถอธิบายให้คำตอบได้อย่างชัดเจนเกี่ยวกับข้อสงสัยที่ว่า พระพุทธเจ้าเมื่อ ดับขันธปรินิพพานแล้วเสด็จไปไหนและพระองค์ทรงอยู่ในภาวะอย่างไร ตามทัศนะของผู้วิจัยมองว่า การเป็นพระพุทธเจ้านั้นเป็นเรื่องยากมาก เพราะต้องบำเพ็ญบารมีอย่างยาวนานจนถึงชาติสุดท้าย จึงได้บรรลุเป็นพระสัมมาสัมพุทธเจ้า เสด็จเที่ยวสั่งสอนธรรมะจากที่พระองค์ได้ตรัสรู้มาแก่ประชาชนทั้งหลาย ช่วงระยะเวลาเพียง ๔๕ พรรษา พระองค์ก็เสด็จดับขันธปรินิพพาน ซึ่งตามทัศนะของพุทธปรัชญาเถรวาท นั้นไม่สามารถบอกได้อย่างชัดเจนว่าพระองค์เสด็จไปไหน บอกแต่เพียงว่าเสด็จเข้าพระนิพพานแล้วเท่านั้น แม้ว่าจะมีคำตอบที่พยายามอธิบายเพื่อให้เข้าใจพุทธภาวะหลังปรินิพพาน แต่ก็ยังเป็นคำตอบที่เข้าใจยาก สำหรับผู้ที่ศึกษาน้อยหรือผู้ที่ไม่มีความสนใจ เมื่อหันกลับมามองแนวคิดของพุทธปรัชญามหายานนั้น สามารถบอกได้ทันทีอย่างชัดเจนว่า พระพุทธเจ้าเมื่อปรินิพพานแล้วหลังจากนั้นจะเสด็จไปอยู่ ณ สถานที่ใด เป็นอยู่อย่างไร นับเป็นคำตอบที่เข้าใจได้ง่ายทำให้หายสงสัยได้ทันที แม้สำหรับผู้ที่ ศึกษาเพียงน้อยนิดก็สามารถที่จะทำความเข้าใจได้เช่นกัน

ผู้วิจัยมีข้อสังเกตบางประการที่น่าสนใจ เมื่อพิจารณาจะเห็นได้ว่า แนวคำสอนของ พุทธปรัชญามหายานจะมีความเจริญรุ่งเรืองและมีพุทธศาสนิกชนที่ศรัทธาเลื่อมใสส่วนมากจะอยู่ใน แถบประเทศจีน ญี่ปุ่น เกาหลี และเวียดนาม ประเทศเหล่านี้เมื่อสืบค้นในเชิงประวัติศาสตร์จะทราบ ได้ว่าเป็นประเทศที่ส่วนใหญ่จะมีภัยที่เกิดจากสงครามหรือภัยจากธรรมชาติ อันเป็นเหตุให้ประชาชน ต้องลำบากทนทุกข์ทรมานจากภัยต่างๆ ที่เกิดขึ้น การดำเนินชีวิตก็มีแต่ความทุกข์ยาก จากบริบททาง สังคมที่เกิดขึ้นนั้นด้วยคุณลักษณะพิเศษของพุทธปรัชญามหายานที่สามารถเข้าถึงได้ง่ายไม่มีความ สลับซับซ้อนมากก็สามารถที่จะเข้าใจหลักธรรมะบางอย่างได้และสามารถที่จะนำไปปฏิบัติได้โดยที่ไม่ ต้องอาศัยอาจารย์หรือผู้รู้ที่เชี่ยวชาญมาชี้แนะมากนัก ด้วยคุณลักษณะเช่นนี้จึงมีความเหมาะสมกับ บริบทสังคมที่มีแต่ความทุกข์ยากลำบากจากภัยพิบัติต่างๆ อาจเป็นเหตุผลหนึ่งที่ทำให้พุทธปรัชญา มหายานมีความเจริญรุ่งเรืองได้ดีในประเทศที่มีลักษณะดังกล่าว

ในทัศนะของผู้วิจัยมีความเห็นว่า ไม่ว่าพุทธภาวะหรือสภาวะของพระพุทธเจ้าจะมีอยู่อย่างไร จะเป็นอย่างไร ประเด็นสำคัญน่าจะอยู่ที่สถานะของพระธรรมและการปฏิบัติตามคำสั่งสอนของ พระพุทธเจ้ามากกว่า เพราะธรรมะเป็นสัจธรรมสามารถทำให้เข้าถึงความเป็นจริงและเป็นสิ่งมี ประโยชน์แก่พุทธศาสนิกชนและคนในสังคมทั้งหลายได้ เมื่อพุทธศาสนิกชนและคนในสังคมไม่ว่าจะมี ความศรัทธาเลื่อมใสต่อพระพุทธเจ้าในลักษณะใดก็ตาม ถ้าได้ประยุกต์เอาหลักธรรมหรือหัวข้อธรรม ข้อใดข้อหนึ่งไปใช้ในการดำเนินชีวิตแล้ว ย่อมได้รับประโยชน์ตามสมควรแก่การปฏิบัตินั้นอย่าง แน่นนอน ผู้วิจัยเชื่อมั่นว่า ตามหลักการเบื้องต้นแห่งพระพุทธศาสนานั้น เป็นศาสนาแห่งการกระทำ

หมายถึงเป็นศาสนาที่เน้นให้ศาสนิกชนทั้งหลายได้ลงมือปฏิบัติหรือกระทำสิ่งต่างๆ ด้วยตนเองและเชื่อว่าไม่มีใครที่จะสามารถดลบันดาลให้ใครเป็นคนดีหรือคนชั่วได้ รวมถึงการบรรลุมรรคผลนิพพานก็เช่นกัน ดังนั้น การที่พุทธศาสนิกชนทั้งหลายต้องการหวังพึ่งพระพุทธรูป พระธรรม พระสงฆ์ ในฐานะที่เป็นสิ่งศักดิ์สิทธิ์หรือมีอำนาจพิเศษเหนือธรรมชาติ เพื่อประสงค์จะให้พระองค์เนรมิตในสิ่งที่ตนต้องการโดยไม่ได้กระทำหรือไม่ได้ปฏิบัติด้วยตนเอง นอกจากการกระทำอย่างถูกต้องเหมาะสมของแต่ละคนแล้วนั้น ผู้วิจัยเข้าใจว่า การปฏิบัติดังกล่าวย่อมไม่เป็นการและวิธีการปฏิบัติที่ถูกต้องตามหลักการที่แท้จริงของพระพุทธศาสนาอย่างแน่นอน

จากผลวิเคราะห์เกี่ยวกับพุทธภาวะมีความเป็นอตฺตาหรืออนัตตานั้น แม้พุทธปรัชญาเถรวาทจะกล่าวปฏิเสธอย่างชัดเจนว่าไม่เป็นอตฺตา และพุทธปรัชญามหายานส่วนใหญ่ได้ยืนยันเช่นกันว่าเป็นอตฺตาก็ตาม เนื่องจากเป็นผลมาจากการวิเคราะห์บนพื้นฐานของคัมภีร์พระไตรปิฎกและคัมภีร์ชั้นอรรถกถาจารย์ในส่วนของพุทธปรัชญาเถรวาท และสำหรับพุทธปรัชญามหายานนั้นก็ใช้คัมภีร์พระสูตร ๕ สูตร ได้แก่ สัทธัมมปุณฺฑริกสูตร สุรั้งคมาสูตร ตถาคตครรภสูตร สุขาวุหุสูตรและมหาปริณิรวาณสูตร เป็นส่วนหนึ่งในการวิเคราะห์ เมื่อพิจารณาบนฐานของความเก่าหรือใหม่ระดับของความน่าเชื่อถือย่อมแตกต่างกัน จะเห็นได้ว่าคัมภีร์พระสูตรของพุทธปรัชญามหายานนั้นจะมีความใหม่กว่าพระไตรปิฎก จึงอาจเป็นสาเหตุหนึ่งทำให้มีพื้นที่ที่สามารถเกิดมีข้อคำถามเกี่ยวกับเรื่องดังกล่าวอันจะเกิดขึ้นได้อีกจากเข้าใจเช่นนี้ในอนาคต

บทที่ ๕

สรุปผลการวิจัย ข้อวิจารณ์ และข้อเสนอแนะ

จากที่ได้อภิปรายความเป็นมาของแนวคิดพุทธภาวะ คุณลักษณะทางพระกายของ พระพุทธเจ้า คุณลักษณะทางจิตของพระพุทธเจ้าและพุทธานุภาพของพระพุทธเจ้าที่เกิดขึ้นเมื่อบรรลุ ถึงพุทธภาวะแล้ว และแนวคิดพุทธภาวะหลังปรินิพพานของพุทธปรัชญาเถรวาทในบทที่ ๒ และได้ อภิปรายความเป็นมาของพุทธภาวะ แนวคิดเรื่องตรีกาย แนวคิดพุทธภาวะในคัมภีร์พุทธปรัชญามหายาน และแนวคิดพุทธภาวะหลังปรินิพพาน ในบทที่ ๓ หลังจากนั้นได้นำมาวิเคราะห์แนวคิดพุทธภาวะของ พุทธปรัชญาเถรวาทและพุทธปรัชญามหายานในบทที่ ๔ สำหรับในบทนี้ ผู้วิจัยจะขอสรุปผลการวิจัย ดังต่อไปนี้

๔.๑ สรุปผลการวิจัย

จากการวิเคราะห์แนวคิดพุทธภาวะของพุทธปรัชญาเถรวาทในมุมมองของพุทธปรัชญามหายาน สรุปเป็นผลการวิจัยได้ดังนี้

จากการศึกษาวัตถุประสงค์ข้อที่ ๑ พบว่า พุทธภาวะหรือความเป็นพุทธเจ้าตามทัศนะ ของพุทธปรัชญาเถรวาทนั้นจะมีปรากฏอยู่ในคุณลักษณะทางกาย ตามคัมภีร์ได้กล่าวไว้มี ๓ ประเภท คือ กำลังพระกาย ลักษณะมหาบุรุษ ๓๒ ประการ และอนุพยัญชนะ ๘๐ ประการ เป็นธรรมชาติของ มหาบุรุษเท่านั้นไม่ได้เป็นสิ่งที่เกิดขึ้นกับบุคคลสามัญทั่วไป จะมีลักษณะพิเศษที่แตกต่างจากบุคคล ทั่วไปอันเป็นผลสืบเนื่องมาจากการบำเพ็ญบารมีและกุศลกรรมที่พระพุทธเจ้าได้ทรงกระทำไว้ขณะที่ เป็นพระโพธิสัตว์ในอดีตชาติทั้งสิ้น นอกจากนี้ยังมีคุณลักษณะทางจิตของพระพุทธเจ้า ซึ่งเกิดขึ้น หลังจากพระพุทธเจ้าได้ทรงตรัสรู้อนุตรสัมมาสัมโพธิญาณแล้ว นอกจากที่พระองค์จะเป็นผู้บริสุทธิ์ ปราศจากกิเลสแล้ว พระองค์ยังประกอบไปด้วยกำลังปัญญาแรงกล้า ทรงมีพระปรีชาญาณเฉลียว ฉลาดล่วงมนุษย์สามัญทั่วไปประกอบกับทรงรู้แจ้งโลกทั้งปวงตลอดทั้งเทวโลก มารโลก พรหมโลก และเหล่าสรรพสัตว์ทั้งหลายเป็นสิ่งที่ทำให้พระองค์แตกต่างจากพระอรหันตสาวกที่ล้วนแต่เป็นผู้ บริสุทธิ์ปราศจากกิเลสเหมือนกันแต่กำลังพระญาณนั้นไม่เท่ากับพระพุทธเจ้า

สำหรับแนวคิดพุทธภาวะหลังปรินิพพาน ตามทัศนะของพุทธปรัชญาเถรวาทมีแนวคิดที่ว่า หลังจากพุทธเจ้าดับขันธปรินิพพานด้วยอนุปาสีเสสนิพพานไปแล้ว พุทธภาวะย่อมเป็นสภาพว่างเปล่า ไม่มีสภาวะบัญญัติอื่นใดปรากฏอยู่อันเป็นเหตุให้ไม่มีผู้ใดสามารถจะหาพระพุทธเจ้าผู้ปรินิพพานไป แล้วได้และอธิบายสภาวะของพระพุทธเจ้าหลังปรินิพพานว่ามีสภาวะเป็นอนัตตา แต่ในประเด็น ดังกล่าวนี้ ผู้วิจัยได้เสนอแนวทางการอธิบายแนวคิดพุทธภาวะหลังปรินิพพาน โดยนำเอาสิ่งที่มีการ กล่าวกันอยู่แล้วในแนวคำสอนของพุทธปรัชญาเถรวาทซึ่งไม่ใช่เป็นสิ่งที่ผู้วิจัยคิดสร้างขึ้นใหม่ เพียงแต่ผู้วิจัยต้องการเสนอมุมมองที่แตกต่างไปจากเดิมเท่านั้นมี ๔ ประเด็น ได้แก่ ประเด็นแรก เป็นสิ่งที่มีการกล่าวถึงอยู่แต่เดิมแล้วในเรื่องที่พุทธภาวะนั้นเป็นอนัตตา ประเด็นที่สอง พุทธภาวะใน

บริบทของตัวแทน ซึ่งใช้กรอบแนวคิดที่เกิดจากพุทธพจน์ในมหาปริณีพพานสูตรที่พระองค์ตรัสกับ พระอานนท์ว่า ให้ถือเอาธรรมวินัยเป็นตัวแทนพระองค์ในกาลที่พระองค์เสด็จดับขันธปรินิพพานแล้ว และพุทธพจน์ที่พระพุทธเจ้าได้ตรัสกับพระวัชกาลิเถระให้ยึดถือในธรรมที่พระองค์สั่งสอนเพราะการได้เห็นธรรมก็เท่ากับเห็นพระองค์ ประเด็นที่สามพุทธภาวะในบริบทของสัญลักษณ์แทน ซึ่งใช้กรอบแนวคิด การสร้างพุทธปฏิมาหรือพระพุทธรูป อันเป็นสัญลักษณ์ที่สร้างขึ้นเป็นตัวแทนองค์พระสัมมาสัมพุทธเจ้า ที่มีปรากฏโดยทั่วไปทั้งพุทธปรัชญาเถรวาทและมหายานอาจจะนับได้มา เป็นสิ่งที่มีความสอดคล้องกัน ในส่วนที่มีเป้าหมายเพื่อเป็นเครื่องเตือนสติให้รำลึกนึกถึงพระคุณของพระองค์ที่ทรงมีพระเมตตา สั่งสอนให้มนุษย์ผู้มีปัญญาได้เห็นทุกข์ เหตุแห่งทุกข์ และหนทางที่ทำให้หลุดพ้นจากทุกข์นั้นและ ประเด็นสุดท้าย พุทธภาวะอยู่ในบริบทของพุทธคุณเป็นการระลึกถึงพระคุณของพระพุทธเจ้า ถึงแม้พระองค์จะเสด็จดับขันธปรินิพพานไปนานแล้วก็ยังคงเหลือพระคุณของพระองค์อยู่เป็นการ ยืนยันว่าพุทธภาวะหลังปรินิพพานนั้นไม่ได้อันตรธานหายไปไหนยังคงสถิตย์อยู่ในรูปแบบอื่นตามที่ ผู้วิจัยได้กล่าวมานั้น

จากการศึกษาวัตถุประสงค์ข้อที่ ๒ พบว่า แนวคิดเรื่องพุทธภาวะตามทัศนะของพุทธปรัชญา มหายานนั้นจากการศึกษาทำให้ทราบว่า พระพุทธเจ้าทั้งหลายแม้จะดับขันธปรินิพพานแล้วก็ยังทรงอยู่ ในรูปของกายทิพย์ดำรงอยู่เป็นอมตะชั่วนิรันดร์บนดินแดนพุทธเกษตรและไม่ได้ดับหายไปไหนอันเป็น ผลที่สืบเนื่องมาจากความเชื่อว่า เมื่อมีการบำเพ็ญบารมีเพื่อมุ่งหวังต่อการบรรลุสำเร็จเป็น พระพุทธเจ้าแล้วและการปรารถนาเป็นพระพุทธเจ้าก็ไม่ได้สงวนสิทธิ์ไว้กับผู้ใดผู้หนึ่งทุกคนสามารถที่ จะเป็นได้ เมื่อเป็นเช่นนี้จำนวนพุทธเจ้าก็ต้องมีจำนวนมากเท่ากับจำนวนผู้ที่บำเพ็ญบารมีและได้สร้าง ดินแดนที่เรียกว่า พุทธเกษตรขึ้นมาเพื่อให้สอดคล้องกับแนวคิดการบำเพ็ญบารมีเป็นพระโพธิสัตว์ของ เหล่าศาสนิกชน ดินแดนดังกล่าวนี้เป็นที่สถิตย์อยู่ของพระพุทธเจ้า ๓ ประเภท คือ พระอาทิพุทธะ พระมานุสสพุทธะ และพระธยานิพุทธะ ลักษณะการดำรงอยู่ด้วยสัมโมคคกายอันเป็นทิพย์เป็นกายที่ถูก เนรมิตมาจากพระธยานิพุทธะที่สถิตย์อยู่บนดินแดนพุทธเกษตร ส่วนธรรมกาย แต่เดิมเชื่อว่าเป็น ธรรมที่พระพุทธเจ้าตรัสรู้ เป็นสภาวะที่ปรากฏอยู่ในพระพุทธเจ้าทั้งพระมานุสสพุทธะและพระธยานิพุทธะ จะแสดงออกมาเป็นความรู้หรือธรรมะที่พระพุทธเจ้าตรัสรู้มีลักษณะที่เป็นความจริงอันถาวรคงที่ไม่มี ความเปลี่ยนแปลงใดๆ แต่ภายหลังแนวคิดเรื่องธรรมกายจะหมายถึงพระพุทธเจ้าที่สถิตย์อยู่บน ดินแดนพุทธเกษตรภายหลังที่ดับขันธปรินิพพานจากโลกนี้ไปแล้วจะดำรงอยู่อย่างเป็นอมตะนิรันดร์ และสัมโมคคกาย เป็นกายทิพย์หรือกายแห่งบรมสุข เป็นกายของพระธยานิพุทธะทั้งหลายมี คุณลักษณะเป็นสภาพการดำรงอยู่ของพระพุทธเจ้าอย่างเป็นอมตะ ภายหลังการแตกดับทางร่างกาย ไปแล้ว ซึ่งสามารถมองเห็นได้เฉพาะเหล่าพระโพธิสัตว์เท่านั้นคนทั่วไปไม่อยู่ในฐานะจะสัมผัสหรือ มองเห็นได้เป็นกายทิพย์ที่เกิดจากอำนาจของพระอาทิพุทธะ เพื่อคอยสอดส่องดูแลและให้ความ ช่วยเหลือแก่สรรพสัตว์ต่อไปสิ้นกาลนาน แต่แนวคิดลักษณะดังกล่าวนี้มีความคล้ายกับแนวคิด พรหมัน-ออตมัน ของศาสนาพราหมณ์ที่เชื่อว่าเป็นเทพเจ้าผู้กำเนิดจักรวาลตลอดถึงโลกและสรรพสิ่ง ก่อให้เกิดเป็นพรหม พระวิษณุ และพระอิศวร ที่เรียกว่า ตรีมูรติ และเชื่อว่าทุกสรรพสิ่งล้วนเกิด มาจากพรหมันที่เป็นสภาวะความจริงสูงสุดเป็นที่เกิดขึ้นแห่งสรรพสิ่งและออตมันก็เป็นส่วนหนึ่งที่เกิด จากพรหมัน ซึ่งเมื่อพิจารณาแล้วแนวคิดเรื่องตรีกายของพุทธปรัชญามหายานก็มีส่วนคล้ายกับแนวคิด ดังกล่าวของศาสนาพราหมณ์เช่นเดียวกัน

ส่วนแนวคิดพุทธภาวะหลังปรินิพพานนั้น พุทธปรัชญามหายานจะมีแนวคิดอยู่บนฐานของความเชื่อว่า พระพุทธเจ้าทั้งหลายที่มีชีวิตอยู่ในโลกนี้ ภายหลังจากดับขันธปรินิพพานแล้วไม่ได้หายไปไหน แต่จะกลับไปสถิตอยู่บนดินแดนอันเป็นที่พวยสถานชื่อว่า พุทธเกษตร หรือแดนสุขาวดี และจะดำรงอยู่เช่นนั้นชั่วนิรันตรมีสภาวะที่เป็นอมตะจะไม่มีเปลี่ยนแปลงและสูญสลายไปตามกาลเวลา แนวคิดดังกล่าวนี้จะมีปรากฏหลักฐานอยู่ในพระสูตรที่สำคัญของพุทธปรัชญามหายาน ได้แก่ สัทธัมปฏทริกสูตร สรรังคมาสูตร ตถาคตตรรกสูตร สุขาวุธสูตร และมหาปริณิรวาณสูตร ซึ่งเนื้อหาของพระสูตรส่วนใหญ่ก็จะไปในทางทิศเดียวกันในลักษณะที่เชื่อว่า พระพุทธเจ้าทั้งหลายหลังจากดับขันธปรินิพพานแล้วรวมถึงพระโพธิสัตว์ทั้งหลายไม่ได้สูญสลายหายไปเพียงแต่กลับไปสถิตย์อยู่บนดินแดนพุทธเกษตรเท่านั้นและบางพระสูตรกล่าวยืนยันอย่างชัดเจนว่าพระโพธิสัตว์หรือพระอรหันต์นั้นสามารถเลือกที่จะกลับมาเกิดใหม่เพื่อประโยชน์ในการช่วยสัตว์โลกทั้งปวงให้หลุดพ้นด้วยการเผยแพร่วิถีหลุดพ้นอันแท้จริงทางพระพุทธศาสนาและสภาพศานติแห่งสมาธิให้เกิดขึ้นกับโลกนี้ด้วยลักษณะการอธิบายพุทธภาวะเช่นนี้ก็มักเป็นการยอมรับว่า พุทธภาวะนั้นมีสภาวะเป็นอตตาดแต่ก็มีบางทัศนะไม่ได้มองว่าเป็นอตตาทันที เพราะมีการอธิบายในลักษณะที่เปิดพื้นที่ไว้สำหรับความเป็นอนัตตาดด้วยเช่นกัน

จากการศึกษาวัตถุประสงค์ข้อที่ ๓ สรุปผลการวิจัยได้ดังนี้

แนวคิดเรื่องพุทธภาวะหรือภาวะความเป็นพระพุทธเจ้าทั้งหลาย ทั้งสองแนวคิดต่างก็เชื่อตรงกันในส่วนของการมีอยู่ของพระพุทธเจ้า ทั้งที่มีมาในอดีตและจะมีต่อไปในอนาคต แต่พุทธปรัชญาเถรวาทจะให้ความสำคัญต่อพระพุทธเจ้าองค์ปัจจุบันมากกว่า ตามความเข้าใจของผู้วิจัย อาจจะเป็นเพราะแนวคิดของพุทธปรัชญาเถรวาทนั้นเชื่อว่า พระพุทธเจ้าทั้งหลายไม่ว่าในอดีตหรือในอนาคตล้วนบำเพ็ญบารมีและตรัสรู้ธรรมเหมือนกันหมดจะนับถือพระองค์ใดก็ไม่ต่างกัน ซึ่งจะขัดแย้งกับมุมมองของพุทธปรัชญามหายานที่มองว่า พระพุทธเจ้าทั้งหลายจะมีคุณลักษณะไม่เหมือนกันการบำเพ็ญบารมีจะเหมือนกัน แต่ระดับของการบำเพ็ญนั้นจะไม่เท่ากันด้วยคุณลักษณะพิเศษดังกล่าวจึงทำให้พุทธศาสนิกชนฝ่ายมหายานมีโอกาสที่จะได้เลือกศรัทธา นับถือพระพุทธเจ้าพระองค์ใดก็ได้ตามที่ตนเองต้องการและพุทธภาวะหรือความเป็นพระพุทธเจ้าตามทัศนะของพุทธปรัชญามหายานจะมีความชัดเจนเป็นรูปธรรม สามารถสร้างแรงจูงใจให้เกิดขึ้นกับพุทธศาสนิกชนได้เป็นอย่างดี อาจจะเป็นการปรับปรุงวิธีการเผยแผ่ให้เป็นรูปธรรมสามารถที่จะเข้าถึงสัมผัสได้ด้วยตนเอง การปฏิบัติก็ง่ายไม่ซับซ้อนที่ซับซ้อนเน้นทางด้านบุคคลาธิษฐานเป็นสำคัญจึงสามารถถึงมวลชนทั้งหลายเข้ามาเป็นพุทธศาสนิกชนได้มากกว่านิกายอื่นๆ แต่การที่มุ่งเน้นเป้าหมายเป็นสำคัญมากเกินไปทำให้เกิดการปรับปรุงเปลี่ยนแปลงวิธีการที่มีมากตามไปด้วย จนเป็นเหตุให้บางครั้งก็ถึงกับเปลี่ยนแปลงแนวคำสอนให้เข้ากับเป้าหมายที่ต้องการ แม้แนวคิดเรื่องพุทธภาวะหรือความเป็นพระพุทธเจ้านั้นก็ถูกปรับเปลี่ยนจนทำให้พระพุทธเจ้ามีลักษณะที่ไม่แตกต่างไปจากพระเจ้าผู้สร้างสรรพสิ่งหรือเทพเจ้าผู้ให้กำเนิดโลกตามทัศนะของศาสนาที่เป็นเทวนิยม

ส่วนเรื่องพุทธภาวะหลังปรินิพพาน ทั้งพุทธปรัชญาเถรวาทและมหายานจะมีมุมมองที่ตรงกันแต่บางมุมมองก็ขัดแย้งกัน พุทธภาวะในบริบทของความเป็นอนัตตาดตามทัศนะของพุทธปรัชญาเถรวาทนั้นในมุมมองของพุทธปรัชญามหายานนั้นไม่เห็นด้วย เพราะเชื่อว่าพระพุทธเจ้าที่มีชีวิตอยู่ในโลกนี้ เมื่อดับขันธปรินิพพานแล้วจะกลับไปอยู่บนดินแดนพุทธเกษตร ไม่ได้ดับสูญสลาย

หายไปไหนจะมีสภาพเป็นอมตะชัวนิรันดร์ การกล่าวเช่นนี้จึงเป็นการยอมรับว่าพุทธภาวะเป็นอัตตา แต่ก็มีบางทีคนไม่ได้มองว่าเป็นอัตตาทั้งหมด เพราะมีการอธิบายในลักษณะที่เปิดพื้นที่ไว้สำหรับความเป็นอนัตตาด้วยเช่นกัน ในส่วนของพุทธภาวะในบริบทตัวตน พุทธภาวะในบริบทของสัญลักษณ์แทน และพุทธภาวะในบริบทของพุทธคุณนั้นสามารถอธิบายตีความให้เข้ากับแนวคิดของพุทธปรัชญามหายาน ได้ไม่มีความขัดแย้งกันมากนัก อย่างไรก็ตาม ไม่ว่าจะพุทธภาวะหรือสภาวะของพระพุทธเจ้าจะมีอยู่อย่างไร จะเป็นอย่างไร ประเด็นสำคัญน่าจะอยู่ที่สถานะของพระธรรมและการปฏิบัติตามคำสั่งสอนของพระพุทธเจ้ามากกว่า เพราะธรรมะเป็นสัจธรรมสามารถทำให้เข้าถึงความเป็นจริงและเป็นสิ่งมีประโยชน์แก่พุทธศาสนิกชนและคนในสังคมทั้งหลายได้ เมื่อพุทธศาสนิกชนและคนในสังคมไม่ว่าจะมีความเลื่อมใสศรัทธาต่อพระพุทธเจ้าในลักษณะใด ถ้าได้ประยุกต์เอาหลักธรรมหรือหัวข้อธรรมข้อใดข้อหนึ่งไปใช้ในการดำเนินชีวิตแล้ว ย่อมได้รับประโยชน์ตามสมควรแก่การปฏิบัตินั้นอย่างแน่นอน ดังนั้น เมื่อกล่าวตามหลักการเบื้องต้นแห่งพระพุทธศาสนานั้นจะเป็นศาสนาแห่งการกระทำที่เน้นให้พุทธศาสนิกชนทั้งหลายได้ลงมือปฏิบัติหรือกระทำการสิ่งต่างๆ ด้วยตนเองและเชื่อว่าไม่มีผู้ใดหรือพระเจ้าและเทพเจ้าองค์ใดที่จะสามารถมาดลบันดาลให้ใครเป็นคนดีหรือคนชั่วได้ แม้การเข้าถึงพุทธภาวะหรือความเป็นพระพุทธเจ้าก็เช่นกัน

๕.๒ ข้อวิจารณ์

ประเด็นที่ผู้วิจัยต้องการนำมาวิจารณ์ก็คือ การที่พุทธปรัชญาเถรวาทและมหายานมีมุมมองที่ไม่เป็นไปในทิศทางเดียวกันทั้งหมดในเรื่องของพุทธภาวะหลังปรินิพพาน ผลการศึกษาพบว่า พุทธปรัชญาเถรวาทเชื่อว่าพุทธภาวะหลังปรินิพพานมีสภาวะเป็นอนัตตา เพราะอธิบายพุทธภาวะหลังปรินิพพานมีสภาพว่างเปล่าไม่มีสภาวะบัญญัติอันใดปรากฏเหลืออยู่ ถึงแม้ว่าตามทัศนะของพุทธปรัชญาเถรวาทจะไม่มีคำสอนที่กล่าวไว้อย่างชัดเจนว่าพุทธภาวะหลังปรินิพพานจะมีลักษณะเป็นเช่นไร แต่การดำรงอยู่ของพระพุทธเจ้าและเหล่าอรหันตสาวกทั้งหลายที่ปรากฏอยู่ในโลกนี้ก็ย่อมเป็นหลักฐานที่สามารถอ้างอิงหรือเป็นเครื่องค้ำประกันเป็นอย่างดี ถึงผลของการปฏิบัติตามคำสั่งสอนของพระพุทธเจ้านั้นสามารถบรรลุผลสำเร็จได้จริง ผู้วิจัยมองว่าอาจเป็นเพราะแนวคำสอนของพุทธปรัชญาเถรวาทมุ่งเน้นสอนให้หันทุกซีให้ความสำคัญกับการกระทำที่เป็นปัจจุบันมากกว่าจะไปมุ่งหวังกับบางสิ่งที่เป็นอนาคต ถ้าบุคคลใดทำเหตุให้ครบแล้วผลสำเร็จก็จะเกิดขึ้นกับผู้นั้นเอง แม้แต่เรื่องของพุทธภาวะก็เป็นเช่นนั้นสิ่งที่เกิดขึ้นกับพระพุทธเจ้าและพระอรหันตสาวกจึงเป็นเหตุผลที่เพียงพอสำหรับจะปฏิบัติตาม จึงเหมาะกับผู้ที่มีปัญญามีศรัทธาอย่างแรงกล้าและมุ่งมั่นอย่างจริงจัง จึงจะประสบผลดังกล่าว ด้วยเหตุนี้ แม้ว่าพุทธภาวะหลังปรินิพพานจะเป็นเช่นไรหรือมีลักษณะอย่างไร จึงไม่มีความสำคัญมากนัก

จากการที่มีแนวคิดเช่นนี้ก็จะสามารถที่ทำให้เกิดประโยชน์ต่อผู้ที่มีความเชื่อได้ในลักษณะที่ว่าบางคนนั้นต้องการเข้าถึงการพัฒนาตนด้วยการปฏิบัติตามคำสั่งสอนของพระพุทธเจ้าเพื่อทำตนให้หลุดพ้นจากความทุกข์ทั้งปวง ไม่ต้องการที่จะเวียนว่ายตายเกิดในสังสารวัฏนี้อีก เพราะเห็นทุกซีในวัฏสงสารเป็นเหตุทำให้ผู้ศรัทธาในแนวคิดในลักษณะนี้จำเป็นจะต้องมุ่งมั่นในการพัฒนาตนเองด้วยการหลีกเลี่ยงจากสังคัม ถ้ามองในแง่ของประโยชน์ที่จะเกิดขึ้นกับสังคัมนั้น ในระยะแรกอาจจะไม่เป็น

ผลดีมากนัก เพราะถ้าประชาชนของประเทศใดประเทศหนึ่งก็ตาม ต่างก็มีความศรัทธาในแนวคิดดังกล่าว มุ่งหวังที่จะออกบวชหรือหลีกเลี่ยงออกจากสังคมเพื่อปฏิบัติตนให้พ้นทุกข์ด้วยการบรรลุความเป็นอรหันต์ ถ้ามองในแง่ของแนวคิดทางเศรษฐศาสตร์ก็ทำให้เกิดความไม่สมดุลย์ของประชากร เพราะแนวคิดของพุทธปรัชญาเถรวาทนั้น สนับสนุนให้ศาสนิกชนมุ่งหวังเพื่อทำตนให้พ้นทุกข์เข้าถึงนิพพาน ด้วยข้อปฏิบัติที่จำเป็นจะต้องตัดขาดจากกิเลสตัณหาที่มักเกิดจากการดำเนินชีวิตตามวิถีของโลกียวิสัย เมื่อเกิดเหตุการณ์เช่นนี้ขึ้น สังคมดังกล่าวนั้นก็ย่อมขาดกำลังคนที่จะมาขับเคลื่อนระบบการพัฒนาสังคมให้เจริญก้าวหน้า

จากที่ได้ศึกษาประวัติศาสตร์ของพุทธศาสนา จะเห็นได้ว่าพุทธศาสนาแม้จะถือกำเนิดในดินแดนชมพูทวีป ซึ่งในปัจจุบันส่วนใหญ่ คือ ประเทศอินเดียและบางส่วนอยู่ในบริเวณของประเทศใกล้เคียง มีความเจริญมาได้หลายร้อยปีแต่ภายหลังกลับมีความเสื่อมลงจนท้ายที่สุดแทบจะไม่มีผู้นับถือเหลืออยู่เลยหรือยังมีเหลืออยู่บ้างก็เป็นอยู่ในลักษณะของผู้ที่ไม่มีความรู้ใดๆ เกี่ยวกับพระพุทธศาสนาเลยถึงแม้จะมีอยู่ก็น้อยเต็มที ผู้วิจัยมองว่า สาเหตุส่วนหนึ่งก็อาจจะจะเป็นจะเป็นระบบแนวคิดเกี่ยวกับคำสอนที่บางอย่างของพุทธปรัชญาเถรวาทมีความไม่สอดคล้องกับความต้องการของบริบทในสังคมยุคสมัยนั้น แม้แต่แนวคิดของการสนับสนุนให้ศาสนิกชนมุ่งปฏิบัติเพื่อความพ้นทุกข์ด้วยจากนำพาตัวเองให้เข้าไปสู่ความสงบ จึงจำเป็นจะต้องหลีกเลี่ยงออกจากสังคม แม้จะสำเร็จแล้วก็ไม่มีการปฏิบัติที่จะดำเนินชีวิตตามโลกียวิสัยเช่นเดิม แนวคิดดังกล่าวนี้ ผู้วิจัยมองว่าอาจจะไปขัดแย้งกับความต้องการของสังคม โดยเฉพาะสังคมสมัยก่อนเป็นสังคมเกษตรกรรมที่ต้องอาศัยกำลังคนเพื่อที่จะทำการงานหรือใช้กำลังคนเพื่อการก่อสร้างบ้านเมือง ตลอดถึงการทำสงครามขยายอาณาเขตของบ้านเมือง อาจเป็นสาเหตุหนึ่งที่ทำให้พุทธศาสนาไม่สามารถจะตั้งมั่นอย่างยั่งยืนได้ในประเทศอินเดีย ซึ่งเป็นประเทศที่มีความหลากหลายของวัฒนธรรมและความเชื่อทำให้ประชาชนมีความหลากหลายตามไปด้วย แนวคิดในลักษณะนี้จึงอาจจะไม่เหมาะสมกับสังคมที่ต้องการพัฒนาสังคมด้วยการอาศัยแรงกระตุ้นที่เกิดจากความต้องการของประชาชนเป็นอุปสรรคช่วยให้เกิดการพัฒนา

อย่างไรก็ตาม แม้พุทธปรัชญาเถรวาทจะมีแนวคำสอนที่กล่าวถึงภาวะหลังจากนิพพานไปในทำนองที่ว่า มีสภาพว่างเปล่าไม่มีสภาวะบัญญัติอันใดปรากฏเหลืออยู่ก็ตาม ก็ไม่ใช่อุปสรรคต่อความศรัทธาของผู้ที่นับถือที่ต่างก็เชื่อมั่นว่า แม้ว่าผลของการปฏิบัติจะมีอยู่ในลักษณะที่ไม่สามารถหาคำตอบได้อย่างชัดเจนว่ามีอยู่เช่นไร แต่ผลที่จะเกิดขึ้นในขณะที่ปฏิบัติตามแนวคำสั่งดังกล่าวส่งผลให้เกิดความสงบสุข ทำให้ความทุกข์ทั้งหลายสามารถที่จะลดลงได้ อันเป็นผลที่เกิดขึ้นในปัจจุบัน ก็ย่อมเป็นเครื่องกำประกันได้ว่าผลอันเป็นเป้าหมายสูงสุด คือ พระนิพพาน ที่จะได้รับในอนาคตก็ย่อมเป็นสิ่งที่ดีอย่างแน่นอน

ส่วนในพุทธปรัชญามหายานนั้นเชื่อว่า พุทธภาวะหลังปรินิพพานมีสภาวะเป็นอัตตา เพราะอธิบายสนับสนุนความมีอยู่ของพระพุทธเจ้าทั้งหลายหลังจากปรินิพพานแล้วยังจะต้องดำรงอยู่เป็นนิรันดร์บนดินแดนพุทธเกษตร เป็นแนวคิดที่ให้ความสำคัญสนับสนุนมุ่งเน้นให้พุทธศาสนิกชนทั้งหลายมุ่งบำเพ็ญตนเพื่อเป้าหมายเป็นพระพุทธเจ้า ด้วยเหตุนี้ การนำเอาพระพุทธเจ้าที่มีอยู่ในปัจจุบันหรือพระอรหันต์สาวกทั้งหลายมาเป็นตัวอย่างจึงไม่เพียงพอต่อการสร้างแรงจูงใจ ผู้วิจัยมองว่าการที่พุทธปรัชญามหายาน ได้อธิบายพุทธภาวะหลังปรินิพพานมีสภาวะเป็นอัตตานั้น แม้มีบางทัศนะจะมองพุทธเกษตรเป็นไปในลักษณะทำนองว่า เป็นที่พักหรือทางผ่านเพื่อจะเข้าพระนิพพานของ

พระพุทธเจ้าทั้งหลายเท่านั้น แต่การอธิบายว่ามีสภาวะเป็นอัตตานั้น เพราะมีความจำเป็นที่เกิดจาก เหตุการณ์ตั้งแต่ในอดีตช่วงรอยต่อของการเกิดขึ้นของแนวคิดเรื่องพระโพธิสัตว์ เพราะจำเป็นที่จะต้อง สร้างขึ้นมาให้โดดเด่นแทนที่แนวคิดเรื่องความเป็นพระอรหันต์ที่มีมาแต่เดิม โดยมองว่าไม่เหมาะกับ สถานการณ์ที่เกิดขึ้นในขณะนั้น

เมื่อมองย้อนไปในประวัติศาสตร์ของพระพุทธศาสนาจะเห็นได้ว่าบางช่วงของยุคสมัย ก็จะมีปรากฏเหตุการณ์ต่อสู้อันทางความคิดกับแนวคิดของลัทธิศาสนาอื่นๆ แม้แต่เหตุการณ์การ เปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้นกับบ้านเมืองก็มีผลกระทบต่อถึงการดำรงอยู่ของพระพุทธศาสนา จึงเป็นเหตุผล จำเป็นที่ทำให้พุทธปรัชญามหายานจะต้องปรับเปลี่ยนแนวคำสอนให้เหมาะสมกับสถานการณ์นั้นจน กลายมาเป็นแนวคิดอย่างที่เป็นอยู่ปัจจุบันนี้ ด้วยเหตุนี้ แนวคิดเรื่องพระโพธิสัตว์ที่เป็นแนวคิดมีมาแต่ เดิมจึงถูกนำมาปรับใหม่ทำให้มีความสำคัญมากยิ่งขึ้นด้วยการสร้างแนวคิดต่อเนื่องเกี่ยวกับความเป็น พระพุทธเจ้าขึ้นมา แต่เดิมนั้นจะมีลักษณะของความเป็นนามธรรมมาก การอธิบายถึงพุทธภาวะหลัง ปรินิพพานของพุทธปรัชญาเถรวาทที่มีลักษณะของความเป็นนามธรรมเข้าใจและเข้าถึงได้ยากก็มีส่วน ที่ทำให้พุทธปรัชญามหายานจะต้องปรับเปลี่ยนแนวทางการอธิบายใหม่ ด้วยการอธิบายให้เป็น รูปธรรมมากยิ่งขึ้น ได้เกิดมีแนวคิดเรื่องพุทธเกษตร เป็นต้นแดนที่ดำรงอยู่ชั่ววันรัตนของพระพุทธเจ้า และพระโพธิสัตว์ทั้งหลาย เพื่อให้สอดคล้องกับแนวคิดพุทธภาวะที่ถูกอธิบายว่า มีอยู่ในตัวของมนุษย์ และสรรพสัตว์ทั้งหลาย ทุกคนสามารถที่จะพัฒนาให้สำเร็จเป็นพระพุทธเจ้าได้ทุกคนไม่มีการเลือก เพศ ชนชั้น หรือวรรณะใดๆ ทั้งสิ้น นับว่าเป็นแรงจูงใจที่ดีทำให้พุทธศาสนิกชนเกิดมีกำลังใจในการ ที่จะนำไปปฏิบัติ เกิดความเลื่อมใสศรัทธามากยิ่งขึ้น พร้อมกับมีความหวังที่จะทำให้สำเร็จไปถึง เป้าหมายสูงสุดได้ เพราะเป็นแนวคำสอนที่เข้าถึงง่ายไม่จำเป็นต้องอาศัยความเพียรในการปฏิบัติมากนัก และประการสำคัญก็คือสามารถที่จะต่อต้านกับอิทธิพลของศาสนาพราหมณ์ที่มีการปรับเปลี่ยนแนว คำสอนเช่นกัน

ผู้วิจัยเชื่อว่าคณาจารย์ผู้ริเริ่มสร้างแนวคิดเกี่ยวกับพุทธภาวะให้มีความโดดเด่นขึ้นมา ก็เพื่อมุ่งหวังให้พุทธปรัชญานั้นสามารถที่จะอยู่รอดและตั้งมั่นได้อย่างมั่นคง แต่อาจจะเป็นเพราะ ยอมรับในการเปลี่ยนแปลงคำสอนบางอย่างด้วยการปรับเปลี่ยนให้เข้ากับบริบทของสังคมมากจนเกิน ความพอดี จึงอาจเป็นเหตุผลหนึ่งที่ทำให้พุทธปรัชญามหายานมีแนวคิดที่แตกต่างออกไปจาก พุทธปรัชญาดั้งเดิมหรือเถรวาทค่อนข้างมาก จนอาจจะเลยขอบเขตของพุทธปรัชญาเป็นเหตุให้ใน บางแนวคิดจึงมีลักษณะใกล้เคียงกับแนวคิดของลัทธิและศาสนาที่เป็นเทวนิยม

หากมองในแง่มุมมองของการได้รับประโยชน์ ผู้วิจัยเห็นด้วยกับการเชื่อว่าพุทธภาวะหลัง ปรินิพพานมีสภาวะเป็นอัตตาของพุทธปรัชญามหายานนั้นจะมีมากกว่าแนวคิดของพุทธปรัชญาเถรวาท หากมองย้อนไปในอดีตช่วงการเกิดขึ้นของแนวคิดดังกล่าว ผู้วิจัยเชื่อว่าเหตุผลหนึ่งก็คือการอธิบาย ของพุทธปรัชญาเถรวาทในเรื่องดังกล่าวไม่มีประโยชน์มากพอและไม่เหมาะสมกับสถานการณ์ที่ เกิดขึ้นในขณะนั้น ในทางกลับกันผู้วิจัยเชื่อมั่นว่า การอธิบายของพุทธปรัชญามหายานมีประโยชน์ มากและเหมาะกับยุคสมัยปัจจุบันซึ่งเป็นสังคมที่ต้องการผู้เสียสละช่วยเหลือสังคม อาจเป็นเพราะ สังคมปัจจุบันเกิดการแข่งขันแย่งชิงกันเพื่อให้อยู่รอดจากการใช้ชีวิตประจำวัน เป็นยุคสมัยที่ต้องพึ่ง ความเจริญทางวัตถุมากจนการเป็นสังคมทุนนิยม มุ่งเน้นเรื่องวัตถุนิยมมากจนเกินไป ทำให้จิตใจห่าง จากธรรมดั้งเดิมเป็นเหตุให้ผู้คนในสังคมเกิดความเห็นแก่ตัวมากยิ่งขึ้น ด้วยเหตุนี้ สังคมจึงต้องการ

บุคคลที่มีลักษณะ เช่น พระโพธิสัตว์มาเติมเต็มให้กับสังคม ถ้ามีมากเท่าไรก็จะทำให้สังคมนั้นๆ สงบสุขและน่าอยู่มากยิ่งขึ้น เพราะเมื่อพิจารณาอย่างละเอียดแล้ว จะเห็นได้ว่าแนวคิดเรื่องพระโพธิสัตว์นั้น จะเหมาะกับทุกกระบวนการของสังคมไม่ว่าบุคคลนั้นจะปฏิบัติหน้าที่อะไรอยู่ในสังคมไม่ว่าจะเป็นพระมหากษัตริย์ นายกรัฐมนตรี นักการเมือง พ่อค้า นักศึกษา หรือประชาชนทั่วไป ถ้ามีคุณลักษณะของพระโพธิสัตว์ที่มุ่งเน้นช่วยเหลือผู้อื่นให้พ้นจากความทุกข์ด้วยความกรุณา เสียสละเพื่อผู้อื่น มีจิตอาสา หรือมีจิตสาธารณะซึ่งเป็นสิ่งที่สังคมปัจจุบันรณรงค์จะให้เกิดมีขึ้น เมื่อจำนวนปริมาณของบุคคลเช่นนี้มีมากขึ้นก็จะทำให้ความสงบสุขย่อมจะเกิดขึ้นในสังคมได้ง่าย

จากแนวคิดดังกล่าวของพุทธปรัชญามหายาน จะเห็นได้ว่าพุทธภาวะตามแนวคิดของพุทธปรัชญามหายานนั้นไม่ได้อธิบายในฐานะของปรัชญาศาสนา (Philosophy of Religion) อย่างเดียว แต่สามารถนำมาอธิบายในฐานะปรัชญาสังคมได้ด้วย เมื่อพิจารณาแล้วจะเห็นถึงลักษณะของความเป็นปรัชญาสังคมศาสตร์ (Philosophy of social science) ที่มีขอบเขตและความหมายที่กว้าง แต่จะมุ่งอธิบายเนื้อหาที่เกี่ยวกับคนแต่ละบุคคล กลุ่มคน ความสัมพันธ์ระหว่างคนต่างๆ รวมไปถึงคำอธิบายความสัมพันธ์ระหว่างคนกับสิ่งแวดล้อมทั้งที่เป็นสิ่งมีชีวิตและไม่มีชีวิต ลักษณะเช่นนี้จะมีปรากฏแฝงอยู่ในแนวคิดเกี่ยวกับความเป็นพระพุทธเจ้าหรือพระโพธิสัตว์ทั้งหลายที่เริ่มตั้งแต่มีจิตปรารถนาจะมาก่อกำเนิดในโลกนี้มีจุดประสงค์ก็เพื่อช่วยขนย้ายสรรพสัตว์ให้ออกจากกองแห่งความทุกข์ ทุกการกระทำของพระพุทธเจ้าหรือพระโพธิสัตว์ทั้งหลายก็เพื่อการช่วยเหลือสรรพสัตว์เป็นสิ่งสำคัญประการแรก ในแง่หนึ่งอาจจะกล่าวได้ว่าพระโพธิสัตว์ตามทัศนะของพุทธปรัชญามหายาน จะทำหน้าที่ลักษณะของปรัชญาสังคม เมื่อย้อนไปถึงการบำเพ็ญบารมีของพระโพธิสัตว์ก็จะเห็นได้ว่าทุกการกระทำก็เพื่อมุ่งช่วยเหลือผู้อื่น แม้เมื่อวาระสุดท้ายจะต้องนิพพานไปแล้วจากโลกนี้ก็ยังไม่หายไปไหน ยังจะต้องกลับไปดำรงอยู่อย่างนิรันดร์บนดินแดนพุทธเกษตร ก็เพื่อจะคอยทำหน้าที่คอยสอดส่องช่วยเหลือผู้คนที่อยู่ในโลกนี้อีกต่อไปอย่างไม่มีวันสิ้นสุด ทุกกระบวนการของพุทธภาวะจะมีความสัมพันธ์เกี่ยวข้องกับบุคคลอื่นทั้งสิ้น ถ้าไม่มีบุคคลอื่นที่มีความทุกข์ให้พระโพธิสัตว์ได้ช่วยภารกิจ การบำเพ็ญบารมีก็จะไม่บรรลุเป้าหมายที่ประสงค์ไว้ พุทธภาวะก็ย่อมไม่เกิดขึ้นและแนวคิด ทุกอย่างที่เกี่ยวข้องกับพุทธภาวะก็จะไม่มีความหมายอันใดเลย แต่ท้ายที่สุดแล้ว ผู้วิจัยมองว่าแม้วิธีการของทั้งสองระบบคิดจะปรับเปลี่ยนไปอย่างไรก็ตาม แต่เป้าหมายอันเป็นหลักสำคัญก็จะเป็นความแตกต่างกัน เพราะเป้าหมายสุดท้ายที่สำคัญที่สุดของพุทธปรัชญา ก็คือการปฏิบัติเพื่อให้พ้นจากความทุกข์ทั้งปวงนั่นเอง

๔.๓ ข้อเสนอแนะ

การกล่าวถึงแนวคิดเรื่องพุทธภาวะในพุทธปรัชญานั้นเป็นเรื่องที่มีความสำคัญต่อพุทธศาสนิกชนและบุคคลทั่วไปที่มีความสนใจใคร่ในการเรียนรู้ การศึกษาในเรื่องดังกล่าวนับเป็นเรื่องที่มีเนื้อหากว้าง บางส่วนก็อาจจะมีความยากต้องทำความเข้าใจอย่างละเอียดแล้วจึงนำมาอธิบาย การศึกษาก็จำเป็นที่จะต้องมีความพยายามในการค้นคว้าหาข้อมูลจากแหล่งข้อมูลต่างๆ มากมาย จึงจะได้ข้อมูลที่แตกต่างกันไปและมีประโยชน์ต่อการนำมาอธิบายแนวคิดเรื่องพุทธภาวะในพุทธปรัชญาทั้งสองระบบคิดให้มีความชัดเจนและเป็นที่ยอมรับได้ง่ายมากขึ้น

ในการวิจัยครั้งนี้เป็นการศึกษาแนวคิดพุทธภาวะของพุทธปรัชญาเถรวาทในมุมมองพุทธปรัชญามหายาน เพื่อให้ทราบถึงความคล้ายและความแตกต่างกัน ดังนั้น การศึกษาครั้งต่อไป อาจทำการวิจัยเรื่องต่อไปนี้

๑. ศึกษาวิเคราะห์ความสัมพันธ์ระหว่างแนวคิดเรื่องตรีภายในพุทธปรัชญามหายานกับแนวคิดเรื่องตรีมูรติในปรัชญาศาสนาพราหมณ์-ฮินดู

๒. แนวคิดเรื่องพุทธภาวะตามทัศนะของพุทธปรัชญาเถรวาทในฐานะรากฐานทางจริยธรรมในสังคมไทย

๓. ศึกษาวิเคราะห์ความสัมพันธ์ระหว่างแนวคิดเรื่องพุทธภาวะในพุทธปรัชญามหายานกับแนวคิดเรื่องพรหมัน-อาตมันในปรัชญาศาสนาพราหมณ์-ฮินดู

๔. แนวคิดเรื่องพระโพธิสัตว์ในฐานะเป็นรากฐานของอัตถิภาวนิยมในพุทธปรัชญามหายาน

บรรณานุกรม

๑. ภาษาไทย

ก. ข้อมูลปฐมภูมิ

มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. **พระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.**

กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๙.

มหามกุฏราชวิทยาลัย. **พระไตรปิฎกภาษาไทยพร้อมอรรถกถาแปล.** พิมพ์ครั้งที่ ๔. นครปฐม: โรงพิมพ์

มหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๕๓.

ข. ข้อมูลทุติยภูมิ

(๑) หนังสือทั่วไป

กรมการศาสนา. **พระปฐมสมโพธิกถา.** กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์กรมการศาสนา, ๒๕๒๓.

กรมศิลปากร. **คัมภีร์ลลิตวิสูตร.** แปลโดย แสง มณีวิฑูร. กรุงเทพฯ: กรมศิลปากร, ๒๕๑๒.

กุมารชีวะ. แปลโดย ฉัตรสุมาลย์ กบิลสิงห์. **สัทธรรมปุณฑริกสูตร.** กรุงเทพฯ: เรือนแก้วการพิมพ์.

๒๕๓๗.

คณะสงฆ์จีนนิกายแห่งประเทศไทย. **พจนานุกรมพุทธศาสนา จีน-สันสกฤต อังกฤษ-ไทย.** กรุงเทพฯ:

ชาวยุพัฒนาการพิมพ์, ๒๕๑๙.

เคิร์น. **สัทธรรมปุณฑริกสูตร.** แปลโดย ฉัตรสุมาลย์ กบิลสิงห์. กรุงเทพฯ: มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย,

๒๕๒๕.

จันทร์ ชูแก้ว. **พระพุทธประวัติ : มหาบุรุษแห่งชมพูทวีป.** กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย,

๒๕๓๙.

จ้านงค์ ทองประเสริฐ. **บ่อเกิดลัทธิประเพณีอินเดีย ภาค ๑.** กรุงเทพฯ: ราชบัณฑิตยสถาน, ๒๕๒๙.

ฉัตรสุมาลย์ กบิลสิงห์. **ศาสนา.** กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, ๒๕๑๙.

ฉัตรสุมาลย์ กบิลสิงห์. **ศรีมาลาเทวีสีหนาทสูตร.** พิมพ์ครั้งที่ ๒. กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์ส่องศยาม,

๒๕๔๔.

ดิช นัท ฮันท์. **คือเมฆสีขาวทางเก่าแก่.** แปลโดย รสนา โตสิตระกูล และสันติสุข โสภณศิริ. กรุงเทพฯ:

โกมลคีมทอง, ๒๕๒๙.

ทวีวัฒน์ ปุณฺธิกรวิวัฒน์. **วิถีแห่งมหายาน.** กรุงเทพฯ: ลีนี่การพิมพ์, ๒๕๒๖.

บุญย์ นิลเกษ. **พุทธศาสนมหายาน.** กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์แพร่พิทยา, ๒๕๒๖.

ป. หลงสมบุญ, พันตรี. **พจนานุกรม มคอ-ไทย.** กรุงเทพฯ: อักษรการพิมพ์, ๒๕๔๐.

ประทุม อังกูรโรหิต. **พระมหาปณิธานของพระโพธิสัตว์ ข้อโต้แย้งทางปรัชญาของฉินรัน.**

กรุงเทพฯ: จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๕๓.

ประพจน์ อัครวิรุฬหการ. **โพธิสัตว์จรยา: มรรคาเพื่อมหาชน.** พิมพ์ครั้งที่ ๒. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์

แห่งจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๕๗.

พระครูปลัดสัมพิพัฒนธรรมอาจารย์ (ประเสริฐ มนต์เสวี). **วิปัสสนาภาวนาที่ไม่ถูกเขียนไว้ในพระไตรปิฎก.**

กรุงเทพฯ: ประยูรสาส์นไทยการพิมพ์, ๒๕๕๘.

- พระธรรมกิตติวงศ์ (ทองดี สุรเตโช ป.ธ. ๙ ราชบัณฑิต), **พจนานุกรมเพื่อการศึกษาพุทธศาสน์ ชุดศัพท์วิเคราะห์**. พิมพ์ครั้งที่ ๑๕. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์เลียงเชียง, ๒๕๕๐.
- พระธรรมธีรราชฆานูณี (โชดก ญาณสิทธิเถระ). **พระมาลัยลงไปโปรดสัตว์นรก**. กรุงเทพฯ: พ็อกเก็ตบุ๊กส์, ม.ป.ป.
- พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตโต). **จาริกบุญ-จาริกธรรม**. กรุงเทพฯ: บริษัทสหธรรมิก, ๒๕๔๑.
- _____ **พจนานุกรมพุทธศาสตร์ฉบับประมวลศัพท์**. พิมพ์ครั้งที่ ๑๑. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๖.
- _____ **พุทธธรรม ฉบับเติม**. พิมพ์ครั้งที่ ๑๑. กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์ดวงแก้ว, ๒๕๔๔.
- พระพิมลธรรม (ชอบ อนุจารีมหาเถระ). **พระพุทธรูปปางต่าง ๆ**. พิมพ์ครั้งที่ ๒. กรุงเทพฯ: กองทุนบุญนิธิไฮดร, ๒๕๔๑.
- พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตโต). **พระพุทธรูปในเอเชีย**. พิมพ์ครั้งที่ ๒. กรุงเทพฯ: ธรรมสภา, ๒๕๔๘.
- _____ **พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลศัพท์**. พิมพ์ครั้งที่ ๑๕. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์บริษัทสหธรรมิก จำกัด, ๒๕๕๓.
- _____ **พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลศัพท์ (ชำระเพิ่มเติมช่วงที่ ๑/เสริม)**. พิมพ์ครั้งที่ ๑๔. กรุงเทพฯ: บริษัท ธนธัชการพิมพ์, ๒๕๕๓.
- _____ **กาลานุกรมพระพุทธรูปในอารยธรรมโลก**. พิมพ์ครั้งที่ ๕. กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์ผลิธัมม์, ๒๕๕๔.
- _____ **พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลธรรม**. พิมพ์ครั้งที่ ๒๔. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์พระพุทธรูปของธรรมสภา, ๒๕๕๖.
- พระพรหมโมลี (วิลาศ ญาณวโร). **มุนีนาถที่ปณี**. กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์ดอกหญ้า, ๒๕๔๕.
- พระพุทธรูปโสเถระ รัตน. **คัมภีร์วิสุทธิมรรค**. สมเด็จพระพุฒาจารย์ (อาจ อาสภมหาเถระ) แปลและเรียบเรียง. พิมพ์ครั้งที่ ๙. กรุงเทพฯ: บริษัท ธนาเพรส จำกัด, ๒๕๕๓.
- พระเทพโสภณ (ประยูร ธมฺมจิตฺโต). **ตามรอยธรรมครบ ๕๐ ปี**. พิมพ์ครั้งที่ ๑๕. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๘.
- พระมหาพุทธทาส นรเชฏฺโฉ. **สถานะของพุทธเจ้าหลังการปรินิพพาน**. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๓.
- พระมหาสมจินต์ สมมาปญฺโณ. **พุทธปรัชญา: สารและพัฒนากา**. กรุงเทพฯ: มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๔.
- พระรัตนปัญญาเถระ. **ชินกาลบาลีปกรณ์**. พิมพ์ครั้งที่ ๒. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๐.
- พระอาจารย์จันทรรณคณาธิการ (เย็นเจียว). **สารัตถธรรมมหายาน**. กรุงเทพฯ: วัดมิ่งกรมลาวาส, ๒๕๑๓.
- พุทธทาส อินทปัญโญ. **จิตนี้ประภัสสร**. กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์สุขภาพใจ, ๒๕๕๐.
- พุทธทาสภิกขุ. **พุทธจริยา**. กรุงเทพฯ: ห้างหุ้นส่วนจำกัดการพิมพ์, ๒๕๑๗.
- _____ **ธรรมะกับสัญชาติญาณ**. กรุงเทพฯ: การพิมพ์พระนคร, ๒๕๓๑.

-ตถตา—เช่นนั่นเอง. กรุงเทพฯ: เพชรประกาย, ๒๕๔๙.
-ธรรมานุกรมธรรมโฆษณ์ เล่ม ๓. รวบรวมโดย นายพินิจ รักทองหล่อ. กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์สุภาพใจ, ๒๕๔๐.
-บรมธรรมภาคปลาย. พิมพ์ครั้งที่ ๕. กรุงเทพฯ: ธรรมทานมูลนิธิ, ๒๕๔๑.
-คำสอนฮวงโป. กรุงเทพฯ: ธรรมสภา, ๒๕๔๒.
-สูตรเว่ยหล่าง. กรุงเทพฯ: ธรรมสภา, ๒๕๔๒.
-คำสอนของฮวงโป. กรุงเทพฯ: บริษัทอมรินทร์พริ้นติ้งแอนด์พับลิชชิ่ง จำกัด มหาชน, ๒๕๕๖.
-สูตรเว่ยหล่าง. กรุงเทพฯ: บริษัท เอส.เค.เอส. อินเตอร์พริ้น จำกัด, ๒๕๕๙.
- พจนา จันทรสันติ. **ปรัชญาแห่งนิกายเซ็นโพธิสัตว์ธรรม**. กรุงเทพฯ: มูลนิธิโกลมคิมทอง, ๒๕๒๑.
- ฟื้น ดอกบัว, รศ. **ประวัติศาสตร์พระพุทธศาสนาในนานาประเทศ**. กรุงเทพฯ: ศิลปาบรรณาการ, ๒๕๕๔.
- มหามกุฏราชวิทยาลัย. **มิลินทปัญหา**. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์มหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๔๓.
- ราชบัณฑิตยสถาน. **ศิลปกรรมไทย : พระพุทธปฏิมา พระบรมมหาราชวัง วัด เรือนไทยภาคกลาง**. พิมพ์ครั้งที่ ๒. กรุงเทพฯ: อรุณการพิมพ์, ๒๕๔๑.
- วศิน อินทสระ. **สาระสำคัญแห่งพุทธปรัชญามหายาน**. พิมพ์ครั้งที่ ๔. กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์บรรณาการ, ๒๕๓๑.
-**พุทธปรัชญามหายาน**. กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์มหาวิทยาลัยรามคำแหง, ๒๕๓๒.
-**พุทธปรัชญามหายาน**. พิมพ์ครั้งที่ ๔. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์มหาวิทยาลัยรามคำแหง, ๒๕๔๕.
-**สาระสำคัญแห่งพุทธปรัชญามหายาน**. พิมพ์ครั้งที่ ๒. กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์ธรรมดา, ๒๕๕๐.
- ศักดิ์ชัย สายสิงห์, ผู้ช่วยศาสตราจารย์ ดร. **สารานุกรมไทยสำหรับเยาวชน โดยพระราชประสงค์ในพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว เล่ม ๒๙**. พิมพ์ครั้งที่ ๔. กรุงเทพฯ: รุ่งเรืองการพิมพ์, ๒๕๕๐.
- สมัคร บุราวาศ. **ปรัชญาของลัทธิเต๋า**. พิมพ์ครั้งที่ ๓. กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์สยาม, ๒๕๕๒.
- เสถียร พันธรังสี. **พุทธศาสนมหายาน**. ธนบุรี: โรงพิมพ์ประยูรวงศ์, ๒๕๑๒.
-**พุทธศาสนมหายาน**. กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์สุภาพใจ, ๒๕๔๓.
- เสถียร โปธิ์นันทะ. **ปรัชญามหายาน**. พิมพ์ครั้งที่ ๔. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์มหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๔๑.
-**พุทธธรรมกับปรัชญา**. กรุงเทพฯ: มหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๔๓.
-**ประวัติพระพุทธศาสนา**. พิมพ์ครั้งที่ ๔. กรุงเทพฯ: มหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๔๓.
-**กระแสพุทธธรรมฝ่ายมหายาน**. พิมพ์ครั้งที่ ๑. กรุงเทพฯ: มหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๔๓.
-**พุทธประวัติมหายาน (พุทธประวัติฉบับค้นพบใหม่)**. พิมพ์ครั้งที่ ๗. กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์สยาม, ๒๕๕๔.

สมเด็จพระสังฆราชเจ้า กรมหลวงวชิรญาณวงศ์. **พระปฐมสมโพธิกถา**. พิมพ์ครั้งที่ ๗. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์มหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๔๙๘.

สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส. **พระปฐมสมโพธิกถา**. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์ การศาสนา, ๒๕๐๕.

สมเด็จพระยาตำราจราชานุภาพ. **ตำนานพระพุทธเจดีย์**. กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์บริษัทมติชน จำกัด, ๒๕๔๕.

สมเด็จพระญาณสังวร สมเด็จพระสังฆราช สกลมหาสังฆปริณายก. **ทศปารมีทศพิธราชธรรม**. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์ชวนพิมพ์, ๒๕๓๒.

_____ **มิลินทปัญหา**. พิมพ์ครั้งที่ ๘. งานฉลองพระชนมายุ ๘๐ พรรษา สมเด็จพระญาณสังวร (สุวฑฒนมหาเถระ) สมเด็จพระสังฆราช สกลสังฆปริณายก. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์มหา จุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๖.

สมเด็จพระเทพรัตนราชสุดาฯ สยามบรมราชกุมารี. **ทศปารมีในพุทธศาสนาเถรวาท**. พิมพ์ครั้งที่ ๔. กรุงเทพฯ: มหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๔๓.

สมเด็จพระสังฆราชเจ้า กรมหลวงวชิรญาณวงศ์. **ธรรมานุกรม**. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์มหามกุฏราช วิทยาลัย, ๒๕๒๕.

สมภาร พรหมทา. **พุทธศาสนamahayan**. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๔.

_____ **พุทธศาสนานิกายเซน : การศึกษาเชิงวิเคราะห์**. พิมพ์ครั้งที่ ๓. กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์ แห่ง จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๔๖.

_____ **พุทธปรัชญา มนุษย์ สังคมและปัญหาจริยธรรม**. พิมพ์ครั้งที่ ๒. กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์ ศยาม, ๒๕๔๘.

_____ **พุทธศาสนamahayan**. กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์แห่งจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๔๐.

_____ **พุทธศาสนamahayanนิกายหลัก**. กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์แห่งจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๔๐.

_____ **แก่นเดิมของพุทธปรัชญา (เล่มที่หนึ่ง: มนุษย์)**. กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์วารสารปัญญา, ๒๕๖๐.

สุชีพ ปุญญานุภาพ. **พระพุทธศาสนamahayan**. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์การศาสนา, ๒๕๑๖.

สุภัทรดิศ ดิศกุล, ศ.ม.จ. **ศิลปะในประเทศไทย**. พิมพ์ครั้งที่ ๘. กรุงเทพฯ: อมรินทร์การพิมพ์, ๒๕๒๘.

_____ **พระอวโลกิเตศวร**. กรุงเทพฯ: องค์การค้าคุรุสภา, ๒๕๒๗.

_____ **ศิลปะอินเดีย**. พิมพ์ครั้งที่ ๓. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์คุรุสภาลาดพร้าว, ๒๕๓๕.

_____ **พระพุทธรูปอินเดีย และความรู้ใหม่เกี่ยวกับโบราณคดีจีน**. กรุงเทพฯ: กรมศิลปากร, ๒๕๔๗.

สุมาลี มหณรงค์ชัย. **มหายาน : ภาษาคน-ภาษาธรรม**. กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์อมรินทร์, ๒๕๕๐.

_____ **พุทธศาสนamahayan (ฉบับปรับปรุงแก้ไข)**. กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์สุภาพใจ, ๒๕๔๓.

_____ **พุทธศาสนamahayan**. กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์ศยาม, ๒๕๔๖.

_____ **พุทธศาสนamahayan (ฉบับปรับปรุงแก้ไข)**. กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์ศยาม, ๒๕๕๒.

สุวรรณภา สถาอานันต์. **ปรัชญาพุทธทาสกับมหายานธรรม**. กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์แห่งจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๓๖.

สุวิญ รักษ์สัตย์, ผศ.ดร. **พระพุทธรูปนามมหายาน**. กรุงเทพฯ: หจก.บางกอกบล็อกร, ๒๕๕๒.

สุนทร ณ รังษี. **ปรัชญาอินเดียประวัติและลัทธิ**. พิมพ์ครั้งที่ ๓. กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์แห่งจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๔๕.

เสฐียร พันธงสี. **พุทธศาสนามหายาน**. ธนบุรี: โรงพิมพ์ประยูรวงศ์, ๒๕๑๒.

_____. **พุทธศาสนมหายาน**. กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์สุภาพใจ, ๒๕๔๓.

เสถียร โพธิ์นันทะ. **ชุมนุมพระสูตรมหายาน**. กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์บรรณาคาร, ๒๕๑๖.

_____. **ปรัชญามหายาน**. พิมพ์ครั้งที่ ๔. กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์มхамกุฎราชวิทยาลัย, ๒๕๔๑.

_____. **ประวัติพระพุทธรูปศาสนา**. พิมพ์ครั้งที่ ๔. กรุงเทพฯ: มหามกุฎราชวิทยาลัย, ๒๕๔๓.

_____. **พุทธศาสนามหายาน**. พิมพ์ครั้งที่ ๔. กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์สุภาพใจ, ๒๕๔๓.

_____. **กระแสพุทธธรรมฝ่ายมหายาน**. กรุงเทพฯ: มหามกุฎราชวิทยาลัย, ๒๕๔๓.

_____. **ปรัชญามหายาน**. พิมพ์ครั้งที่ ๖. นครปฐม: โรงพิมพ์มхамกุฎราชวิทยาลัย, ๒๕๕๕.

แสง มนวิฑูร. **คัมภีร์ลลิตวิสตร**. พระนคร: ห้างหุ้นส่วนจำกัดคิวดพร, ๒๕๑๒.

_____. **ชินกาลมาลีปกรณ์**. กรุงเทพฯ: กรมศิลปากร, ๒๕๑๗.

โสรัจจ์ หงศ์ลดารมภ์ (แปล). **วิถีชีวิตของพระโพธิสัตว์ศานติเทวะ**. พิมพ์ครั้งที่ ๑. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์แห่งจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๕๐.

หลวงบริบาลบุรีภัณฑ์, ศ.จ. **พระพุทธรูปโบราณ**. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์ยูไนเต็ดโปรดักชั่น, ๒๕๓๑.

อภัย นาคคง. **ความรู้เบื้องต้นวิชาประวัติศาสตร์ศิลปะ**. พิมพ์ครั้งที่ ๕. กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์ท. วัฒนาการพิมพ์, ๒๕๒๖.

_____. **“พระพุทธรูปภูมิมา”**. พ.ศ.ล. ปีที่ ๒๘ ฉบับที่ ๑๙๗ (กันยายน-ตุลาคม ๒๕๓๘) : ๕๗.

อภิชัย โพธิ์ประสิทธิ์ศาสตราจารย์. **พระพุทธรูปนามมหายาน**. พิมพ์ครั้งที่ ๔. กรุงเทพฯ : สภาการศึกษา มหามกุฎราชวิทยาลัย, ๒๕๓๙.

เอตเวิร์ด คอนซ์. **พุทธศาสนา : สาระและพัฒนาการ**. แปลโดย นิธิ เอียวศรีวงศ์. พิมพ์ครั้งที่ ๓. กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์มติชน, ๒๕๕๒.

Burton Watson. **The Lotus Sutra**. แปลโดย สมาคมสร้างคุณค่าในประเทศไทย. กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์สุภา จำกัด, ๒๕๕๗.

(๒) สื่ออิเล็กทรอนิกส์

สมภาร พรหมทา, ศ.ดร. **คำบรรยายเรื่อง “ความแตกต่างทางปรัชญาระหว่างเถรวาทและมหายาน”**, บรรยายแก่นิสิตปริญญาเอก สาขาวิชาพระพุทธศาสนา มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณ์ราชวิทยาลัย, เมื่อวันที่ ๑๘ พฤศจิกายน ๒๕๖๑. [ออนไลน์]. แหล่งที่มา :

<<https://www.youtube.com/watch?v=FC-XUXwNTFM>> [3 December 2018]

Edward Hall <https://en.wikipedia.org/wiki/Eddie_Hall> [1 July 2018]

(๓) ดุษฎีนิพนธ์/วิทยานิพนธ์

วัชระ งามจิตฺตเจริณฺญ. “นิพพานในพุทธปรัชญาเถรวาท: อัตตาหรืออนัตตา”. **วิทยานิพนธ์อักษรศาสตร์ดุษฎีบัณฑิต**. บัณฑิตวิทยาลัย: จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๔๔.

นางสาวผุดพรรณ ศุภพันธุ์. “การศึกษาเปรียบเทียบความคิดเกี่ยวกับพระพุทธเจ้าในพุทธปรัชญาเถรวาทกับพุทธปรัชญามหายาน”. **วิทยานิพนธ์ปริญญาอักษรศาสตร์มหาบัณฑิต**. บัณฑิตวิทยาลัย: จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๒๙.

นางสาวลลิตา ธีรวัฒนกุล. “การผสานแนวคิดเรื่องพรหมมัน-อาตมันในคัมภีร์อุปนิษัทสำคัญ”. **วิทยานิพนธ์ปริญญาอักษรศาสตร์มหาบัณฑิต**. บัณฑิตวิทยาลัย: จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๔๙.

ประพจน์ อัครวิรุฬหการ. “การศึกษาเชิงวิเคราะห์เรื่องพระโพธิสัตว์ในคัมภีร์เถรวาทและคัมภีร์มหายาน”. **วิทยานิพนธ์อักษรศาสตร์มหาบัณฑิต**. บัณฑิตวิทยาลัย: จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๒๓.

ปฐมพงษ์ โพธิ์ประสิทธิ์นันท์. “การศึกษาเชิงวิเคราะห์ภาษาสันสกฤตในคัมภีร์ลลิตวิสตรอะธยายที่ ๑-๔”. **วิทยานิพนธ์อักษรศาสตร์มหาบัณฑิต**. บัณฑิตวิทยาลัย: จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๓๖.

๒. ภาษาอังกฤษ

(1) Books

Har Dayal. **The Bodhisattva Doctrine in Buddhist Sanskrit Literature**. Delhi: Sundarlal Jain, 1970.

Harvy. P. **An introduction to Buddhist Ethics : Foundation Value and Issue**. Cambridge: Cambridge University Press, 1990.

King, S.B. **Buddha Nature**. Delhi : Sri Satguru, 1992.

Max Muller.F. **The Five Pure Land Sutras: The Larger Sukhavati-vyuha**. Taiwan: The Corporate Body of the Buddha Educational Foundation, 1990.

Nalinaksha Dutt. **Mahayana Buddhism**. Delhi: Molilal Bararsidass, 1978.

Prebish . C.S.. and Keown. D. **Introduction to Buddhism**. London : Routledge, 2006.

Reeves, G. **The Lotus Sutra : A Contemporary Translation of a Buddhist Classic**. Boston. USA: Wisdom Publications, 2008.

_____. **The Lotus Sutra**. Boston: Wisdom Publications, 2008.

Sallie B. King. **Buddha Nature**. Delhi: Sri Satguru, 1992.

Suzuki, D.T. **The Lankavatara Sutra : A Mahayana Text**. Ddlihi: India Motilal Banarsidess Publishers Private, 1999.

The Buddhist Text Translation Society (translated from Chinese to English). **The Lotus Sutra**. Tokyo: Kosei Publishing Company, 1967.

The Tathagatagarbha Sutra. translated by William H. Grosnik in www.empty univeres.com. [20 December 2018].

Van Hien. **The Seeker's Glossary of Buddhism**. 3rd ed. Taipei: The Corporate Body of the Buddha Educational Foundation, 2003.

Xing, G. **The Concept of the Buddha**. New York: Routledge Curzon, 2005.

Yamamoto, K. **The Mahayana Mahaparinirvana Sutra**. London: Nirvana Publications, 1999-2000.

ประวัติผู้วิจัย

- ชื่อ-นามสกุล : พระมหาสมเจต สมจारी (หลวงกัน)
- วัน เดือน ปีเกิด : วันที่ ๑๐ กุมภาพันธ์ พ.ศ. ๒๕๑๕
- สถานที่เกิด : จังหวัดอุทัยธานี
- ที่อยู่ปัจจุบัน : วัดดวงแข ถนนจากรูเมือง แขวงรองเมือง เขตปทุมวัน กรุงเทพมหานคร
- ประวัติการศึกษา
- : พ.ศ. ๒๕๒๘ ประถมศึกษา (ป. ๖) โรงเรียนบ้านร่องตาทิ อำเภอลานสัก จังหวัดอุทัยธานี
 - : พ.ศ. ๒๕๓๐ นักระถมชั้นเอก (น.ธ. เอก) สำนักเรียนวัดชัยศรี อำเภอน้ำพอง จังหวัดขอนแก่น
 - : พ.ศ. ๒๕๓๕ เปรียญธรรม ๕ ประโยค (ป.ธ. ๕) สำนักเรียนวัดบวรนิเวศวิหาร แขวงบวรนิเวศ เขตพระนคร กรุงเทพมหานคร
 - : พ.ศ. ๒๕๔๖ ศาสตราจารย์บัณฑิต (ศน.บ.) สาขาวิชาปรัชญา มหาวิทยาลัยมหามกุฏราชวิทยาลัย
 - : พ.ศ. ๒๕๔๘ ศาสตราจารย์บัณฑิต (ศษ.บ.) สาขาวิชาภาษาไทย มหาวิทยาลัยสุโขทัยธรรมมาธิราช
 - : พ.ศ. ๒๕๕๓ ศิลปศาสตรบัณฑิต (ศศ.บ.) สาขาวิชาไทยคดีศึกษา มหาวิทยาลัยสุโขทัยธรรมมาธิราช
 - : พ.ศ. ๒๕๕๒ ศาสตราจารย์มหาบัณฑิต (ศน.ม.) สาขาวิชาพุทธศาสนาและปรัชญา มหาวิทยาลัยมหามกุฏราชวิทยาลัย
 - : พ.ศ. ๒๕๕๕ หลักสูตรประกาศนียบัตรบัณฑิต สาขาวิชาพระไตรปิฎกศึกษา (รุ่นที่ ๒) บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย
- ประสบการณ์ทำงาน
- : พ.ศ. ๒๕๓๑-๒๕๓๓ เป็นครูสอนปริยัติธรรม แผนกธรรมและแผนกบาลี สำนักเรียนปริยัติธรรมวัดชัยศรี (บ้านเสียว) อำเภอน้ำพอง จังหวัดขอนแก่น
 - : พ.ศ. ๒๕๔๖-๒๕๔๘ ศึกษาและดำเนินงานทางด้านพระพุทธศาสนา มหายาน ณ Yuan Kuang Buddhist College (圓光佛學院) Chungli Taiwan R.O.C.
 - : พ.ศ. ๒๕๕๓-๒๕๕๖ หัวหน้าสำนักงานบัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยมหามกุฏราชวิทยาลัย
 - : พ.ศ. ๒๕๕๗-๒๕๕๙ อาจารย์ (สัญญาจ้าง) สังกัดคณะศึกษาศาสตร์ มหาวิทยาลัยมหามกุฏราชวิทยาลัย